

MUSA ADİLOV
ZEMFİRA VERDİYEVA
FİRƏNGİZ AĞAYEVA

DİLÇİLİK

PROBLEMLƏRİ

*Ali məktəblərin filologiya
fakültələrinin tələbələri üçün
dərs vəsaiti*

Bakı – “Elm” – 2019

Elmi redaktor: Ə.Rəcəbov

filologiya elmləri doktoru, prof.

Rəyçi:

V.Aslanov

filologiya elmləri doktoru

M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva. Dilçilik problemləri,
Bakı: Elm, 2019, – 404 s.

ISBN 978-9952-523-01-2

Müasir dilçilik elmi sürətlə inkişaf etməkdədir. Hazırda bu elmin bir çox yeni sahələri yaranmış, müxtəlif elmlərlə (fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya, riyaziyyat və s.) əlaqəsi qüvvətlənmişdir. Beləliklə, dilçiliyin çoxlu aktual problemləri meydana gəlmişdir ki, bu barədə Azərbaycan dilində heç bir material nəşr olunmamışdır. Bu vəziyyəti nəzərə alaraq müəlliflər kollektivi həmin əsəri hazırlamışdır.

Kitab ali məktəb tələbələri və ümumiyyətlə filologiya ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

“Dilçilik problemləri” dərsləri vəsaitində “Nəzəri dilçiliyin metodoloji əsasları”, “Müasir xarici dilçilik cərəyanları”, “Semiotika”, “Funksional dilçilik”, “Qlossematika nəzəriyyəsi”, “Dekriptivizm anlayışı”, “Dil və davranış”, “Törədici qrammatika”, “Ümumi məna”, “Semantik sahə” bölmələrini prof. M.İ.Adilov; “Dil işarəsi”, “Dil işarəsinin dəyərliliyi”, “Etnolinqvisitika”, “Dillərin tipologiyası”, “Dillərin tipoloji təsnifatı haqqında”, “Dil universaliləri”, “Dil universalilərinin təsnifi”, “Dilin leksik-semantik sistemi haqqında”, “Məna və anlam” bölmələrini prof.Z.N.Verdiyeva; “Dil sistemi və strukturu”, “Dil vahidi və nitq vahidi”, “Dil və nitq”, “Sosioloji dilçilik”, “Psixolinqvisitika”, “Paralinqvisitika”, “Struktur və informativ mənalər” bölmələrini filologiya elmləri doktoru, prof. F.M.Ağayeva yazmışlar.

655 (07) – 2019

© “Elm” nəşriyyatı, 2019

MÜƏLLİFLƏRDƏN

Zəmanəmiz üçün səciyyəvi olan elmi-texniki inqilabla əlaqədar elmlərin diferensiasiyası və inteqrasiyası hadisəsi geniş yayılmışdır. Tədqiqat prinsipləri ilə əlaqədar müasir dilçilik elmi də hazırda ən müxtəlif sahələrə parçalanmışdır. Bu sahələrin tam olmayan siyahısı belədir: semiotika//semiotik dilçilik (dili səciyyəvi işarələr sistemi kimi öyrənən elm), nəzəri-informasiya təhlil (dili ecazkar və qeyri-adi bir kod kimi öyrənən elm) zooloji dilçilik//zoolinqvistika (insan dilinin öyrənilməsindəki tədqiqat üsullarını heyvanlar aləminə xas siqnallar sisteminin öyrənilməsinə tətbiq edən elm), dilçilik poetikası (poeziyanı və daha geniş mənada ədəbiyyatı dilin xüsusi təzahür şəkli kimi öyrənən elm), vəznşünaslıq elmi (şeyri kəmiyyət ölçüləri əsasında öyrənən elm), fonologiya (dil “atom”larını və elementar hissəciklərini kəşf edən və müasir dilçiliyin önündə gedən elm), eksperimental fonetika (dilçilik, akustika və fiziologiya elmlərinin hüdudunda meydana gəlmiş elm), qrammatologiya – yazı haqqında elm (dili hərflər və heroqliflər kimi şərti işarələr şəklində əks etdirən elm), qrammatologiya və digər dilçilik elmlərinə əsaslanan şifrsizləşdirmə//şifrləri açma nəzəriyyəsi, qlottoxronologiya (dil zaman ərzində dəyişmə sürətini, səciyyəvi linqvistik saatları müəyyənləşdirməyə çalışan elm), dilçilik statistikasası (fonemlərdən tutmuş sabit söz birləşmələrinə qədər dilin bütün təzahür formalarını ədədlərin köməyi ilə ölçən elm), riyazi dilçilik (ənənəvi riyazi aparatdan “lingvistik hesablamalara” keçən elm), paralingvistik (insan nitqini müşayiət edən hadisələri – intonasiya, jest və mimikaları öyrənən elm), etnoqrafik dilçilik (dil, təfəkkür və mədəniyyət arasındakı əlaqələri öyrənən elm, sosiolingvistik//sosioloji dilçilik (dilçiliklə sosiologiyanın hüdudunda meydana çıxan və etnolingvistik ilə sıx əlaqədar olan elm), yer dilçiliyi //geolingvistik (planetizmdə dillərin yayılmasını, onların elm, mədəniyyət, diplomatiya, beynəlxalq ünsiyyət dili kimi “xüsusi çəkisini” öyrənən elm), psixolingvistik (dilçiliklə psixologiyanın hüdudunda meydana çıxan elm olub, öz növbəsində kütləvi kommunikasiya nəzəriyyəsi, assosiativ dilçilik və “mə-

nanı ölçmə” metodikasına bölünür), neyrolinqvistika (nitq pozğunluğunun nəzəri əsaslarını öyrənən elm), patolinqvistika (xəstənin nitqini təhlil etməklə onun psixi xəstəliyi barədə psixiatrik həkimin düzgün diaqnoz qoymasına kömək edən elm), mühəndis dilçiliyi (EHM) proqramları, riyaziyyatçılar və dilçilərin sıx əməkdaşlığı şəraitində inkişaf etməkdə olan sahə), riyazi dilçiliyin bir sıra yeni sahələri...

Dilçiliyin bu qədər müxtəlif şaxələrə bölünməsinə baxmayaraq demək lazımdır ki, “dil haqqında yalnız bir elm – ümumi dilçilik elmi vardır və bir-biri ilə əlaqədar olmayan müxtəlif dilçilik fənləri ola bilməz (L.V.Şerba).

Hər hansı digər elmlər kimi, dilçilik elmi də daim dəyişmə və inkişafdadır. Bu elmə məxsus ənənəvi təsəvvürlərə malik olmaq, onun inkişaf qanunlarını öyrənmək, bu elmin bütün və hər cür çoxcəhətli inkişaf və dəyişmə xüsusiyyətlərini bilmək müasir filoloq-tələbə üçün olduqca zəruridir. Dil öz tərkibinə, daxili quruluşuna görə, habelə həm təfəkkür, həm də obyektiv aləmlə əlaqəsinə görə müxtəlif baxımlardan tədqiq oluna bilər. Dilçilik elmi öz inkişafının müxtəlif mərhələlərində bu və ya digər aspektə üstünlük vermişdir. Müasir dövrdə bu ən müxtəlif dilçilik təmayüllərinin, məktəblərin, nəzəriyyələrin obyektiv şəkildə şərhə xüsusi aktualıq kəsb edir. Oxuculara təqdim edilən həmin kitab da bu tələbatı ödəmək məqsədilə yazılmışdır.

Sov.İKP-nin XXVI qurultayına hesabat məruzəsində L.İ.Brejnev yoldaş demişdir: “Digər tərəfdən sinfi düşmənin təbliğat vasitələrinin fəallığı artmış, sovet adamlarının şüuruna onun pozucu təsir göstərmək cəhdləri güclənmişdir”. Bunu nəzərə aldıqda müasir dövrdə dilçilikdə özünü göstərən müxtəlif məktəblərin, elmi görüşlərin partiyalı mövqedən şərh edilməsi zəruriliyi aydınlaşır. Yalnız bu yolda dilçilikdə marksizm-leninizmin saflığını qorumaq, bütün və hər cür burjua dilçilik görüşlərinə nisbətən sovet dilçilik elminin üstünlüklərini nümayiş etdirmək mümkündür. XXVI qurultayda L.İ.Brejnev yoldaş demişdir: “İdeoloji işin məzmununun daha da aktuallaşmasına, formalarının isə sovet adamlarının müasir arzu və tələbatına uyğun gəlməsinə nail olmaq lazımdır”.

L.İ.Brejnev yoldaşın bu göstərişləri bütün ictimai elmlərin qarşısında olduğu kimi, sovet dilçilik elminin də qarşısında mühüm vəzifələr qoyur və geniş perspektivlər açır. Dilçilərimiz birinci növbədə dünya dilçiliyinin ən qabaqcıl və aparıcı məktəbi olan sovet dilçiliyinin avanqard mövqeyini saxlamalı, qərbin burjuva cərəyanlarına qarşı mübarizə aparmalıdır. Buna görə də dilçiliyin müasir problemlərini marksist-leninçi mövqedən, Sov.İKP XXVI qurultayının tələbləri səviyyəsində araşdırmaq dilçilərimizin qarşısında duran təxirəsalınmaz bir vəzifədir.

Müasir dilçilik elminin ən qabaqcıl, mütərəqqi qolunu sovet dilçiliyi təşkil edir. Bu dilçilik öz nəzəri və tarixi tədqiqatlarında dünyada yeganə düzgün fəlsəfi dünyagörüşü olan marksizm-leninizmə əsaslanır. Dilçiliyin elmi-fəlsəfi əsasları və metodologiyası marksizm klassiklərinin əsərlərində dərinlən və hərtərəfli işlənmişdir. Dilin fəlsəfi məsələlərinə marksist baxış birinci dəfə K.Marks və F.Engelsin “Alman ideologiyası” əsərində irəli sürülmüşdür. Bu qiymətli əsərdə bir sıra nəzəri ümumiləşdirmələr öz əksini tapmaqla yanaşı, həm də konkret linqvistik təhlil nümunələri nümayiş etdirilir. Dialektik və tarixi materializmin qızıl fonduna daxil olan “Təbiətin dialektikası”, “Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi”, “Anti-Dürinq” kimi əsərlərdə müxtəlif dilçilik problemləri işıqlandırılmışdır ki, bütün bunlar müasir sovet dilçiliyi üçün xüsusilə qiymətlidir. Tarixi-müqayisəli dilçiliyin inkişafı ilə dərinlən maraqlanan F.Engels məşhur “Frank dialekti” əsəri ilə öz dövrünün dilçilik görüşlərini çox qabaqlamış idi.

Sovet dilçiliyinin inkişafında Lenin milli siyasəti mühüm təsiredici amil olmuşdur. Sovet dilçiliyi ən çox aşağıdakı sahələrdə üzrə dünya elmində aparıcı mövqeyə çıxmışdır: dilçilik nəzəriyyəsi, müqayisəli-tarixi dilçilik, dialektologiya, struktur və statik dilçilik, tətbiqi dilçilik. Dünya şöhrəti qazanmış alimlərdən L.V.Şerba, V.A.Boqoroditski, Y.D.Polivanov, A.M.Peşkovski, N.Y.Marr, İ.Y.Kraçkovski, N.V.Yuşmanov, S.P.Obnorski, V.V.Vinoqradov, İ.İ.Meşşaninov, V.M.Jirmunski, B.A.Serebrennikov və başqalarının dilçilik nəzəriyyəsinin zənginləşməsinə də mühüm xidmətləri olmuşdur.

NƏZƏRİ DİLÇİLİYİN METODOLOJİ ƏSASLARI

Ən qədim zamanlardan başlamış ta bu yaxınlara qədər belə hesab edilirdi ki, dilin elmi şəkildə öyrənilməsi “düzgün oxumaq və düzgün yazmaq” üçündür. Dilçilik nəzəriyyəsinin məqsədi də materialın (ana dilinin və ya əcnəbi dilin) empirik şəkildə mə-nimsənilməsinə kömək etməkdir. Hətta elmi qrammatika da uzun müddət dərs öyrətmək məqsədi güdürdü.

XIX əsrin əvvəllərindən müxtəlif sosioloji (tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, ədəbiyyatşünaslıq) və təbiətşünaslıq (fiziologiya) elmləri öz müddəalarını sübut etmək üçün dil materiallarına daha çox və daha tez-tez müraciət edirlər. Hələ qədim dünya filosofları (Parmenid, Platon, Aristotel, stoiklər) öz fəlsəfi mülahizələrini sübut etmək üçün dil faktlarından da istifadə edirdilər. Aristotelin formal məntiqində işlənən başlıca məntiqi kateqoriyalar cümlə ilə (o zaman cümlə əsas dil vahidi hesab olunurdu) əlaqədar olmuşdur. Lakin yenə də qeyd edilməlidir ki, məhz XIX-XX əsrlərdə başqa elmlər dil materialı üzərində intensiv şəkildə tədqiqat aparmağa başlamışdır. Bu fakt əsl dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafında mühüm amil olmuşdur.

Hazırda dilçilik nəzəriyyəsi o qədər aktual əhəmiyyət kəsb etmişdir ki, dilçilər özləri geniş fəlsəfi ümumiləşdirmələr olmadan ciddi elmi tədqiqatlarda mühüm nailiyyət əldə edilə biləcəyini göstərirlər. Müasir elmlərdə iki təmayül güclüdür: a) müxtəlif bilik sahələrində güclü ixtisaslaşma gedir; b) elmlər dərin və geniş ümumiləşdirmələrə meyl edir. Bu, göstərilən cəhətlərlə əlaqədardır ki, riyaziyyatçılar, fiziklər, fizioloqlar, kibernetiklər arasında dilə maraq artmışdır. Artıq çoxdan belə qənaət yaranmışdır ki, humanitar elm olan dilçilik təbiətşünaslıq elmləri kimi dəqiq elmlərdən biri ola bilər. Dilçiliyin nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafında belə bir kəşf də kömək etdi ki, dilin strukturu bir sıra əlamətlərinə görə digər strukturlara bənzəyir və deduktiv (o cümlədən, riyazi) metodların köməyi ilə tədqiq oluna bilər.

Bu yeni baxımdan dilin ən mühüm əlamətləri bunlardır: a) dil kodları tamamilə şərtidir; b) bu kod sistemi mütəhərrikdir.

Bu mütəhərrikklik sayəsindədir ki, hər dildə müəyyən vaxt ərzində səslerin, formaların və kateqoriyaların seçilmə prosesi mümkün olur. Kibernetika baxımından dil informasiyanı seçmə, mühafizə etmə və ötürmə üçün ən əlverişli sistem hesab olunur. Odur ki, bu sistemin öyrənilməsi müasir elm və texnikanın başlıca problemlərindən hesab olunur.

Bütün bunlarla əlaqədar dilin mahiyyəti, onun tədqiqat metodları məsələləri bir problem kimi yeni şəkildə həll olunmalıdır. Dil ilə kodu eyniləşdirmək nə dərəcədə doğrudur? Burada bir cəhət şəksizdir ki, dil həm əməli, həm də nəzəri baxımdan ictimai hadisədir və belə bir hadisə kimi də öyrənilməlidir.

Deməli, müasir dövrdə təbiətşünaslıq elmləri nümayəndələri dil və digər sistemlər arasında müştərək cəhətlər müəyyən edərək belə nəticəyə gəlirlər ki, dili dəqiq elmlərə məxsus metodlarla tədqiq etmək olar. Ona görə də əvvəlki dilçilik nəzəriyyələrindən əl çəkmək lazımdır.

Dəqiq elmlərə məxsus metodların dilçiliyə tətbiq edilməsi özlüyündə müsbət, mütərəqqi hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin dəqiq elmlərin dilçiliyə müdaxiləsi ilə əlaqədar sağlam olmayan mülahizələr də yürüdülməyə başladı. Başladı. Belə çıxırdı ki, bu vaxta qədər dilçilikdə deyilən mülahizə və fikirlər başdan-başa qüsur və nöqsanlardan ibarətdir.

Lakin keçmişdə filologiyanın yalnız səhvlərdən ibarət olduğunu, müasir dilçiliyin başdan-başa nöqsanlar içində olduğunu söyləmək üçün heç bir elmi əsas yoxdur. Hər bir elm kimi dilçiliyin də tarixi var və dilçiliyin tarixində buraxılan səhvlər digər elmlərin (məsələn, riyaziyyatın) tarixində buraxılan səhvlərdən əsla çox deyildir.

Dilçilik elminin həm köhnə, həm də bu elmə riyazi elmlərin tətbiqi ilə əlaqədar meydana çıxan “yeni” səhvlərindən xilas olması üçün, hər şeydən əvvəl, dilçiliyin fəlsəfi əsasları müəyyənləşdirilməlidir.

Dilin təbiətini izah etmək üçün irəli sürülən müxtəlif konsepsiyalardan ikisi (qnoseoloji – “idraki” və ontoloji – “obyektiv varlıq ilə əlaqədar”) mühümdür.

O konsepsiyalara “qnoseoloji” deyilir ki, onlarda dil təfəkkür vasitəsilə izah olunur, onunla əlaqələndirilir. Bu baxımdan dil idrak vasitəsi, təfəkkürün müxtəlif formalarının əsası (bazası) hesab olunur. O konsepsiyalara “ontoloji” deyilir ki, onlarda dil digər obyektler i arisində ayrıca v  x susı bir obyekt kimi nəzərdən keçirilir.

Dilin qnoseoloji konsepsiyasının iki n v  vardır: a) “alət (vasitə) olma konsepsiyası” (“Dil fikir alətidir”, “Dil dərketmə alətidir”, “Dil ünsiyyət vasitəsidir”, “Dil yaradıcılıq alətidir”, “Dil mübarizə vasitəsidir”, “Dil mədəniyyət silahıdır”); b) “ ksetm , inikas, dünyagörüşü konsepsiyası” (“Dil təfəkkürün inikasıdır”, “Dil milli  z n d rketm nin və ya milli ruhun inikasıdır”, “Dil sinfi dünyagörüşünün inikasıdır”, “Dil varlıqın inikasıdır”).

Dilin alət, vasitə olma konsepsiyası əvvəl yaranmıřdır ki, bu da Avropa fəlsəfi və elmi fikrinin inkiřaf xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

Qədim yunanlar dil, təfəkkür v  varlıqı (buna müvafiq söz, məfhum v   řyanı) bir-birindən ayırıb  yr nmirdil r. Bunları eyni kontinuumda daxil edir və istər materializm, istər idealizm, istərsə də dualizm baxımından olsun, h miř  eyni terminlərlə də əks etdirirdilər.  n aydın ř kild  “dil-təfəkkür” kontinuumu (“söz-məfhum”, “cümlə-hökm”)  ıxıř edirdi ki, bu kontinuumda dildən məntiq, məntiqdən dilə qarřılıqlı keçid m  yy nl řdirilirdi. Dil faktları məntiqi  r v l rin  yerl řm dikd  bu faktlar ritorikanın, poetikanın ixtiyarına verilirdi. Məntiqi olaraq belə “t mizl nmıř” dil təfəkkürlə tam uyqun, müvafiq gəlirdi v  məntiq əsasında formalařdırılmıř qaydalar qrammatika “sənəti” hesab olunurdu. Bu qrammatika “sənəti” “v rdiř”  dil “praktikası”na qarřı qoyulurdu. Dil ilə təfəkkürün, daha doqrusu dil( ilik) ilə normativ məntiqin eyniliyi haqqındakı bu t s vv r  Aristotel v  stoikler irəli s rm řd l r. Vizantiya alimləri Aristotelin məntiqə aid əsərlərinə birlikdə “Orqanon” adı vermiřdil r. Yunanca “orqanon” (organon) alət, vasitə deməkdir v  doqrudan da Aristotelin  s rl ri həqiqi dərketmə “aləti” hesab olunurdu.

Sonralar qrammatik sənət olan dilçilik ilə həqiqəti dərk etmə sənəti olan məntiq tam bir-birinin eyni hesab olunur və alət, vasitə mənasına gələn “orqanon” sözü də dilə şamil edilir ki, nəticədə məşhur “dil-fikir alətidir” tərifı meydana çıxır.

Dilin fikir aləti hesab edilməsi ilə əlaqədar bir sıra dil faktlarına (“nitq hissələri”, “cümlə üzvləri”, “hal”, “hallanma”, “təsfif” və s.) məntiqi təriflər verilmişdir ki, bu təriflər hələ də normativ qrammatikalarda qalmaqda davam edir. Halbuki bu təriflərdə qüsurlar var, heç bir məntiqi ardıcılıq yoxdur.

Dilin bir alət vasitə olması konsepsiyası XIX-XX əsrlərdə də özünü göstərir, çünki bu dövrdə dilçilik elmi nizamlama, göstəriş vermə ilə daha çox məşğul olur, elmin əsas obyektı dil norması hesab edilir. Dil norması ilə ədəbi dilə məxsus sözlərin, konstruksiyaların və mənaların müəyyənləşdirilməsi və qanunlaşdırılması kimi başa düşülürdü.

XX əsrin 20-30-cu illərində xaricdə (Brüno, Yespersen, Seşe, Sepir, Kuriloviç, Yelmslev), Rusiyada (N.Durnovo, F.V.Peşkovski, K.V.Şerba, M.N.Peterson və b.) ənənəvi qrammatikanın əsas anlayışları və tərifləri, xüsusilə də bu qrammatikanın məntiqi əsası hesab edilən “dil – fikir alətidir” ideyası yenidən nəzərdən keçirilir və tənqid edilirdi.

Dilçilik elminin əldə etdiyi nailiyyətlərə, irəliləyişə baxmayaraq bir sıra dərslıklər ənənəvi-məntiqi təriflərdən, izahlardan xilas olmamışdır ki, bu da dili alət, vasitə hesab edən doktrınanın dəyişməməsi ilə əlaqədardır. Dilin alət olma konsepsiyasının ən mühüm qüsuru orasıdadır ki, dil müstəqil tədqiqat obyektı hesab edilməkdənsə, fikir aləti, yaradıcılıq aləti, ünsiyyət aləti hesab olunur.

Belə olduqda, həmin konsepsiya “linqvistik obyekt nədir?” sualına cavab vermir, bəlkə bu obyektin funksiyaları (məntiqi, mədəni-tarixi, milli, estetik və s. funksiyalar) hansılardır? sualına cavab vermiş olur. Buna görə də linqvistik obyektı səciyyələndirən sistem və ya struktur özü aydınlaşdırılmamış qalır, onu başqa strukturlardan (məntiqi, sosioloji, psixi, estetik) fərqi müəyyənləşdirilmir.

Dilin inikas və ya “dünyagörüşü” konsepsiyası öz əksini (“Dil milli ruhun ifadəsidir”, “Dil şüurun inikasdır”, “Dil varlığın inikasdır”) Sepir Uorf nəzəriyyəsində, L.Vaysgerberin, N.Y.Marrın görüşlərində, ingilis dilçi-filosofların əsərlərində tapmışdır.

Nəzəri cəhətdən dilin inikas konsepsiyası dilin bir alət, vasitə olması konsepsiyasının sonrakı inkişafıdır. Bunlar hamısı dilin təkcə məntiqlə yox, bəlkə bütünlükdə təfəkkürlə eyniləşdirilməsinə əsaslanır. Burada dil etnik, psixoloji, estetik, sosioloji və hətta sinfi hadisələrin inikası hesab olunur.

İlk baxışda adama çox qəribə gəlir ki, dilin inikas konsepsiyaları XIX-XX əsrlərdə geniş miqyasda yayılmışdı, yəni o vaxt yayılmışdı ki, o zaman dilçilik elmi getdikcə daha qəti şəkildə müstəqil elmə çevrilir, öz obyektini və metodunu müəyyənləşdirirdi. Belə görünə bilər ki, XIX əsrin əvvəllərindən, yəni müqayisəli-tarixi dilçiliyin prinsipləri qəti şəkildə formalaşandan sonra dilin qnoseoloji konsepsiyası öz yerini ontoloji konsepsiyaya tərk etməli idi. Lakin bir sıra müasir dilçilik cərəyanlarının varlığı yuxarıdakı mülahizənin əksini sübut edir. “Məsələn, biz dilçilikdə tarixi, fizioloji, fiziki, bioloji, məntiqi, psixoloji, fəlsəfi, statistik və bəzən də teoloji ideyaların ala-bəzək həftəbecəri ilə bəzişməliyiq”¹.

Müasir dilçilikdə (o cümlədən sovet dilçiliyində) dilin qnoseoloji konsepsiyasının (“Dil təfəkkürün və varlığın inikasdır”, “Dil dünyanın modelidir”) geniş yayılmasının müəyyən səbəbləri vardır.

I. Müqayisəli-tarixi metodun baniləri (F.Bopp, R.Rask, Y.Qrimm, A.Vostokov) belə bir qəti qərara gəlmişdilər ki, hətta çox yaxın qohum dillər müxtəlif struktura malik olur və bu müxtəlifliklər, fərqlər dilin bütün səviyyələrində (fonetika, morfolojiya, sintaksis, leksika) təzahür edir. Bu kəşf uzun əsrlər boyu yaşayıb gələn və bütün dillərin əsasında duran universal məntiqi

¹ X.И.Ульдалль. Основы глоссематики. «Новое в лингвистике» вып. I, М., 1960, səh. 403.

qanunlara əsaslanan nəzəriyyəni bir kənara atmış oldu. Əgər bu vaxta qədər dil normaları ilə məntiqi formalar tamamilə eyniləşdirilirdisə (bununla əlaqədar dil fikir aləti hesab olunurdu), indi dil ilə təfəkkür iki müxtəlif və bir-biri ilə əlaqədar obyekt kimi fərqləndirilir.

Dilçilikdə ilk inikas nəzəriyyəsini V.Humboldt irəli sürmüşdür. V.Humboldta görə, dil milli ruhun ifadəsidir. Bu milli ruh iki formada – energia və ergon formasında çıxış edir. Energiya öz-özünə inkişaf edən qüvvədir, aktiv ideyadır, ergon isə onun funksiyasının, fəaliyyətinin nəticəsidir. Dilin inikas konsepsiyasının sabitləşib möhkəmlənməsində Hegelin mühüm rolu olmuşdur. O belə hesab edir ki, abstrakt forma olan dil aqlın “təzahürü, təcəssümü və inikası” keyfiyyətində çıxış edir. Bu cəhət də V.Humboldtun dili enerjiya, milli ruhun ifadəsi hesab etməsi fikirlərinə tam uyğun gəlir. Hegel dəfələrlə Humboldta müraciət edir, onunla razılaşırdı.

XIX-XX əsrlərdə dilə tərif verərkən gah psixi (Şteyntal, Latsarus, Vundt, Potebnya), gah fizioloji və bioloji (Şleyxer, Müller), gah sosial (Kont, Dürkqeym), gah da etnik (Şteyntal, Vundt, Paul, Frezer, Levi-Brül və b.) strukturların inikası əsas alınmışdır.

Beləliklə, “dilin fəlsəfəsi” idilçilikdən daha güclü çıxmışdır. Dilçilik yenicə müstəqil kəsb etməsinə baxmayaraq, öz nəzəri prinsiplərini fəlsəfi cəhətdən əsaslandırmaq əvəzinə, bu fikirləri aprior tərzdə ümumi fəlsəfi mülahizələrə qurban vermişdir.

II. Dilin qnoseoloji konsepsiyasının XIX əsrdə hakim olması və müasir dilçilikdə də yaşamaqda davam etməsi onunla izah olunur ki, dilçiliyin nəzəriyyəsi, əsasən, idealist fəlsəfə bazasında inkişaf etmişdir. Bu dövrdə hətta təbiətşünaslıq elmləri də idealizmin təsirindən azad ola bilməmişdi. Dilçilər müqayisəli-tarixi metodun tətbiqi ilə əlaqədar əldə olunan nəticələrə əsasən dilin təbiətini müəyyənləşdirmək əvəzinə, yəni dili xüsusi bir hadisə kimi izah etmək əvəzinə ona təfəkkür qanunları baxımından yanaşırlar. (Təbii ki, insanın fizioloji və sosioloji varlığının

bütün formaları təfəkkürdə  z inikasını tapmıř olur). Beləliklə, dil varlıęın inikası olan təfəkkürün inikası hesab edilir.

Digər tərəfdən, idealist fəlsəfə də dilin qnoseoloji konsepsiyasından  z idealist idrak nəzəriyyəsini əsaslandırmaq iřində həvəslə istifadə edir. Bu konsepsiyanı bir dəlil, sübut kimi irəli sürürdü. Buna görədir ki, müasir idealist fəlsəfənin əsas komponentlərindən biri, bəlkə də  n əsas komponenti olan dilin qnoseoloji konsepsiyası Max v  Avenariusdan, sonralar Vitgenřteyn, Rassel, Uaythedd n bařlamıř müasir variantlarına qədər (“semantik fəlsəfə”, “linqvistik fəlsəfə”) belə geniř miqyasda yayılmıřdır. Dilin qnoseoloji konsepsiyası  z linqvistik məzmunundan məhrum olmuř, sırf idealist mahiyyət kəsb etmiřdir.

Dilin **ontoloji konsepsiyasını** ilk dəfə gənc qrammatiklər (Leskin, Jsthof, Bruqman, Paul, Delbr k, řuxardt, Kruřevski, Boduen de Kurtene, Fortunatov və b.) irəli s rm řl r. Onlar dilin qnoseoloji v  naturalist konsepsiyalarını qətiyyətlə rədd edir, bařlıca tənqid at řini dil ilə bařqa hadisələri eynil řdir nl r  qarřı y n ldirdil r. Dil prinsiplərini əsaslandırarkən gənc qrammatiklər canlı dil faktlarına  saslanırdılar. Onlar canlı dillərin strukturunu tədqiq etməklə belə nəticəyə g lmiřdil r ki, bilavasitə səs materiyasından ibarət olan dildə “psixi”, “sosioloji”, “məntiqi” və s. heç bir řey yoxdur. Ona görə də gənc qrammatiklər dilin köhnə konsepsiyalarından qeyri-linqvistik komponentləri qovub  ıxarmıřdılar. Nəticədə tədqiqat   n bařlıca obyekt olaraq fonetik sistem, onun ünsürləri v  qanunauyęunluqları qalmıřdı. Gənc qrammatiklər eksperiment yolu ilə nitq səslərinin akustik x susiy tl rini m  yy nl řdirmıřdil r Bununla əlaqədar aydın olmuřdu ki, nitq səsi mürəkkəb təbiətə malikdir, o, əsas tondan v  əlavə tonlardan (obertonlardan) ibarətdir. Onlar canlı nitq səslərini öyrənməklə belə qənaətə g lmiřdil r ki, bu dillərin tarixi fonetikasını tədqiq etmək zəruridir. Bununla əlaqədar “fonetik qanunlar haqqında” təlim meydana  ıxmıřdı. Bu təlim gənc qrammatiklərin d nyag r ř nd  materializm ünsürü kimi qiymətləndirilir,  nki onlar dilin inkiřafını səbəbiyyət əlaqəsi ilə əlaqədar izah edirlər (tarixi d yiřm  bu və ya digər dilin

müasir səslər sisteminin səbəbidir). Halbuki o zaman dilin hakim qnoseoloji konsepsiyası tərəfdarları dəyişmələrin səbəbini teleoloji amillərlə (dəyişmə “müəyyən “məqsədlə” baş verir) izah edir və göstərirdilər ki, dil öz inkişafında “ahəngdarlığa”, “tarazlığa” meyl etdiyi üçün dəyişmə baş verir.

F.F.Fortunatov dilin bütün ünsürlərini işarə hesab edir. O həmin ünsürlərin bitkin tərifini də verib göstərir ki, dil bu işarələrin (işarə ünsürlərinin) toplusudur. Fortunatovun göstərdiyinə görə, işarə dilin maddi ünsürü olmaqla bilavasitə tərkibində məna, anlam, məzmun yoxsa da, onlarla tarixən əlaqədardır. Ona görə də o, formal təhlilin semasioloji təhlildən əvvəl aparılmasını təklif edir.

Beləliklə, dilin ontoloji baxımdan şərh zamanı, hər şeydən əvvəl, dilin özü, onun ünsürləri və qanunauyğunluqları nəzərdən keçirilir. Buna görə də əsas linqvistik anlayışlar məntiqin və ya psixologiyanın təsirindən azad olur, onların təsirinə tutulmur ki, bu da ontoloji konsepsiyanın üstünlüyüdür.

F.de Sössürün dil-nitq ontoloji konsepsiyası həm fəlsəfi, həm sosioloji, həm də təbii-elmi cəhətdən dualist səciyyəlidir.

F.de Sössürün dilə verdiyi əsas tərif belədir: “Dil ideyaları ifadə edən işarələr sistemidir”. Bu tərif obyektin yalnız bir – psixi və sosioloji səciyyəsinə əks etdirir, bu obyektin digər səciyyəsi – yəni nitq həmin tərifdə əksini tapmır.

F.de Sössürün dilə verdiyi tərifdə əsas anlayış işarə anlayışıdır. İşarə işarələyənin işarələnenə münasibətidir. Bu cəhətdən “işarələnen” termini ideyaları, yəni psixi “obrazları” bildirən termindir, “işarələyən” də maddi nitqə məxsus səslərin, səs komplekslərinin və onların ardıcılığının psixi “obrazıdır”. Beləliklə, işarənin hər üç komponenti – “işarələnen”, “işarələyən” və “münasibət” psixi faktıdır, şüur faktıdır. “Dil bir işarələr sistemi kimi yalnız şüurda mövcuddur” (Sössür “insan başında mövcuddur”, deyir).

Sistemin ünsürləri daxilən bir-birindən asılıdır, müəyyən qanunauyğunluq əsasında bir-biri ilə əlaqədardır. Sistem bu qanunauyğunluqların pozulmasına imkan vermir. Odur ki, sistem həmişə eyni tərzdə qalır, heç bir dəyişməyə uğramır.

Sössür dil sisteminin şahmat oyunu ilə müqayisə edir. O belə hesab edir ki, həmin oyunda həmişə ən zəruri olan və dəyişməyən şey oyunun qaydalarıdır. Maddi fiqurların nədən düzəlməsinin oyuna təsiri yoxdur.

Sössürə görə, nitq təsadüfi faktlar toplusundan başqa bir şey deyildir. Nitq sistemsiz səciyyəlidir. aramsız şəkildə dəyişir və bu dəyişmədə heç bir sistem olmur. Bütün bunlara görə nitqi dərk etmək də mümkün deyildir. Sössür dilin sinxronik baxımdan sabitliyini və müəyyənliyini nitqin diaxronik qeyri-müəyyənliyinə qarşı qoyur. F.de Sössür dil sistemi anlayışını irəli sürüb həll etməklə müasir dilçiliyə çox böyük xidmət göstərmişdir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində dilçilik elmi keçmişlə daha çox məşğul olur, müasir canlı dillərin yazılı və şifahi faktları tədqiqata o qədər cəlb edilmirdi. Sössürün doktrinası isə tamamilə müasir dili öyrənməyə yönəlmişdir.

Dilin ontoloji konsepsiyası baxımından Sössür dilin sosioloji və təbii aspektlərini qarşılaşdırır və göstərir ki: a) dil ictimai hadisədir; b) nitqin təzahürü təbii hadisədir.

Bir sıra alimlər isə dilin sosioloji və təbii səciyyəsinin bir yerə sığa bilmədiyini göstərirlər. Məsələn, hələ H.Şuxardt yazırdı ki, “dilə sosioloji baxışı, yəni onun ictimai mahiyyətli hadisə olduğunu ilk dəfə kim irəli sürmüşdür? Bu Meye deyilmi? Mən bu sualdan bir qədər təəccübləndim. Əslində bu görüş ibtidai görüşdür, sadələvh təsəvvürün məhsuludur, sonralar onu təbiətşünaslıq sıxışdırıb aradan çıxarmışdır. Təbiətşünaslığın bu müdaxiləsinin nəticəsi olaraq “istisna tanımayan fonetik qanunlar” meydana çıxdı... Fonetik qanunlarla dilin ictimai xarakteri bir yerə sığa bilməz”.

Dilçilikdə bütün sosioloji məktəblər (sössürçülük, yeni humboldçuluq, etnolinqvistika, “dil haqqında yeni təlim” həmin fikri bu və ya başqa şəkildə təkrar edir.

Dilin sosioloji və təbii xüsusiyyətlərinin bir araya sığmadığını bütün məktəblər deklarativ tərzdə elan etsələr də, faktik olaraq (F.de Sössürdən bəri və Sössürün təsiri ilə) bütün görkəmli

nəzəriyyəçi dilçilər öz tədqiqatlarında bu iki amilin əlaqəsinə isnad edirlər.

Riyaziyyatçılar və kibernetiklər dil ilə nitqin əlaqəsini model (dil) ilə onun məzmununun təfsiri (nitq) arasındakı əlaqə kimi qavrayırlar.

L.Yelmslev dilçiliyin (o, “qlossematika” işlədir) obyektinə olaraq “sırf əlaqələr sistemini”, materiyasızlaşdırılmış obyektinə nəzərdə tutur. Onun xidməti dili bu “lənətə gəlmiş materiyadan” azad etməsi deyil, bəlkə struktur dilçiliyin elmi aparatını yaratmasıdır. L.Yelmslev linqvistik abstraksiyalar sistemini irəli sürmüşdür ki, bu da formalaşmaqda olan nəzəriyyə üçün çox əhəmiyyətli və xeyirli olmuşdur. Bu abstraksiyaların məzmunu, hər şeydən əvvəl, strukturu sinxronik baxımdan əks etdirir və bu mənada L.Yelmslev tərəfindən yürüdülmə fikirlər F.de Sössürə nisbətən daha çox irəliyə atılmış addım hesab olunmalıdır. Ümumiyyətlə, L.Yelmslevin konsepsiyası dilçiliyinin metadili və ya simvolik məntiqin linqvistik variantıdır.

L.Yelmslev dilçilik nəzəriyyəsinin məqsədini çox dürüst şəkildə müəyyənləşdirmişdir. O yazmışdır ki, nəzəriyyə bizi nəinki əvvəllər gördüyümüz hadisələrlə, habelə hər cür ola biləsi hadisələrlə qarşılaşa bilmək üçün silahlandırır. Dilçilik nəzəriyyəsinin maraqlandıran obyektlər mətnlərdən ibarətdir. Dilçilik nəzəriyyəsinin məqsədi elə prosedura metodu yaratmaqdır ki, onun köməyi ilə ziddiyyətsiz və bitkin təsvir əsasında müvafiq mətn başa düşülə bilsin. Lakin dilçilik nəzəriyyəsi həm də göstərilməlidir ki, bu metod vasitəsilə eyni təbiətə malik hər hansı digər mətni də necə başa düşmək olar!

Dilin ontoloji konsepsiyası haqqında L.Blumfildin görüşləri maraqlıdır. Amerika deskriptiv dilçiliyi öz prinsip və metodlarını bu görüşlər əsasında qurmuşdur.

L.Blumfild mentalistlərdən fərqlənmək üçün öz konsepsiyasını *materialist* və ya *mexanist* konsepsiya hesab edir, düşmənləri isə onu *fizikalist* hesab edirlər.

Blumfild nitq fəaliyyətini pragmatizm fəlsəfəsi mövqeyindən, yəni dilin işlədilməsinin ictimai nəticələri baxımından qiymət

mətləndirir. Bu nəticələr isə çox böyükdür. Ona görə ki, Blumfildin fikrincə, əmək bölgüsündən başlayıb ta fərdlərin davranışına qədər cəmiyyətin bütün fəaliyyəti dildən asılıdır, dilə tabedir. Dilin maddi fəaliyyəti, varlığı fərdlərin fiziologiyası ilə, habelə təbii və ictimai mühitdə onların davranışı ilə bağlıdır. Blumfild buradan belə nəticə çıxarır ki, deməli, dil davranış formalarından biridir. Bu məsələni izah etmək üçün L.Blumfild məşhur “Dil” adlı kitabında belə bir misal çəkir: Cek ilə Cil cıqırla gedirdilər. Cil bağda ağacda alma görür və onu dərməyi Cekdən xahiş edir. Cek almanı dərir. Cil almanı ondan alıb yeyir.

Blumfild göstərir ki, burada üç müxtəlif hadisə özünü göstərir: a) nitq aktından əvvəl baş verən praktik hadisələr; b) nitq; c) nitq aktından sonra baş verən real hadisələr.

[a] qrupuna daxil olan hadisələr ondan ibarətdir ki, Cil fizioloji cəhətdən acdır (və ya susuzdur), onun Ceklə əvvəlcədən hər hansı tanışlığı var ki, buna əsasən də Cekə öz istəyini elan edir. Bütün bu hadisələr danışanın stimulu (S) təşkil edir.

[b] qrupuna daxil olan hadisələr ondan ibarətdir ki, Cek müxtəlif maneələri dəf edərək almanı dərib gətirir, Cilə verir. Cil almanı yeyir. Bütün bu hadisələr dinləyənin reaksiyasını (R) təşkil edir. Müəllif belə bir ümumi nəticə çıxarır ki, dil birisinin stimulu qarşı başqasında reaksiya oyanmasına səbəb olur.

Həmin hadisələri əyani şəkildə belə göstərirlər:

$S \rightarrow t \dots \dots \dots s \rightarrow R$

Burada S həqiqi davranış stimulu əks etdirir. R isə həmin stimula qarşı reaksiyanı bildirir. Stimula (S) qarşı müxtəlif üsullarla (R) reaksiya oyatmaq olar, lakin nitq vasitəsilə oyanan reaksiya müstəqim şəkildə deyil, dolayı yollarla baş verir. Yəni burada əvəzedici stimulu (s) və əvəzedici reaksiya (r) özünü göstərir. Bu əvəzedici stimullar və reaksiyalar (r...s r...s r...s və s.) arasında mövcud olan səs dalğalarından ibarət körpü danışanla dinləyəni əlaqələndirir. Dilçiliyin obyektinə də bu səs dalğalarını (nitq aktını) üzvlərinə ayıraraq təhlil etməkdən ibarətdir.

Beləliklə, məlum olur ki, Sössürün “nitq” hesab etdiyi şeyi L.Blumfild dilçiliyin obyektinə hesab edir. Bu konsepsiya dil ele-

mentlərindən mənanı, semantikanı qətiyyətlə uzaqlaşdırır. O, dil kod sistemlərindən biri hesab edir.

Ümumi şəkildə götürdükdə sovet dilçiliyində dil məsələlərinə iki bir-birindən fərqlənən baxış mövcuddur. Strukturalizmə meyl göstərən dilçilər dil haqqında əvvəllər deyilmiş mülahizələri, fikirləri bir daha yenidən nəzərdən keçirməyi zəruri hesab edirdilər. Guya bu yolla əvvəllər buraxılmış səhvlər, qüsurlar aradan qaldırılıb yox edilə bilər. “Ənənəvi” dilçilik nümayəndələri isə struktur tədqiqatı yaxına buraxmırlar.

Deməli, müasir dilçilik son vaxtlara qədər strukturalistlərlə “ənənəçilər” arasında, yeni ideyalarla köhnə ideyalar arasında mübarizədən ibarət olmuşdur. Lakin məsələnin belə qoyuluşu birtərəfli olardı. Əkslik heç də “yeni” və “köhnə” biliklər arasında mövcud deyildir. Elm heç də “köhnə” və “yeni” anlayışların qarşılaşdırılması ilə inkişaf etməz, bəlkə həqiqət və səhv anlayışlarını fərqləndirməklə inkişaf edir.

Sovet dilçiliyinin vahid və yeganə əsası dialektik materializmdir. Odur ki, öz tədqiqat predmetləri, üsul və metodikaları ilə fərqlənən müxtəlif məktəblər və cərəyanlar bu əsasda birləşib vahid bir elm – sovet dilçiliyi elmini təşkil edir. Müasir dövrdə dilçilik elminin metodoloji əsaslarının saflığı, aydınlığı məsələsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xarici dilçilik cərəyanlarının təsiri ilə elmimizdə bəzən sapıntılar olur, sovet dilçiliyinə yad meyillər dirçəlməyə cəhd göstərir. Bu cəhətdən xüsusilə pozitivizm və semantik fəlsəfə cərəyanları fərqlənir. Bəzən ənənəvi dilçilik nümayəndələri struktur tədqiqatları qətiyyətlə rədd edir, bəzən də struktur dilçilik nümayəndələri bütün ənənəvi dilçiliyin nailiyyətlərini heçə endirirlər.

Strukturalizm nümayəndələri nəzəri tədqiqatlarda dillərin deduktiv yolla təsvirini əsas götürür və bunun əhəmiyyətini həddən artıq şişirdirlər. Klassik dilçiliyin nümayəndələri (“ənənəçilər”) isə bu deduktiv təsvir üsulunu “dilin materiyasızlaşdırılması” hesab edir, dilin struktur üsullarla tədqiqinə mənfi münasibət bəsləyirlər. Əslində vahid dilçilik elmini “ənənəvi dilçilik” və “struktur dilçilik” adı ilə iki yerə bölmək səhvdir və elmə səthi

baxışın nəticəsidir. Son 50-60-cı ildə dilçilikdə irəli sürülmüş məhsuldar ideyaların sintezləşdirilməsi hazırda aktual məsələlərdəndir. Digər tərəfdən, 50-ci illərdə çiçəklənmə və inkişaf dövrü keçirən strukturalizmin özü də son və sürətli inkişaf baxımından köhnəlmişdir və buna görə də ənənəvi dilçiliyə daxil edilə bilər.

Bununla belə göstərmək lazımdır ki, strukturalizm nümayəndələri dilçiliyi işarələr haqqında ümumi elmin – semiotikanın tərkibinə daxil edirlər. Semiotika baxımından müasir dilçilik fənləri belə qurulmalıdır (bax: səh. 16).

Müasir dilçiliyi yalnız struktur dilçilik kimi təqdim etmək səhvdir. Struktur dilçilik müasir dilçiliyin ən mücərrəd hissəsidir, lakin yeganə və ya əsas hissəsi deyildir.

Abstraksiya	İfadə planı	Məzmun planı
Formal səviyyə	Fonologiya	Struktur qrammatika
Denotativ səviyyə	Fonetika	Semantik qrammatika
Konnotativ səviyyə		Dilin sosiologiyası və psixolinqvistika

Ümumiyyətlə, müasir sovet dilçiliyinin inkişaf meyllərindən bəhs edərkən R.A.Budaqov aşağıdakı mülahizələri söyləmişdir¹. Bəzi dilçilər belə düşünürlər ki, bir ənənəvi dilçilik var, bir də struktur dilçilik. Üçüncüsü yoxdur. Ənənəvi dilçilik dilin ayrı-ayrı, adda-budda ünsürləri, vahidləri ilə məşğul olur, struktur dilçilik, isə, əksinə, dilin sistem olmasına əsaslanır. Birincisi köhnəlmiş, ikincisi müasirdir. Odur ki, kim bu fərqləri anlamırsa, o, elmdə köhnə mövqələrdə durur və geri qalmış alimdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən strukturalistlərlə ənənəçilərin bir-birini qarşılıqlı şəkildə başa düşmə ehtimalları olduqca azdır, linqvistik tədqiqat isə ya ardıcıl şəkildə strukturalist səciyyəli ola bilər, ya da ardıcıl ənənəvi səciyyəli ola bilər. Bunların istifadə etdikləri induktiv və deduktiv metodları birləşdirmək cəhdi mənasızdır.

¹ Bax: R.A.Будагов. О наших методологических разногласиях. «Вопросы языкознания». 1963. №1.

Bəzi strukturalistlər “ənənəvi” anlayışını “geri qalmış”, “zamanla ayaqlaşmayan”, “köhnəlmiş” və s. anlayışlarla eyniləşdirirlər. Lakin əslində bu görüş yanlışdır. Ənənəvi dilçiliyin özü heç zaman yekcins olmamışdır. Ənənəvi dilçilikdə həm qabaqcıl materialist, həm də mürtəcə idealist cərəyan olmuşdur. Məsələn, dilçilikdə estetizmin banisi K.Fossler həmişə ənənəvi dilçiliklə mübarizə aparmışdır. Buna baxmayaraq, o ardıcıl idealizmin nümayəndələrindən biri hesab olunur. Əksinə, F.Engels müqayisəli-tarixi dilçiliyin prinsiplərinə şərik olmuş, dilin mahiyyəti və funksiyaları məsələsində materialist mövqeyi əsaslandırılmışdır. Halbuki, məlum olduğu üzrə, tarixi-müqayisəli metod ənənəvi metoddur.

Deməli, dilçilikdə köhnə ilə yeninin sintezi, birləşdirilməsi nəinki mümkündür, hətta zəruridir. Ən yeni metodların yaxşılıarı ilə ənənəvi dilçiliyin ən yaxşı metodlarını birləşdirmək əsasında dilçiliyin gələcək inkişafı təmin edilə bilər.

Bəzən struktur dilçiliyin ənənəvi dilçilikdən fərqi onda görürlər ki, strukturalizm dil vahidlərini yalnız sistem daxilində nəzərdən keçirir və dilin özünü maksimal dərəcədə formalaşdırmağa cəhd göstərir. Məsələ formalaşdırmaqda deyil, bəlkə formalaşdırılan obyektlərin səciyyəsinə, mahiyyətinədir.

MÜASİR XARİCİ DİLÇİLİK CƏRƏYANLARI

XIX əsrdə Hind-Avropa dilləri hərtərəfli öyrənilmiş və təsvir edilmişdi. Lakin 1878-ci ildə iyirmi yaşlı gənc dilçi Ferdinand de Sössür elan edir ki, Hind-Avropa dillərində bu vaxta qədər naməlum qalan bir səs olmuşdur. Sössür bu səsin hansı dildə olduğunu deyə bilmir, ancaq səsin varlığını qətiyyətlə təsdiq edirdi. O, dil sistemini, sözlərin strukturunu dərindən tədqiq etməklə bu qənaətə gəlmişdi və belə bir səsin olduğunu yalnız nəzəri əsasda müəyyənləşdirmişdi. Sössür bu qədim səsin varlığını sırf nəzəri əsasda iqrar edərkən onun əlində heç bir konkret fakt yox idi, yalnız düzgün nəzəri müddəalar var idi. O zaman gənc

tədqiqatçının kəşfinə heç kəs əhəmiyyət verməmişdi. Bu vaxtdan yarım əsr keçəndən sonra bir neçə min il bundan əvvəl mövcud olmuş xett dili kəşf edildi. Məlum oldu ki, Kiçik Asiyada yaşamış qədim xettlər Hind-Avropa dilində danışmışlar (məsələn, rus sözü “небо” xetlərdə “nebis” şəklində, rusca “долгий” xetlərdə “duluqa” şəklində və s. mövcud olmuşdur). Məlum oldu ki, Sössürün xəbər verdiyi həmin naməlum səs xett dilində mövcud olmuşdur. Bu fakt açıq şəkildə sübut edirdi ki, dilçilik elmi artıq təsviri elmdən dönüb dəqiq elmə çevrilir, həm hadisələri təsvir edir, həm də onların dəyişmə və inkişaf istiqamətini əvvəlcədən xəbər verir. Elə buna görədir ki, müasir xarici dilçiliyin yaranması tarixi Sössürün həmin kəşfi etdiyi ildən – 1878-ci ildən hesablanır.

Beləliklə, “müasir xarici dilçilik” dedikdə 1878-ci ildən bəri dilçiliyin vəziyyəti başa düşülür. Dünya elmində çox böyük dəyişikliklər yaradan F.de Sössürün larinqal nəzəriyyəsi dilçilik elmində mühüm rol oynamışdır.

Müasir xarici dilçiliyin bütün cərəyanları, məktəbləri öz başlanğıcını Sössür təlimindən alır. Gənc qrammatika alimlərinin nə larinqallar, nə də onlar barədəki nəzəriyyə haqqında təsəvvürləri belə yox idi. Onlar nəzəri şəkildə və qeyri-müəyyən tərzdə güman edirdilər ki, Hind-Avropa dilində bir “bəxyə sait” (ə) olmalıdır. Belə güman edirdilər ki, əgər qədim Hind və İran dillərində *i* saiti, latın və digər Hind-Avropa dillərində *a* saiti olmuşsa, deməli, ulu Hind-Avropa dilində *ə* saiti olmalıdır.

F.de Sössürün 1878-ci ildə yazdığı əsərində deyilir ki, Hind-Avropa dillərindəki səslərin əvəzlənməsi sistemində uzun saitlər diftonqlardan törəmişdir. Bu diftonqların isə ikinci komponentləri sonant əmsallarıdır. Sössür bu əmsalları şərti olaraq *A* və *O* kimi qeyd etmişdir. Uzun *e*, *a* və *o* saitlərinin (*ə*) bəxyə ilə əvəzlənməsini *ai*, *eu* və *en* ünsürlərinin *i*, *u*, *n* ilə əvəzlənməsi şəklində başa düşən Sössür belə bir ehtimal yürüdür ki, bəxyə (*ə*) əvvəllər heca əmələ gətirən *e* ilə birlikdə işlənilib, xüsusi diftonq əmələ gətirməyən ünsür olmuşdur. Tədricən heca əmələ gətirən ünsür *e* zəifləmiş və əvvəlki heca əmələ gətirən ünsür ara-

dan çıxdığı üçün heca əmələ gətirməyən ünsür heca əmələ gətirən ünsürə çevrilmişdir.

Bu kəşf müqayisəli-tarixi dilçiliyin çox böyük qələbəsi idi ki, vaxtilə mövcud olan səs real faktlarla deyil, nəzəri yolla müəyyənləşdirilmişdi. 1845-ci ildə fransız astronomu Leverye hesablamaya yolu ilə o vaxt hələ kəşf olunmamış bir planetin (Nep-tun) mövcudluğunu göstərirdi kimi Sössür də sonant əmsalları müəyyən etməklə larinqal nəzəriyyəsinə yol açmış oldu.

1927-ci ildə görkəmli polyak alimi Kuriloviç müəyyən etdi ki, xett dilinə məxsus *h* fonemi bəzən Sössürün A sonant əmsalına uyğun gəlir. Beləliklə, Kuriloviç xett dilində sonant əmsalları kəşf etmiş oldu. Məlum oldu ki, bu dildə larinqallar (*h*, *h*, *h*) geniş miqyasda işlədilmişdir. Sössürün irəli atdığı ideya 50 il sonra Kuriloviç tərəfindən tam əsaslandırıldı.

Ferdinand de Sössür dilçilikdə sosiologizmin (sosioloji dilçilik məktəbinin) banisidir. Bu məktəbə bəzən “fransız dilçilik məktəbi” (və ya “fransız sosiologizmi”) də deyirlər. Lakin Sössürü yalnız sosioloji dilçiliklə əlaqələndirmək kifayət deyildir. Onun görüşləri əsasında daha böyük və mühüm bir cərəyan – strukturalizm formalaşmışdır.

F.de Sössürün görüşlərini yığcam şəkildə belə xülasə etmək olar: ənənəvi tərzdə bir küll kimi başa düşülən “dil” anlayışını aşağıdakı hissələrə bölmək zəruridir: a) dil (*lingua*), b) nitq (“nitq aktı” – *parole*), c) nitq fəaliyyəti (“nitq qabiliyyəti” – *language*). Dil və nitq birlikdə nitq fəaliyyətini təşkil edir. Deməli, “dil = nitq fəaliyyəti – nitq” (dil bərabərdir nitq fəaliyyəti çıx nitq).

Nitq adamların danışıqlarının məcmuyudur. Nitqdə kollektiv heç bir şey yoxdur, nitqin təzahürü fərdi və ani səciyyəli olur. Dil isə ümumi nitq fəaliyyətində ictimai ünsürdür, eyni kollektiv və məxsus adamların hamısı üçün müştərək xəzinədir. Dil “ideyalar (məfhumlar) ifadə edən işarələr sistemidir”. Dil elə işarələr sistemidir ki, burada yeganə zəruri cəhət məfhumla akustik obrazın birləşməsidir. Bunların hər ikisi (məfhum, akustik obraz) eyni dərəcədə psixi səciyyəlidir.

Dil və nitq “bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqədardır və bir-birinin mövcudluğundan asılıdır: nitqin aydın olması və öz təsirini göstərməsi üçün dilin olması zəruridir; öz növbəsində dilin varlığı üçün nitqin olması zəruridir; tarixən nitq faktı həmişə dil faktından əvvəldir”.

Dil işarələr sistemidir. Dil işarəsi ixtiyaridir. “İşarələnen ilə işarələyənin əlaqəsi ixtiyaridir”. İşarənin ixtiyariliyi prinsipi “bütün dilçiliyi özünə tabe edir, onun nəticələri isə sonsuzdur”.

“İfadə etdiyi ideya (“məfhum”) baxımından işarələnen ixtiyaridirsə, əksinə, ondan istifadə edən dil kollektivi baxımından məcburidir”. Məhz ixtiyari olduğu üçündür ki, işarə ənənə qanunundan başqa bir qanun tanımır. Və habelə yalnız ənənəyə əsaslandığı üçündür ki, işarə ixtiyari ola bilər”.

“Dil işarəsi əşya ilə onun adını deyil, bəlkə məfhumla akustik obrazı əlaqələndirir. Akustik obraz maddi səs deyil, fiziki hadisə deyil, bəlkə, səsin psixi əlaməti, təsəvvürüdür”. “Beləliklə, dil işarəsi ikitərəfli psixi varlıqdır”. Biz məfhum ilə akustik obrazın birləşməsinə işarə deyirik”. Sössür bu terminləri “işarələnen” (məfhum) və “işarələyən” (akustik obraz) terminləri ilə əvəz etməyi təklif edirdi.

Dil işarəsi təkcə dil faktı olmaqla qalmır, bəlkə, dil sisteminin tərkib ünsürü kimi çıxış edir. Sistem bir bütövdür, vahiddir. Bu sistemə daxil olan ünsürlərin funksiyası onların sistem daxili qarşılıqlı əlaqələri ilə müəyyən edilir. “Dil, bütün ünsürləri bir vəhdət təşkil edən sistemdir”. “Şahmat oyunu bütünlükdə müxtəlif fiqurların vəziyyətinin əlaqələndirilməsindən ibarət olduğu kimi, dil də yalnız konkret vahidlərin qarşılaşdırılmasına əsaslanan sistemdir”. Həmin qarşılaşdırma əsasında dil işarəsinin dəyərliliyi yaranmış olur. “Sistemin tərkibinə daxil olan söz nəinki mənaya, həm də daha çox dəyərliliyə malikdir”. Sözü dəyərliliyi ifadə edilən obyektə o sözün münasibəti deyil, bəlkə, başqa sözlərə münasibətidir, başqa sözlərin mənasına münasibətidir. Dəyərlilik sistemin funksiyasıdır; dəyərlilik dil sistemində mövcud olan dil faktlarının mənasıdır.

Dil dəyərliliyə malik işarələr sistemidir. Dilçilik öz obyektini öyrənərkən sinxronik (“eynizamanlılıq” oxu) nöqtəyi-nəzəri diaxronik (“müxtəlif zamanlılıq” və ya “zaman ardıcılığı” oxu) nöqtəyi-nəzərdən fərqləndirməlidir. Bununla əlaqədar iki cür dilçilik elmi – sinxronik dilçilik və diaxronik dilçilik fərqlənir. Sinxronik və ya statik dilçilik dilin müasir vəziyyəti haqqında elmdir. Diaxronik və ya evolyusion (təkamül) dilçilik, əsasən, dil tarixi ilə məşğul olduğu üçün “tarixi dilçilik” də adlanır. Sinxroniya dili bir sistem kimi öyrənməkdir, diaxroniya isə sistem təşkil etmir. “Bu iki nöqtəyi-nəzər – sinxronik və diaxronik nöqtəyi-nəzər bir-birinə qarşı durur və bunların arasında barışıq ola bilməz”.

Sinxroniya dili, yəni sistemi öyrənir, diaxroniya isə nitqi öyrənir. Diaxroniya sistemi öyrənmir, dildə dəyişmələr sistemli olmur, sistem təşkil etmir. Bu iki dilçilikdən Sössür sinxronik dilçiliyə üstünlük verir. Onun fikrincə, bu vaxta qədər “dilçilik elmi tarixə həddən artıq yer vermişdir; indi isə o, statik nöqtəyi-nəzərə qayıtmalıdır”.

Ümumiyyətlə, Sössür ideyaları XX əsr dilçiliyinə müxtəlif səviyyədə təsir göstərmişdir. Bir qrup dilçi (A.Seşe, Ş.Balli) Sössür ideyalarına tam sadıq qalmış və onları daha da inkişaf etdirməyə çalışmışdır. İkinci qrupun nümayəndələri (A.Meye, E.Benvenist, J.Vandriyes, M.Koen və b.) Sössür təlimindəki sosioloji baxışları tarixi-müqayisəli dilçiliyin prinsipləri ilə uzlaşdırmağa, uyğunlaşdırmağa cəhd göstərmişlər. Üçüncü və ən böyük axın isə strukturalizm cərəyanı nümayəndələrindən ibarətdir.

Müasir struktur dilçilik məktəblərini birləşdirən ümumi cəhət dili əlaqələr sistemi, immanent struktur hesab etməkdən ibarətdir. Daha bir ümumi cəhət, hər şeydən əvvəl, fonologiya və qrammatikanın tədqiqinə, özü də struktur tədqiqinə diqqət yetirilməsidir. Bu ümumi məqbul tədqiqat Sössürün irəli sürdüyü işarələnən və işarələyən arasında əlaqələrə əsaslanır; bununla da, təbii elmlərin dəqiq metodlarını dilçiliyə tədqiq etmək imkanı yaranır. Müasir kibernetika elminə görə struktura müəyyən ünsürlər çoxluğunun təşkilinə, yəni onların birləşmə qaydalarına deyilir. Funksiya isə ünsürlərin bir-birindən qarşılıqlı asılılığı və

bir-birinə qarşılıqlı təsiridir. Struktura ilə funksiya birlikdə sistem təşkil edir. Struktur dilçiliyin əsas müddəası belədir ki, dil sistem təşkil edir, bu sistem də struktura və funksiyanın vəhdətindən ibarətdir.

Struktur məktəblərdən birincisi Praqa dilçilik məktəbidir. 1926-cı ildə təşkil olunan Praqa dilçilik dərnişinin nəzəri əsasları onların nəşr etdikləri “Tezislər”də öz əksini tapmışdır. Bu məktəb 20-ci illərdə ədəbiyyatşünaslıqda özünü göstərən formalist meyllərlə bağlı olmuş, ikinci dünya müharibəsinin başlanması ilə öz fəaliyyətini dayandırmışdır. Lakin 1957-ci ildə Trikanın böyük zəhməti sayəsində funksional dilçilik Çexoslovakiya Elmlər Akademiyasında yenidən dirçəldilmişdir. Praqa dilçiliyinin fəaliyyətinin ikinci mərhələsində dilin dilxarici aləmdən asılılığı prinsipi əsas götürülmüş və bu asılılığın dilin lüğət tərkibi sahəsində daha bariz təzahür etdiyi, ən azı isə fonologiya sahəsində özünü göstərdiyi qeyd olunmuşdur. Bu xüsusiyyətinə görə Praqa dilçiliyini digər strukturalizm məktəblərinə qarşı qoyan Trika qeyd edir ki, o və yoldaşları konkret dil materialı üzərində apardıqları müşahidələrə əsaslanırdılar, sinxroniyanı kəskin şəkildə diaxroniyada fərqləndirmirlər, dil sistemini onun funksiyaları – birinci növbədə kommunikativ funksiya baxımından nəzərdən keçirirlər.

Strukturalizmin digər məktəblərinə nisbətən funksional dilçilik ənənə ilə daha çox bağlıdır. Çünki bu dilçilik dil vahidlərinin funksiyasına əsas diqqət yetirir, funksiya isə mənə ilə əlaqədardır və dildə hər cür fərqləndirilmə mənəyə əsaslanır. Deməli, funksional dilçilik mənəyə əsaslanan ənənəvi dilçiliklə əlaqəsini tam qırmır.

1933-cü ildə L.Yelmslev və V.Bröndal Kopenhagen məktəbinin əsasını qoydular. Fonologiya sahəsi üçün və fonologiya sahəsində işlənilmiş metodları bu məktəb dilin məzmun cəhətdən öyrənilməsinə də tətbiq etməyə başlamışdır. Bununla əlaqədar məzmun planı ilə ifadə planı fərqləndirilmiş, bunların hər birində forma ilə substansiya da bir-birindən ayrılmışdır.

“Məzmun” və “ifadə” terminləri və daha bir çox qəliz terminlər qlossematikada tam fərqli mənada işlədilir.

Qlossematika öz başlanğıcını nəinki Sössür ideyalarından, habelə yalnız əlaqələri, sırf münasibətləri öyrənməyi tələb edən dil məntiqi nəzəriyyəsi nümayəndələrindən (Uaythed, Kariap, Rassel) alır. Əslində isə qlossematika qismən dil nəzəriyyəsi hesab oluna bilər, onun digər qismi semiotika, ümumi idrak nəzəriyyəsi hesab edilir.

İnduktiv və təsviri səciyyəli olmasına, habelə konkret nitq faktlarına əsaslanmasına görə Amerika deskriptivizmi qlossematikaya qarşı qoyula bilər. Blumfildin biheviarist nəzəriyyəsinə görə formal təsvirə imkan verməyən məna dilçilikdən kənar edilməlidir. Əslində Blumfild mənanı rədd etmir, bəlkə elmi təsvirdə ona əsaslanmır. Bu isə ABŞ-da dilçiliyin sonrakı inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Bəziləri (Friz) deskriptiv metodların köməyi ilə ayrı-ayrı formaların mənasını (struktur məna) öyrənməklə məşğul olurlar, başqaları (Hərris, Xomski, Liz) mənanı dilçilikdən qovub çıxarırlar. Lakin sonralar bu fikirdən əl çəkməli olmuşlar. Yakobsonun dediyi kimi, “mənasız dilçilik mənasızdır”. Çünki dil informasiya bildirmə vasitəsidir.

Hərrisin distribusionalizmi ilə Amerika dilçiliyində Blumfild dövrü bitir, struktur dilçilik özünün ikinci və yeni mərhələsinə daxil olur. Belə ki, bəzən “taksonomik dilçilik” də adlandırılan deskriptiv dilçilik qarşısında yeganə başlıca məqsəd distribusiyaya yolu ilə fonem və morfemlərin təsnifini və seqmentasiyasını verməkdən ibarətdir. Üçüncü mərhələni Xomskinin generativ (törədici) qrammatikası təşkil edir.

Amerika struktur dilçiliyi ABŞ-da əcnəbi dillərin öyrənilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Belə ki, Avropadan fərqli olaraq orada dilçilik tədqiqatları ilə əcnəbi dillərin öyrənilməsi bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Bu prinsipin nəzəri əsaslarını verən Blumfild göstərirdi ki, şagirdlərə dil haqqında qaydaları yox, dili öyrətmək lazımdır. Sonralar bu mülahizələrə əsasən dilçilik yazılan sözə deyil, deyilən sözə əsaslanır. Qrammatika isə bir məqsəd yox, məqsədə çatma vasitəsi hesab olunur.

Strukturalizmin digər məktəbləri İngiltərə kontekstualizmi və Fransa strukturalizmidir. İngiltərə məktəbinin əsaslarını işləyib hazırlayan Försin ideyaları əslində Amerika deskriptivizmindən o qədər də fərqlənmir. Belə ki, Förs də dil kontekstinə əsaslanır, lakin bu kontekst təcrid olunmuş halda deyil, situasiya (şərait) konteksti şəklində nəzərdən keçirilir. Dil isə o ictimai prosesin bir hissəsi hesab olunur. Bununla əlaqədar cümlə situasiya kontekstində kommunikativ vahid, yəni dildən istifadə işində əsas vahid hesab edilir. Odur ki, Förs nəzəriyyəsində başlıca anlayışlar funksiya və məna anlayışlarıdır. Statik strukturalizmin əksinə olaraq burada funksiya dinamik bir model hesab edilir, məna isə situasiya kontekstində situativ əlaqə kimi başa düşülür. Məna və funksiya dil formasının kontekstdə işlənməsi ilə eyniləşdirilir və izah olunur. Onlar müxtəlif faktorların təsiri ilə müxtəlif səviyyələrdə parçalanır, hissələrə bölünür ki, nəticədə məna linqvistik forması olan funksiyalar kompleksi kimi müəyyənləşir.

Fransız strukturalizmi dedikdə ən əvvəl Tenyer və Martinye yada düşür. Tenyer struktur sintaksisin, yəni asılılıqlar qrammatikasının əsaslarını vermişdir. Martineninin əsərləri Praqa funksional dilçiliyi prinsipləri əsasında yazılsa da, sonralar həm də qlossematika və deskriptivizm elementləri ilə mürəkkəbləşmişdir. Bütövlükdə bu əsərlər strukturalizm ilə funksionalizmin vəhdətindən ibarətdir ki, bu cəhət xüsusən fonoloji problemlərin həllində özünü daha aydın göstərir Martine nəzəriyyəsində fonologiya fonetikadan o qədər də fərqləndirilmir və dil tədqiqatı zamanı məzmun cəhəti də unudulmur. Belə ki, dili ünsiyyət vahidi hesab edən Martine nəzəriyyəsində “dilin ikili üzvlənməsi” – mənalı vahidlərə (monemlərə) bu mənalı vahidlər monemlər isə öz növbəsində distinktiv vahidlərə (fonemlərə) bölünür.

Fransa strukturalizmində habelə Qreymasın irəli sürdüyü struktur semantika problemi nəzəri cəlb edir. Qreymas Yakobson tərəfindən irəli sürülən fərqləndirici əlamətlərə analogiya üzrə semantik səviyyədə sema anlayışını fərqləndirir. O, fransız dilinə məxsus leksemaları semalar üzrə təhlil etməklə öz mülahizələrini söyləyir.

Mənaya əsaslanan qrammatika (məzmun qrammatikası) və ta neoromantika V.Humboldtun dilçilik görüşləri ilə qovuşur. Neoromantika nümayəndələrinin görüşləri bir-birindən nə qədər fərqlənsə də, onlar öz ümumi rəhbərləri L.Vaysgerberin ideyalarına isnad etməkdə birləşirlər.

L.Vaysgerberin dilçilik görüşlərinin əsasları onun dilin mahiyyətinə necə yanaşması ilə əlaqədardır. O, sosioloji aspekti ön plana çəkir, dili mənəvi formalaşma qüvvəsi hesab edir və nəticədə kommunikativ funksiyanı idealist baxımdan qiymətləndirir. Məzmun qrammatikası tərəfdarları bu cəhəti çox yüksək qiymətləndirir və Vaysgerberin xidmətini F.Boppun müqayisəli-tarixi dilçilikdə rolu ilə müqayisə edirlər.

L.Vaysgerberin dilçilik görüşləri V.Humboldtun ideyaları təsiri altında formalaşan aşağıdakı üç başlıca məsələdə ümumiləşdirilə bilər: a) dil təsircöstərici bir qüvvədir; b) dil müəyyən dünyagörüşüdür; c) dil daxili formadır. Humboldtun bu müddəalarını qəbul edən Vaysgerber öz təlimində həmin müddəaları Sössür ideyaları ilə birləşdirməyə çalışır və bu zaman üstün mövqeyi Humboldta verir. Sössürün dil haqqında statik görüşlərinə nisbətən Humboldtun dinamik görüşləri Vaysgerberin ruhuna daha yaxın və doğmadır. Humboldtun nəzəriyyəsinə, xüsusilə dilin daxili forması haqqında mülahizələrini diriltməklə Vaysgerber yalnız bircəhətli (birölçülü) adi qrammatika əvəzinə, daha iki mövzunu (məzmun qrammatikası və dilin təsircöstəricilik xüsusiyyəti) əlavə etməklə üçcəhətli (üçölçülü) elm meydana gətirmiş olur.

Dilin əlaqədar olduğu dünyagörüşü (dil dünyagörüşü) və daxili forma (“dünyanın mənzərəsini”, “dünyanı anlama tərzini” (weltbild) yaradır, yəni xarici aləmlə insan arasında mövcud olan aralıq dünya, xüsusi bir dil dünyası yaradır. Vaysgerberin bütün yaradıcılığından qırmızı xətlə belə bir mülahizə keçir ki, dil fəal və təsiredici qüvvədir, xarici aləmlə dil kollektivi arasında bir vasitəçi olub. dünya haqqında təsəvvürlərimizi formalaşdırır. Öz mahiyyəti etibarlı ilə dildən ibarət olan bu aralıq hadisə-

nin yaradıcısı kollektivdir. Məhz bu dil məzmunundan ibarət aralıq hadisə bu və ya digər dilin formasını əks etdirir.

Göstərilən müddəalara əsaslandıqları üçündür ki, neoromantiklər (yeni romantiklər) öz diqqətlərini dilin heç də xarici formasına deyil, daxili formasına yönəldirlər. Bu daxili forma isə nəinki dil məzmununun aralıq dünyası ilə sıx əlaqədə olur, habelə dil kollektivinin özü ilə də əlaqədar olur və doğma dil ilə o dil kollektivi arasında sıx əlaqə və qarşılıqlı asılılıq yaranmasını təmin edir.

Vaysgerber aralıq dünyası hadisəsinə çox böyük əhəmiyyət verir. Dil məzmunu anlayışı da bu aralıq dünyası ilə əlaqədar bir məfhum hesab olunur. Bu dil məzmununun köməyiylə elə model yaradılır ki, F.de Sössür modelindən fərqli olaraq heç də ikiüzlü (dil – xarici aləm) deyil, bəlkə üçüzlü olub, səs forması – məzmun – xarici aləm əşya və hadisələrindən ibarət olur. Dil modelinə yeni üzvün daxil edilməsi ənənəvi mənə və funksiya anlayışlarına yeni şəkildə yanaşmaq imkanı yaradır. Məzmun əsaslanan həqiqi qrammatika yaratmağın ən mühüm şərtlərindən biri mənə və funksiya haqqında görüşləri aradan götürüb ləğv etməkdir. Çünki bu görüşlər səslənmə (səs tərkibi) və məzmunun müvaziliyi haqqında səhv təsəvvür yaradır. Məzmun anlayışını Vaysgerberin bütün sistemindən ayıraraq, ayrılıqda nəzərdən keçirmək mümkün deyildir. Məsələn onda deyil ki, bu anlayış aralıq dünya xətti ilə əldə edilir, ondadır ki, bu anlayış başqa fəlsəfi linqvistik anlayışlara yol açar.

L.Vaysgerber dilçilikdə qrammatikanın rolu və yeri (mövqeyi) məsələsinə də toxunur. Qrammatika aralıq mərhələ, “zəruri bələ”dir, çünki bu mərhələdə dik yalnız erqon kimi nəzərdən keçirilə bilər. Lakin bütün məhdudiyyətlərinə baxmayaraq, qrammatika köhnə formaya əsaslanan metodlar çərçivəsindən kənara çıxmalı, dil məzmununa yaxınlaşmalı və dilə enerjiyə kimi yanaşan dilçilik elminin ilkin (başlanğıc) mərhələsini təşkil etməlidir.

Hazırda L.Vaysgerber dilin dörd cəhətdən tədqiq edilə biləcəyini göstərir. Statik təhlil və ya qrammatika iki cəhətdən – xarici (səs tərkibi) və məzmunu (məfhumi) cəhətdən öyrənilə bilər.

Dinamik təhlil və ya əsl dilçilik də iki cəhətdən ibarətdir. Birinci cəhət: idrak prosesində dilin rolu öyrənilir, dil xarici aləmin bütün əşya və hadisələrinin sözlə işarə edilməsi, əks etdirilməsi prosesi kimi başa düşülür. Vaysgerberin sxemində dilin bu cəhətinə üstün yer verilir. İkinci cəhət (və ya təhlilin dördüncü mərhələsi) hərəkətdə, dəyişməkdə olan dili öyrənir. Başqa sözlə dil kollektivinin həyati hərəkətlərinin bütün məcmuyu, dilin insan davranışına təsiri öyrənilir.

Vaysgerber təlimində tənqid olunmalı nöqtələr çoxdur. Onun nəzəriyyəsinin başlıca fəlsəfi əsasını dilin aktiv bir qüvvə olduğu haqqında idealist mülahizə təşkil edir. Demək lazımdır ki, aralıq hadisənin müstəqil olduğu qənaəti səhvdir. Çünki bu qənaətə görə dil real aləmdən və insandan xaricdə mövcuddur, buna görə də aktiv və dünyanı dəyişdirici qüvvəyə və qüdrətə malikdir. Bu təlimin zəif cəhətlərindən biri də dilin cəmiyyətdəki rolunu düzgün başa düşməsidir. Çünki cəmiyyət dedikdə Vaysgerber dil kollektivini nəzərdə tutur. Habelə onun nəzərində dil kollektivi və xalq eyni şeydir. Dil kollektivi və xalq anlayışlarını eyniləşdirmə obyektiv həqiqəti təhrif etmək deməkdir. Hər halda dilin semantik strukturu kimi mühüm problemi və bu strukturun dünyasının üzvlənməsinə müvafiqliyi məsələsini irəli atmaqla Vaysgerber mühüm yeniliklər etmişdir.

Yeni romantiklər (neoromantiklər) cərəyanına Vaysgerberdən əlavə E.Kassirer, X.Yunker, B.Portsıq və vaxtilə struktur metodların təbliğatçısı olmuş Q.Qlints daxildirlər. Məzmun qrammatikası tərəfdarları da struktur dilçilik nümayəndələri kimi öz cərəyanlarını dilçilikdə inqilab hesab edirlər. Bunların fərqləri isə belədir:

1) Məzmun qrammatikası ideoloji-fəlsəfi cəhətdən dilçiliyin yenidən nəzərdən keçirilməsidir, struktur dilçilik isə metodoloji cəhətdən dilçiliyi nəzərdən keçirməkdir;

2) Strukturalizm bir ölkə ilə məhdudlaşmır, dünya miqyasında yayılmışdırsa, məzmun qrammatikası yalnız Qərbi Almaniya məxsus cərəyandır və buradan xaricə çıxmamışdır.

Bu cərəyanla yanaşı olaraq Amerika dilçiliyində daha iki təmayülü qeyd edə bilərik: ümumi semantika və metolinqvistika. Ümumi semantikanın məqsədi nəinki nitq prosesinin nəzəri təsvirini verməkdir, bəlkə hər şeydən əvvəl bu prosesi əməli şəkildə idarə etməkdir. Ona görə ki, danışanların fikir və düşüncələri, hərəkət və davranışları dildən asılıdır. B.Uorf (ona “Amerika Vaysgerberi” deyirlər) tərəfindən irəli sürülmüş metalingvistika nəzəriyyəsi məzmun qrammatikasına çox yaxındır. Qərbi Almaniyada məzmun qrammatikası və ABŞ-da metalingvistika nümayəndələrinin irəli sürdükleri başlıca tezis birdir: müxtəlif dillərdə danışan adamlar müxtəlif aləmdə yaşayırlar.

Müasir dilçilikdə daha bir mühüm cərəyan funksional qrammatika cərəyanıdır. Funksional qrammatika ADR-də geniş yayılmış və ölkənin ali məktəblərində onun tədris edilməsi proqram əsasında məcburidir. Funksional qrammatikanın mənbəyi sovet dilçiliyində funksiya haqqında təlim (B.Q.Admoni) və Q.Meyerin nəzəri görüşləridir. V.Q.Admoni göstərir ki, qrammatik formanın iki funksiyası – semantik (ümumiləşmiş məna və ya məzmun) və struktur (sintaktik) funksiyası vardır. O bundan əlavə qrammatik formaların məntiqi funksiyası olduğunu göstərir. Bu funksiya görə cümlə və söz hökm və məfhumun ifadə vasitəsi hesab olunur.

Meyer belə hesab edir ki, dilçiliyin başlıca problemi dil forması ilə kommunikativ funksiyanın qarşılıqlı əlaqəsini öyrənməkdir. Dil forması dedikdə Meyer dilin akustik cəhətini nəzərdə tutur və bu termini ona görə işlədir ki, digər elm sahələrində qəbul olunan forma ilə məzmunun dialektik qarşılaşdırılma prinsipini pozmasın. ADR-də funksional qrammatika nümayəndələri etiraf edirlər ki, son bir neçə onillikər ərzində qrammatik tədqiqatlar və praktik qrammatika böhran vəziyyətindədir. Bunun nəticəsidir ki, qrammatik nəzəriyyələr və qrammatika tədrisinin müasir metodları kifayətləndirici səviyyədə deyildir. Funksional qrammatikanın məqsədi bu qüsuru aradan qaldırmaq, elmi və praktik məktəb qrammatikalarının vəhdətindən ibarət qrammatika yaratmaqdır.

Funksional qrammatikanın ADR-də əsas nümayəndəsi Şmidt hesab olunur. Onun nəzəriyyəsi dəfələrlə dəyişdirilib təkmilləşdirilmişdir. Bu nəzəriyyədə ən mürəkkəb problemlərdən biri funksiya məfhumunda linqvistik və qeyri-linqvistik (dilxarici, ekstralingvistik) faktorların qarşılıqlı əlaqəsi məsələsidir. V.Şmidt bir tərəfdən funksiyanı kommunikativ effekt kimi, yəni ekstralingvistikfaktor kimi səciyyələndirir, digər tərəfdən o, bilateral işarədən – forma ilə funksiyanın vəhdətindən ibarət olan işarədən bəhs edir. 1968-ci ildə funksional qrammatikanın modelini irəli sürən Şmidt bunu həmin qrammatikanın inkişafının yeni mərhələsi kimi təqdim edir. Burada vaxtilə forma və funksiyanın vəhdəti haqda Q.Meyerdən əxz etdiyi mülahizələrindən əl çəkən Şmidt indi “forma-məna-funksiya” triadasından bəhs açır. Əvvəllər funksiya məfhumunun əhatə etdiyi hadisələr indi iki məfhuma – məna (bilateral işarənin dil komponenti) və funksiya (ekstralingvistik kommunikativ effekt) bölünür). Əvvəlki kimi yenə də ikitərəfli işarənin varlığı iqrar edilir. Bu iki tərəf forma və mənadan ibarətdir. Məna dedikdə isə leksik və qrammatik mənalar fərqləndirilir. Forma anlayışına səs kompleksləri, müxtəlif asılılıq və distribusiyalar, habelə suprasegment ünsürlər daxil edilir. Beləliklə, V.Şmidt funksional qrammatikanın əsas nəzəri qüsurunun – dildaxili və dilxarici faktorları qarşılaşdırmaqdan ibarət qüsurun qarşısını almış olur.

Məntiqi təhlil baxımından funksional qrammatikanın özünün dəqiq metodları yoxdur və buna görə də belə metod və üsulları struktur dilçilikdən (həm klassik strukturalizmdən, həm də Q.Qlinsin işləyib hazırladığı təhlil üsullarından) əxz edir.

ADR-də funksional qrammatika nəinki nəzəri fənn hesab olunur, bu həm də dil tədrisinin praktik metodikası sayılır. Ona görə də dilin düzgün anlaşılması və işlədilməsi işində nüfuzlu, mötəbər rəhbərlik kimi qəbul edilmişdir. V.Şmidt göstərir ki, təlim prosesində forma və funksiya anlayışlarını bir-birindən ayırmaq əsla düzgün deyildir. Ona görə ki, funksiya diqqət yetirməyib yalnız formanı öyrənmək formalizmə aparıb çıxara bilər.

Funksional qrammatika nümayəndələri struktur dilçiliyi dili obyektiv reallıqdan təcrid etdiyi üçün, qrammatikanı yalnız formal təhlildən ibarət hesab edib mənanı nəzərə almadığı üçün tənqid edir. Struktur qrammatikaya əks mövqə tutan funksional qrammatika məzmun qrammatikasına çox yaxınlaşır. Bu sonuncular arasında fərq başlıca anlayışın müəyyənləşdirilməsində təzahür edir. Belə ki, məzmun anlayışı Veysgerber qrammatikasında (məzmun qrammatikası) dilçilikdaxili anlayışdırsa, funksiya anlayışı funksional qrammatikada akstralinqvistik anlayışdır. Funksional qrammatika məzmun qrammatikasının bir sıra başlıca müddəalarını qəbul etmir, lakin bəzi anlayışları (məsələn, “dil-in daxili forması” anlayışını) bu məzmun qrammatikasından əzx etmişdir.

Funksional qrammatikanın başlıca xidməti ondan ibarətdir ki, 1950-ci ildən sonra ADR dilçilərinin diqqəti müasir dili öyrənməyə istiqamətləndirilmişdir. Halbuki əvvəllər yalnız dil tarixi ilə məşğul olurdular. Mühəribədən sonra funksional qrammatika AFR-də yayılmağa başlamışdır. Qərbi Almaniya funksional qrammatikası Amerika funksional qrammatikasından fərqlənir. Qərbi Almaniya funksional qrammatikası H.Paul dövründən qalma bir sıra köhnəlmiş və dilçilikdə rədd edilmiş səhv müddəaları yenidən dirildir və yenilik kimi qələmə verməyə çalışır. Ona görə elmdə də gerilik hesab olunur və tədris işinə də yaramır.

Beləliklə, müasir dilçilikdə “funksional qrammatika” dedikdə ən azı dörd cərəyan nəzərdə tutulur: 1) Amerika-İngiltərə funksional qrammatikası; 2) Qərbi Almaniya (Xaman, Münx və s.) funksional qrammatikası; 3) ADR funksional qrammatikası; 4) Praqa funksional qrammatikası.

Struktur dilçiliyin səciyyəvi bir forması Fransada (və bir dır digər ölkələrdə) meydana gəlmişdir. Söhbət “asililiqlər qrammatikası”ndan gedir. Bu cərəyanın ən görkəmli nümayəndələrindən biri L.Tenyer hesab olunur. L.Teynerin fikrincə, hər bir cümlə nüvələrdən və nüvələr arasındakı əlaqələrdən ibarətdir. Nüvələr cümlənin atomlarından – müəyyən ideya bildirən və semantik funksiyaya malik olan atomlardan təşkil olunur; nüvələr

arasında əlaqə konneksiya adlanır və struktur funksiya daşıyır. L.Tenyərə görə, qrammatikanın ən mühüm problemi xətti nitq zənciri ilə daxili struktur arasında fərqləri müəyyənləşdirməkdir. Daxili struktur asılılıqlar ağacı şəklində təmsil edilir. Cümlənin struktur təhlili yalnız belə asılılıqlar ağacı qurmaqdan ibarət hesab olunur. Tenyer belə hesab edir ki, struktur təhlili asılılıqlar ağacı ilə eyniləşdirəndə guya ənənəvi qrammatik təhlil ilə məntiqi təhlili birləşdirmiş olur. Bu asılılıqlar ağacı elə qurulur ki, feil cümlənin mərkəzi olur və buna görə də struktur təhlil feildən başlanır. Tenyer cümlə üzvlərinin yeni bölgüsünü irəli sürür ki, bu bölgüdə mübtəda cümlə strukturunu daxilindəki başlıca mövqeyindən məhrum edilir və aktantlardan biri hesab olunur. Bununla əlaqədar ənənəvi qrammatikalarda olduğundan tam fərqli bir şəkildən nitq hissələrinin təsnifi verilir. Bu təsnifat avtosemantika və sisemantika anlayışları ilə əlaqədar aparılır. Tenyer valentlik anlayışını (feilin müəyyən miqdar aktantları özünə bağlama anlayışı) irəli sürür və valentliyinin miqdarına əsasən feilləri qruplaşdırır. Tenyerin qrammatikasında struktur və semantik funksiyalar bir-birindən dəqiq şəkildə fərqləndirilir. Struktur funksiyalar konneksiya ilə, sintaktik funksiyalar məzmunla əlaqədardır. Struktur əlaqələr asılılıq əlaqələri kimi başa düşülür. Struktura konneksiyalar iyerarxiyasıdır və cümlənin tədqiqi onun strukturunun – bu konneksiyalar iyerarxiyasının tədqiqindən ibarətdir. Məqsəd iyerarxiya təşkil edən asılılıqlar ağacının struktur funksiyasını öyrənmək olduğundan Tenyer struktur sintaksisi funksional sintaksisə bərabər tutur, onları eyniləşdirir.

Asılılıqlar qrammatikasının digər bir variantı ABŞ-da Xeys tərəfindən irəli sürülmüşdür. Xeys öz modelini vasitəsiz iştirakçılar qrammatikası ilə müqayisə edir. Asılılıqlar qrammatikası SSRİ-də də yayılmışdır və bir neçə model şəklində mövcuddur.

Müasir dilçilikdə asılılıqlar qrammatikası ən mühüm nəzəriyyələrdən biri hesab olunur. Bu nəzəriyyənin generativ qrammatika (tərədici qrammatika) ilə müqayisədə bir sıra üstünlükləri vardır: vasitəsiz iştirakçılar qrammatikasının həll edə bilmədiyi bir çox problemləri daha mücərrəd modelə malik asılılıqlar

qrammatikası həll etmiş olur. Asılılıqlar qrammatikası tətbiqi dilçiliyə və məşin tərcüməsi nəzəriyyəsinə güclü təsir göstərir.

Bu cərəyanın tərkib hissələrindən biri valentlik nəzəriyyəsidir. Son zamanlarda belə bir məsələ diqqət mərkəzində durur ki, valentlik semantik səviyyəyə aiddir, yoxsa struktur səviyyəyə? Üzdəki struktura aiddir, yoxsa dərindən struktura? 1965-ci ildə Q.Helbiq valentliyin belə bir modelini irəli sürmüşdür: feil mühitində məcburi aktantlar, fakültativ aktantlar və sərbəst, əlaqəsiz üzvlər fərqləndirilir. Model, bir tərəfdən kvantitativ səciyyəli olur, yəni feil mühitində aktantların qədəri nəzərə alınır, digər tərəfdən, kvalitativ səciyyə daşıyır (sintaktik distibusiya ilə səciyyələdir). Bunlardan əlavə, feilin semantik mühiti nəzərə alınır. Sonralar Helbiq göstərdi ki, bir tərəfdən, məcburi və fakültativ aktantlar, digər tərəfdən, sərbəst, əlaqəsiz üzvlər arasında fərq dərin strukturda özünü göstərir, məcburi və fakültativ aktantlar arasında fərq isə üzdəki struktura məxsusdur.

Alman dilçiliyinə struktur dilçiliyin təsiri tədrici şəkildə olmuşdur. Alman dilçiliyində Q.Qlinsin görüşlərinin xüsusi mövqeyi vardır. Q.Qlins strukturalizmi iki cəhətdən səciyyəvidir. Əvvələn, o, Amerika dilçiliyindən əsasən metodikanı və qismən də aksiomatikanı əxz etmişdir. Lakin Qlins həm də məzmun qrammatikası nəzəriyyəsinə bağlıdır. Ona görə də Qlinsin görüşləri Amerika deskriptizmi və (Avropa) məzmun qrammatikası arasında orta bor mövqe tutur. Lakin onun görüşləri təbəddülata uğramış və nəhayət, Qlins strukturalizmindən uzaqlaşaraq məzmun qrammatikası tərəfdarı olmuşdur.

Qlins cümlə üzvləri haqqında ənənəvi təlimi tənqid və rədd edir. Onun “Alman dilinin daxili forması” kitabında “yeni qrammatikanın” əsasları verilmişdir. Nəzəri cəhətdən Qlins Sössürün təliminə əsaslanır və nitqi deyil, məhz dili öz qrammatikasının tədqiqat obyektinə hesab edir. Öz metodunu “strukturalist-empirik” metod adlandırır və beləliklə, strukturalizmə sədaqətini göstərir. Alman dilinin strukturunu təsvir etmək üçün Qlins sırf dil materiallarını alıb onlara şərh verir. Beləliklə, dilin təsvir edilməsi prosesi üç mərhələdən ibarət olur: eksperimentdən əvvəl

nəzərdə tutulan nəticələr haqqında fərziyyə; eksperiment; onun təsviri (şərhi). Sonra təhlil üsulunun şərhi gəlir. Funksiyaya əsaslanan eksperiment əvəz etmə, yerdəyişmə və ixtisardan ibarətdir. Eksperimentçi səslənmə və formaya əsaslanır, çünki bunlar hər ikisi obyektiv şəkildə ölçülə bilər, hesablanabilir. Eksperiment nəticəsində müəyyən dil vahidləri əldə ediləndən sonra Qlins onlara məzmun isnad edir. Bu təhlil prosesində yeni terminologiyadan istifadə edilməli olur. Məqsəd isə terminlərin özü deyil, bəlkə ənənəvi qrammatika zehniyyətindən xilas olmaqdır. Hər bir struktur ünsürə ad verilir və bu adda onun məzmununa bir işarə edilir. Qlinsin irəli atdığı yeni terminologiya bir sıra spektiklərin mülahizələrinin əksinə olaraq çox tezliklə yayılmış, həm elmi əsərlərdə, həm də ADR və AFR-də məktəb dərsliklərində geniş miqyasda işlədilməyə başlanmışdır. Bu müvəffəqiyyət ondan irəli gəlir ki, həmin yeni terminologiya məntiqi olaraq dilin öz sistemindən doğur. Qlinsin “yeni alman qrammatikası”nda yenilik ondan ibarətdir ki, o ilk dəfə empirik-struktur metodu alman dilinə geniş miqyasda tətbiq etmişdir. Həm də Qlins bu təhlil metodikasını müstəqil şəkildə, Amerika dilçilərinin əsərləri ilə tanış olmadan işləyib hazırlamışdır. Onun gəldiyi nəticələr ənənəvi qrammatikanın bir sıra müddəalarının düzgünlüyünü təsdiq edir. Bu nəticələr həm də göstərir ki, Qlins strukturalizmdən üz çevirmiş, məzmun qrammatikası tərəfinə keçmişdir. Bunu müəllifdən əvvəlki orijinal terminologiyadan imtina etməsi və onu adi, latın terminləri ilə əvəz etməsi göstərir. Yeni dil modelinin ən mühüm cəhəti müəllifin belə bir fikri təsdiq etməsidir ki, dilin formal (səs) və məzmun strukturunun paralel şəkildə qurulması, müvazi olması zəruri deyildir. İndi Qlins struktur ünsürləri öyrənməklə dilin nüvəsi olan məzmunu öyrənməyin mümkünlüyünü iqrar etmir, bəlkə göstərir ki, “nəzərdə tutulanlara” əsaslanmaq lazımdır, bu “nəzərdə tutulanlar”dan məzmunu və yalnız ondan sonra formaya keçmək zəruridir. Bununla o, əslində, ekstralingvistik və psixoloji faktorlara əsaslanır.

Amerika dilçiliyində ilk dəfə E.Friz təsvir işində mənaya diqqət yetirmək zərurətini göstərmişdir. O, Blumfeldin “stimul-

reaksiya” sxemindən istifadə edir, dilə ictimai birlik vasitəsi baxımından yanaşır. Frizin başlıca məqsədi cümləni ənənəvi cümlə üzvləri təhlili metodu əsasında deyil, bəlkə formal meyarlar əsasında, dilin struktur mənalarına müvafiq meyarlar əsasında, dilin struktur mənalarına müvafiq meyarlar əsasında üzvlərinə bölmək olmuşdur. Friz struktur mənəni formal əlamətlərə və ənənəvi mənaya qarşı qoyur. Friz təlimindəki “struktur mənə” anlayışı Qlins təlimində olan “məzmun” anlayışına bənzəyir. Hər iki anlayış struktur cəhətdən ayrılmış, fərqləndirilmiş vahidlər əsasında təsvir olunur.

Distributiv təhlilin qüsurları Hərrisi məcbur etmişdi ki, transformasion təhlil ilə məşğul olsun. Bununla da Amerika strukturalizminin üçüncü mərhələsində yol açılmış oldu. Hərris əvvəllər transformasiya dedikdə eyni fərdi əhatələr toplusuna malik iki struktur arasında formal əlaqələri nəzərdə tuturdu. Sonra isə linqvistik struktur həm əhatə (mühit) üsulu ilə, həm də transformasiya üsulu ilə təsvir edilir. Xüsusilə nəzərə almaq lazımdır ki, transformasiyanın tətbiqi ilə ekvivalentlik əlaqəsi anlayışı meydana çıxmışdır. Bu anlayış transformasion dilçiliyə qədər Amerika deskriptivizmində özünü göstərmişdir. Hərrisə görə, transformasiya eyni əhatəli (eyni əhatəyə, mühitə malik olan) iki struktur arasında ekvivalentlik əlaqəsidir. Hərris göstərir ki, bir-birinin transformları olan cümlələr az ya çox dərəcədə eyni mənaya malik olur. Xomskinin generativ qrammatikasının birinci fazası da transformasiya ideyası ilə əlaqədardır. Çünki burada linqvistik təhlil qeyri-qrammatik cümlələrin qrammatik cümlələrdən ayrılıb fərqləndirilməsindən və qrammatik cümlələrin strukturunun təsvirindən ibarət hesab olunur. Beləliklə, dilin qrammatikası bütün qrammatik cümlələri törədən vasitə hesab olunur, qrammatikanın adekvatlığı (dilə qrammatik quruluşuna müvafiq, tam uyğun gəlməsi) isə informantlar vasitəsilə yoxlanır. Dilin “qrammatikliyi” (qrammatik düzgünlüyü) mənə düzgünlüyü ilə eyni deyildir və eyniləşdirilməməlidir. Çünki qrammatika müstəqildir və mənadan asılı deyildir.

Törədici qrammatikanın üç linqvistik modeli məlumdur: sadə nəzəri-kommunikativ model, vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlilə əsaslanan fraza strukturları modeli və transformasion model. Öz inkişafının ilk mərhələlərində transformasion qrammatika üç komponentdən təşkil olunurdu ki, bunlar aşağıdakılardır: fraza strukturları qaydaları, transformasiya qaydaları, morfofonem qaydaları.

Generativ qrammatika sintetik-deduktiv qrammatika hesab olunur. Ona görə ki, dilin sistemi heç də mətndən çıxarılmır, bəlkə əksinə, mətn sistemdən çıxarılır, sistem əsasında mətn əldə edilir. Cümlə nəinki generativ qrammatikanın tədqiqat obyektidir, eyni zamanda bu qrammatikanın nəticəsidir. Generativ qrammatika Blumfeld strukturalizminin zəruri nəticəsidir, eyni zamanda bu strukturalizmi inkar edir. Transformasion qrammatika ilə törədici qrammatikanı eyniləşdirmək düzgün deyildir. Çünki törədici qrammatikanın bir sıra modelləri (nəzəri-kommunikativ model, fraza strukturları modeli ilə yanaşı bir modeli də transformasion modeldir. Törədici (generativ) qrammatika transformasiya qaydaları olmadan da mövcud ola bilər. Bu da nəzərə alınmalıdır ki, Hərris və Xomski hər biri transformasiya anlayışını işlətməkdə bir-birindən fərqlənir. Hərrisə görə, transformasiya eyni sintaktik əhatəlik cümlə arasında ekvivalentlik əlaqəsidir; Xomskiyə görə transformasiya mücərrəd qaydalardır ki, onların köməyi ilə müvafiq dilin bütün qrammatik cümlələri törədilmiş olur. Xomski transformasion qrammatikanın ilk inkişaf mərhələsində qrammatik təsvirdən məna anlayışını kənar etmişdi. Çünki bu anlayış çoxmənalılıq yaradır və effekti azdır.

Generativ qrammatikanın ikinci inkişaf mərhələsində Xomski sintaktik strukturların asemantik nəzəriyyəsi uzaqlaşır, semantik nəzəriyyəyə yaxınlaşır. O, 60-cı illərdə semantik şərh üçün əsas kimi dərinədəki struktur anlayışından, fonoloji şərh üçün əsas kimi isə üzdəki struktur anlayışından istifadə edir. Bu dövrdə belə hesab edilir ki, dərinədəki strukturdan transformasiya qaydaları əsasında cümlənin üzdəki strukturu törədilir. Bununla əlaqədar nüvə cümlə anlayışı öz üstün mövqeyindən məhrum edilir, bu anlayışa əhəmiyyət verilmir. Xomski törədici

qrammatikanın yeni variantını irəli sürərkən “funksiya” terminini səciyyəvi mənada işlədir ki, bu mənə ənənəvi qrammatik kateqoriya olan funksiyadan fərqlənir. Ənənəvi mənada funksiya əlaqə kimi başa düşülür. Funksiyalar nəyin isə subyektivi və ya nəyin isə obyektivi mənasında olub, dərinədəki strukturunda başlıca əlaqələridir ki. semantik baxımdan şərh edilir və üzdəki strukturunda məxsus bütün struktur əlamətlərdən məhrumdur. Beləliklə, Xomski ənənəvi məntiqi subyektivi dərinədən strukturunda (buna “baza strukturunda” da deyilir) subyektivi sayır, ənənəvi qrammatik subyektivi (mübtədə) isə üzdəki strukturunda subyektivi hesab edir. Birinci mərhələdən fərqli olaraq bu ikinci mərhələdə sintaktik və semantik təsvirlər bir-birindən o qədər də kəskin şəkildə ayrılırmır, transformasiya isə dərinədəki strukturunda üzdəki strukturunda alınması kimi şərh olunur. Qrammatikanın ümumi strukturunda belə göstərilir: qrammatika üç hissədən (sintaktik, semantik və fonoloji) ibarətdir ki, bunlardan semantika və fonologiya izahedicilik, şərhedicilik səciyyəsinə malik olub, cümlənin strukturunun törədilməsində heç bir rol oynamır. Sintaktik komponent öz növbəsində baza hissəsindən (bu hissə əvəzetmə qaydaları və leksikondan ibarətdir) və transformasiya hissədən ibarət olur ki, baza hissəsi dərinədəki strukturunda törədir, transformasiya hissəsi bu dərinədəki strukturunda üzdəki strukturunda çevirir.

Xomskinin irəli sürdüyü “kompetensiya” və “işlədilmə” terminləri F.de Sössürün “dil” və “nitq” terminlərinə müvafiq gəlir və deskriptivizm müddəalarına qarşı qoyulur. Danışanın bildiyi şey kompetensiya hesab olunur, onun elədiyivi isə işlədilmə hesab edilir. Göstərilir ki, bu yeni variantda generativ qrammatika Sössürdən daha çox Humboldtun görüşlərinə əsaslanır. Çünki burada dil dinamik aspektdə törəmə prosesində, bir fəaliyyət kimi (fəaliyyət nəticəsi kimi yox) nəzərdən keçirilir. Xomskinin bu yeni nəzəriyyəsi öz əsası etibarilə mentalistdir. Hazırda generativ qrammatika ənənəvi dilçiliyin və klassik strukturalizmin müsbət cəhətləri ilə empirik eksperiment və riyazi dəqiqlik prinsiplərinin sintezi hesab olunur.

Xomskinin dilçilik nəzəriyyəsi son nəticədə dilçilik universaliləri probleminin işlənilməsinə səbəb olmuşdur.

Törədici transformasion qrammatikanın inkişafının üçüncü mərhələsində onun tərkibindən bir sıra yeni-yeni cərəyanlar meydana çıxır. Kats-Fodorun əsərlərində (ikinci mərhələdə) semantika yardımçı bir fənn kimi öyrənilirsə, bu üçüncü mərhələdə əsas, başlıca problem sintaksislə semantikanın qarşılıqlı əlaqəsi problemdir. Burada semantikaya xüsusi diqqət yetirilməsi nəticəsində semantik universalilər problemi meydana çıxmışdır. Semantik universalilər mənaların əsas komponentləridir ki, bu mənalar müxtəlif tərzdə qruplaşdırılır.

Demək lazımdır ki, törədici qrammatika yalnız ABŞ ilə məhdudlaşmış qalmamış, bir sıra Avropa ölkələrinə də nüfuz etmişdir. ADR-də törədici qrammatika ilə məşğul olan mərkəz Berlində Akademiya nəzdindəki struktur dilçilik bölməsidir. Burada Xomski modeli əsasında alman dilinin qrammatikasını öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymuşlar. Həmin bölmənin başlıca xidməti də elə bundan ibarət hesab edilir: Xomski nəzəriyyəsini alman dilinə tətbiq etmək. Xomski yolu ilə gedən M.Birviş də generativ qrammatikanın üç tərkib hissəsindən ibarət olduğunu göstərir, üzdəki və dərindeki strukturları fərqləndirir. Əgər Hərris və ilk vaxtlar Xomski transformasiyanı xüsusi bir mərhələ hesab edirdilərsə, M.Birvişə görə o, xüsusi mərhələ təşkil etmir, bəlkə üzdəki və dərindeki strukturlar arasında orta bir mövqe tutur. Deməli, burada təsdiq olunur ki, transformasiya mənaya heç bir təsir göstərə bilmir. Məna ilə bağlı olan, onu müəyyənləşdirən bütün ünsürlər dərindeki struktur sahəsində yerləşir. ADR-də generativ qrammatika sahəsindəki tədqiqatlar sintaksislə məhdudlaşmayıb, semantika, üslubiyyat, fonologiya və dil tarixini də əhatə edir.

Ümumiyyətlə, müasir dilçilik elmində iki bir-birinə əks təmayül fərqləndirilə bilər: 1) Humboltdan başlayıb gələn təmayüldür – ilk növbədə dil hadisələrinin məzmun cəhətini öyrən-

məklə məşğul olur; 2) F.de Sössür ideyalarının, sonralar isə məntiq və riyaziyyatın təsirini öz üzərində hiss edən təmayüldür – əsas diqqətini forma və strukturu, habelə bu forma və strukturun bir-birinə münasibətini, əlaqələrini öyrənməyə yönəldir. Bəlliliklə, göstərilən təmayüllərdən birincisi məzmun qrammatikası (və ya metalingvistikası), ikincisi isə müxtəlif struktur səciyyəli qrammatikalardır.

Bu iki təmayülün bir-biri ilə əlaqəsi və münasibəti necədir? Bəzən göstərilir ki, bu meyillər bir-birinə əks, düşmən mövqə tutmur, bəlkə bir-birini tamamlayır və bir-birindən asılıdır. Lakin hər iki cərəyanın nümayəndələri bir-birinin əsərlərinə məhəl qoymur, bir-birini başa düşməyə və qiymətləndirməyə təşəbbüs göstərmirlər.

Müasir dilçiliyin bu ümumi, qısa icmalına düşməyən bir çox müstəqil təmayüllər, nəzəriyyələr də vardır ki, onlardan bəzilərini xatırlatmaq zəruridir. Bunlardan Xerdan tərəfindən irəli sürülmüş kvantitativ (kəmiyyət) dilçiliyi diqqəti cəlb edir. Kvantitativ-riyazi metodların tətbiq edilməsi XX əsr dilçiliyinin mühüm nailiyyətlərindəndir. Bu metodların tətbiqi sinxroniya sahəsində özünü doğrulduqdan sonra diaxronik tədqiqatlara (leksikostatistika və ya qlottoxronologiya) aid edilməyə başlanmışdır. Ən yeni təmayüllərdən biri də kibernetik strukturalizmdir ki, klassik strukturalizmin və generativ qrammatikanın prinsiplərini özündə birləşdirir.

Göstərilən başlıca təmayüllərin bir-birinə yaxınlaşmaqda olduğu müşahidə edilir. Struktur dilçiliyə məxsus olan generativ qrammatika məzmun problemləri ilə məşğul olur, funksional qrammatika isə struktur dilçiliyə məxsus metodikanı mənimsəməyə çalışır. Əlbəttə, bu yaxınlaşma mexaniki şəkildə baş vermir. Elmin inkişafı dialektik prosesdir, yəni bu inkişaf spiralvarı olur. Elm daha yüksək zirvələr fəth edəndə də əvvəlki nailiyyətləri rədd etmir, onlardan yaradıcı şəkildə bəhrələnir.

Müasir dilçilikdə əsas təmayüllərdən biri də riyazi metodların dilçiliyə tətbiqidir. Riyazi metodların dilçiliyə tətbiqi dil faktlarını öyrənərkən statistikadan istifadə etməklə başlanır. Harada aydın formal kateqoriyalar varsa, statistik metodu orada tətbiq etmək olar. Bu metod dilçilikdə sayılması mümkün olan vahidlərlə (fonem, morfem, söz, söz birləşməsi, heca və s.) məşğul olur. Demək, həmin metodun dilçiliyə tətbiqi üçün hər cür imkan vardır.

Statistik metodu təklif edib irəli atanlar əvvəllər dilçilər yox, riyaziyyatçılar olmuşlar. Lakin Sössürün “ümumi dilçilik kursu”nda dilin sistemliliyi əsaslandırıldıktan sonra riyaziyyatın dilçiliyə tətbiqi zəruri problemə çevrildi. Statistik metod əsasında tədqiqat aparan görkəmli dilçilərdən F.de Sössürü, B.A.Boqoroditskini, A.M.Peşkovskini, M.N.Petersonu və başqalarını göstərmək olar.

XX əsrin 10-20-ci illərində statistik hesablamalar əsasında A.Beli, B.M.Tomaşevski, V.M.Jirmunski və başqaları şəir nəzəriyyəsi ilə məşğul olurdular. Xüsusilə 30-cu illərdən dilçilik problemlərinin statistik metodlar vasitəsilə həll etmək meyli daha da qüvvətlənir. 1957-ci ildə Oslo şəhərində dilçilərin VIII beynəlxalq konqresində statistik və ümumiyyətlə, riyazi metod məsələsi ən mühüm, başlıca problemlərdən idi.

Riyazi dilçilikdə digər bir mühüm meyl dil vahidlərinin ehtimallar nəzəriyyəsi əsasında tədqiqidir. Bu nəzəriyyə ayrı-ayrı dil vahidlərinin təkrarlanma tezliyini müəyyənləşdirməklə məşğul olur.

Ehtimallar nəzəriyyəsi statistik metodla birləşir, hər hansı üslubun kəmiyyət xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bu isə müəllifi naməlum olan mətnlərin müəlliflərini müəyyənləşdirməkdə çox əhəmiyyətlidir.

Yeni bir riyazi fənn – informasiya nəzəriyyəsi riyazi dilçiliyin inkişafına mühüm təkan vermişdir. Riyazi çoxluqlar nəzəriyyəsinin dilə tətbiqi mühüm nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Çoxluqlar nəzəriyyəsinin köməyi ilə səslərin birləşmə imkanları tətbiq edilir. Bəzən göstərilir ki, riyaziyyatın dilçiliyə tətbiqi dilçi-

lik elminin “formalist” elmə çevrilməsin, “antihumanist” elm olmasına aparıb çıxara bilər. Belə narahatçılıq üçün bir əsas yoxdur. Hər hansı elmə riyaziyyatın tətbiqi o elmin mahiyyətini dəyişmir, bəlkə daha düzgün nəticələrə gəlməsinə, daha düzgün dəqiqlik əldə etməsinə səbəb olur. Müasir dövrdə riyaziyyat çox geniş miqyasda fizikaya tətbiq olunur. Lakin bundan fizika elminin mahiyyəti dəyişmir. Elmin mahiyyətini tədqiqat obyektini müəyyən edir, tədqiqat metodu yox. “Riyazi dilçilik” heç də dilçiliyin riyaziləşdirilməsi deyil, riyazi metodların dilçiliyə tətbiq edilməsidir.

DİL SİSTEMİ VƏ STRUKTURU

Müasir dövrdə nəzəri elmlərin əsas məqsədi öyrənilən obyektin sistem və struktur xüsusiyyətlərini araşdırmaqdan ibarət hesab olunur. Əgər əvvəllər tədqiq edilən faktlar, hadisələr tamamilə birtərəfli şəkildə nəzərdən keçirilirdisə, yeni tədqiqat üsulunun tətbiqi ilə həmin faktlar, hadisələr hərtərəfli tədqiq edilmiş olur. Obyektin struktur münasibətlərini öyrənməklə onun üzə olmayan, gizli xüsusiyyətlərini, müxtəlif keyfiyyətlərinin yaranma səbəblərini üzə çıxarmaq mümkündür. Bu yeni tədqiqat üsulu əvvəllər əlaqəsiz, rəhbərsiz hesab olunan hadisə və faktların əslində bir vəhdət təşkil etdiyini nümayiş etdirməyə imkan verir.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, sistem və struktur metodologiyası üzrə tədqiqat baxımından K.Marksın “Kapital”ı və marksizm klassiklərinin digər əsərləri ən gözəl nümunə hesab oluna bilər. F.Engels “Təbiətin dialektikası” əsərində göstərirdi ki, təbiət özlüyündə bir sistem təşkil edir. K.Marks kapitalizm cəmiyyətini “özünün daxili quruluşuna, strukturuna malik bütöv bir sistem” hesab edirdi. Bütün bunlar göstərir ki, marksizm klassikləri hələ keçən əsrin ikinci yarısında öz elmi tədqiqatlarında öyrənilən obyektə sistem və struktur baxımından yanaşma nümunəsi göstərmişlər.

Struktur anlayışının ən əvvəl tətbiq edildiyi elmlərdən biri də dilçilikdir. Lakin bununla belə hələ də dilçilikdə “sistem” və “struktur” terminləri qəti və tam şəkildə həll olunmamışdır. Bunun bir səbəbi dilin mahiyyətə mürəkkəbliyidirsə, digər səbəb dil sistemində əlaqə və münasibətlərin çoxcəhətliliyidir. Bununla belə dilin sistem kimi öyrənilməsində mühüm uğurlar əldə edilmişdir. Başqa elmlərlə əlaqələr genişlənmiş və çoxalmışdır, yəni tədqiqat sahələri meydana çıxmışdır. Linqvistik təhlil texnikası təkmilləşmiş, dil vahidləri haqqında, onların arasında əlaqə və münasibətlər haqqında mühüm yeniliklər əldə edilmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq dilçilikdə müxtəlif məktəblər və cərəyanlar arasında terminoloji hərc-mərclik və digər müxtəlifliklər də çoxdur ki, bütün bunlar dillərin təsvir qaydaları haqqında, onları müqayisə etmək haqqında ümumi rəyə gəlməyə imkan vermir. Təsadüfi deyil ki, sistem və struktur haqqında da dilçilikdə vahid, ümumi fikir yoxdur.

Strukturalizmə qədərki dilçilikdə də dilin sistemliliyi anlayışı məqbul sayılır, dilin ayrı-ayrı hissələrinin “ahəngdar vəhdət” təşkil etdiyi göstərilirdi. Qədim hind qrammatikləri də, antik yunan filosofları dili nizamlanmış və ayrılıqda mövcud olan bir hadisə kimi təsəvvür edirdilər.

XIX əsrdə V.Humboldtun əsərlərində irəli sürülən bir sıra nəzəri mülahizələr dilin bütöv bir vahid olduğu fikrinə əsaslanırdı. O göstərirdi ki, “dilin həyatı iki ünsürün – səs materiyası ilə dilin daxili strukturunun qarşılıqlı əlaqəsindən ibarətdir”. Dilin ayrı-ayrı ünsürləri onun ümumi quruluşundan asılıdır.

Humboldtun ideyaları dilçiliyin sonrakı inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Lakin onun ən əsas, mühüm müddəalarını qavraya bilmək üçün o dövrün dilçilik elmi kifayət qədər hazır deyildi, o səviyyədə inkişaf etməmişdi. Ona görə dilçilikdə, bir tərəfdən, təsviri metod inkişaf edir, dil haqqında ayrı-ayrı məlumatlar toplanır, digər tərəfdən, keçmişin abidələri toplanıb öyrənilir.

Naturalizm cərəyanının təsiri ilə dil canlı orqanizmə bərabər tutulur və bununla da dil sistemi təbii sistemlərlə eyniləşdirir.

lır, dildə baş verən dəyişmə və digər proseslər dəqiq elmlərin nailiyyətləri baxımından qiymətləndirilirdi.

Dilin sistemliliyi məsələsində tarixi-müqayisəli dilçiliyin xidmətləri daha çoxdur. Dillərin qohumluğunu və hər dilin müvafiq genetik dil qrupları içərisində mövqeyini müəyyənləşdirmək, sübut etmək üçün ayrı-ayrı dilləri təhlil edir, onları ayrı-ayrı ünsürlərinə parçalayıb öyrəndilər. Eyni zamanda dilin özünün sistem təbiətini öyrənmək nəticəsində dil hadisələrinin bir-biri ilə əlaqədar olduğu, bir-birindən asılı olduğu qənaəti yaranmışdı.

1879-cu ildə “sistem” termini işlənməyə başlayır. Dil sisteminin öyrənmək işində fonem, morfem, qrafem, sintaqm və leksema anlayışlarının mühüm əhəmiyyəti və rolu vardır. Bütün bu anlayışları dilçiliyə İ.A.Boduen de Kurtene gətirmişdir. O həmin anlayışların dil ünsürlərinin əlaqə torundakı mövqeyini, yəni dilin strukturunda yerini müəyyənləşdirmişdir. O, dildə fonetik inkişafın, həmin dilin ümumi səs sisteminin səciyyəsiindən asılı olduğunu göstərirdi. İ.A.Boduen de Kurtenenin fikrincə, dil sistemi daxilində vahidlərin xüsusiyyətləri substasionallıq ilə relyasionallığın birləşməsində təzahür edə bilər. Sistem isə substasionallıq şəklində ayrılan, fərqlənən vahidlərin qarşılıqlı asılılığıdır.

Ferdinand de Sössür təliminin başlıca komponentlərindən biri də dil sistemi haqqında mülahizələridir. Sössür gənc qrammatikləri tənqid edirdi. Onun fikrincə, dilçiliyin məqsədi dili bir sistem kimi tədqiq etməkdir. O həmin dil sistemini statik planda, özü də sistemin relyasion xüsusiyyətlərini öyrənməyi zəruri hesab edirdi. O, dil sisteminin quruluşunun təsvirini vermişdir.

Sössürün fikrincə, dil sistemi işarələr sistemidir. Bu sistemin daxili quruluşunun ən zəruri prinsiplərini müəyyənləşdirən görkəmli alim bu sistemi bir tam, bütöv vahid kimi tədqiq etmək nümunəsi göstərmişdir.

Sössürün nəzəriyyəsinə görə, hər bir dil qapalı sistem təşkil edir və bu qapalı sistemin bütün ünsürləri eyni zamanda mövcud olan statik ünsürlər kimi sinxronik planda tədqiq olunmalıdır. Dil sistemi bənzərliklərdən və fərqlərdən təşkil olunur. Bu bənzərliklərin və fərqlərin məcmuyu dildə dəyərliliyi müəyyənləşdi-

rir. Dil saf dəyərlilik sistemindən başqa bir şey deyildir. Sössürün fikrincə, dəyərlilik kateqoriyası son nəticədə tamamilə difrensial yolla, sistemin başqa üsürləri ilə münasibət və əlaqə əsasında müəyyənləşir. Mahiyyətcə, dil sisteminin üsürləri bütövdən, yəni bu sistemdən xaricdə, kənarında fərdi, pozitiv əlamətlərdən məhrumdur. Deməli, F.de Sössür dili işarələr sistemi hesab edir və sistem dedikdə müəyyən əlaqələr toplusunu nəzərdə tutur və beləliklə, dil sistemini əslində dilin strukturu kimi başa düşür. Onun fikrincə, “dil sistemi” anlayışı yalnız və yalnız əlaqələr, münasibətlər şəklində anlaşıla və təsvir oluna bilər. Əslində isə hər hansı əlaqə və münasibətlər üsürlər arasında mövcud olur və bu əlaqələrin mahiyyəti yalnız o zaman tam və hərtərəfli üzə çıxarıla bilər ki, həm bu əlaqələri təşkil edən üsürlərin maddi əlamətləri öyrənilsin, həm də bu əlaqələr toplusundan ibarət bütöv bir vahid tədqiq edilsin.

Dil sistemini saf əlaqələr sistemi kimi anlamaq, oppozisiyalar toru və s. kimi Sössür tərəfindən irəli sürülən bəzi anlayışlar, hökmlər, struktur təhlilin ilkin, başlanğıc mərhələsi üçün işə yaraya bilər. Lakin Sössürün ardıcılları onun bu barədə olan fikirlərini o dərəcədə mütləqləşdirmişlər ki, hazırda həmin fikirlər struktur təhlilə zidd gəlməkdədir. Sössür təlimində struktur və sistem anlayışları qarışıq salınır, eyniləşdirilir. Sistem kimi strukturun da statik obyektə müəyyənləşdirilməsi əsas hesab olunur. Statiklik sistemdə başlıca əlaməti hesab olunur və hər hansı dinamika systemsizlik əlaməti kimi qiymətləndirilir. Ona görə də əsas üstünlük sinxronik tədqiqata verilir, sistem anlayışı statika və sinxroniya anlayışları ilə eyniləşdirilir.

Sössürdən sonra ən müxtəlif dilçilik cərəyanlarının nümayəndələri Sössür təliminin başlıca çıxış nöqtəsini – dilin sistemliliyi məsələsini qəbul etmiş və bu tezisə istinad etmişlər ki, dil sistemində hər şey qarşılıqlı şəkildə bir-biri ilə əlaqədardır və bir-birindən asılıdır.

Praqa dilçilik məktəbinin tezislərində irəli sürülən proqram müddəalardan biri də belədir ki, dildə heç bir hadisə sistemdən kənarında öyrənilməklə düzgün anlaşıla bilməz. Lakin nə qədər

yüksək qiymətləndirilsə də, uzun müddət bu sistem anlayışının özü çox yaygın və qeyri-müəyyən anlayış olaraq qalırdı; praktiki-kada tətbiq etmək əvəzinə, sözdə, deklarativ tərzdə sistemdən bəhs olunurdu. Bir çıxış nöqtəsi kimi, əvvəllər sistemi yox, dilin ayrı-ayrı hissələrini öyrənməyə başlamışdılar. Beləliklə, əvvəllər strukturalistlər dili struktur baxımından bir tam, bütöv sistem kimi deyil, onun ayrı-ayrı tərkib hissələrini tədqiq edirdilər.

Belə tərkib hissələrindən biri dilin fonoloji quruluşu oldu. Fonoloji quruluşun tədqiqi əsas dil əlaqələrini müəyyənləşdir-məyə imkan verdi. Odur ki, strukturalizmin formalaşmasında fonologiyanın çox mühüm rolu var. Fonologiyanın inkişafı göstər-di ki, faktik materiala struktur baxımdan yanaşdıqda mühüm nə-ticələr əldə etmək mümkündür və ümumiyyətlə, struktur və tədqiqat metodunun böyük üstünlükləri vardır. Hətta ilk dövrlərdə sistem anlayışı nə qədər məhdud olsa da, ümumiyyətlə, dilin sis-temliliyi məsələsinin irəli atılması əməli olaraq o vaxta qədər diqqəti özünə cəlb etməyən çoxlu dil faktının tədqiq edilməsinə səbəb olmuşdur, vaxtilə mümkün olmayan, qaranlıq qalan hadisələr, faktlar yeni baxımdan şərh oluna bilmişdir.

Belə mühüm hadisələrdən, faktlardan biri də o idi ki, bütöv vahid tərkib hissələrindən, tərkib hissələri də bütövdən qarşılıqlı şəkildə asılıdır. Başqa sözlə, dilin sistemliliyi ən əvvəl ayrı-ayrı hadisələrin qarşılıqlı əlaqələri baxımından öyrənilmişdir. İlk strukturalistlərə görə hissələr və bütöv bir-birindən qarşılıqlı tərzdə asılıdır, lakin bütövün rolu üstündür, əsasdır, dominantdır.

Qlossematiklər göstərirdilər ki, bütövü bildikdə, naməlum qalan ayrı-ayrı ünsürlər haqqında düzgün mülahizə yurutmaq olar, onların əlamətlərini əvvəlcədən söyləmək olar. Bütövün ümumi quruluşunu bilməklə ünsürlərin necə dəyişəcəyini qabaq-cadan müəyyənləşdirmək mümkündür.

Dilin ayrı-ayrı hissələrinin struktur və sistem xüsusiyyətləri haqqında biliklər çoxaldıqca tədricən dil sisteminin bütövlükdə təsvirini vermə imkanı da çoxalır. Əvvəllər dildə sistemli, mün-təzəm, nizamlı, qarşılıqlı şəkildə əlaqədar olan faktları toplamaq meyli güclü idisə, tədricən bu faktları ümumiləşdirmə meyli da-

ha artıq qüvvətlənir. Əsrimizin ikinci yarısında yeni problemlər meydana çıxır.

Dilçilikdə struktur və sistem anlayışları müxtəlif şəkillərdə şərh olunur.

1) A.Martine göstərir ki, struktur dedikdə bəzi dilçilər öz düzəldikləri modeli, yəni dildəki əlaqələr haqqında olan öz fikirlərini başa düşür, başqaları isə strukturunu dilin özündə axtarırlar.

A.Martine özü strukturun obyektiv şəkildə mövcud olmadığını göstərir, onun fikrincə, struktur əslində dilçilərin uydurduqları təsvir sxemidir. Lakin struktur uydurulmamışdır, dil strukturunu obyektiv mahiyyətə malik olan kateqoriyadır. Bu kateqoriyanı təcrübədə, empirik şəkildə yoxlayıb üzə çıxarmaq mümkündür. Lakin onun bilavasitə müşahidəsi mümkün deyildir. Deməli, obyektin özündə struktur var və elm bunu müəyyənləşdirməlidir.

Sistem haqqında da geniş mübahisələr vardır. Bəziləri göstərir ki, dilin özündə – obyektə sistem var. Bu sistemi müəyyənləşdirmək elmin borcudur. Başqalarının fikrincə, sistemi uydurmaq, icad etmək lazımdır.

Lakin real şəkildə dildə mövcud olan sistem bir anlayışdır, dilin sistemi haqqında bilik, məlumat tamamilə başqa anlayışdır. Ontoloji sistem ilə konseptual sistemi qarışdırmaq əsla yaramaz. Odur ki, konseptual sistemi şərh etmək heç də o demək deyil ki, ontoloji sistem də şərh olundu və əksinə.

Beləliklə, obyektin ontologiyasını onu təsvir etməyin qno-seoloji kateqoriyalarına qarşı qoymaq özlüyündə mühüm olsa da, dilin sistemi və strukturunu öyrənməkdə işə yaramır.

2) Tədqiq edilən obyektə müxtəlif əlaqə növlərini fərqləndirmək və qarşılaşdırmaqla sistem və struktur anlayışlarını müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Həmin əlaqələrin bəzilərini struktura, digərlərini sistemə daxil edirlər.

3) Bəziləri struktur və sistemə tam və onun hissələri kimi yanaşırlar. Bu məfhumların biri (bəzilərinin fikrincə sistem, başqalarının zənnincə struktur) daha geniş mənada alınır, digəri isə onun təşkilində bir halqa kimi qiymətləndirilir. Ən geniş yayılan

nəzəriyyə belədir ki, sistem anlayışı əsasdır, aparıcıdır, struktura anlayışı ona tabedir.

Hər hansı obyektə tədqiq edəndə, adətən, üzə çıxarılan bütün əlamət və xüsusiyyətlər bu obyektə aid edilir. Bu obyekt bir substansiya kimi (məsələn, dil səs materiyasıdır) qavranılır. Getdikcə obyektin daha çox və müxtəlif əlamətləri müəyyənləşdirilir ki, bunların bəziləri həmin obyektə yox, onun ayrı-ayrı hissələri ilə əlaqədar olur. Ona görə də dərketmənin sonrakı mərhələsi obyektin hissələrinin fərqləndirilməsindən ibarət olur. Başqa sözlə, obyekt mürəkkəb bir vahid kimi qavranılır. Yenə əvvəlki kimi, obyektin təhlilində substant metodundan istifadə olunur, obyektin unsurlarının əşyavi və pozitiv xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir.

Əvvəllər bir bütöv, vahid kimi təsəvvür edilən obyektin tərkibində unsurların mövcudluğu faktı göstərir ki, bu unsurlar arasında əlaqə və münasibətlər də olmalıdır. Ona görə də tamın hissələri arasında qarşılıqlı əlaqələri, təsirləri, hissələrin bir-birinə münasibətini və s. öyrənməyə başlayırlar. Əgər bütövün unsurları arasında əlaqələr sxemini struktur sxemi kimi, onların tədqiqini struktur tədqiqat kimi qəbul etsək, onda müvafiq obyektin öyrənilməsi yeni üsulla – struktur üsulla aparılmış olar, obyektin xüsusiyyətləri struktur xüsusiyyətlər olar.

Bütövün, yəni sistemin unsurları arasındakı əlaqələr, habelə bir sistemin başqa sistemlərlə əlaqələri obyektin struktur xüsusiyyətləri hesab oluna bilər. Bu əsasda obyektin struktur xüsusiyyətləri daxili və xarici olmaqla iki yerə bölünür. Öz növbəsində obyektin unsurları da daxili və xarici əlaqələrə malik olur.

Dili sistem hesab edən strukturalistlər onun xarici struktur xüsusiyyətlərini öyrənmir və bundan da özlərinin irəli atdığı tezisə – hər bir unsur müxtəlif xətlərlə kəşisən əlaqələr toplusu hesab olunmalıdır – tezisinə zidd gedirlər. Obyektə struktur və substansial yanaşma üsulları ayrı-ayrılıqda ola bilər, bir-birindən asılı olmaya bilər. Lakin tədqiqatçılar obyektə bütöv, tam halında qavramaq və izah etmək məqsədində bu obyektin mövcudluğunun və inkişafının qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə

çalışırlar. Tədqiqatda yeni olan bu üsulu sovet dilçiləri irəli sürmüş və onu sistem tədqiqatı kimi təqdim etmişlər.

Sistem ayrı-ayrı hissələrdən ibarətdir və bu hissələrin fərdi xüsusiyyətlərindən asılıdır, habelə özü bu hissələrə təsir göstərir, onların xassələrini və funksiyalarını dəyişir. Obyektin xüsusiyyətləri onun strukturu ilə əlaqədardır, bu strukturdan asılıdır.

Sistem özünün üç başlıca atributunun – struktur, substansiya və funksiyanın uzlaşması nəticəsində mümkün olur. Bu atributların xüsusiyyətlərindən çıxış edən sistemlilik üsulu obyekti bütünlükdə dərk etmə məqsədi güdən inteqral üsuludur. Dil yüksək sistemlilik səviyyəsində olan təbii obyektlər sinfinə daxildir, çünki dildə göstərilən üç başlıca atribut uzlaşmışdır və prinsip etibarilə dilin quruluşu onun funksiyalarına tam müvafiqdir, adekvatdır.

Bütün bunlardan aydın olur ki, struktura anlayışı öyrənilən obyektin daxili və xarici münasibətləri sxeminə aiddir.

Məhz sistemlilik sayəsində müəyyən struktur öz xüsusiyyətlərini saxlamaqla müəyyən substansiyada təmsil olunur və deməli, hər bir sistem yalnız struktur və substansiyanın üzvi şəklidə birləşməsi, qovuşması yolu ilə mövcud olub öz vəzifəsini yerinə yetirir. Sistem və struktur anlayışları nəinki müxtəlif tərzdə şərh olunur, çox zaman ümumiyyətlə qarışdırılır, dolaşq salınır. Bununla belə, getdikcə daha çox dilçi bu anlayışların dəqiq izah edilməsinin zəruriliyini qeyd edir. Dilin sisteminin öyrənilməsində özünü göstərən başlıca cərəyanlar aşağıdakılardır:

1. Bənzər hadisələri siyahıya alma (inventar-taksonomik cərəyan). Dil sistemi nədən ibarətdir və bu sistemin ünsürləri hansılardır? Bu suallar öz əhəmiyyətini heç bir zaman itirməmişdir. Odur ki, inventar-taksonomik problemlərlə maraqlanmayan heç bir dilçilik cərəyanı yoxdur. Bu sahədə dilçiliyin çoxlu və mühüm nailiyyətləri vardır. Dilçilərin əvvəlki nəsilləri əlaqəli nitq aktında və əlaqəli mətndə dilin qabarıq şəkildə nəzərə çarpan hissələrini qeyd etməklə məşğul olurdularsa, müasir dövrdə abstrakt varlıqlar diqqət mərkəzinə keçirilir ki, bu da dilin hissələrini sistemin üzvləri kimi müəyyənləşdirmə işi üçün çox zərur

ridir. Bunun üçün də həmin cərəyan dil vahidlərini seçməyi və təsvir etməyi diqqət mərkəzində qoymuş olur.

Müxtəlif cərəyanlara məxsus dilçilərin səyi ilə dilin quruluşunun ibtidai vahidləri haqqında təlim yaranmışdır. Dil sisteminin tərkib hissələri kimi o dili nümayiş etdirən, əks etdirən real mətnlər yox, onların arasında gizlənən invariant mahiyyətlər çıxış edir. Dildəki vahidlərin vəzifəsini dəqiqləşdirmək üçün aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, dilin müxtəlif səviyyələrində tədqiqat aparmaq üçün bu vahidlərin nəzərdə tutulması kifayət etsə də, bütünlükdə dil sistemini bütün mürəkkəbliyi ilə əks etdirmək lazım gələndə bunlar kifayət deyildir. Bu mənada dilçilərin müvəffəqiyyətsizliyə uğraması xüsusilə diqqətəşayandır. Məsələn, morfologiya səviyyəsində morfemin təsviri verilərkən işlənən terminlər dil sistemi haqqında qlobal təsəvvür yarada bilməz və əlbəttə, dilin digər səviyyələrini təsvirə keçəndə bu termin əsla kifayət etməz. Hazırda dilçilikdə elə tədqiqatlar aparılır ki, bunlar həmin tip vahidlərin xüsusi sabit birləşmə üsullarını üzə çıxarırlar. Hazırda dil sisteminə bir neçə səviyyə olması təlimindən çıxış edərək buna müvafiq dilçilik şöbələri olması fikrini irəli sürürlər.

Sistemi təşkil edən hissələr anlayışı hazırda ciddi təbəddülata uğrayır, çünki başqa elmlərdə olduğu kimi, burada da sistemin xüsusi üzvləri kimi müxtəlif əlaqə və münasibət tipi olduğu göstərilir. Strukturalistlər (əsasın fonoloqlar) dildəki asılılıq tiplərinin yekcins olmadığı faktını müəyyənləşdirmişdilər. Lakin bir çox alimlər təkidlə göstərilər ki, dil sistemi yalnız qarşılaşdırmaya və ya oppozisiyaya əsaslanır, istinad edir. Dil sistemi ünsürlərinin qarşılaşdırılması dildə əlaqə formalarından yalnız birini (nizamlama formalarından yalnız birini) əks etdirir. Halbuki bəzi dilçilər qarşılaşdırmanı yeganə əlaqə forması hesab edirlər. Bu nöqtəyi-nəzər çox geniş yayılmışdır və nəticədə dildə əlaqə və münasibətlər toru anlayışının oppozisiyalar anlayışı ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da dil strukturu anlayışının sıxışdırılmasına səbəb olmuşdur. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların müsbət cəhəti də olmuşdur. Belə ki, tədqiqatlar ilə əlaqədar olaraq dil sisteminə yeni yaruslar daxil edilmişdir. Bir

yarusda bölünməyən ünsürlər (məsələn, fonem) daha dərin yarusda parçalanmış, bölünmüş olur. Bu əlaqələr tipinə böyük əhəmiyyət verməkdə strukturalistlər haqlı idilər, lakin onlar həmin əlaqələr tipini yeganə tip kimi qələmə verməkdə haqlı deyildilər. Onlar dildə real şəkildə mövcud olan müxtəlif, rəngarəng əlaqələri müəyyənləşdirə bilmirdilər. Halbuki dildə ən müxtəlif əlaqə növləri bir-birini eyni dərəcədə şərtləndirir, bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətlərdə olur.

Linqvistik asılılıq taksonomiyası məhdud şəkildə təzahür edir.

Deskriptiv dilçilik dil sistemini bütünlükdə təsvir etmək qüdrətinə malik deyildir. Deskriptivistlər sintaqmatik zəncirlər daxilində dilin başlıca vahidlərinin bölünməsi prinsipini işləyib hazırlamaqla vahidlərin birinin başqasına keçmə üsullarını müəyyənləşdirmə üçün xeyli kömək göstərmişlər.

Struktur xarakter kəsb edən inventar-taksonomik cərəyan dil sisteminin tərkib ünsürləri barəsində təsəvvürlərin genişlənməsinə təkan vermiş və məsələni belə qoymuşdur ki, bu ünsürlər necə və hansı yolla bütövə, tama çevrilmiş olur. Bu tipli modeldə sistemin başlıca ünsürlərini – minimal, yəni diferensial əlamətlərdən başlanmış ən böyük həcmli, yəni yüksək səviyyəli ünsürlərə qədər – müəyyənləşdirmədən dilin qlobal quruluşunun təsvirini vermək mümkün deyildir. Dil sisteminin səciyyəsi belədir ki, burada məhdud miqdarda vahidlər və onların modelləri mövcud olur, özü də bu sistem vahidlərin sadəcə riyazi toplusundan ibarət olmur. Dil sisteminin ünsürləri arasında mövcud olan asılılıq yekcins deyildir və deməli, dil sistemi də sadəcə riyazi cəmlilik kimi mövcud ola bilməz.

Müasir transformasion və applikativ qrammatikada nəinki yekcins vahidlərin bir-birinə keçməsi, həm də müxtəlif səviyyəli vahidlər arasında keçid nümayiş etdirilir.

Transformasion qrammatikaların meydana gəlməsi ilə əlaqədar dil sisteminin taksonomik anlayışında ciddi dəyişikliklər müşahidə edilməyə başlayır. Dil strukturunu təşkil edən münasibətlərin təsviri zamanı onların prosessual, dinamik aspekti nəzərə çarpdırılır. İlkin vahidlərin mümkün ola bilən təsviri və təsnifi

verilir. Struktur dilçiliyin müvəffəqiyyətləri ilə əlaqədar dilin tərkibi haqqında anlayışın dəyişilməsi etalon dilin təsvirinə ciddi təsir göstərir. Dil sisteminin taksonomik anlayışı dil mexanizmini dərk etmək işini asanlaşdırır və dil ünsürlərinin iyerarxiyası, onların sıralanması, nizamlanma qaydaları və s. problemlərin qoyuluşuna müsbət təsir göstərir.

II. Funksional cərəyan. Dil sisteminin funksional xüsusiyyətləri hər şeydən qabaq bu sistemin vəzifəsi, məqsədi ilə əlaqədardır. Bu isə onunla bağlıdır ki öz ünsürlərinin mürəkkəb tərzdə əlaqələnməsindən ibarət olan hər bir xüsusi sistem özündən daha yüksək səviyyədə olan sistemin tərkibinə onun bir ünsürü kimi daxil olur, deməli, bu baxımdan hər hansı fəvqəlsistemin bir hissəsi olur. Belə fəvqəlsistemin strukturunda əvvəlki sistem xüsusi yer tutur və nəinki öz xüsusi tərkibindən və konkret substant əlaqələrindən, habelə bu sistem ilə fəvqəlsistemin başqa ünsürləri arasındakı real əlaqələrdən asılı olur. Fəvqəlsistemin tərkibində sistem yeni tipli əlaqələr ifadə edən yeni struktur xüsusiyyətlər kəsb edir. Bu xüsusiyyətlər sistemin funksiyası hesab olunur.

Dil müəyyən məqsədlə işlənən ifadə vasitələri sistemidir. Dil sistem olduğu üçün öz vəzifəsini yerinə yetirmir, bəlkə, əksinə, öz funksiyasını yerinə yetirmək üçün dil sistemidir. Bütünlükdə dil sistemini səciyyələndirməkdə funksiya anlayışı əsas, mərkəzi yer tutur.

Dil sisteminə, hər şeydən əvvəl, “vasitə-məqsəd” tipli əlaqə öyrənilir. Belə sistemin modeli məqsəd modeli və ya teleoloji model adlandırılıla bilər. Bu modelin əsas fərqləndirici əlaməti belədir: funksional relevant olan və funksional qeyri-relevant olan (relevant olmayan) hadisələrin kəskin şəkildə fərqləndirilməsi və birinci növ hadisələrə əsaslanmaq.

Funksional dilçilik tərəfindən dil sisteminin müəyyən edilən digər mühüm əlamətləri bunlardır. Dil sistemi qapalı olmayan mütəhərrik sistemidir. Bütünlükdə bu sistemə açıq dinamik sistem demək mümkündür. Bu təriflə əlaqədar olaraq sovet və Çexoslovakiya dilçiliyində dilin daxili inkişafı öyrənilməyə başlanmışdır. Dil sistemi daxilində həmişə yeni ünsürlərin yaranması,

köhnə ünsürlərin aradan çıxması prosesi gedir. Buna görədir ki, dildə dəyişmə ilə arxaizm arasında məhsuldar və qeyri-məhsuldar hadisələr arasında fərqlər özünü göstərir. Dil sistemi heç zaman tamamilə “düzgün” olmur: dil həmişə tarazlığa cəhd edir, lakin heç zaman bu tarazlığa nail ola bilmir. Odur ki, dil sistemləri həmişə qeyri-sabit və ya nisbi tarazlıqda olur. Hər hansı dəyişmə sistemin dinamik komponentləri kimi qiymətləndirilir.

Göstərilən komponentlər öz aralarında dinamik tərzdə qarşılıqlı asılılıq əlaqəsi üzrə bağlanır. Funksional dilçilikdə belə bir tezis yayılmışdır ki, dilin təkamülü onun sisteminin təkamülüdür.

Dilin ayrı-ayrı sahələri vahid sistem daxilində xüsusi mikro-sistem hesab olunur. Odur ki, dilin müxtəlif səviyyələrinin bir-biri ilə əlaqəsi dil sistemini sistemlər sistemi kimi səciyyələndirir.

Praqa dilçiləri göstərirlər ki, dil sistemini öyrənərkən faktların təhlili kommunikativ funksiya baxımından strukturalistlərə məxsus məhdudluqdan yaxa qurtarmağa imkan verir.

III. Dil sisteminin struktur təsviri. Struktur dedikdə obyektdəki əlaqələr torunu və ya nisbətən dar mənada desək, asılılıq torunu və ya oppozisiyanı (qarşılaşdırma) başa düşmək lazımdır. L.Yelmslevin fikrincə, struktur daxili asılılıqları olan avtonom (müstəqil) mahiyyətdir. Dil sisteminin struktur anlayışı funksional anlayışdan kəskin şəkildə fərqlənir. Belə fərqlənmə bütünlükdə dilin işarə funksiyasının müxtəlif şəkildə şərh edilməsi ilə əlaqədardır. L.Yelmslev və məktəbi üçün funksiya anlayışı riyaziyyatda işlənən anlayışa yaxın mənada işlənir. X.İ.Uldall belə fikir yürüdü ki, “dəqiq elmlərdə funksiya anlayışı əşya və onun əlamətləri əvəzinə işlənir və elmi nöqtəyi-nəzərdən kainat materiallardan deyil, yalnız funksiyalardan ibarətdir”¹. Deməli, hər bir bütöv, hər bir tam şeylərdən ibarət deyil, əlaqələrdən ibarətdir, hər bir şey isə xüsusi fərdi struktura malikdir. Ona görə də təbiidir ki, dilin bütün mürəkkəb sistemi onun strukturuna şamil edilir, çünki dil xüsusi strukturu sayəsində bütövlük,

¹ X.И.Ульдалль. Основы глоссематики. «Новое в лингвистике» вып. I, М., 1960, сәh. 400.

tamlıq təşkil edir. Yelmslevə görə, struktur metod obyektin tərkib hissələri arasında əlaqələri müəyyənləşdirməyə imkan verən metoddur. Özü də yalnız dil sistemi daxilində olan struktur nəzərdən keçirilir.

Qlossematiklər dilin strukturu ilə sistemini eyniləşdirirlər. Onların fikrincə, hər bir dilin strukturunun əsasında ifadə ilə məzmun arasındakı fərq, onların işarə funksiyası şəklində meydana çıxan qarşılıqlı təsiri durur.

Qlossematika nəzəriyyəsinin məqsədi Sössürün dili işarələr sistemi hesab etməsi haqqındakı tezisini inkişaf etdirmək olmuşdur. Əslində isə dil sisteminin bir çox semiotik xüsusiyyətləri qlossematiklərin linqvistik təhlilindən kənar qalmışdır.

Bununla belə, məhz qlossematika təlimində dilin strukturu sərrast şəkildə müəyyənləşdirilmişdir və strukturalizm nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti struktur haqqında onların təliminə əsaslanır. Struktur müstəqil obyekt kimi müəyyənləşəndən sonra bu anlayış daha dərinədən şərh oluna bildi, struktur modelləşdirmə inkişaf edə bildi. Beləliklə, dil strukturunun ayrıca təsviri dil sisteminin riyazi modellərinin yaranma imkanını meydana çıxardı.

Dilin strukturunun dəqiqləşdirilməsi, adətən, qarışdırılan iki anlayışı – struktura və sistem anlayışlarını fərqləndirməyə imkan verdi. Belə fərqlənmə olmasaydı, dil sistemi anlayışı da aydın olmazdı.

IV. Dil strukturu və dil sistemi. Sistem və strukturu fərqləndirməyin mümkünlüyü və zəruriliyi mülahizəsi sovet dilçilərinin əsərlərində irəli sürülmüşdür. A.A.Reformatski dilin struktur və sisteminə ayrı-ayrılıqda yanaşma prinsipini irəli sürərək yazmışdır: “Sistem üfüqi xətt üzrə əlaqə və qarşılıqlı asılılıqdır, struktur isə şaquli xətt üzrə əlaqə və qarşılıqlı asılılıqdır”¹. Hər iki anlayış əlaqə kateqoriyası baxımından səciyyətləndirilir, lakin bu əlaqə müxtəlif tipli, fərqli səciyyəli əlaqədir. Paradiqmatik münasibətdə olan vahidlərin struktur, sintaqmatik əlaqəli vahid-

¹ А.А.Реформатский. Что такое структурализм? «Вопросы языкознания», 1957, № 6, с. 28.

lərin isə sistem təşkil etdiyi fikri müxtəlif variantlarda olsa da, başqa tədqiqatçılar tərəfindən də irəli sürülmüşdür. İngilis strukturalistləri də vahidlərin paradiqmatik və sintaqmatik münasibətlərinə əsaslanaraq bu anlayışları fərqləndirirlər.

Ümumiyyətlə, sintaqmatika və paradiqmatika qarşılıqlı asılılığı təsvir edilmədən dilin hər hansı təsviri tam hesab oluna bilməz. A.A.Reformatskinin digər bir mühüm müddəası belədir ki, “struktur dedikdə bütövün daxilində müxtəlif tipli üsürlərin vəhdəti anlaşılmalıdır”, sistem isə “eyni tipli üsürlərin qarşılıqlı vəhdətidir”.

V. Dil sisteminin stratifikasiya öyrənilməsi. “Dilin stratifikasiya modeli” Amerika alimləri S.Lem və Q.Qlison tərəfindən təklif edilən xüsusi modelə deyilir: Dili onun başlıca komponentlərini düzmək və yerləşdirmək vasitəsilə nümayiş etdirmək ideyası, bütöv sistemi daxili hissələrinə, onu çoxmərhələli iyerarxiyaya bölməklə nümayiş etdirmək ideyası xüsusi ədəbiyyatda 50-ci illərdən irəli sürülüb müzakirə edilmişdir.

Bununla yanaşı, deskriptiv dilçilikdə dil sisteminin yarusu (səviyyəsi) anlayışı yayılmışdır. Yaruslar nəzəriyyəsi iki cəhətə nəzərdə tutur: dil sisteminin bölündüyü iri blokları və ya komponentləri müəyyən etmək və bu sistem daxilində onların bir-birinə münasibətini müəyyənləşdirmək.

Səviyyələr nəzəriyyəsi dilin quruluşu haqqında xüsusi bir nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyəyə görə dil sisteminin ayrı-ayrı sahələri müəyyən və ciddi qaydalar əsasında bir-birinin üzərində yerləşmiş olur. Əslində bu sonuncu cəhət diqqət mərkəzində durur. Ümumi vahid olan sistem daxilində xüsusi yarım sistemlərin sıralanması və yerləşdirilməsi məsələsi əsas məsələdir. Belə ki, dili modelləşdirmə baxımından bunun əhəmiyyəti böyükdür. Etalon dil problemi üçün dilin hansı universal hissələr toplusundan təşkil edildiyi müəyyənləşdirilməlidir.

Hər iki cərəyanın meydana çıxması göstərir ki, müasir dilçilikdə dilin quruluşu haqqında külli miqdarda olan bütün ayrı-ayrı tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirmək zəruri ehtiyaca çevrilmişdir. Ən əsası da budur ki, həmin məsələni həll edə bilmək

üçün dilçiliyin imkanları vardır və dilçiliyin müasir ümumi inkişafı ilə əlaqədar bu məsələ həll oluna bilər. Əvvəllər məhdud struktur, taksonomik və transformasion dilçiliklər çərçivəsində irəli sürülmüş bir sıra ümumi müddəalar dil sisteminin stratifikasiyon anlayışı üçün əsas olmuş, həmin anlayış göstərilən müddəalara əsaslanmışdır. Həmin nəzəriyyəyə görə, dil mexanizmi həqiqətən səsləri məna ilə əlaqələndirmək üçün mövcuddur. Lakin ifadə substansiyasının məzmun substansiyası ilə əlaqəsi heç də bilavasitə müstəqil şəkildə deyil, mərhələvari şəkildə, aralıq mərhələləri vasitəsilə, bir sıra müstəqil stratumların köməyi ilə mümkün olur. Dilin strukturu da onların qarşılıqlı yerləşmə tərzii ilə müəyyənləşdirilir, onların iyerarxiyasından, stratifikasiyasından asılı olur. Deməli, dilin strukturu yarımsistemlərin müəyyən iyerarxiyası şəklində təzahür edir. Həmin bu səciyyəvi struktura görə dilin qlobal sistemi mürəkkəb bir vahid kimi mövcud olur. S.Lem və Q.qlison yeni tipli ünsürlərə və əlaqələrə əsaslandıqları üçün dilin sistemi haqqında təsəvvürləri genişləndirmişdir. Belə yeni tipli ünsür kimi onların nəzəriyyəsində stratum adlanan mürəkkəb vahid öyrənilir.

Hələ L.Yelmslev göstərirdi ki, dil ikiplanlıdır və bu iki planın hər birinin özünəməxsus forması və substansiyası vardır. O bununla əlaqədar strat terminini irəli sürmüşdü. Strat bu göstərilən tərzdə struktur bölgünü əks etdirirdi.

Amerika dilçilərinin irəli sürdüyü stratum linqvistik sistemin özündə mövcuddur və deməli, obyektin təsviri və ya obyektin modelinin bir hissəsi deyil, obyektin özünün bir hissəsidir¹.

Dilin strukturunda üç və ya dörd linqvistik stratum olduğu göstərilir. Fonologiya, morfolojiya, leksikologiya, plyus-minus morfonologiya, habelə dilçiliyin hüdudunda olan iki stratum, yəni dil strukturunun “yuxarı” və “aşağı” hüdudları – semantika və fonetika.

Aşağı mərhələdən nisbətən yuxarı və mürəkkəb mərhələyə və bütün digər ara mərhələlərdən sonra ən yüksək mərhələyə

¹ Общее языкознание. М., 1972, сәh. 70.

yüksəlmə representasiya adlanan əlaqə növü sayəsində baş verir. Representasiya ən mühüm, fundamental əlaqə növüdür və onun müxtəlif növləri vardır: diversifikasiya, neytralizasiya, sıfır representasiya, boş representasiya, mürəkkəb representasiya, qovuşma representasiya, anataksis... Representasiya əlaqəsindən başqa əlaqə növləri də vardır ki, bunlar bir yarus daxilində ünsürlərin əlaqəsi üçün səciyyəvi olur.

VI. Dil sisteminin semioloji təsviri. Dilin işarəviliyi dedikdə dil ünsürlərinin (morfem, söz, söz birləşməsi və s.) və bütövlükdə dilin obyektiv varlıqla əlaqəsi nəzərdə tutulur. “İşarə” termini müxtəlif mənada işlənsə də, onun dörd mühüm funksiyası göstərilə bilər: nişanlama (representativ) funksiyası, ümumiləşdirmə (qnoseoloji) funksiyası, ünsiyyət (kommunikativ) funksiyası və pragmatik funksiya.

Dilin təfəkkürlə bilavasitə əlaqəsi, idrakın məntiqi və mexanizmi ilə əlaqəsi, obyektiv aləmi əks etdirən universal sistem olmaq xüsusiyyəti dilin işarəvilik baxımından müxtəlif elmlər tərəfindən öyrənilməsinə səbəb olmuşdur.

Linqvistik semiotikanın predmeti təbii dillərə məxsus işarələrin struktur və funksional xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Burada insan dilinin işarəvilik keyfiyyətinə böyük əhəmiyyət verilir, dil işarələrinin tipləri və onların səciyyəsi öyrənilir. Təbii dilin işarəviliyi problemi onun mahiyyətinin ən mühüm, başlıca məsələlərini işıqlandırır. Bu məsələlər isə aşağıdakılardır: a) dil, obyektiv aləm və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi haqqında linqvistik tədqiqatın metodologiyasını müəyyənləşdirən əsas qnoseoloji məsələ; b) xüsusi tipli semiotik sistem təşkil edən dilin strukturunun səciyyəsi; c) dil işarələrinin səciyyəsi; ç) bu işarələrin növləri və funksional qanunauyğunluqları; d) dil işarəsinin mahiyyəti və növləri.

Dil vahidlərinin işarəvilik funksiyası dilçilikdə müxtəlif şəkillərdə işıqlandırılmışdır. Öz nəticələrinə görə, bu məsələnin nominalist fəlsəfədə həlli daha diqqətəşayandır. Bu cərəyanın tərəfdarları dili təfəkkürün yeganə forması (yeganə təfəkkür forması) hesab edirlər, dil işarələrinə isə obyektiv aləmi təşkil edən

əsas simvollar kimi yanaşırlar. Bu cərəyanın görkəmli nümayəndələrindən biri fenomenoloji nəzəriyyə irəli sürmüşdür. Bu nəzəriyyəyə görə real aləmi insanın dərk etməsi insan şüurunun bu aləmə yanaşması ilə, bu aləmin insanın şüurunda üzvlənməsi ilə əlaqədar olub, ondan asılıdır. İnsan şüurunun qabiliyyəti məhdud olduğundan xarici aləmin dərk olunması onun verballaşması ilə, yəni yalnız və məhz dil vasitəsilə baş verir. Bu nəzəriyyədə insanın təfəkkür qabiliyyətinin rolu kiçildir, abstrakt təfəkkür və ümumiləşdirmə qabiliyyəti işarələrin özünə aid olunur. E.Hüссерlin nəzəriyyəsi, habelə E.Kassirer tərəfindən irəli sürülən “simvolik formalar fəlsəfəsi” bütöv bir dilçilik cərəyanına – yeni humboldtçuluq cərəyanına çox qüvvətli təsir göstərmiş, bu cərəyanın dünyagörüşünün və metodoloji əsaslarının formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Başqa bir fəlsəfi təmayül – məntiqi pozitivizm dilin işarələr kimi anlaşılması işində müasir dilçiliyə çox qüvvətli təsir göstərmişdir.

Pozitivistlər “dil-təfəkkür-real aləm” əlaqəsindən əsas ünsürü – təfəkkürü çıxarırlar, beləliklə, xarici aləmin dərk olunmasını “dil-real aləm” formulu əsasında adlandırma ilə əlaqələndirirlər. Deməli, dünyanın dərk olunması yalnız ad verməkdən ibarət hesab olunur.

“Dil – təfəkkür – xarici aləm” əlaqəsində dialektik materializmə görə maddi cəhət birinci hesab edilib, ikinci cəhətə – ideal cəhətə qarşı qoyulmalıdır. Deməli, şüur obyektiv dünyanı yaratmır, bəlkə bu obyektiv aləmi dil vasitəsilə əks etdirir, insanın dərk etmə fəaliyyətinin nəticələrini dil işarələri şəklində qeyd və təsbit edir.

Burada “təfəkkür – dil” əlaqəsinə gəldikdə demək lazımdır ki, nə qədər sıx əlaqə və münasibətdə olsalar da, bunlar mahiyyətə iki müxtəlif fenomendir və hər birinin özünəxas məzmunu, forması, strukturu, ünsürləri və funksiyası vardır. Burada dil işarəsinin əsas funksiyası ondan ibarətdir ki, onlar insana xas olan inikas və fikri fəaliyyət sayəsində ümumiləşdirmə və konkretləş-

dirmə, mücərrədləşdirmə işində mühüm rol oynayır. Dil işarəsinin əsas funksiyası dərkətmə funksiyasıdır.

Bu mənada dil işarəsi bütün digər semiotik sistemlərdən fərqlənir.

Burada “işarə – real aləm” əlaqəsində işarə real aləmin ifadəsinə xidmət edir, eyni zamanda onun ümumiləşdirilmiş tərzdə inikasını göstərir.

Dil işarəsi vəhdətini təmin edən başlıca şərt işarələnən (məna məzmunu) və işarələyənin (işarə forması) ayrılmaz əlaqəsidir.

F. de Sössür göstərirdi ki, “dil formadır, substansiya deyildir”. Odur ki, nitq formanın substansiyada təzahürü hesab olunur. Bəzən də dil-nitq qarşılaşdırılması sistem-tekst qarşılaşdırılması kimi şərh olunur. Dilin sistem, nitqin tekst ilə eyniləşdirilməsi o demək olardı ki, nitq sistem təşkil etmir. Belə mülahizə isə etirazlara səbəb olmaya bilməz.

Nitq müəyyən informasiya bildirən fenomenidir. Nitqin semantik informasiya bildirdiyini göstərirlər.

İnformasiya nəzəriyyəsinə görə, yalnız xüsusi şəkildə təşkil olunmuş sistem informasiya bildirə bilər. Deməli, informasiya bildirən nitq parçaları müəyyən quruluşa, struktura malik sistem olmalıdır. Digər tərəfdən, nitqin yaranması üçün bir vasitə olan dil özlüyündə semantik informasiya bildirmir. Bu dilin vasitəsilə və dil sayəsində hər hansı semantik informasiya bildirilsə də, dil özü heç bir semantik informasiyaya malik olmur. Bu mənada dil xüsusi tipli sistemdir, elə bir sistemdir ki, onun vasitəsilə sonsuz miqdarda müxtəlif, konkret sistemlər düzəldilir.

Habelə “dil – nitq” dixotomiyasını forma və substansiya hesab etmək səhvdir. Çünki məsələnin belə qoyuluşunda dil tamamilə materiyasızlaşdırılır və müəyyən “sadə struktur” kimi başa düşülür ki, bu “saf struktur” da “substansiyaya” – nitqə daxil edilir.

Dili bilmək müəyyən mənanın ifadəsi üçün danışığ üzvləri vasitəsilə səsləri və ya səslər toplusunu nizamla tələffüz etmək deməkdir. Dilin səs materiyasının əsas xüsusiyyəti belədir ki, bu səs materiyası informasiya ifadəsi üçün çox tezliklə müəyyən

sistem şəkli ala bilir və atılmış daşın suda yaratdığı ləpələr kimi tezliklə də çəkilib yox olur. Bu xüsusiyyətlərinə görə səs materiyası hər hansı ünsiyyət vasitəsindən çox böyük üstünlükləri ilə fərqlənir.

Beləliklə, nitq müəyyən ünsürlərdən müəyyən qaydalar üzrə düzəldilmiş konkret sistemlər çoxluğudur. Nİtq fəaliyyətdə, işdə olan dildir. Dilin vəzifəsindən danışanda əslində nitq nəzərdə tutulur, nitqin vəzifəsindən danışılır. İnformasiya bildiren cümlələr çoxluğu da öz növbəsində sistem təşkil edir. Ayrı-ayrı nitq parçalarının, yəni konkret sistemlərin (cümlələrin) məcmuyu heç də ümumi sistem (dil) əmələ gətirmir. Sistem olan dil nitq parçalarının məcmuyu deyil, nə isə tamam başqa şeydir, daha mürəkkəb şeydir.

Dil qaydaları ünsürlər arasında əlaqə növlərini məhdudlaşdırır. Bununla belə həmin əlaqə növlərinin toplusu dil qaydalarını təşkil edir.

Dil sistemini, kobud şəkildə desək, uşaq oyunları üçün olan kubiklər sistemi ilə müqayisə etmək olar, hər kubikin yanlarına heyvan, insan, ev, peysaj və s.-nin bir hissəsi çəkilmiş olur. Deməli, hər kubikin (kubikin bir tərəfi, yanı) ümumi şəklın bir hissəsini, parçasını əks etdirir. Bu hissələrə birləşdirməklə, yəni kubikləri müvafiq tərzdə düzməklə bütöv şəkil alınır. Kubikləri istədiyın şəkildə düzə bilməzsən. Çünki onların hər cür düzülüşündən şəkil yaranmaz. Onları müəyyən qayda, üsul üzrə düzmək lazımdır. Deməli, bu oyunda ünsürlər (hər bir ayrıca kubikin bir tərəfi) birlikdə, ümumi qaydada mövcuddur və bu ümumi qayda (ünsürləri birləşdirmə qaydası) məcbur edir ki, ünsürlər müəyyən nizam və səliqə ilə düzülün. Oyunun ümumi qaydası ünsürlərin seçilib işlənməsini məhdudlaşdırır.

Dil ünsürləri arasında əlaqələr məsələsini irəli sürən F.de Sössür bu əlaqənin iki növünü qeyd etmişdir: sintaqmatika və paradiqmatika.

F.de Sössür xətti ardıcılıqla gələn ünsürlər arasındakı əlaqəni sintaqmatik, müxtəlif siniflərin üzvləri olan ünsürlər arasındakı əlaqəni və assosiativ əlaqə adlandırmışdı. Müasir dilçilik elmində

dil sistemi məsələsi təhlil edilərkən, adətən, bu iki növ əlaqə tipinə istinad olunur. Dilçilikdə paradiqmatik əlaqə anlayışı dilin səciyyəsi ilə bağlanırsa, sintaqmatik əlaqə anlayışı nitqin səciyyəsi ilə bağlanır. Halbuki hər iki əlaqə növü dilin ünsürləri üçün xarakterikdir, deməli, bütünlükdə məhz dili səciyyələndirməyə xidmət edir. Əlbəttə, bu əlaqələrin hər biri dili müxtəlif aspektlərdə səciyyələndirir: dil bir alət, vasitə kimi – yəni abstraksiyada alındıqda, hər şeydən əvvəl, ünsürlərin assosiativ və ya paradiqmatik əlaqəsi şəklində səciyyələndirilir. Belə olduqda sintaqmatik əlaqə, xətti sıradadır, ünsürlərin realizə olunmamış, potensial qabiliyyəti kimi çıxış edir. Dil öz funksiyasını yerinə yetirəndə, yəni nitq forması kəsb etdikdə xətti birləşmə qabiliyyətinə malik ünsürlər aktual sintaqmatik ünsürlərə çevrilir. Bu zaman dil ünsürləri siniflər və ya paradiqmalar yaratmaq qabiliyyətinə malik olur.

Dilin ünsürləri arasında daha bir əlaqə növü – iyerarxiya əlaqə növü mövcuddur. Bu əlaqə növü mürəkkəbliyə dərəcəsinə görə dil ünsürləri və ya vahidləri arasındakı əlaqələri səciyyələndirir, sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələr dairəsindən xaricdə yerləşir. Lakin bu əlaqənin səciyyəsinə açarkən sintaqmatik və paradiqmatik əlaqə anlayışlarından istifadə etmək lazım gəlir, çünki iyerarxiya bu əlaqələrə qarşı qoyulur.

Beləliklə, dilin hər bir ünsürü (vahidi) potensial olaraq üç növ əlaqəyə girə bilər: paradiqmatik (və ya assosiativ), sintaqmatik (siniflər arasında əlaqə) və iyerarxiya (daha mürəkkəb vahidin tərkibinə daxil olma xüsusiyyəti) əlaqəsi.

Sintaqmatik əlaqələr. Bu əlaqələrin başlıca xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

a) Sintaqmatik əlaqələr dilin başlıca funksiyasını – kommunikativ funksiyasını realizə edir. Sintaqmatik əlaqələrin realizə etmə xüsusiyyətinə görə dilin ünsürlərindən informasiya bildirən nitq parçaları – cümlələr düzəldilir.

b) Müəyyən edilmişdir ki, sintaqmatik əlaqələr tarixən paradiqmatik əlaqələrdən əvvəl meydana gəlmişdir. F.de Sössür xüsusi qətiyyətlə qeyd edirdi ki, nitq faktı dil faktından əvvəl olmuşdur. Nitq zəncirindəki eyni yerdə müxtəlif ünsürləri qoy-

maqla siniflərdaxili paradigmatik əlaqələr əmələ gəlmiş olur. Paradigmatiklərin yaranması inkişafı sintaqmatik əlaqələrin zənginləşməsinə aparıb çıxarır. Ona görə ki, bu yol ilə sintaqmatik əlaqə çərçivəsi daxilində çoxlu miqdarda və müxtəlif fikirlərin ifadəsinə imkan yaranır.

Dil cümlə düzəltmə qaydalarının və mənası olan digər vahidlər çoxluğunun məcmuyudur. Dil də sistemdir. Nitqdə işlədilən dil ünsürləri də sistem təşkil edir. Lakin bu nitqdəki sistem dil sistemi ilə əsla eyni deyildir. Öz səciyyəsinə, keyfiyyətinə görə də dil sistemi fərqlənir. Dil sistemi müvafiq qaydaların və ünsürlərin (vahidlərin) mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrindən ibarət xəzinədir.

Dilin qaydaları nədir? Dil qaydaları dilin ünsürləri (vahidləri) arasında mövcud olan potensial (gizli) əlaqələrin məcmuyudur. Bu dil ünsürləri yalnız nitqdə təzahür edir. Başqa cür desək, dil qaydaları real nitq üçün zəruri olan bütün qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı asılılıqların məcmuyudur. Bu qaydalar dil ünsürlərinin xüsusiyyətlərini təzahür etdirir.

Dilin qaydaları əslində dilin strukturuna daxildir. Yəni dil ünsürləri arasında potensial əlaqələrin məcmuyu o dilin strukturuna daxil olur. Struktura ünsürlər arasında əlaqələrin məcmuyudur. Lakin dil qaydaları yalnız ünsürlər arasında əlaqələrdən ibarət deyildir. Haqqında bəhs etdiyimiz dil qaydalarını təşkil edən əlaqələr xətti əlaqələrdir, sintaqmatik əlaqələrdir. Lakin dil ünsürləri müəyyən bənzər ünsürlər sinfi də təşkil edir ki, burada ünsürlər arasında əlaqə paradigmatik əlaqə adlanır.

Siniflər daxilində ünsürlərin (vahidlərin) əlaqəsi yuxarıda göstərilən mənada dil qaydalarına müvafiq gəlir. Lakin bu əlaqə, yəni sinifdaxili və ya paradigmatik əlaqə dilin strukturuna daxil olur. Ona görə ki, həmin əlaqə də ümumiyyətlə ünsürlər arasında əlaqələrin ümumi məcmuyuna daxildir.

Beləliklə, dil sistemi ünsürlər və qaydalar toplusu hesab oluna bilər. Bu sistem toplusu ünsürlərin nizamsız, xaoslu yığını deyil, bəlkə müəyyən qaydalara malikdir. Bu qaydalar isə hər hansı konkret dildə ünsürlər arasında əlaqələrin mümkün olan toplusundan ibarətdir.

Pişik itdən qorxur;
Şaiq dərsdən qaçır;
Hər şey bağbandan gedir;
Quşum tüləkdən uçar.
(Quşum uçdu tüləkdən....)

Burada “sintaqmatik əlaqə çərçivəsi” müəyyən bir model və ya konstruksiya (mübtəda-tamamlıq-xəbər) təşkil edir ki, bu modelin tərkibində ifadə olunan fikirlər əşyavi baxımdan müxtəlif, qrammatik baxımdan eynidir.

Paradiqma nə qədər zəngin olarsa, yəni paradiqmaya nə qədər çox ünsür daxil olarsa, sintaqmatik əlaqələr də bir o qədər tutumlu olar.

c) Sintaqmatikada ünsürlər arasında əlaqə tək-tək konkret ünsürlərin konkret əlaqələridir. Bu konkret ünsürlərin hər biri məxsus olduğu sinfin (paradiqmanın) faktik nümayəndəsidir. Deməli, əslində sintaqmatikada əlaqələr ayrı-ayrı konkret ünsürlər arasında əlaqə kimi yox, müxtəlif siniflər (paradiqmalar) arasında əlaqə kimi anlaşıla bilər. Adətən, sintaktik tədqiqatda bunu elə beləcə də başa düşürlər. “Pişik itdən qorxur” dedikdə qrammatikalarda *pişik və it*, habelə *qorxmaq* anlayışlarının əlaqəsindən yox, mübtəda–tamamlıq–xəbər əlaqəsindən bəhs edilir.

Yalnız sintaksisdə deyil, dilin digər bütün mərhələlərində də bu kimi sintaqmatik əlaqələr özünü göstərir. Morfem müəyyən miqdar konkret variantlar –morflar sinfidir (paradiqmasıdır). Sintaqmatik sırada (məsələn, yaz-ı-çı-lar-dan-dır) konkret morflar real şəkildə çıxış edir. Bu morfemlər sinfin, yəni morfemlərin nümayəndəsi olduğu üçün də burada morfemlərin sintaqmatikasından və sintaqmatik sırada morfemlərin əlaqəsindən danışmaq olar.

ç) Nitq zəncirində (sintaqmatikada) hər bir ünsür müəyyən mövqe tutur. Mövqe anlayışı həm sintaqmatik sırada ünsürlərin rolunu, həm də bu və ya digər paradiqma üzvü olan ünsürün özünü səciyyələndirmək üçün çox zəruridir.

İlk baxışda belə görünür ki, ünsürlərin mövqeyini müəyyən etmək və müxtəlif cümlələrdə onların eyni mövqəli olduğunu təyin etmək bir o qədər də çətin deyildir. Əslində isə bu iş olduqca

çətindir. Həmin çətinliyin səbəbi budur ki, mövqe anlayışı konkret nitq zəncirində (parçasında) ünsürün tutduğu yerlə məhdudlaşmır; nitq parçasında ünsürün sabit, daimi mövqeyi yoxdur.

Ünsürün mövqeyi onun funksiyası anlayışı ilə bu ünsürün başqa ünsürlərlə əlaqəsi anlayışı ilə sıx şəkildə bağlıdır, onlardan asılıdır.

Paradiqmatik əlaqələr. Dedik ki, paradiqma anlayışı mövqe anlayışı ilə bağlıdır. Deməli, bir-birindən mövqecə fərqlənən dil vahidlərinə paradiqma deyilir.

Söz səviyyəsinə paradiqmatik əlaqələri gözdən keçirmək üçün bir neçə cümləyə diqqət yetirək:

Mən alma aldım.

Sən heyva dərdin.

O, nar yedi.

Hər üç cümlədə eyni sırada gələn sözlərin mövqeyi eynidir. Məsələn, *alma*, *heyva*, *nar* sözləri cümlədə eyni mövqedə yerləşir və bu mövqe (vasitəsiz tamamlıq mövqeyi) imkan verir ki, təsirlik halda olan sözlər sinfini burada fərqləndirək. Əgər bu mövqeyin məzmununu genişləndirmək və onu ümumiyyətlə feilin yanında hər hansı halda isim kimi götürmək istəsək, onda sıra çox böyümüş olar:

Sən soyuqdan qorxdun. O, teatra getdi. Mən ürəyimdə dedim və s.

Məzmun və xarakteristikasından asılı olaraq böyük mövqe (məsələn, adların ümumi paradiqması) və kiçik mövqe (məsələn, eyni söz formaları paradiqması) fərqləndirilir. Bunların əlaqəsini belə göstərmək olar:

Böyük paradiqma	alma	almaya almada almadan	kiçik paradiqma
	heyva	heyvaya heyvada heyvadan	kiçik paradiqma

Mövqe və paradiqmanın ümumi əlaqəsi belədir: mövqeyin minimal məhdudlaşması böyük paradiqma yaradır, mövqeyin genişləndirilməsi (maksimal məhdudluğu) kiçik paradiqma əmələ gətirir.

İyerarxiya əlaqələri. İyerarxiya ünsürlərin ümumi xüsusiyyəti olub, dildə müxtəlif mürəkkəbliik dərəcəsinə malik vahidlərin əlaqələrini səciyyələndirir. Nisbətən yekcins olan vahidlər və ya eyni mürəkkəbliik dərəcəsinə malik vahidlər siniflərdə və ya paradiqmalarda birləşdiyi kimi, belə siniflər arasında əlaqələr də iyerarxiya əlaqələri səciyyəsinə malik olur. İyerarxiya əlaqəsində həmin siniflər onları təşkil edən vahidlərin mürəkkəbliik dərəcəsinə görə bir-biri ilə müqayisə edilir.

Məsələn, öz mürəkkəbliyinə görə morfem ilə sözün əlaqəsi onların mürəkkəbliyi baxımından (söz daha mürəkkəbdir, morfem sözün tərkibindədir) iyerarxiya əlaqəsidirsə, habelə bütün morfemlərlə bütün sözlər arasındakı əlaqə də iyerarxiya əlaqəsi olacaqdır.

Burada bütün morfemlərin əlaqəsi dedikdə paradiqmadan xaric və ya morfemlər sinfindən xaric əlaqə başa düşülür. Habelə bütün sözlər dedikdə yenə də paradiqmadan xaric və ya sözlər sinfindən xaric əlaqələr anlaşılır. Daha böyük siniflər arasında (sinifdən xaric) olan belə əlaqələr xəttə əlaqə və deməli, sintaqmatik əlaqə deyildir. Həm də belə siniflər (və ya bu siniflərin nümayəndələri), ümumiyyətlə bir-biri ilə sintaqmatik əlaqədə ola bilməz. Ümumiyyətlə, morfemlər sinfinin bir nümayəndəsi kimi alınmış bir morfem sözlər sinfinin bir nümayəndəsi kimi alınmış hər bir sözlə xətti və ya sintaqmatik əlaqələrə girə bilməz. Başqa cür desək, morfem sözlə birləşə bilməz, yalnız sözün tərkibində morfem morfemlə birləşə bilər. Məsələn, “əlcək” sözü “əl” sözü ilə “cək” morfeminin birləşməsi nəticəsi deyil, “əl” və “cək” morfemlərinin birləşməsi nəticəsidir. Habelə söz cümlə ilə birləşməz, bəlkə cümlənin daxilində başqa sözlə birləşə bilər.

Dil sistemində mövcud olan bütün iyerarxiya əlaqələri nitq axınında təzahür edir. Odur ki, dil vahidlərinin müxtəlif mürəkkəbliikdə olduğu, yekcins olmadığı tamamilə aydın şəkildə təzahür edir və məlum olur ki, morfemlərin, sözlərin səs cildi fonemlərdən, sözlər morfemlərdən, söz birləşmələri və cümlələr sözlər-

dən düzəlir. Başqa sözlə, bütün bunlar iyerarxiya əlaqəsi əsasında düzəlir. Deməli, qısaca desək, iyerarxiya əlaqəsi nəyin nədən düzəldiyini əks etdirir. Konkret nitq axınında iyerarxiya əlaqələri konkret vahidlərdə təzahür edir ki, bunlar da öz paradıqmalarının nümayəndələri olur. Deməli, nitq axınında müvafiq böyük paradıqmaya xas iyerarxiya əlaqəsi geniş şəkildə təzahür edir.

Yarus və səviyyə anlayışını dilçilikdə deskriptivistlər irəli sürmüş və digər müxtəlif məktəblər tərəfindən qəbul edilmişdir. Lakin bununla belə hələ də bu anlayış az-çox dəqiq məzmunla malik deyildir. Səviyyə anlayışını həm dilin ontologiyasına, həm də dilin sistemləşdirilməsi və təsvirinə aid edirlər. Belə olduqda ontoloji mənada səviyyə və ya yarus nə deməkdir? Çox zaman səviyyə anlayışını müəyyən vahidlər toplusu şəklində başa düşürlər. Ona görə də bəzi nitq hissələrini dil vahidi hesab etməklə müvafiq səviyyədə vahidləri fərqləndirmək fikri qarışıdırılır. Məsələn, fonemi ayırdıqları üçün fonoloji səviyyəni ayırırlar, habelə sözdüzəldici vahidləri fərqləndirdikləri üçün sözdüzəltmə səviyyəsindən bəhs edirlər.

Şübhəsiz ki, səviyyə anlayışı bir sıra vahidlərlə əlaqədardır. Məsələ burasındadır ki, səviyyə anlayışı hansı vahidlər baxımından qiymətləndirilir.

Dilin strukturu müasir dilçilik baxımından aşağıdakı başlıca ünsürlərdən ibarətdir: fonemlər, morfemlər və konstruksiyalar (söyləmlərin modelləri). Sistemin ünsürləri hansılardır? Bu suala hələ müəyyən cavab verilməmişdir. Lakin burası var ki, göstərilən struktur ünsürlərinə sistemin nitq hissələri, hecalar və söyləmlər (sözlər və cümlələr) uyğun gəlir. Bu əlaqələri belə göstərmək olar:

Bütöv sistem	Struktura ünsürləri	Fonemlər	Morfemlər	Konstruksiyalar
	Sistemin bilavasitə müşahidə edilə bilən ünsürləri	Nitq səsləri	<u>Sözlər</u> hecalar	<u>Cümlələr</u> söyləmələr

DİL VƏ NİTQ

Dil ilə nitqin fərqləndirilməsi F.de Sössürün adı ilə bağlıdır. İsveçrə dilçisi məşhur “Ümumi dilçilik kursu”nda dil və nitqdən başqa daha bir sıra kateqoriyalar arasında fərqlər olduğunu müəyyən etmişdi. Məsələn. dil linqvistikası (dilçiliyi) və nitq linqvistikası (dilçiliyi); xarici (zahiri) dilçilik və daxili dilçilik; sinxronik (statik) dilçilik və diaxronik (dinamik) dilçilik və s. Sonralar müəllif dilin sistemliliyi və işarəviliyi problemlərindən bəhs edərəkən yuxarıdakı fərqlərə tez-tez istinad edirdi. F.de Sössürün irəli atdığı bu problemlər dilçiliyin sonrakı inkişafı üçün bir təməl qoymuş oldu.

F.de Sössürün müəyyən etdiyi bütün kateqoriyalar arasında çox möhkəm məntiqi əlaqə mövcuddur. Bu kateqoriyalar arasındakı fərqlər əsasən dil ilə nitq arasındakı fərqlərə istinad edir və onlardan törəmiş olur. L.Yelmslev qeyd edirdi ki, F.de Sössürün bütün təlimini ən yığcam şəkildə belə xülasə etmək olar: dil ilə nitqin fərqləri nəzərə alınmalıdır.

Doğrudan da dil ilə nitqin fərqi nəzərə alınmazsa, onda daxili və xarici dilçilik, sinxronik və diaxronik dilçilik və s. kimi problemlər də öz əhəmiyyətini itirmiş olar. Çünki bunları əsaslandırmaq mümkün olmaz. Bu halda isə dilin işarəviliyi, sistemliliyi haqqındakı mülahizələr məntiqi cəhətdən heç cür əsaslandırılı bilməz. Çünki müəllifə görə dil “saf (təmiz) münasibətlər sistemidir” və bu münasibətləri yalnız tarixilikdən sərf-nəzər etməklə müəyyənləşdirmək mümkündür. Habelə müəllifə görə dil yalnız özünə xas qaydalara tabe olan işarələr sistemidir və bunun üçün də yalnız “özlüyündə və özü üçün” tədqiq edilməlidir.

Beləliklə, F.de Sössürün nəzəriyyəsidəki başlıca tezis – dil ilə nitqin “iki tamamilə müxtəlif” hadisə olduğu haqqındakı tezis ətrafında çox tədqiqatlar aparılmış, əsərlər yazılmış və hazırda bu tezis ilə əlaqədar əslində ayrıca bir dilçilik bəhsi meydana çıxmışdır.

Lakin dil ilə nitq haqqında müəllifin fikirləri ən müxtəlif şəkillərdə və mənalarda şərh edilmiş və nəticədə çoxlu, müxtəlif nəzəriyyələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu vəziyyə-

tin səbəbini onda görürlər ki, F.de Sössürün həmin fikirləri tam qəti və aydın deyilməmişdir, bu fikirlərdə bir ardıcılıq yoxdur, qaranlıq nöqtələr isə çoxdur. Hazırda dil və nitq problemini həll etmək işində tam həmfikir olan iki dilçi göstərmək mümkün deyildir. Həmin problem haqqında bir neçə görkəmli dilçinin mülahizələrini qeyd edək:

1) A.Qardiner göstərir ki, dil fərqlərin fəvqündə durur, sabitdir, dəyişmir, nitq isə dil sxeminə əsaslanarsa da, əslində subyektiv faktorlardan asılıdır və dəyişən hadisədir. Müəllif müxtəlif hadisələri dil ilə nitq arasında bölüşdürür. Məsələn, o, cümləni nitq vahidi hesab edir. Bu son fikri A.İ.Smirnitski də irəli sürmüşdür¹.

2) Dil ilə nitqin fərqinə əsaslanmaqla N.Trubetskoy öz fonoloji təlimini yaratmışdır. O, dil ilə nitqin bir-biri ilə çox yaxından əlaqədar olduğunu və birinin digərindən qarşılıqlı surətdə şərtləndirildiyini göstərərək yazır ki, dil yalnız konkret nitq aktlarında realizə olunduqda mövcud ola bilər. Dil və nitq eyni bir hadisənin – “nitq fəaliyyətinin” bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədar olan iki cəhətidir. Dil və nitq ayrı-ayrılıqda tədqiq olunmalıdır. Burada müxtəlif tədqiqat obyektini deyil, tədqiqat üsulunu fərqləndirməyi nəzərdə tutur.

3) Yelmslev bu problemə “dil və nitq” adlı xüsusi əsər həsr etmişdir. O, dil ilə nitqi fərqləndirərkən F.de Sössürün irəli sürdüyü prinsipləri kifayət hesab etmir və aşağıdakıları təklif edir.

a) dil ilə nitqə **sxem** kimi yanaşmaq olar. “Sxem” belə izah olunur – yəni **ictimai kollektivdə** məqbul **görülməsindən** və **real şəkildə işlənməsindən asılı olmayaraq**;

b) dil ilə nitqə norma kimi yanaşmaq olar. Norma belə izah edilir – yəni müəyyən ictimai **kollektivdə qəbul olunan**, lakin ayrı-ayrı detallat üzrə **işlənməsindən asılı olmayaraq**;

c) dil ilə nitqə uzus kimi yanaşmaq olar. “Uzus” belə izah edilir – yəni kollektivdə qəbul olunan və müşahidə edilən faktlara əsaslanaraq.

¹ А.И.Смирницкий. Объективность существования языка. Изд. МГУ, 1954, сәh. 18.

Bu üç cəhəti nəzərə almaqla təhlil aparən L.Yelmslev dil ilə nitq arasındakı fərqi sxem və uzus arasındakı fərq ilə əvəz etməyi məsləhət görür və bununla da dilçiliyi semiotika səviyyəsinə qaldırmış olur. Çünki sxem ilə uzus arasında fərq qoyulması semiotikanın əsas bölgüsüdür.

4) K.Büler (Byüler, Bühler) belə hesab edir ki, F.de Sössürün dil və nitq haqqındakı təlimi V.Humboldtun *energia* və *ergon* haqqında müddəalarına çox yazındır və ümumiyyətlə, kifayət deyildir. O, aşağıdakıları fərqləndirməyi lazım bilir: a) nitq fəaliyyəti; b) nitq aktı; c) dil vasitələri; ç) dil strukturu. Müəllifə görə birincilər (“a” və “b”) subyektlə bağlıdır, əlaqədardır, ikincilər yox.

5) Müasir dilçilikdə çox geniş miqyasda tətbiq olunan paradiqmatika və sintaqmatikanın qarşılaşdırılması da Sössürün dil və nitq haqqındakı təliminə əsaslanır. Bu qarşılaşdırmanın nəticəsində elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, öz müşahidələrini dilçilərin bəziləri paradiqmatika terminləri ilə, başqaları isə sintaqmatika terminləri ilə ifadə edirlər və bu terminlər heç də bir-birinə müvafiq gəlmir. Məsələn, paradiqmatikaçılar fonem variantlarını “qeyri-relevant” (“relevant olmayanlar”) adlandırırlarsa, sintaqmatikaçılar bunlara “allofonlar” deyirlər. Bu sonuncu termin, adətən, nitq axını prosesində kontakt nəticəsində yaranan variantları nəzərdə tutur. Odur ki, sintaqmatikaçıların dilindəki “allofon” termini paradiqmatikaçıların dilinə “kombinator variant” kimi işlədilir.

Paradiqmatika dilin sistemi ilə, sintaqmatika isə nitq axını ilə əlaqədardır və buna görə də bunların hər biri müxtəlif cəhətə istiqamətlənmiş, bir-birindən asılı deyildir. Odur ki, müxtəlif istiqamətli təyinlər də həm dil ilə nitqin fərqləndirilməsində, həm də dilçiliyin bir sıra digər məsələlərində dolaşılıqlığa səbəb olur.

Göründüyü kimi, dil ilə nitqin fərqləndirilməsinə əsaslanaraq Sössür xarici və daxili dilçilik, diaxronik və sinxronik dilçilik arasında fərq görürdüsə, sonrakı (müasir) tədqiqatçılar həmin fərqi əsaslanmaqla çox müxtəlif nəticələrə gəlmişdir.

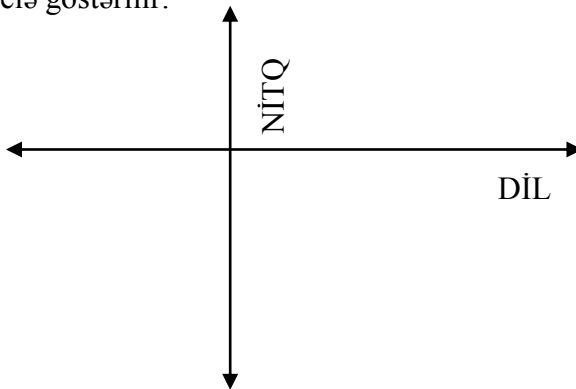
Əlbəttə dil və nitqi fərqləndirməyin çox böyük və bəzi hallarda çox zəruri əhəmiyyəti vardır. Hazırda bu fərqi nəzərə almadan müasir tətbiqi dilçiliyin bir sıra məsələlərini həll etmək, normativ qrammatikalar hazırlamaq mümkün olan iş hesab edil-

mir. Bununla belə, dil ilə nitqin fərqi həddən artıq şişirtmək, bu fərqi aludə olmaq da düzgün deyildir.

Dil ilə nitqin sıx əlaqəsi haqqında çoxlu dəlil göstərmək olar. Bu bərdə F.de Sössür özü aşağıdakıları qeyd edir: şübhəsiz ki, dil ilə nitq arasında sıx əlaqə var və bunlar bir-birini qarşılıqlı şəkildə şərtləndirir; nitqin aydınlığı və öz təsirini göstərməsi üçün dil zəruridir; öz növbəsində dilin mövcudluğu üçün nitq zəruridir; tarixən nitq faktı həmişə dildə əvvəl mövcud olur. Məfhum ilə səs (akustik) obrazı arasındakı assosiasiya əvvəlcədən nitq aktında təzahür etmirsə, bəs onda bu assosiasiya necə yarana bilər? Digər tərəfdən, yalnız başqalarını dinləməklə biz öz ana dilimizi öyrənə bilirik, bu dil yalnız saysız-hesabsız təcrübələr nəticəsində özünə beynimizdə yer tapa bilər. Nəhayət, dildəki təkamül hadisəsi də nitq ilə əlaqədardır: bizim dil vərdişlərimiz başqalarını dinləməklə əxz etdiyimiz təəssürat nəticəsində dəyişə bilər. Beləliklə, dil ilə nitqin bir-birindən qarşılıqlı asılılığı müəyyənləşdirilir: dil eyni zamanda həm nitq alətidir, həm də nitqin məhsuludur.

Bütün bunlardan sonra Sössürün aşağıdakı qeydi bir növ gözlənilməz təsir bağışlayır: “lakin bütün bunlar həmin hadisələrin iki müxtəlif şey olmasına maneə törətmir”. Lakin müəllifin bu fikirlərini düzgün izah etdikdə ona haqq qazandırmaq lazım gəlir.

Dilçiliyin müasir inkişaf mərhələsində dil və nitq problemi nə hər şeydən artıq diqqət verilir və adətən, bunların əlaqəsi qrafik şəkildə belə göstərilir:

Hər iki xətt yalnız bir nöqtədə kəsişir, sonra hər ikisi sərbəst şəkildə fəzaya doğru uzanır. Bu sərbəst xətlərdəki ayrı-ayrı vahidlər bir-birilə heç bir nöqtədə kəsişmir və tam müstəqildir. Əslində isə hər bir vahid həmişə bu xətlərin kəsişmə nöqtəsində mövcud olur, həm dilə, həm də nitqə aid olur. Elə buna görə də dil və nitq bir-birini “əvəz edər” bilir. Uzun müddət dilçilikdə dil ilə nitqin fərqləndirilməsinə, bunların birlikdə tədqiq olunmasına bir səbəb də elə burasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dil ilə nitqin bir-birini “əvəz edər” bilmə xüsusiyyətlərindən müasir dilçilikdə də istifadə edilir. Məsələn, deskriptiv dilçilikdə məhz ayrı-ayrı ifadələr – nitq parçaları tədqiq edilməklə dil sisteminin struktur quruluşu müəyyən edilir. Üslubi, yəni əslində nitqə məxsus xüsusiyyətlər dilin sisteminə aid edilir. Habelə biz dili bəşər ünsiyyətinin ən mühüm vasitəsi hesab edərkən, əslində nitqə xas əlamətlər əsasında tərif vermiş oluruq. Digər tərəfdən, dilin normalarını müəyyən edərkən, əslində nitq fəaliyyətini dil sisteminə tabe etməyə cəhd göstəririk.

Bəs dil ilə nitqə necə yanaşmalı? Bunlar eyni hadisənin iki cür təzahür növüdür, yoxsa bir-biri ilə sıx əlaqədar olsa da iki müxtəlif hadisədir? Əgər bunlar eyni bir hadisənin iki müxtəlif təzahür formalarıdırsa, onda bu eyni. Mahiyyətə vahid hadisəni əks etdirmək üçün xüsusi, yeni bir terminin işlənməsi vacibdir ki, bu termin həm dilin, həm də nitqin əlamətlərini özündə cəmləşdirmiş olsun. Hər iki hadisəni birləşdirən belə bir üçüncü termini F.de Sössür irəli sürmüş və onu “nitq fəaliyyəti” adlandırmışdır.

Dil və nitq probleminə dair müasir dilçilikdə müxtəlifliklər, mübahisələr daha çox bu üçüncü termin (“nitq fəaliyyəti”) ilə əlaqədardır. Belə bir cəhət də çətinliyin daha da çoxalmasına səbəb olur ki, F.de Sössür bir sıra hallarda “nitq” və “nitq fəaliyyəti” terminlərini dolaşmaq salmış, eyni mənada işlətməmişdir.

F.de Sössürə görə:

$$\text{nitq fəaliyyəti} = \left\{ \begin{array}{l} \text{dil} \\ \text{nitq} \end{array} \right.$$

Müəllifə görə, nitq fəaliyyəti (bunu ünsiyyət fəaliyyəti ilə qarşılaşdırmaq olmaz) dil hadisəsi deyil, psixi hadisədir və buna görə də onu dilçiliyə daxil etməyə lüzum yoxdur. Dil və nitqin qarşılıqlı əlaqəsi yalnız nitq fəaliyyətində (insanın onlardan istifadə prosesində) baş verir, lakin nitq fəaliyyəti həmin qarşılıqlı əlaqənin yalnız psixi substratıdır.

Deməli, dil və nitq iki müxtəlif hadisədir, eyni hadisənin iki cəhəti deyildir. Elə buna görə də F.de Sössür dilin dilçiliyi və nitqin dilçiliyindən danışır.

Dil ilə nitqin müxtəlif hadisələr olduğunu sübut edən amillər çoxdur.

a) Dil və nitq iki müxtəlif hadisə olması şübhə doğurmayan kateqoriyalara keçə bilər, bunlarla əvəz edilə bilər. Məsələn, informasiya nəzəriyyəsi terminlərinə əsasən dil kod kimi, nitq isə məlumat kimi müəyyənləşdirilir. Kod ilə məlumatın iki ayrı-ayrı hadisə olduğunu kimsə inkar etməz, halbuki bu dil ilə nitqdən söhbət düşəndə bəzən belə inkarçılıq meyilləri özünü göstərir;

b) Dil ilə nitqin funksiyaları müxtəlifdir. Nitq ünsiyyət vasitəsidir və bütünlükdə ünsiyyət məqsədi izləyir. Dil isə diskretləşdirmə, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş vahidləri – ünsiyyət üçün imkan yaradan vahidləri müəyyənləşdirmə, fərqləndirmə vasitəsidir. Bu keyfiyyətinə görə dil “meymun dili”, “arı dili” və s. kimi ifadələrdə işlənən və metaforik məna daşıyan “dil” sözlərinə qarşı qoyulur, riyaziyyatda, kimyada və s. işlənən simvollar sisteminə yaxınlaşmış olur. Dil ilə nitqin funksiyaca fərqləndirilməsi özünü təkcə “ünsiyyət vasitəsi” olub-olmamaq prinsipinə görə doğruldur. Tədqiqatçılar müasir hesablayıcı-həllədicilər əsasında ünsiyyət və düşüncə (təfəkkür) zamanı insanla meymunun fərqlərini müəyyənləşdirməyə cəhd etmişlər. Həmin cihazlar diskret təsiri olan cihaza və “çox ya az” prinsipi ilə **təsir göstərən analogi** (və ya ölücü) cihaza bölünür. İnsan təfəkkürü diskret **təsirli** cihazlara bənzəyirsə, heyvanların təfəkkürü analogi prinsip üzrə işləyir. Şübhəsiz ki, insan təfəkkürü **təsirin** diskretliyi yalnız nitqə qarşı qoyulan dil sayəsində mümkün olur;

c) Dil ilə nitqin iki müxtəlif hadisə olduğunu bunların aralarındakı qarşılıqlı əlaqələrin xarakteri də sübut edir. Dil və nitq tam ziddiyyət təşkil edən, kəskin şəkildə fərqlənən xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər əsasında da dil ilə nitqin hər ikisi üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli olan xüsusi növ antoqonist tarazlıq yaranır. Dil və nitqi eyni hadisənin yalnız müxtəlif cəhətləri hesab etdikdə bu antoqonist tarazlığı izah etmək mümkün olmaz. Şübhəsiz ki, dil və nitq müxtəlif hadisələrdir. Lakin bunlar bir-birindən fərqlənən və bir-birindən asılı olmayan şeylər deyildir. Bunlar hətta sadəcə bir-biri ilə əlaqədar şeylər deyildir. Bunlar bir-biri ilə birikmiş, bir-birinə qovuşmuş, bir-birinə çox qüvvətli və müxtəlif cəhətdən təsir göstərən hadisələrdir. Buna görədir ki, Sössürün təklif etdiyi kimi, bu və ya digər yolla praktik (əməli) olaraq getmək mümkün deyildir. Bunu yalnız nəzəri təhlil zamanı etmək mümkündür.

Dilçiliyin predmetini təşkil edən dil ilə nitqin əlaqə və münasibət formaları necədir? Bu iki müxtəlif hadisənin arasında antoqonist qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bu prinsipə müvafiq olaraq dil faktlarının mövcudluğu, onların forması və onlar arasındakı əlaqələr o zaman mövcud ola bilər ki, bütün bunlar nitqdə tam əks səciyyəli qarşılıqlarını tapmış olsun. Bu asılılıq həm də əks istiqamətdə, yəni dildən nitqə doğru öz təsirini göstərir.

Son dilçilik ədəbiyyatında dil ilə nitqin fərqləri və qarşılıqlı əlaqələri haqqında yürüdülmən fikirlər, əsasən, aşağıdakılardır:

1. Nitq fərdi, dil isə fəvqəlfərdi, ümumi hadisə kimi səciyyələndirilir. Ümumxalq dili həmişə və mütləq tək-tək nitq vərdişlərində, ayrı-ayrı nitq aktlarında, lakin dil sisteminin hüdudları daxilində müxtəlif şəkildə dəyişikliyə uğraya bilər. Hətta inkişafdan məhrum olan ölü dillər də müxtəlif abidələrdə ən müxtəlif nitq formalarında təzahür edir. Elə dillər var ki, onların yalnız bir abidəsi qalmışdır (qot dili). Belə dillərdə nitqdən danışmaq olmur, dilin nitq variantı yoxdur.

2. Nitq psixi, dil isə ictimai hadisədir. Hər bir nitq aktı psixi səciyyəlidir, çünki, adətən, bütün psixi formaların (duyğu, hiss, təsəvvür, qavrayış, təfəkkür, emosiya və s.) təsirinə məruz qalır.

Lakin bunların içərisində yalnız ictimai əhəmiyyəti olanlar dildə öz əksini tapa bilir. Odur ki, nitq fərdi psixika ilə əlaqədar mətn-də özünü göstərsə də, dilin inkişafı ictimai faktorlardan asılıdır.

3. Nitq mütəhərrik, dinamikdir, dil isə sabitliyə, statikliyə cəhd göstərir. Dil nizamlanmış, tarazlanmış daxili əlaqələr sistemidir, hər bir tarazlıq isə sabitliyə cəhd edir və dil nitqin bu tarazlığı pozma cəhdinə maneə törədir. Bunlara görədir ki, çox müxtəlif və dəyişkən konkret nitq aktları içərisindən dilə məxsus sabit cəhətləri seçib fərqləndirmək mümkün olur.

4. Nitq tarixi səciyyə daşıyır, dil isə “tarixdən xaricdir”, arxonikdir. Başqa cür desək, nitq işləndiyi şəraitdən tamamilə asılıdır, dil isə belə asılılıqdan xilas olmağa cəhd göstərir. Nitq tarixi və ictimai mühitin bütün faktorlarının təsirinə məruz qalır və bunları dilə keçirməyə çalışır. Lakin dil öz normalarının köməyi ilə nitqin bu təsirlərindən özünü mühafizə edir. Dil öz normalarını tarixi və ictimai hadisələrin fəvqünə qaldırmağa cəhd edir.

5. Nitqin ünsürləri arasındakı münasibətlər səbəbiyyət asılılığı əsasında mövcud olursa, dilin ünsürləri arasındakı münasibətlər funksional asılılıq əsasında mövcud olur. Çünki nitqdəki daimi dəyişmələrin səbəbini yalnız konkret zaman ərzində təsirlə müəyyən etmək olur, həm də bu dəyişmələrdən yalnız funksional səciyyə kəsb edənləri dilə daxil ola bilər. Məhz bu fərq əsasında diaxroniya ilə sinxroniyayı fərqləndirmək imkanı yaradır.

6. Nitq psixi, tarixi, ictimai və s. hadisələrlə bağlı olduğundan möhkəm formal qanunlar üzrə təsvir edilə bilmir. Dil isə formal qaydalarda təsvir edilə bilər. Semiotika nöqtəyi-nəzərdən dil iki semiotik aspekt – semantika və sintaksis hüdudunda yerləşir və buna görə də məntiqi cəhətdən formal bir sistem hesab edilə bilər; nitq isə dili möhkəm işarələr sistemində kənara çıxarmağa cəhd edən praqmatik funksiyaya malikdir.

7. Dil dilçilik qanunlarına tabedir, onun qanunları müntəzəmdir, nitq isə müntəzəm deyil, təsadüfi səciyyəlidir. Dildəki qanuniyyət onun (dilin) yalnız öz daxili strukturunun təşkili ilə əlaqədardır. Nitqdəki “qanunsuzluqlar” onun (nitqin) “ekstralinqvistik” (dixarici) əlaqələri, bu əlaqələrin xarakteri və təsiri

ilə bağlıdır. Məsələn, psixi (və nitq ilə bağlı digər fizioloji, mədəni və s. faktorlar) təsirlər sayəsində nitqdə qanunauyğun olmayan, fərdi hadisələr yaranmış olur.

8. Nitq həmişə maddidir. Nitq yalnız real, maddi keyfiyyətlərə malik vahidlər şəklində öz vəzifəsini yerinə yetirə bilər. Dil isə mücərrəd bir sistem şəkli almağa cəhd edir. Başqa cür desək, nitq ilə dilin bu fərqi substansiya ilə forma arasındakı fərqlə bənzəyir.

Dil ilə nitqin sıx qarşılıqlı əlaqələrini nəzərə almaqla yanaşı, bunların iki müxtəlif hadisə olduğu da göz önündədir. Bunların fərqləndirilməsi sayəsində dilçilikdə bir sıra yeni metodların tətbiqinə şərait yaranır, klöhnə problemlərdə yeni aspektlər əmələ gəlir, ənənəvi dilçiliyin problemləri olduqca genişlənir, öyrənilən hadisələrin daha dərinlən və daha dəqiq tərzdə dərk edilməsinə imkan yaranır.

Bütün yuxarıdakıları daha əyani və konkret tərzdə izah etmək məqsədilə belə bir məsələni aydınlaşdırmaq: dil və nitqin iki ayrı-ayrı hadisə olduğu qənaətindən belə bir məntiqi nəticə çıxarmı ki, biz iki cür vahidlərdən istifadə etməliyik? Biri dil vahidlərinə, digəri nitq hadisələrinə aid olan terminlərimi işlətməliyik? Lakin göstərdik ki, bunlar üçün ayrı-ayrı terminlərin işlənməsinə ehtiyac yoxdur. Burada bir ziddiyyət görmək də mümkün deyildir.

Tutaq ki, dilin əlamətlərinin göstərmək lazımdır. İrəlidəki izahat əsasında bu əlamətləri belə göstərmək olar:

1. Dil fərdlərin fəvqündə duran ümumi hadisədir.
2. Dil ictimai hadisədir.
3. Dil dəyişməyən, sabit hadisədir.
4. Dil tarixdən kənarda olan, arxonik hadisədir.
5. Dilin daxilindəki əlaqələr funksional asılılıq əsasında olur.
6. Dili formal tərzdə təsvir etmək mümkündür.
7. Dil öz strukturunun qanunauyğunluqlarına tabedir.
8. Dil mücərrəd münasibətlər sistemidir.

Dilin bu əlamətlər üzrə fərqləndirilməsinə ən müxtəlif strukturalist əsərlərdə rast gəlirik. Müasir tətbiqi dilçiliyin müxtəlif sahələrində aparılan tədqiqatlar da yuxarıdakı müddəalara əsaslanır. Deməli, yuxarıdakı təriflər nəinki mümkün, həm də

çox zəruridir. Məhz bu təriflər sayəsində dilçilikdə tamamilə yeni metodlar (məsələn, riyazi metodlar) tətbiq edilə bilər.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, dil zaman ərzində dəyişən hadisədir. Burada “dəyişən” dedikdə aşağıdakı məsələlər nəzərdə tutulur: dil sisteminin vahidləri necə yaranmışdır, nəyə görə bunlar dəyişir və bunların bu və ya digər şəkil almasına səbəb nədir? Məhz bu yerdə “nitq” probleminə müraciət etmək lazım gəlir. Hər hansı dil hadisəsinin mövcudluğu müvafiq nitq hadisəsinin mövcudluğundan asılıdır. Nə qədər mücərrəd, sabit, zamandan xaric olsa da, dil sistemini yalnız nitqdəki təzahürə əsasən müəyyənləşdirmək olar. Nitq isə tarixi, maddi və s. amillərlə bağlı olub, nəinki dili təzahür etdirir, həm də onun formalaşmasına bilavasitə təsir göstərir. Bunları nəzərə alaraq tədqiqatda müəyyən metoddan istifadə edərkən dilin müxtəlif xüsusiyyətlərinə əsaslanmaq zəruridir – təbii dil ilə formalaşdırılmış dilin fərqlərini, məntiqi hadisələrlə affektiv hadisələrin fərqlərini, semantika və sintaksislə praqmatika arasındakı fərqi göz önündə tutmaq vacibdir.

Dil ilə nitqin qarşılıqlı əlaqəsi haqqındakı bu izahatda qeyri-adi bir şey yoxdur. Öz tədqiqat təcrübəsində diaxronik fonologiya məhz bu fikirlərə əsaslanır. Belə ki, fonoloji dəyişmələrin səbəbləri müəyyən edilərkən nitq axınındakı fonoloji kontrastların dil sistemindəki fonoloji qarşılaşdırmalarla qarşılıqlı təsirləri nəzərdə tutulur. Bu cəhətdən A.Martine tərəfindən yürüdülmüş fikirlər maraqlıdır. Müxtəlif dillərdə akustik cəhətdən yaxın fonemlərin eyni olmadığı haqqında müəllif yazır:

“Əgər iki müxtəlif dilin (a) fonemini eyniləşdirməyin mümkün olduğunu qəbul etsək belə, yenə də nəzərə almaq lazımdır ki, hər dildə nitq axınında təzahürü zamanı bu fonem müxtəlif şəkildə təsirə məruz qalacaqdır. Çünki hər dilin xüsusi fonoloji sistemi vardır. Əgər sistemin təsirinin xarakter və istiqaməti az ya çox dəyişilərsə, onda fonemin ənənəvi məxrəci və onun müxtəlif tərzdə təzahürlərinin məcmuyu da dəyişiləcəkdir. Nitq konteksti ilə yanaşı, sistem kontekstini də nəzərə almaq zəruridir”. Həmin nəzəri mövqedən başqa hadisələrə də, o cümlədən, ən mürəkkəb hadisələrə – cümləyə yanaşmaq mümkündür.

Yuxarıda deyildiyi kimi, cümləni, əsasən, nitq vahidi hesab edirlər. Ona görə ki, cümlə həmişə konkret şəkildə təzahür edir, bununla yanaşı, həmişə dilin mücərrəd sxeminə tabe etdirilir. Məhz konkret olduğu üçün cümlə subyektiv hadisədir, lakin bu keyfiyyəti ilə cümlə heç də dilin obyektiv sisteminə qarşı qoyulmur.

Nəhayət, cümlə elə bir dil materialıdır ki, bu material əsasında dilin sistemi müəyyənləşdirilir. Dilçilik tədqiqatının məqsədi də dil sistemini müəyyən etməkdir. Başqa sözlə, konkret cümlə dil sistemini təşkil edən ümumi sxemlərin maddi təzahürüdür.

Deməli, cümləyə birtərəfli yanaşmaq və onu yalnız nitq hadisəsi hesab etmək kifayət deyildir. Dil və nitq iki müxtəlif, lakin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan hadisələrdir. Əlbəttə, cümləni də həm dil faktı kimi, həm də nitq faktı kimi ayrı-ayrılıqda alıb öyrənmək lazımdır və bunların xüsusiyyətlərini qarışdırmaq olmaz.

DİL VAHİDİ VƏ NİTQ VAHİDİ

Dil və nitq iki müxtəlif hadisə olub, biri ünsiyyət vasitəsidirsə, digəri bu vasitənin işlədilməsidir. Nitq fəaliyyətində olan, yəni öz funksiyasını yerinə yetirməkdə olan dildir. Tədqiqatçı dili bütövlükdə nəzərdən keçirə bilmir, onun nitq şəklində, nitq parçaları şəklində hissə-hissə təzahürünə əsaslanaraq bütöv obyekt haqqında fikir yürüdür.

Nitq vahidlərinin əsas xüsusiyyəti onların dil vahidlərinin sərbəst şəkildə birləşdirilməsindən (kombinasiya edilməsindən) meydana gəlmələri hesab olunur. Sərbəst şəkildə birləşdirilmə nəticəsində nitqdə aşağıdakılar əldə edilir: a) informasiya bildirən və nisbi bitkinliyə malik olan nitq sistemi (cümlələr); b) nisbi bitkinliyə malik nitq sistemi təşkil etməyən və (dil vahidləri kimi) müxtəlif mənalar bildirən komplekslər. Əsasən nominasiya (adlandırma) üçün işlənən bu komplekslər həm söz, həm də söz birləşmələri ola bilər.

Nitq vahidləri həmişə digər vahidlərin birləşməsindən ibarət olduğu üçün, adətən, mürəkkəb vahidlərdir. Dil vahidləri isə sadə və mürəkkəb (sadə vahidlərin birləşməsindən ibarət) ola bilərlər. Mürəkkəb dil vahidləri sərbəst deyil, sabitdir və “ənənəvi səciyyəlidir” (A.Qardiner). Dil vahidləri nitqdə yaranmır, yəni nitq prosesində düzəldilmir, bəlkə, nitqə hazır şəkildə daxil edilir və həmişə hamı tərəfindən təkrarlanır. Halbuki nitqdə yaranan kombinasiyalar (nitq vahidləri), adətən sərbəst və dəyişkən olur, yeniliyi ilə fərqlənir.

Nitq prosesində dil vahidlərinin birləşdirilməsindən düzəlmiş vahidlərə nitq vahidləri deyilir. Buraya aşağıdakılar daxildir: nitqdə sərbəst şəkildə yaranan sözlər (birmərtəbə, üçmərtəbə, yeddimərtəbə, qırxmərtəbə ev və s.), söz birləşmələri (yaxşı oxumaq, əlaçı tələbə, onun kitabı və s.), cümlələr (Azərbaycan iri addımlarla irəliləyir). Nitq vahidlərinə məxsus ümumi əlamətlər bunlardır: 1) nitq vahidləri nitq prosesində düzəldilir, nitqə hazır şəkildə daxil edilmir; 2) nitq vahidləri, adətən, dil vahidlərinin birləşməsindən düzəldilir və deməli, nitq vahidləri, adətən, mürəkkəb quruluşa malik olur; 3) hər bir nitq vahidi özündən daha böyük nitq vahidinin tərkibinə daxil olur. Məsələn, nitq vahidi kimi alınan sözlər söz birləşmələrinin və cümlələrin tərkibinə (yeddimərtəbə ev, beşmərtəbə bina), nitq vahidi olan söz birləşməsi cümlənin tərkibinə daxil olur. Cümlə mürəkkəb cümlənin, mürəkkəb sintaktik vahidin tərkibinə daxil olur.

Nitq vahidlərinin dil vahidlərindən fərqlənən ən başlıca əlaməti ondan ibarətdir ki, onlar (nitq vahidləri) nitq prosesində düzəldilir, həmin an üçün zəruri ehtiyacı ödəmək məqsədi güdür, halbuki dil vahidlərindən hazır şəkildə istifadə olunur. Digər iki əlamətə görə (quruluşca mürəkkəb olma və daha böyük vahidin tərkibinə daxil olma) nitq və dil vahidləri o qədər də kəskin fərqlənmir, bu əlamətlər hər ikisinə aid edilə bilər.

Bütün nitq vahidlərinin mürəkkəb quruluşlu olması zəruridirsə, dil vahidləri həm sadə (morfemlər və sözlərin bir hissəsi) həm də mürəkkəb (sözlərin bir hissəsi və sabit söz birləşmələri) ola bilər.

Daha böyük vahidin tərkibinə daxil olma xüsusiyyəti də həm dil, həm də nitq vahidlərinə aid edilə bilər. Lakin heç də hər hansı dil vahidi və ya hər hansı nitq vahidi hər hansı daha böyük vahidin tərkibinə daxil ola bilmir. Məsələn, müstəqil və köməkçi morfemlər heç də bilavasitə söz birləşmələrinin və ya cümlənin tərkibinə daxil ola bilmir, onlar bilavasitə yalnız sözlərin tərkibinə daxil olur. Sözlər və ya söz birləşmələri bilavasitə mürəkkəb sintaktik vahidin (tamın) tərkibinə daxil ola bilmir, onlar cümlənin tərkibinə daxil olur.

Nitq vahidinin quruluşca mürəkkəbliyi dedikdə belə bir cəhət nəzərdə tutulur ki, bu vahidlər ən azı iki dil vahidinin birləşməsindən ibarət olur. İki komponentin fərqləndirilməsini sözlərin və söz birləşmələrinin təsvirində görmək olar. Məsələn, mürəkkəb və ya düzəltmə sözlər (nitq vahidi kimi), adətən müstəqil morfemlərin və ya müstəqil və köməkçi morfemlərin birləşməsindən ibarət olur. Söz birləşməsi də ən azı iki sözdən təşkil olunur. Cümlələrdə isə vəziyyət bir qədər başqadır. Bütün dillərdə bir sözdən ibarət cümlələr vardır (Əhsən! Sus! Yaşa! və s.).

Bir sözdən ibarət cümlələrdə iki nitq vahidi ayırmaq (sözlər və söz birləşmələrində olduğu kimi) mümkün deyildir. Lakin bu cümlələr də quruluşca mürəkkəbdir. Məlumdur ki, bir sözdən ibarət cümlələr sözlərdən onunla fərqlənir ki, bunlar predikativlik və modallıq kateqoriyasına malik olur və onların maddi təzahürü intonasiya hesab edilir. Müvafiq intonasiyasız söz (istər dil, istər nitq vahidi kimi) cümlə keyfiyyətində çıxış edə bilməz. İntonasiya dil vasitələri sırasından hesab olunur və adətən, prosodik vasitə sayılır. Hər halda təksözlü cümlələr də müxtəlif dil ünsürlərinin birləşməsindən ibarətdir.

Ümumiyyətlə isə cümlə bütün sözlərdən və söz birləşmələrindən fərqli olaraq nitq vasitəsi deyil, nitqin məhsuludur, nəticəsidir. Cümlə informasiya bildirən bütöv nitq sistemidir. Qrammatik cəhətdən cümlə predikativliyi və modallığı ilə fərqlənir ki, bunlar sözlərə və söz birləşmələrinə xas deyildir.

Nitq vahidlərinin səciyyəvi əlaməti onların nitq prosesində düzəlməsi və mürəkkəb quruluşa malik olmasıdır. Morfemlər

həmişə nitqə hazır şəkildə daxil olur və mürəkkəb quruluşa malik olmur. Ona görə də dil vahidləri ilə nitq vahidləri arasında bənzər və fərqli cəhətləri söz və söz birləşmələri təmsalında müəyyənləşdirmək mümkündür. Söz və söz birləşmələri isə nitq vahidi kimi həmişə, dil vahidi kimi çox zaman mürəkkəb quruluşa malik olur.

Bəzi sözlər nitq prosesində yaranır, bəzi söz birləşmələri (sabit birləşmələr) hər hansı digər dil vahidləri kimi dilə hazır şəkildə daxil edilir, nitqdə yalnız təkrar olunur, nitq zamanı düzəlmir. Həm dilin, həm nitqin vahidlərinin səciyyəvi cəhətləri onların mənası ilə əlaqədardır. Odur ki nitq prosesində düzəldilən və nitqə hazır şəkildə daxil edilən vahidlərin mənacə müqayisəsi zəruridir. Nitq prosesində düzəldilən vahidlərdən məna ümumi, standart qaydada üzə çıxarılır.

Müxtəlif dillərdə nitqə hazır daxil olan söz birləşmələrində məna tamlığı, bütövlüyü özünü göstərir (adətən, məna tamlığı sabit birləşmələrin əsas əlamətlərindən hesab olunur). Nitqə hazır daxil olmağın əlaməti müvafiq birləşmənin məna tamlığıdır. Məna tamlığı ya mənanın idiomatikliyi və ya mənanın terminliliyi ilə səciyyələnir.

Nitq vahidi olan sözlər də dil vahidi olan sözlərin funksiyasını (adlandırma funksiyası) yerinə yetirir. Habelə hər iki söz qrupu (dil vahidi və nitq vahidi olan sözlər) qrammatik cəhətdən bir-birindən fərqlənmir. Odur ki, sözün bir morfoloji vahid kimi səciyyəsi onu yalnız söz birləşməsindən fərqləndirməyə yardım edə bilər.

Həm sözün, həm də söz birləşməsinin qrammatik strukturu həmin vahidlərin dil faktı və ya nitq faktı olması məsələsini müəyyənləşdirməkdə heç bir rol oynamır. Burada həlledici amil məna ilə (idiomatik və ya sərbəst məna) bağlıdır. İdiomatik mənalı vahidlər nitqə hazır şəkildə daxil olur və dil vahidi hesab edilirsə, nitq prosesində düzəldilən sərbəst mənalı vahidlər nitq vahidi sayılır.

Hər bir dildə çoxlu sabit söz ehtiyatı – dil vahidi var ki, lüğətlərdə təsbit olunur və hər dilin maddi əsasını təşkil edir. Hər

bir mətn parçasında dil vahidlərinin miqdarı orada işlənən nitq vahidlərindən çox olur. Demək lazımdır ki, müxtəlif mətnlərdə dil vahidləri ilə nitq vahidlərinin işlənmə tənəsübü fərqləndiyi kimi, müxtəlif dillərdə də fərqlənir. Lakin hər dildə yalnız dil vahidlərinin işlənməsindən düzəlmiş mətnləri göstərmək olarsa, heç bir dildə yalnız nitq vahidlərindən düzəlmiş mətn (əgər belə mətn qəsdən düzəldilməyibsə) göstərmək mümkün deyildir. Söz birləşmələrində vəziyyət başqalaşır. Hər bir mətn parçasında sərbəst söz birləşmələrinin (nitq vahidi) miqdarı sabit söz birləşmələrinə (dil vahidi) nisbətən daha çox olur. Sabit birləşmələr hər bir dildə sayıla, hesablana bilirsə, sərbəst birləşmələrin miqdarı heç bir hesaba sığmaz.

Nitqdə yaranan və nitq vahidi olan hər bir mürəkkəb kompleks (cümlədən başqa) nəzəri olaraq nominasiya (adlandırma) ehtiyacının təsiri ilə dil vahidinə çevrilə bilər. Nitq vahidinin dil vahidinə çevrilməsinə onların funksiyalarının eyniliyi imkan verir: hər iki vahid kommunikasiya yox, nominasiya məqsədilə işlənir. (Sözlər kimi söz birləşmələri də nominativ funksiyaya malik olur).

Həm söz birləşmələrinin, həm də sözlərin nominativ funksiya ilə əlaqəsini aşağıdakı cəhətlər sübut edir:

1. Cümlədə söz birləşməsinin bütünlükdə sintaktik funksiyası söz birləşməsində aparıcı (“təbə edən”) üzv kimi işlənən sözlün funksiyası ilə eyni olur. Bu cəhət həm təyini (atributiv), həm də feil-obyekt söz birləşmələrinə xasdır.

2. Sərbəst söz birləşmələrinin bir sözdən ibarət məna ekvivalentləri özünü göstərir: İşləməyən adam – işləməyən (dişləməz). Söz söyləmək → Söyləmək.

3. Bütün dillərdə “söz birləşmələrinin leksikallaşması” hadisəsi habelə onların bir sözə çevrilməsi hadisəsi baş verir: Quzu qulağı → Quzuqulağı. Qara göz → Qaragöz. Ağ dam → Ağdam.

Deməli, həm sözlər, həm də söz birləşmələri üçün ümumi, müştərək cəhət hər ikisinin nominativ funksiyaya malik olması, yəni adlandırma məqsədi güdməsidir.

Bunların arasındakı fərq adlandırmanın səciyyəsidir: söz birləşməsi əşyanın (gözəl kitab) və hərəkəti (ucadan oxumaq)

göstərməklə yanaşı, onlara məxsus əlamət və xüsusiyyəti də ayrıca sözlə bildirir.

Adlandırma məqsədilə yalnız sözdən istifadə olunanda əşyaların əlamət və xüsusiyyətləri ayrıca sözlə ifadə edilmir. Deməli, söz birləşməsi heç də əsas sözün bildirdiyi bütün əşya və hadisələri deyil, bəlkə onların bir sinfini bildirir. *Çay daşı, əl daşı, baş daşı, elçi daşı, sınaq daşı, məhək daşı* və s. birləşmələri hər biri müvafiq predmetlər sinfini əks etdirir. Əsas söz olan “daş” isə bunların hamısını ehtiva edir. Başqa cür desək, söz məfhumu qlobal şəkildə, söz birləşməsi isə hissələrinə bölünmüş şəkildə ifadə edir.

F.de Sössür göstərirdi ki, “tarixən nitq faktı dil faktından əvvəl” gəlir və dildə olan hər şey əvvəlcə nitqdə olur. Bu fikrə əsasən demək olar ki, bütün nitq vahidlərinin dil faktına çevrilmə imkanı vardır. Əlbəttə, heç də bütün vahidləri, xüsusilə sözlər və bəzi sabit birləşmələr üçün əvvəlcə nitq vahidi kimi işlədilmə zəruri deyildir. Bütün dillərdə bir sıra yeni termin-sözlər və söz birləşmələri hazır dil vahidləri kimi meydana çıxır, yəni idiomatik mənada və hazır şəkildə nitqə daxil edilir.

Morfem tipli vahidlər yalnız dil vahidi ola bilər, ona görə də morfemi səciyyələndirən xüsusiyyətlər də dil vahidlərini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdir. Morfemlər yalnız söz şəklində qrammatik cəhətdən formalaşmış vahidlərdə iştirak edə bilər.

Əslində morfoloji qaydalar dedikdə morfemin bütün birləşmə qaydaları: həm yeni sözlər düzəldən, həm də formaları dəyişdirən qaydalar nəzərdə tutulur. Öz struktur xüsusiyyətinə görə həm yeni sözləri, həm də söz formalarını əmələ gətirmə prosesində eyni dil mexanizmi fəaliyyət göstərir. Hər iki halda ünsürlərin birləşməsi baş verir (məsələn, əl+cək, əl+dən). Lakin forma düzəltmə zamanı sözə hər hansı morfemin qoşulması o sözün əşyavi və ümumqrammatik mənasını dəyişmir bəlkə ona əlavə qrammatik məna daxil edir (“əl-dən” vahidində “dən” morfemi çıxışlıq hal mənasını bildirir). İnkişaf etmiş sözdəyişmə (formadüzəldici) sistemi olan dillərdə eyni bir müstəqil (sadə və mürəkkəb) komponent müxtəlif formadüzəldici (köməkçi) ünsürlər-

lə birləşir. Bu zaman məhdud (qapalı) söz sırası yaranır ki, bunlar ümumi müstəqil komponent və qrammatik mənaca fərqlənən köməkçi ünsürlərdən təşkil olunur. Şerba–Vinoqradov nəzəriyyəsinə görə, belə sıra eyni sözün formaları sistemi hesab olunur. Söz bütün formaların vəhdəti hesab olunur və nitqdə gah bu, gah da digər formada çıxış edir.

Sözün bir formasının başqası ilə əvəz olunması ənənəvi qrammatikada sözdəyişmə adlanır. Əslində isə dəyişmə hadisənin bir vəziyyətdən başqa vəziyyətə keçmə prosesinə deyilir və belə dəyişmə sözün dəyişməsi prosesində müşahidə edilmir. Əlavə distibusiya şəraitində bir-birini əvəz edən eyni söz formalarının əlaqəsi əvəz etmə əlaqəsi adlanır. Deməli, “sözün dəyişməsi” ifadəsi əslində bir formanın başqası ilə əvəz edilməsi prosesinin obrazlı təsviri üçün işlədilir. Söz dəyişmir, bu və ya başqa formada çıxış edir. Əsl mənada dəyişmə yeni sözün hər bir ayrıca formasının əmələ gəlməsi zamanı baş verir. Yeni söz kimi, ayrıca forma da əslində yeni ola bilər. Morfologiya ilə sintaksisin başlıca fərqi belədir ki, morfologiyada morfemlərin birləşməsi, sintaksisdə söz birləşməsi öyrənilir.

Dildə iyerarxiya müxtəlif mürəkkəbliyə malik vahidlərin əlaqəsi kimi başa düşülür və mahiyyəti belədir:

a) dilin nisbətən az mürəkkəb olan vahidləri daha mürəkkəb vahidlərin tərkibinə daxil olur; b) hər bir daha kiçik mürəkkəb vahid daha mürəkkəb vahidin ən sadə şəkli kimi (hər vahidin keyfiyyətcə fərqli olduğunu nəzərə almalı) nitqdə təzahür edir.

Nitq zəncirində ikitərəfli dil və nitq vahidlərinin iyerarxiya asılılığı aşağıdakı kimi göstərilə bilər: dil vahidi olan morfemlər sözün tərkibinə daxil olur, onun komponentlərinə çevrilir (özündə bu söz həm dil vahidi, həm də nitq vahidi ola bilər). Dil və ya nitq vahidi olan söz dil və ya nitq vahidi olan söz birləşməsinin tərkibinə daxil ola bilər. Həm dil vahidi, həm də nitq vahidi olan söz birləşmələri cümlənin bir komponenti kimi onun tərkibinə daxil olur. Cümlələr, adətən, hazır şəkildə nitqə daxil edilmir, həmişə nitq prosesində yaradılır.

Düzdür, bəzi cümlələr ad kimi – əsər adı film adı və s. kimi işlənir. (“Dəniz cəsurları sevir”, “Dünya qopur” və s.). Habelə müxtəlif atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər, qanadlı sözlər və s. isə ad kimi – nominativ funksiyada yox, müəyyən fikir ifadə etmək məqsədilə işlədilir və bunlar da nitqə hazır daxil edilir. (bir sıra əsərlərdə “sabit söz birləşmələri” və ya “frazeologiya” bəhsinə də daxil edilir), hər dəfə nitq prosesində yenidən yaranmır. Bununla belə, demək lazımdır ki, belə hazır ifadələr təşkil edən cümlələr nitqdə mümkün ola bilən cümlələr müqabilində çox cüzdür və nəzərə alınmaya bilər. Elə nəzərə alınmadığı üçündür ki, cümləni, adətən, nitq vahidi sayırlar. Ona görə ki, cümlədə həmişə predikativlik və modallıq vardır və bunlar cümləyə kommunikativlik vermiş olur. Cümlənin kommunikativ səciyyəsi onun dil vahidinə çevrilməsinə mane olur. Ona görə də ən səciyyəvi dil vahidi morfem (nitqə hazır daxil olur) hesab edildiyi kimi, ən səciyyəvi nitq vahidi cümlə (nitq prosesində düzəldilir) hesab edilir. Nitq zəncirinin iki ucu olan morfem və cümlə bir-birinə zidd parametrlərə malikdir. Bu iki uc nöqtələr arasında qarışıq parametrlərə malik vahidlər yerləşir ki, bunlar da sözlər və söz birləşmələridir. Sözlərin bir qismi, yəni sadə sözlər də morfemlər kimi yalnız dil vahidi ola bilər. Düzəltmə və mürəkkəb sözlər, habelə söz birləşmələri həm dil vahidi, həm də nitq vahidi ola bilər. Bir sıra hallarda sözlər söz birləşmələri tərkibinə daxil olmadan da cümlə tərkibinə daxil ola bilər. Deməli, iyerarxiya zəncirində söz birləşməsinin iştirakı fakültativdir. Belə olduqda iyerarxiyanın zəruri komponentləri morfem–söz–cümlə şəklində düzülə bilər.

Cümlə informasiya bildirən sistemdir və hər bir sistem kimi cümlədə də ünsürlər və struktur (əlaqələr toru) vardır. Cümlənin ünsürləri sözlərdir, cümlənin strukturu isə sözlər arasındakı əlaqələr torudur. Bu əlaqələr toru sözlərin birləşmə qaydaları sayəsində formalaşır. Cümlədəki yerindən və rolundan, yəni funksiyasından asılı olaraq sözlər cümlə üzvü ola bilmə keyfiyyəti kəsb edir.

Nitq vahidləri ikili təbiətə malikdir. Belə ki, bu vahidlər öz tərkibinə görə tamamilə və bütünlüklə dilə məxsusdursa, sərbəst şəkildə (nitq prosesində) düzəlməsinə görə isə nitqə məxsusdur. Nitq vahidlərinin bu ikili və ziddiyyətli təbiəti ilə əlaqədardır ki, tədqiqatçılar ya dil və nitq vahidlərini fərqləndirməyib cümləni ən böyük mürəkkəb dil vahidi hesab edir, ya da dil və nitq vahidlərini çox kəskin şəkildə qarışdırmaqla cümləni dil vahidləri sırasının yaxınına buraxmırlar.

Dil vahidlər sırasına ən əvvəl fonem, morfem, söz daxil edilir. Dilin ümumi sistemində bu vahidlərin rolu və xüsusiyyətləri fərqlənir, elə buna görə də müxtəlif şəkildə qiymətləndirilir. Bəzən göstərilər ki, dil vahidinin başlıca əlaməti dilin zəruri ümumi əlamətlərinə malik olmasıdır, yəni hər şeydən qabaq iki-tərəfli vahid olmasıdır, məna bildirməsidir. Dil vahidinin digər bir əlaməti onun hazır şəkildə nitqə daxil edilməsidir. Lakin fonem birtərəfli vahiddir, özü də dil vahididir. Fonem dilin məna cəhəti ilə əlaqədardır, mənənin diferensiallaşdırılma vasitəsi kimi çıxış edir. Habelə morfemlərin, sözlərin səs cildinin tərkibində olan fonem də məna ifadəsinə xidmət göstərir.

Həm fonemlər, həm də morfemlər sözün tərkibinə daxil olur və bunların içərisində söz ən ali vahid hesab olunur. Söz həm fonoloji, həm də “söz” səviyyəsində təhlil üçün material verir. Morfemdən fərqli olaraq söz sintaktik müstəqilliyə malikdir. Buna görə də ən ali nitq vahidi olan cümlə əmələ gətirməkdə morfemlər yox, məhz sözlər iştirak edir. Söz elə bir vahiddir ki, adlandırma (nominasiya) onun sayəsində mümkün olur, yalnız son qrammatik mənaların ifadəsinə imkan verir. “Mənələr və formalar sistemi olan söz dilin qrammatik kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqələrinin və birləşmələrinin mərkəzi nöqtəsini təşkil edir”¹. Elə buna görədir ki, F.de Sössür sözü “dilin bütün mexanizmində nə isə mərkəzi bir şey” hesab edirdi.

Göstərilən hər üç vahid (fonem, morfem, söz) nitqə hazır şəkildə daxil edilir ki, bu cəhət dil vahidi olmaq üçün əsasdır.

¹ В.В.Виноградов. Русский язык. М., 1972, сәh. 15.

Nitqə hazır şəkildə daxil olma xüsusiyyəti dil vahidlərinin digər bir obyektiv xüsusiyyətini – onların diskret vahidlər kimi üzvlənməsini nəzərdə tutur. Yalnız üzvlənə bilən vahidləri nitqə hazır şəkildə daxil etmək mümkündür. Öz növbəsində üzvlənə bilən dil vahidlərinin diskretikliyi və qeyri-yekcinsliyi (müxtəlifliyi) nəticəsidir.

Dil vahidlərinin başlıca xüsusiyyətlərini belə xülasə etmək mümkündür: 1) bu vahidlər müəyyən məna bildirir və ya mənanın ifadə edilməsi və diferensiallaşdırılmasında iştirak edir; 2) bu vahidlər müəyyən obyekt kimi ayrılır və üzvlənir; 3) hazır şəkildə nitqə daxil edilir; 4) müəyyən səviyyə təşkil edir ki, həmin səviyyədə bölünür; 5) bu səviyyə tərkibində dilin ümumi sisteminə daxil olur; 6) digər dil vahidləri və ya nitq vahidləri ilə iyerarxiya əlaqəsində olur; 7) hər bir daha mürəkkəb dil vahidi tərkibinə daxil olan ünsürlərdən fərqli olan yeni keyfiyyətli sistem təşkil edir.

Fonem, morfem, söz anlayışları XIX əsrin sonlarından əsas dil vahidləri kimi qəbul olunmuşdur. Lakin sonralar dilçilər dilin daha dərin qatlarına nüfuz etməyə çalışmış və bununla əlaqədar göstərilən ənənəvi dil vahidlərində müxtəlif dəyişikliklər etmişlər. Lakin hər dildə konkret xüsusiyyətlərinə görə fərqlənsələr də bu ənənəvi fonem, morfem, söz anlayışları universal səciyyə daşıyır. Bunlardan əlavə, digər dil vahidlərinin olduğu da müəyyənləşdirilmişdir.

Adətən, sabit söz birləşmələri də dil vahidi hesab olunur. Qrammatik səciyyəsinə görə fərqlənməsələr də, sabit birləşmələr ilə sərbəst söz birləşmələri bir-birindən mənaca fərqlənir. Morfem və söz kimi dil vahidlərinə məxsus bir sıra əlamətlər sabit birləşmələrdə də özünü göstərir. Belə ki, bunlar da məna bildirir, nitq axını zamanı ayrıca üzvlənir, nitqə hazır şəkildə daxil olur, öz tərkib komponentləri ilə iyerarxiya münasibətində olur.

Bununla belə demək lazımdır ki, heç də bütün sabit birləşmələrin dil vahidi olması kifayət dərəcədə dəqiq ifadə olunmur. Sərbəst söz birləşmələri kimi sabit söz birləşmələrinin də söz mərhələsi ilə cümlə mərhələsi arasında zəruri aralıq mərhələ təş-

kil etməsi zəruri deyildir. Söz bir aralıq mərhələ təşkil edən söz birləşməsi tərkibinə daxil olmadan da cümlənin tərkibinə daxil ola bilər. Deməli, söz birləşməsi (sabit və ya sərbəst) səviyyəsi dil səviyyələri içərisində fakültativ səciyyəlidir.

Həm söz, həm də söz birləşməsi (sabit və ya sərbəst) dildə eyni nominativ funksiyaya malik olur. Ona görədir ki, hər hansı sərbəst söz birləşməsi əsas sözlə əvəz oluna bilər (söyüş söymək – söymək, ətrafa boylanmaq – boylanmaq).

Dil vahidləri sırasına bəzi dilçilər intonasiya vahidlərini də əlavə edirlər. İntonasiya morfem kimim dil vahidi hesab olunur. Morfemlərin, habelə sözlərin mənasını fərqləndirən tonlar və vurğu supraseqment fonem adlandırılır. Deməli, fonemlər xətti və supraseqment olmaqla iki yerə bölünür.

İntonasiya morfemin bir növü, ton və vurğu superseqment fonem olsa da, bunlar xətt morfemlər və fonemlərlə birləşdirilə, yəni bir səviyyədə alına bilməz. Prosodemlər fonemləri, morfemlərin və sözlərin səs tərkibini onların akustik əlaməti kimi müşayiət edir. Ona görə də prosodemlərin üzvlənməsi xətti fonemlərin və xətti morfemlərin üzvlənməsindən fərqlənir. Fonemlərin, habelə morfemlərin və sözlərin səs cildinin fiziki xüsusiyyətləri olan prosodemlər fonemlərin funksiyasına (məsələn, tonlar), dilin ikitərəfli vahidlərinin söz və morfemlərin funksiyasına (məsələn, intonasiya) yaxın funksiya ifadə edir.

İntonasiya bütün dillərdə məna ifadə edən universal vasitədir. İntonasiya nisbi üzvlənmə səciyyəsinə malikdir, nitqə hazır şəkildə daxil olur, hər dildə xüsusi intonasiya sistemi (“intonasiya səviyyəsi”) yaranır. Bütün bunlara görə intonasiya dil vahidi hesab edilə bilər. Lakin digər dil vahidlərindən (fonem, morfem, söz) fərqli olaraq intonasiya nisbi üzvlənməsi ilə səciyyələnir, habelə mənaca qeyri-müəyyən və yaygın olur.

Dilin nisbi üzvlənmə səciyyəsinə malik vahidlərindən biri də söz və söz birləşmələrinin quruluş formullarıdır. Bura habelə cümlənin quruluş formulu daxil edilə bilər. Quruluş formulu (istər sözdə, istərsə də digər vahidlərdə olsun) müvafiq vahidə məxsus olan təşkil, quruluş üsuludur. Bu strukturlar standart səciyyəli olur,

müntəzəm şəkildə təkrarlanır (sözlərə, söz birləşmələrinə və müxtəlif tərkibli cümlələrə hazır şəkildə daxil olur) ki, bu cəhətlər həmin strukturların abstraktlaşdırılmasına, onların hərfi formullar və qrafik sxemlər şəklində yazıla bilməsinə imkan verir.

Hər bir mürəkkəb vahidin quruluş formulu vardır. Lakin belə çıxmasın ki, nə qədər konkret vahid var, o qədər də quruluş formulu var. Belə deyildir. Standart quruluş formulu hər bir konkret vahiddə təkrar olunur. Bu elə şablon klişedir ki, onun əsasında birtipli, oxşar vahidlər qurulur. Birtipli vahidlər sırasında hər bir konkret vahidin fərdi xüsusiyyətlərindən sərf-nəzər edilə bilər. Çünki konkret vahidlərin strukturu müəyyən invariant strukturunun variantları hesab oluna bilər.

Dildə konkret vahidlərlə quruluş formulları bir-birinə müvafiq gəlməyib fərqlənir. Bir quruluş formulu bütöv bir seriya konkret vahidləri ehtiva edir.

Beləliklə, quruluş formulları dil vahidi hesab olunur, lakin bunlar dilin əsas vahidləri (fonem, morfem, söz) ilə bir sırada durmur.

Dil vahidlərinin məna cəhəti də – işarələnənlər də müəyyən vahid hesab olunur. İkitərəfli vahidlərin mənası müvafiq terminlə əks etdirilməli olur. Məsələn, L.Blumfeld morfemin mənasını “semema” adlandırır, qrammatik formanın ən kiçik mənalı vahidinin mənasını “episemema” termini ilə əks edir. Adətən, məzmun planına məxsus vahidlər ifadə planına məxsus vahidlərlə paralel şəkildə öyrənilir.

Məna vahidləri ikitərəfli vahidlərdən ayrılıqda mövcud olur. Morfemin mənasını semema, sözün mənasını isə leksema termini ilə göstərsək, deməliyik ki, dildə sememalar sistemi morfemlər sisteminə, leksemalar sistemi də sözlər sisteminə uyğun gələn, tam eyni olan sistem təşkil edir. Dildə nə qədər morfem varsa, o qədər də semema var, nə qədər söz varsa, o qədər də leksema var.

Dilçilikdə ifadə planı vahidi dedikdə ən əvvəl fonem yada düşür. Bundan əlavə, morfem də ifadə planı vahidi sayılır, lakin bu vahidin məzmun planı ilə də əlaqəsi qeyd edilir. İkitərəfli va-

hid olan morfem dilin həm ifadə planı, həm də məzmun planı ilə əlaqədardır. İfadə planı morfemin yalnız səs tərkibindən ibarətdir. Morfemin məna cəhəti isə dilin məzmun planına (və ya sisteminə) aiddir.

Morfemin məzmun planını bildirmək üçün L.Blumfeld semema terminini təklif etmişdir. Morfermin ifadə planı (səs tərkibi) üçün xüsusi termin yoxdur. Bəzən bu məqsədlə “işarə” terminindən istifadə olunur. Lakin “işarə” termini digər ikitərəfli vahidin – sözün ifadə planı üçün də işlədilir. Deməli, ikitərəfli vahidlərin (morfem və söz) səs tərkibini bildirmək üçün termin yoxdur və bu da bir sıra çətinliklərin yaranmasına səbəb olur.

St.Ulman sözün mənasını fərqləndirmək, onun səs tərkibini bildirmək üçün “ad” və ya “nam” (ingiliscə: name) terminini irəli sürür. O, Oqden və Riçardsın məşhur üçbucağının uclarını təşkil edən “simvol”, “fikir” və “referent” terminlərini müvafiq şəkildə “ad”, “məna” və “əşya” terminləri ilə əvəz edir. Burada “ad” termini səs(lər)i fonetik sözü bildirir, “məna” bu adla əlaqədar olan fikri və ya münasibəti əks etdirir, “əşya” isə sözün əlaqələndiyi dilxarici hadisədir. Burada göstərilən terminlər də sözlərlə bağlıdır, morfemlərlə yox. Morfemi təşkil edən səsləri əks etmək üçün sonem termini işlədilir. Deməli, sonem morfemin fonem(lər)dən ibarət səs tərkibinə deyilir. Morfem daxilində sonem termininə qarşı semema termini qoyulur. Deməli, sonem və semema ikitərəfli vahid olan morfemi təşkil edir.

Nominativ vahid olan sözün səs tərkibini əks etmək üçün nomem terminindən istifadə olunur. Məzmun planında olan leksema ilə ifadə planında nomem ikitərəfli vahid olan sözün tərkib hissələridir. Sadə və dəyişməyən sözlərdə nomem sonemə uyğun gəlir. Düzəltmə və mürəkkəb sözlərdə (habelə dəyişə bilən sadə sözlərdə) bir nomem bir neçə sonemin birləşməsindən ibarət olur. Sonem və nomemlər dilin ifadə planı vahidləridir.

“Məna vahidləri” kimi sonem və nomemlər də dilin müstəqil vahidləri sayılmır, çünki bunlar ikitərəfli vahidlərdən ayrılıqda mövcud olmur və bu ikitərəfli vahidlərdən fərqli öz sistemini əmələ gətirmir (halbuki fonemlər öz sistemini yaradır). Dildə nə

qədər morfem və söz varsa, o qədər sonem və nomem vardır. Sonem və nomemlər yalnız ikitərəfli vahidlərin tərkibində mövcud olduqda işarə keyfiyyəti kəsb edə bilər, ayrılıqda isə bunlar işarəvilikdən məhrum olur, müəyyən bir fiziki (akustik) hadisə səciyyəsi kəsb edir.

“Variant” və “invariant” anlayışları dilçiliyə fonologiyadan gəlmişdir. Fonologiya elmində fonem “invariant, onun səslə təzahürü “variant” kimi səciyyələndirilməyə başlanmışdır. A. Martine göstərir ki, “ifadə planında variant və invariant qarşılaşdırılmasını Praqa fonoloqları müəyyənləşdirmişlər. İnvarianta fonem adı vermişlər”. Bu anlayışlar fonologiyadan alınıb, digər dilçilik sahələrinə də tətbiq edilməyə başlanmışdır. Hazırda variant və invariant anlayışlarından istifadə etməyən dilçilik əsəri çətin tapılır. Lakin bu məfhumlar kifayət qədər aydınlaşdırılmamışdır.

Konkret maddi predmetlər hər hansı dəyişiklik nəticəsində əvvəlki kimi, sabit şəkildə qalmır. Eyni sözləri hər hansı predmetin maddi-fiziki əlaməti haqqında da söyləmək olar. Deməli, invariantlıq əlaməti yalnız mücərrəd predmetlərə və predmetlərin mücərrəd əlamətlərinə məxsus ola bilər. Məsələn, eyni materialdan düzələn müxtəlif əşyaların fiziki əlamətləri, yəni çəkisi, həcmi və s. müxtəlif olur. Lakin bu əşyalar nə qədər müxtəlif olsa da, onların hamısını birləşdirən bir ümumi əlamət də özünü göstərir ki, bu da “çəkiyə malik olmaq”, “həcmə malik olmaq”dır. Bu sonuncu keyfiyyət mücərrəd səciyyəlidir; heç vaxt dəyişməyib, deməli, “invariant” olaraq qalır. Deməli, invariant həmcins əşya və hadisələr sinfində obyektiv tərzdə mövcud olan ümumi cəhətlərə deyilir. İnvariant bir mücərrəd varlıq kimi predmet və hadisələrin ümumi sırasından fikrən, təfəkkür vasitəsilə çıxarılır, fikri fəaliyyət yolu ilə əldə edilir. İnvariant ideal obyekt olub müvafiq əşyalar sırasının və ya ayrı-ayrı əşyaların ümumi xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün istifadə edilə bilər.

Deməli, invariant ideal və ya abstrakt anlayışdır. Bəs variant nədir? İnvariant böyük obyektlər sırası, qrupu üçün müəyyənləşdirilirsə, bu qrupun hər bir üzvü, yəni qrupu təşkil edən obyektlərin hər biri variant olur. İnvariant da elə bu variantlar

əsasında invariantdır. Deməli, hər hansı çoxlu predmetlər tərkibində ayrıca alınmış hər bir predmet hər hansı digər predmetin variantı olur, habelə eyni zamanda abstrakt predmetin – invariantın variantıdır. Beləliklə, invariant fikri fəaliyyət yolu ilə, yəni abstraksiyada müvafiq predmetlər çoxluğunun ümumiləşmiş adıdır. Deməli, hər bir konkret predmet digər konkret predmetin variantıdır və habelə bu sonuncu predmet də əvvəlkinin variantıdır. Başqa sözlə, (iki və daha çox) predmeti təşkil edən siniflərin hər birisi digərinin variantıdır. İlxıdan hansı atı seçib bütün ilxı üçün invariant hesab etmək olar? Əlbəttə. Heş birinin. Bu atlardan birinin “ən yaxşı at” olduğunu demək olar. Lakin bu at ən yaxşı at digər atlar üçün invariant hesab edilə bilməz. Müəyyən predmetlər çoxluğundan hər hansı birisi müəyyən bir səbəblə və ya məqsədlə əlaqədar etalon hesab edilə bilər, lakin bu etalon özü də digər variantlarla bir sırada variant olub qalacaqdır.

Deməli, variant və invariant bir-birindən prinsiplial şəkildə fərqlənən müxtəlif obyektlərdir. Konkret atlar (at ilxısı) üçün invariant mücərrəd atlıq anlayışı – “ümumiyyətlə atlıq” hesab oluna bilər. Belə at (“atlıq”) yalnız təfəkkürdə mövcuddur. O, real şəkildə mövcud deyildir. Onu otarmaq, ona minmək mümkün deyildir. Lakin bu at (“atlıq”) hər bir konkret atda mövcuddur.

Invariant müəyyən və müstəqil bir şey kimi alınə bilməz. Ümumi xüsusiədə olduğu kimi, invariant da predmetdə mövcud olur. Invariantlıq və variantlıq eyni şeyin iki cəhətidir. Mücərrəd bir şey olan və ağıl vasitəsilə yaradılan invariant müvafiq əşyalar sinfinə məxsus bütün əlamətləri ehtiva edir. Həm bütün əşyalar sinfi, həm də bu sinfə məxsus hər bir ayrı-ayrı əşya invariant tərəfindən ehtiva olunur. Odur ki, invariantlığı öyrənməklə həm bütün sinfin, həm də bu sinfin hər bir üzvünün mühüm əlamətlərini öyrənmiş oluruq.

Fonem müəyyən səslər sinfinin ümumi xüsusiyyəti kimi səciyyələndirilir. Deməli, fonemdə səsin əlaqəsi invariantla variant əlaqəsindən başqa bir şey deyildir. Müəyyən dilə məxsus nitq parçalarında təsadüf edilən səslər (deyəək ki, $l_1, l_2, l_3, \dots, l_p$ səsləri) müəy-

yən bir sinif – “L” əsəs sinfi təşkil edir, bu sinfin hər hansı təzahürü onun bir üzvü hesab olunur. Bütün təzahür müxtəlifliklərinə baxmayaraq, onlarda ümumi bir cəhət də vardır və bu ümumi cəhət onların bir fonem təşkil etməsinə səbəb olur. Bu ümumi cəhətlərdən biri onların ümumi fiziki və fizioloji (akustik-artikulyator) cəhətdən bənzərliyidir. Müxtəlif tələffüz şəraitində bir sıra fiziki parametrlərdə bəzi dəyişikliklər versə də, bəzi əlamətlər (məsələn sonor, səs olma əlaməti, karlıq və cingiltlilik əlaməti və s.) dəyişilməz qalır. Yalnız fiziki bənzərişə əsasən səsin abstraktlığı (“abstrakt səs”) haqqında danışmaq olar. Lakin yalnız fiziki abstraktlıq hələ fonem olmaq üçün kifayət deyildir.

Fonem olmaq üçün səs sırasında ($l_1, l_2, l_3 \dots l_p$) daha bir ümumi əlamət özünü göstərməlidir. Bu səs sırasına məxsus əlamətlərdən olmayan və həmin əlamətlərlə qarşılaşdırıla bilən bir əlamətin də varlığı nəzərə alınmalıdır. Başqa cür desək, göstərilən səs sırasının üzvləri üçün bir funksional ümumilik olmalıdır ki, bu ümumilik əsasında onlar digər səslərə və ya səs sıralarına qarşı qoyulsun. İgır abstrakt “L” səsi yalnız səslərin fiziki əlamətləri əsasında müəyyənləşdirilərsə, onda həmin səs bütün dillərdə fiziki cəhətdən bənzər səslərdən seçilməz, bütün dillər üçün abstrakt səs olub qalar. Lakin bu abstrakt səs bir fonem kimi alındıqda heç də bütün dillər üçün abstrakt səs deyil, ayrılıqda hər dil üçün abstrakt səsdür. Deməli, hər bir abstrakt səsin başqa səslərlə qarşılaşdırılma sistemi və məna fərqləndiricilik rolu yalnız konkret dil üçün səciyyəvi ola bilər.

Deməli, “abstrakt səs”, “ümumiyyətlə səs” özlüyündə hələ fonem deyildir. Fonem anlayışı funksionallıq səciyyəsi ilə fərqlənir. Fonem fiziki cəhətdən bənzər, funksiyası eyni olan səslər sinfinə deyilir.

Müəyyən sinfə məxsus səslərin fiziki parametrlərinin dəyişməsi ilə dəyişməyib sabit, invariant qalan ümumi əlamətlər fonem adı altında ümumiləşdirilir. Odur ki, fonem anlayışı müvafiq sıra təşkil edən səslərin ümumi əlamətlərini, yəni bu sıranın bütün üzvlərinin hər birinə xas olan əlamətləri əks etdirir. Odur ki, fonemi müəyyən funksiya yerinə yetirən səslərin nümayəndəsi kimi

“konstrukt” hesab etmək olar. Lakin heç vaxt “insan aqlının sərbəst yaradıcılıq məhsulu”, “uydurması” saymaq olmaz.

“Fonem” termini mürəkkəb bir anlayışı bildirir ki, bu da obyektin özünün mürəkkəbliyi ilə əlaqədardır. Fonem substansiya səciyyəli vahid deyildir. Fonem sadəcə real, həm də abstrakt səs deyildir. Fonem müəyyən funksiya daşıyan səsdir (səs sinfidir). Lakin fonem yalnız mücərrəd funksiya ibarət deyil, fonemin funksiyası həmişə səsin (səslər sinfinin) funksiyasıdır. Fonem substansional – funksional anlayışdır və fonemin mürəkkəbliyi də burasındadır. Fonem anlayışı abstrakt səs anlayışına nisbətən dar və məhduddur. Əlbəttə, fonem abstrakt səsdir, lakin funksiya baxımından abstrakt səsdir.

Deməli, 1) fonem fiziki cəhətdən bənzər, funksiyaca eyni səslər sinfidir; 2) fonem həmin sinfin hər bir üzvünə xas olan və hər bir üzvün müxtəlif işlənmə şəraitində məruz qaldığı dəyişmə zamanı dəyişilməz qalan şeydir; 3) fonem konkret obyektlər qrupu əsasında meydana çıxan ideal obyektədir. Bu keyfiyyətlərinə görə fonem hər bir konkret səslə (variantda) onun invariantı kimi mövcud olur. Bu mənada fonemin hər bir variantı özü fonem hesab olunur.

Bir ideal obyekt kimi fonem tələffüz edilmir. F.Engels yazır ki, “zamanı görmək və məkanı iyləmək” mümkün deyildir. Ayrıca da mövcud olan bir ümumi kimi, özünün variantı kimi hər dəfə ayrıca bir səs tələffüz edildikdə fonem tələffüz edilmiş olur.

Demək, fonem tələffüz edilirmi? – sualına yalnız belə cavab vermək olar ki, fonem bir halda tələffüz edilir, başqa halda yox. Tələffüz edilən bir vahid kimi fonem dilin ikinci maddi sistem vahidi hesab olunur.

Ümumiyyətlə, at ayrı-ayrı atlar vasitəsilə təzahür etdirildiyi kimi, dilin ontologiyasında fonem də real tərzdə öz variantlarında təzahür edir. İdeal predmet – konstrukt kimi alınmış fonem hər dilin səs materialının təsvir və təsnif vasitəsidir.

Bir abstrakt vahid kimi fonemi tələffüz etmək mümkün olmasa da, adətən, onu başqa substansiya vahidi – qrafika vahidi ilə əks etdirmək mümkündür. L_1, L_2, L_3, L_p səslər sinfinin invariantı

tı olan fonem “L” qrafemi ilə əks etdirilir. “L” qrafemi səs substansiyasını yox, başqa fiziki substansiyanın ünsürüdür və buna görə də səs variantlarına məxsus fərdi xüsusiyyətlərdən xalidir. Odur ki, bu “L” qrafemi həm invariant olan fonemin, həm də bu fonemin bütün variantlarının – səslərin dəqiq əksini vermiş olur.

Səslərin invariant (fonem) xüsusiyyətlərindən ilk əlifba yaradıcıları istifadə etmiş və buna görə də onlara ilk fonoloqlar demək olar. Lakin onlar kortəbii fonoloqlar idilər. Onlar əməli şəkildə səslərin variant xüsusiyyətindən (fiziki cəhətdən bənzər, funksiyaca eyni olan səslərin ümumi xüsusiyyətindən) istifadə etmişlərsə də, fonemi abstrakt bir mahiyyət kimi fərqləndirə bilməmişlər.

Fonem variantlarına, yəni konkret səslərə məxsus cəhətləri qrafemlər (fonemin qrafik təsviri) nəzərə almır. Eyni zamanda, öz qrafik substansiyası hüdunda qrafemlər də müxtəlif qrafik variantlarda (fərdi şəkildə yazılma, müxtəlif kombinasiyalarda dəyişmə ilə əlaqədar) təzahür edir. Eyni qrafem müxtəlif variantlarda çıxış edə bilər. “L” fonemi, “L” qrafemi də müxtəlif qrafik variantlarda – hərf şəkillərində özünü göstərə bilər.

Hər bir qrafem qrafik şəkillər (hərflər) sırasının invariantıdır, deməli, heç bir hərf mücərrəd yazı vahidi olan qrafemi dəqiq əks etdirmir. Hər bir hərfdə fərdi cizgi variantları özünü göstərir. Deməli, qrafik substansiya vasitələri ilə invariant qrafem verilə bilər. Ona görə də qrafemi invariant kimi ifadə etmək üçün “qrafem” sözündən istifadə etmək lazım gəlir. Hər cür yazıda hərfi oxuyarkən onun konkret yazılış şəkildən sərf-nəzər edirlər. Odur ki, hər hansı hərfin oxunması əslində qrafemin invariant kimi əks etdirilməsidir. “L” səsini tələffüz edərkən biz həm invariant olan qrafemi, həm də bu qrafemin variantı olan hərfi əks etdiririk.

Deməli, hər hansı hərf bir qrafemin variantıdır və invariant olan fonemin simvolik əksi, işarəsidir. Hər hərf bir fonemin variantıdır və invariant olan qrafemin dəqiq simvolik əksi işarəsidir. Qrafem variantı olan hər bir hərf fonem variantı olan səsi əks edir. Fonem variantı olan hər bir səs qrafem variantı olan hərfi əks etdirir.

Fonem kimi morfem və söz də variantlara malik olur. Lakin bunlar ikitərəfli vahidlər, həm forma (səslənmə), həm də mənaya malik vahidlərdir. Buna görə də daha mürəkkəb xüsusiyyətlərə malikdir. Morfem sonem və sememadan, söz isə nomem və leksemadan ibarət hesab olunur.

Eyni bir morfem işlənmə şəraitində öz səs tərkibinə görə fərqli səciyyə daşıyır, özündən fərqlənir. Deməli, eyni morfem fərqli sonemlərə malik ola bilər. Morfemin müxtəlif işlənilmə halları allomorf və ya morf adlanır. Deskriptivistlər tərəfindən irəli sürülən bu terminlər dilçilikdə geniş yayılmış və adətən, morfemin variantlarını bildirmək üçün işlədilir. Morfemin müxtəlif işlənmə hallarında səs ciddi allofon adlanır.

Söz nitqdə öz formalarında (söz-formalar şəklində) təzahür edir. Sözü öz formalarının vəhdəti hesab edən tədqiqatçılar (Şerba-Vinoqradov məktəbi) əslində söz-formanı eyni sözün variantı hesab edirlər.

L.Blumfeld müxtəlif söz-formaları (məsələn, kitabı, kitabdən, kitabım və s. habelə gəldim-gəldilər-gələrsiniz və s.) bir sözün formaları hesab etmir, bunların hər birini söz kimi qələmə verir. F.P.Filin “eyni leksik mənənin müxtəlif şəkildə formalaşmasını” sözün variantları hesab edir və rus dilindən *ноль-нуль, лиса-лисица* tipli nümunələr gətirir¹. O, üç növ variantı fərqləndirir: a) fonematik variant; b) aksentoloji variant; c) qrammatik variant.

A.İ.Smirnitski “eyni bir sözün” variantlarını iki yerə bölmür: a) leksik-semantik variantlar; b) fono-morfoloji variantlar.

İkitərəfli vahidlərin, yəni işarə (səs tərkibi ilə mənənin vəhdəti) olan vahidlərin variantlılığı birtərəfli vahid olan fonemlərin variantlılığından fərqlənir. İkitərəfli vahidlərdə işarə formasının (yəni səs tərkibinin) – sonem və ya nomemənin hər hansı bir dəyişməsi mənənin da dəyişməsinə səbəb olur. Bu isə dilin işarəvilik xarakteri ilə əlaqədardır. İşarələr arasındakı fərq də elə mənəni (işarələneni) diferensiasiya etməkdən ibarətdir. Hər bir işarə sis-

¹ Ф.П.Филин. О слове и вариантах слова. Сб. «Морфологическая структура слова в языках различных типов». М.-Л., 1963, сәh. 128.

teminin başlıca prinsipi belədir ki, müxtəlif işarə müxtəlif işarələnənə müvafiqdir. Ona görə də ikitərəfli vahidlərin işarə formalarının (sonem və ya nomem) variantlaşması başqa vahidə çevrilmədiyi bütün müddət ərzində variant kimi qalır. Habelə bu vahidlər diskret səciyyəli və dildə müəyyən siniflər kimi mövcud olduğundan mütləq variantlaşmalı, yeni-yeni variantlar kəsb etməlidir. Odur ki, səs tərkibi əsasında variantlaşma dilin daxili dəyişmə və inkişaf mərhələlərindən biri hesab olunur.

Dil vahidlərinin variantlaşması, adətən, onların işarə formasının variantlıq kəsb etməsi kimi başa düşülür. Məna cəhətinin variantlaşması isə əslində yeni məna əmələ gəlməsi (məna həcmnin dəyişməsi) şəklində təzahür edir. Mənalarda arasında əlaqə variativ baxımdan deyil, mənşəyi (genetik) baxımdan müəyyənləşdirilir. Söz öz müxtəlif formalarında (söz-formalarda) çıxış etdikdə bütün formalarda dəyişməz qalır. Sözdəyişdirici formalar ya sözün funksiyasını və o sözün başqa sözlərlə qrammatik əlaqəsini göstərməyə xidmət edir, ya da sözün bu və ya digər qrammatik kateqoriyaya daxil olduğunu (feillərin zaman və ya tərz formaları) əks etdirir. Hər iki halda sözün leksik mənasında heç bir dəyişiklik baş vermir. Bütün sözdəyişmə formalarında sözün leksik və ümumqrammatik mənası eyni tərzdə dəyişilmədən qalır. Deməli, sözün invariantlığı onun leksik və ümumqrammatik mənada eyniyyəti hesab olunur. Bu invariantlıq əsasında mövcud olan “ümumiyyətlə söz” anlayışı yaranır və bu “ümumiyyətlə söz” müxtəlif variantlar (söz-formalar) şəklində mövcud olur.

Deskriptiv dilçiliyə görə morfem bir və ya bir neçə allomorfdan ibarət olur. Distribusiya və məna ümumiliyi əsasında birləşən bir neçə allomorf bir morfem təşkil edir. Lakin morfem heç də allomorfların məcmuyu deyildir. Morfemin allomorflarla (morflara) münasibəti invariantlarda təzahür edərsə, morfem də allomorflarda təzahür edir. Bu mənada hər bir allomorf və ya morfdan morfemlik var və morfem hesab oluna bilər. Başqa sözlə, bir ideal obyekt olan morfem real tərzdə öz variantları vasitəsilə

təzahür edir. Bu zaman morfemin səs cəhəti (ifadə planı) olan sonemlər də öz allosonemlərin vasitəsilə təzahür edir.

Öz variantlarının – morfların vəhdətindən ibarət olan morfemlərin eyniyyəti, onların mənalının eyniyyətinə əsaslanır. Morfemin hər bir variantı eyni məna bildirir (məsələn, *-lar*, *-lər* variantları eyni cəmlik mənasını bildirir). Məna eyniyyəti müvafiq morfların funksiyalarının da eyniyyətini təmin edir. Bu da imkan verir ki, hər morf morfemin bir növü hesab edilsin. Morfların səs tərkibinə görə fərqlənməsi, yəni allosonlar arasında fərqlər morfemlərin eyniyyətini müəyyənləşdirmək üçün həlledici əhəmiyyətə malik deyildir.

Morfem bir invariant kimi abstrakt vahiddir. Morfem bir variant kimi konkret vahiddir, konkret səs cildinə (sonemə) və müəyyən mənaya (sememaya) malik vahiddir. Morflar sırasının və ya konkret morfemlərin invariant xüsusiyyəti konkret səs tərkibinə və müəyyən mənaya malik olma xüsusiyyətidir. Odur ki, mücərrəd vahidlər olan morfemlər haqqında yalnız bunu deyə bilərik ki, morfem müəyyən məna və müəyyən səs tərkibinə malik olma xüsusiyyəti ilə səciyyələnir. Belə mücərrəd vahid “ümumiyyətlə morfem” – bütün konkret morflardan mücərrədləşmiş morfemdir ki, bu morfem müəyyən məna və müxtəlif allosonlara malik olur. Abstrakt morfemi eyni mənalı morflar sinfindən almaq üçün nəzərdə tutulmalıdır ki, bütün morflar üçün müştərək olan məna dəyişməz qalır.

Tədqiqatçıların bəziləri morfemi ifadə planı, bəziləri də məzmun planı əsasında şərh etməyə cəhd göstərirlər. Lakin iki-tərəfli vahid olan morfemi nə ifadə planına, nə də məzmun planına aid etmək düzgün deyildir.

Morfemlə sözün başlıca fərqi ondan ibarətdir ki, morfem sintaktik cəhətdən müstəqil deyilsə, söz sintaktik müstəqilliyə malikdir. Bu isə sözlə morfemin məna ilə əlaqəsindən asılıdır. Sözlər müstəqil, morfemlər isə köməkçi, asılı səciyyəyə malik olur.

Sözün mənası məfhumi səciyyəyə daşır. Başqa cür desək, söz bu və ya digər məfhumu ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir.

Morfem əşya və hadisələr haqqında ümumiləşmiş təsəvvür kimi məfhum ifadə etmək qabiliyyətindən məhrumdur.

Adlandırma (və ya məfhum bildirmə) funksiyası morfemə xas olmayıb, yalnız sözə xasdır. Hər bir söz (morfem yox) adlandırır. Sözün sintaktik müstəqilliyi onun mənasının məfhumu səciyyədə olması ilə əlaqədardır və əksinə, morfemin məfhum ifadə edə bilməməsi onun sintaktik cəhətdən müstəqil olmasından irəli gəlir.

DİL İŞARƏSİ

Qədim dünya filosoflarını məşğul edən və onların daimi mübahisələrinə səbəb olan məsələlərdən biri də sözlərin təbii və ya şərti səciyyədə olub-olmaması məsələsi idi. Bu mübahisənin mahiyyəti belə idi: gün o gün “gün” adlanır, yerə nə üçün “yer” deyilir və s. Niyə başqa cür deyilmir? Başqa sözlə, əşya ilə onun adı arasında nə kimi əlaqə vardır? Bu əlaqə təbii səciyyə daşıyır, yoxsa damların iradəsi, şərtləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdir? Əşyanın adı onun təbiəti ilə bağlıdır, yoxsa adamların irəli sürdüyü qanunlarla?

Stoiklərdən Xrisipp, Krates, Sekst, Empirik, Müqəddəs Avqustin güman edirdilər ki, sözlər əşyaların çıxardıqları səsləri əks etdirir və əşyaların insanda oyatdıqları təəssüratı ifadə edir. Habelə təbii səslər vasitəsilə sözlər əşyaların həm də daxili mahiyyətini ifadə edir. Söz həm əşyanı ifadə edir, həm də dinləyicidə əşyanın təbiətinə müvafiq təəssürat yarada bilir.

Mis cingiltisi, at kişnəməsi, qoyun mələməsi, boru uğultusu, zəncir qıcırtısı və s.-ni nəzərdə tutan Avqustin demişdir: “Hər kəs görür ki, bu sözlər ifadə etdikləri şeylər kimi səslənir. Lakin səslənməyən şeylər də var, onlar hissi təsir əsasında adlanır: əgər onlar hissə zəif və ya kobud tərzdə təsir göstərsə, onda onları təşkil edən hərflərin qulağa təsir edən zəifliyi və kobudluğu eyni tipli – bənzər adlar yaradır. Belə ki, “yumşaq” sözü tələffüzdə

yumşaq səslənir və eləcə də “kobud” sözünün kobud olmadığını kim deyər bilər?”.

Deməli, müəllifin fikrincə, (işarə), ad əşyanın təbiəti ilə əlaqədardır.

Yunan müəlliflərinin işlətdiyi söz anlayışını “işarə” mənasında qəbul etsək, onların işarə və məna problemi haqqında fikirləri bizim üçün aydın olar. Bu bərdə Sekst Empirikin mülahizələri belədir: “Stoiklər iqrar edirlər ki, üç (şey) öz aralarında bir-biri ilə əlaqədardır: işarələnən, işarələyən və obyekt. Onlardan işarələyən şey səsdir, məsələn, “Dion”, işarələnən – səslə ifadə olunan şeydir ki, onu biz əvvəlcədən mövcud olan bir şey kimi dərrakəmizlə dərk edirik. Varvarlar isə həmin səsləri eşitsələr də qavraya bilmirlər, obyekt isə xarici substratdır, məsələn, Dion özüdür. Onlardan iki şey maddidir, məhz səs və obyekt maddidir, biri isə – məhz işarələnən şey maddi deyil və məhz bu maddi olmayan şey hökmü bildirir ki, bu özü də doğru və yalan ola bilər”¹.

Sekst Empirikin bu mülahizələrində tam bir dəqiqlik və aydınlıq vardır, burada maddi cəhət (işarələyən və obyekt) ideal cəhətdən (işarələnən) fərqləndirilir.

Bu mülahizələrdə daha bir mühüm cəhət belədir ki, dil işarələrinin mahiyyətini səciyyələndirən semiotik üçbucaq burada öz əksini tapır.

Məlum olduğu üzrə, hansı iki faktoru əsas götürməkdən asılı olaraq dilçilik cərəyanları bir-birindən fərqlənir. Nominalistlər üçün “işarə-obyekt”, məntiqçilər üçün “subyekt-ışarə” biheviolistlər üçün “subyekt-obyekt” qoşalığı əsas hesab olunursa, dialektik materialist dilçilər üçün bu əlaqələrin hər üçü (subyekt – obyektiv aləm, subyekt – işarə, işarə – obyekt) əsas götürülür.

İşarə və məna probleminin inkişafında dilin sistem xarakteri, forma və funksiya haqqında A.Şleyxerin təlimi mühüm mərhələ təşkil edir. O yazırdı: “Məna və münasibətləri (funksiyaları) ifadə etmək üçün işlənən səs materiyasından (səslənmədən) başqa və funksiyalardan başqa, dilin təbiətində olan üçüncü bir ünsürü

¹ Античные теории языка и стиля. М.-Л., 1936, сәh. 69.

də fərqləndirməliyik. Sözlərin birləşmə qaydalarında qeyd etdiyimiz müxtəlifliklər qismən səslərlə və ya funksiyalarla əlaqədar olmayıb bəlkə münasibət ifadə edib-etməməklə əlaqədardır, habelə mənanın ifadəsi ilə münasibətin ifadəsi arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqədədir. Dilin bu cəhətinə biz forma deyirik. Deməli, biz dildə və habelə sözdə üç ünsürü fərqləndirməliyik. Daha dəqiq deyilsə, sözün və ümumiyyətlə dilin mahiyyəti üç momentlə müəyyən edilir: “səs, forma, funksiya”.

Boduen de Kurtene və F.de Sössürdən bəri bütün müasir dilçilik məktəbləri dil işarəsi anlayışına çox mühüm diqqət yetirməkdədirlər.

İşarə dedikdə, adətən, dil vahidlərinin (morfem, söz, söz birləşməsi, cümlə və s.), bütünlükdə dilin dilxarici hadisə, əşya və situasiyalara münasibəti nəzərə alınır.

Dilçilikdə işlənən “işarə” termini bir sıra mənalara malik olması ilə səciyyəlidir.

Hər bir işarənin başlıca əlaməti, əvəz etmə funksiyasıdır; işarə həmişə başqa bir şeyin işarəsidir. Dil işarəsi cəmiyyətdə meydana gələn, sistem səciyyəsi daşıyan, cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən işlənən şərti qıcıqlandırıcıdır. Dil işarəsi nəinki siqnal funksiyaya, həm də siqnikativ funksiyaya malikdir.

Hər bir predmet, onun əlaməti və ya real hadisə həmsöhbətlər arasında fikir mübadiləsinə xidmət edə bilərsə, işarə hesab oluna bilər.

Hər bir işarə nəyi isə təmsil edir ki, buna işarənin representasiyası deyilir. İşarə representasiyası yalnız insana xasdır və real aləmi obyektivləşdirmə, ideallaşdırma formasıdır, insanın idraki və kommunikativ fəaliyyətində mühüm vasitədir.

Sözün geniş mənasında “işarə” dedikdə əlamətlər, siqnallar, sptomlar, simvollar, şərti işarələr (riyaziyyatda, məntiqdə, kimyada və s.) və əsl işarələr (dil işarələri) başa düşülür.

Dil işarəsi iki formada mövcud olur: maddi (səslər şəklində, yazı şəklində) və ideal formada. Maddi forma birinci, ideal forma ikinci hesab olunur.

Hər bir işarənin, xüsusilə də dil işarəsinin digər səciyyəvi əlaməti onun ikili təbiətə malik olmasıdır. Hər bir işarə forma və məzmunu malik olur.

Bu məsələ – insan dilini təşkil edən işarələrin ikili təbiəti məsələsi çoxlu mübahisələrə səbəb olur.

F.de Sössür dil işarəsinin bilateral səciyyəli olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, dil işarəsi ikitərəfli psixi mahiyyətə malikdir, iki ünsürdən ibarətdir. Bunlardan biri akustik obraz (işarələyən), digəri məfhum (işarələnən) hesab olunur. Sössürün bu fikrinin tərəfdarları çoxdur.

Dil işarəsinin hər iki cəhəti – həm işarələyən, həm də işarələnən dildə mücərrəd şəkildə mövcuddur, danışılanların şüurunda mənalar şəklində və hissi obrazlar şəklində (məfhum və forma şəklində) mövcuddur. Məhz bu iki cəhətinin vəhdəti sayəsində işarə ünsiyyət vasitəsi kimi adamlara xidmət göstərir.

Çox mürəkkəb mahiyyətə malik işarənin iki cəhəti – işarələyən və işarələnən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir: 1) işarələyən xətti (diskret) səciyyəlidir; 2) işarələnən qeyri-xətti (qlobal) səciyyəlidir.

İşarələr sistemi olan insan dilinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri belədir ki, burada məzmun planı ilə ifadə planı heç də həmişə bir-birinə uyğun gəlmir. Bu hadisə qədimdən dilçilərə məlumdur və elmdə müxtəlif terminlərlə qeyd olunmuşdur: çox-mənalılıq, omonimlik, sinkretizm, sinonimlik və s.

F.de Sössür işarənin ixtiyariliyi məsələsinə çox böyük əhəmiyyət verirdi, bunu ən əsas semiotik prinsip hesab edirdi.

Dil işarəsinin ixtiyariliyi o deməkdir ki, işarələyənlə işarələnənin əlaqəsi ixtiyaridir, şərtidir, motivləşməmişdir.

Öz funksiyasını yerinə yetirmə prosesində dil işarəsi ekstralinqvistik faktorların təsirinə məruz qalır və bu təsirlə əlaqədar bu və ya digər işarənin işlədilmə sahəsi daralır, məhdudlaşır (coğrafi cəhətdən dialektizm, ictimai cəhətdən üslubi məhdudluq) və ya dil nümayəndələrinin şüurlu təsirinə məruz qalır (ədəbi normaya tabe tutulur).

İşarənin ixtiyariliyi ondadır ki, hər işarənin yaşama əsası ənənə ilə əlaqədardır, ənənəndən asılıdır. Hər bir nəsil dili bir estafet kimi əvvəlki nəsildən qəbul edir və ənənəvi bir irs kimi sonrakı nəsle təqdim edir.

İşarənin öz funksiyasını yerinə yetirməsində diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, işarə dəyişmələrə müqavimət göstərir, tədrici şəkildə təkamül edir. Buna görə də dildə arxaizmlər meydana çıxır, çoxlu qeyri-məntiqi vahidlər mövcud olur.

İşarənin ixtiyariliyi bir də onda təzahür edir ki, bütün dil kollektivi dilin öz vəzifəsini yerinə yetirmə prosesini idarə edə bilməz, bu işi öz ixtiyarına ala bilməz.

Bütün işarələr konvensional və linqvistik işarə adı ilə iki yerə bölünür. Dil işarəsinin mühüm əlamətləri bunlardır: a) işarə stixiyalı şəkildə meydana çıxır; b) işarənin öz funksiyasını yerinə yetirməsi adamların iradəsindən asılı deyildir; c) işarələyənə işarələnən arasında xüsusi tipli əlaqə vardır.

Dil işarəsinin başlıca xüsusiyyətləri bunlardır: 1) işarə insanın maddi-mənəvi fəaliyyətinin məhsuludur; 2) nə qədər ki, işarədən istifadə edənlər var, işarə də öz vəzifəsini yerinə yetirir; 3) dilin işarələr sistemi qapalı səciyyəlidir. Dünyanın dərk edilmiş qanunauyğunluqlarının təfəkkürdə inikası və bu dərk etmənin əks olunması maddi formada təzahür edir, yəni dil formasında təzahür edir. Dil işarəsinin təfəkkürlə əlaqəsi ideal səciyyəlidir, bu əlaqə öz növbəsində maddi qanunlar əsasında müəyyənləşdirilir. Yalnız dil təbii işarələr sistemi hesab olunur. Bütün başqa işarələr sistemi süni işarələr sistemidir.

Dil sistemi stixiyalı, qalan işarələr sistemi konvensionaldır.

Dil işarəsinin mahiyyəti, hər şeydən əvvəl, dilin təbii dərk etmə, obyektiv aləmi qavrama, insanın təfəkkürünü tənzimləmə vasitəsi olması ilə əlaqədar meydana çıxır.

Dil işarəsi, xüsusilə söz mənaya malik olur, işarənin sistemdən asılılığı dəyərliyi təzahürünə şərait yaradır.

Dil işarələri içərisində başlıca vahid söz işarəsi hesab olunur.

Dil işarəsi şüurda bir obraz (əqli obraz) kimi, qrafik şəkildə, vizual və ya akustik qavrama vasitəsi kimi özünü göstərə bilər.

Hər bir dil işarəsində səslənmə və məna bir vəhdət təşkil edir. İşarə səs tərkibi və mənadan ibarətdir. F.de Sössür bu iki cəhətin bir vahid təşkil etdiyini, bir-birindən ayrılmadığını əyani şəkildə nümayiş etdirmək üçün işarənin səs tərkibi ilə mənasını vərəqin iki üzünə bənzədir və göstərirdi ki, vərəq cırılanda hər iki üzə təsiri olur.

Lakin dilçilikdə səs tərkibi və mənanı bir-birindən ayırmağa meyl də vardır. Rassel, Sepir, Delakrua və s. tədqiqatçıların irəli atdığı assosiasiyalar nəzəriyyəsinə görə işarənin səs tərkibi ilə mənası bir-birindən asılı olmadan mövcud olur. Söz işarəsində bu iki cəhət ona görə birləşir ki, müəyyən səs tərkibi hazır məna ilə assosiasiya əsasında əlaqələninir. Bülər bu nəzəriyyəni sadələvh nəzəriyyə adlandırmışdır. Çünki onların ilkin çıxış nöqtəsi elmi şəkildə əsaslandırılmamışdır.

İkinci fikrə görə dil işarəsinin mənası ilə səs tərkibi nisbi vəhdət təşkil edir. Bu əlaqə hələ də tam aydın izah olunmamışdır.

Cümlədən, söz birləşməsindən fərqli olaraq söz işarəsinin müəyyən xüsusiyyətləri vardır:

1. Bir işarə forması bir sıra işarələnənləri əks etdirə bilər. Söz işarəsində sabit qala bilən kəmiyyət kimi işarənin forması, səslərin və ya qrafemlərin ardıcılığı göstərilə bilər. Dil işarəsinin bu maddi əsası daimi və sabit olub, onun maddi eyniyyətini təmin edir.

2. Söz işarəsi işarənin mənası ilə tamamilə qovuşmuş olur və buna görə də söz işarəsini qavrayarkən insan bu işarənin maddi cəhətinə, tərkibinə diqqət yetirmir.

Söz işarəsinin səciyyəvi cəhəti odur ki, o, ünsiyyət prosesində xüsusi rol oynayır.

Söz işarəsində iki növ fikri fəaliyyət (eyniləşdirmə – inteqrallaşdırma və diferensiallaşdırma) çarpazlaşmış olur.

Söz işarəsinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də onun formal sözdəyişdirici forma) və məna (leksik-semantik) variantlarına malik olmasıdır. Lakin bu işarə dildə struktur və məna vəhdətini də qoruyub saxlayır.

Hər bir söz işarəsi nominativ dəyərliliyə (əşyaları, hadisələri, onların əlamət və hərəkətlərinin adlandırma qabiliyyəti) və sintaqmatik valentliyə (sintaqmatik sırada müxtəlif leksik əlaqələrdə olmaq) malik olur. Bu iki funksiya ilə əlaqədar söz işarələri əsas və köməkçi adı ilə iki yerə bölünür.

Əsas nitq hissələrinə daxil olan sözlər həm nominativ, həm də sintaqmatik dəyərliliyə malik olur.

Semantik cəhətdən xüsusi sözlər tam deyildir. Bunlar yalnız nominativ dəyərliliyə malikdir. Dildə nominativ dəyərliliyi olmayan, yalnız sintaqmatik funksiya daşıyan sözlər – bağlayıcılar, qoşmalar, önlüklər, bağlamalardır.

Deyktik sözlər xüsusi tipli söz işarələridir. Bura şəxs, işarə əvəzlilikləri, zaman, yer zərfləri daxildir.

Hər bir işarə özlüyündə bir struktur təşkil edir ki, bu struktur işarələyən və işarələnəndən (ifadə planı və məzmun planı) ibarət olur. Verilən siqnalın fiziki təbiəti işarələyən deməkdir. İşarələyən substansional səciyyə daşıyır.

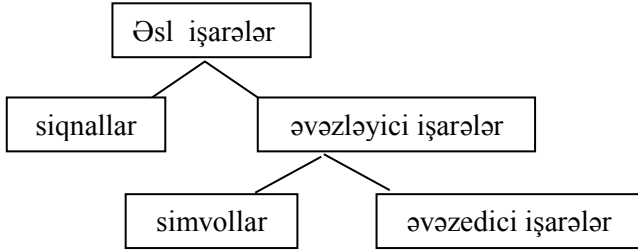
Bəzi tədqiqatçılar ifadə planı – işarələyən üçün yalnız bir substansiyanı (dil işarələyeni üçün səs substansiyasını) əsas, ilkin hesab edir, digər substansiyaları (dil işarələyeni üçün qrafik və s. substansiyanı) isə əlavə, ikinci dərəcəli substansiya kimi qiymətləndirirlər.

Müxtəlif informasiya kanalları vasitəsilə eyni kod müxtəlif şəkillərdə realizə olunur. Dilin beş müxtəlif subkodu fərqləndirilir:

1. Ötəri görmə subkodu – kar-lalların mimika nitqi;
2. Davamlı görmə subkodu – yazı (qrafika, yol işarələri, hərbi fərqləndirmə işarələri, rəssamlıq və heykəltəraşlıq əsərləri, gerblər və s.);
3. Başlıca vokal eşitmə subkodu – şifahi dil (maqnitofon yazısı, lent yazısı və s.);
4. Instrumental eşitmə subkodu – təbil dili (müxtəlif xalqlara və dövrlərə məxsus hərbi siqnallar);
5. Toxunma (taktik) subkodu – korlar üçün Broyl əlifbası.

Əsl işarələrin hamısı süni və şərtidir. Bununla belə bu əsl işarələr funksiyaca iki yerə ayrıla bilər: a) bəzi işarələrin funksi-

yası bilavasitə adamların fəaliyyətinə təsir göstərməkdən ibarətdir (bu işarələr siqnallar hesab olunur); b) digər işarələrin funksiyası isə yalnız substitusiya (əvəzləyici işarə) olmasından ibarətdir. Bu işarələr insan fəaliyyətinə bilavasitə yox, dolayısı ilə təsir göstərir. Bütün bunları nəzərə alaraq A.Şaff əsl işarələrin sxemini belə cızır:

Digər süni işarələrdən fərqli olaraq siqnalların aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. Siqnalların mənası müvafiq insan qruplarının razılığa gəlməsi əsasında ixtiyari şəkildə müəyyən edilir. Məsələn, küçə hərəkətini tənzimləyən siqnallar.

2. Siqnalların məqsədi həmişə müəyyən bir hərəkətə, işə təhrik etməkdir. İşə başlamaq, dəyişmək, saxlamaq, azaltmaq, çoxaltmaq və s.

3. Siqnallar yalnız müvafiq hərəkətlə əlaqədar olur, tək-tək təzahür edir.

Deməli, hər bir kod səsli dili əvəz etdiyi üçün, siqnal da müvafiq ifadənin əvəzləyicisi olur. hər bir söz işarəsi kimi siqnalın da mənası vardır. Lakin siqnalın mənası müstəqil yox, dolayısı şəkildə təzahür edir və ixtiyari səciyyə daşıyır.

Sxemdən görüldüyü kimi, A.Şaff əvəzləyici işarələri də iki yerə bölür: simvollar, əvəzedici işarələr. Əvəzedici işarələr məsələsi aydındır. Bura şəkillər, cədvəllər, xəritələr, fotolar və s. daxildir.

Simvol problemi mürəkkəbdir. Simvolların başlıca xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Burada maddi əşyalar (varlıqlar, predmetlər) mücərrəd anlayışları təmsil edir.

2. Simvolu başa düşmək üçün əvvəlcədən şərtləşmək, razılığa gəlmək zəruridir.

3. Mücərrəd məfhum təsəvvürü hissə təsiri olan xarici formada (məzmunca isə obrazlı, alleqorik və s. ola bilər) əks etdirilir.

Simvol həmişə əvəzləyici işarədir və onun funksiyası da məhz budur, həmişə nəyi isə əvəz etməkdir. Hər bir digər işarə kimi simvol da maddi səciyyəlidir.

Heç bir simvolun təbii mənası yoxdur. Hər bir simvol süni şərti mənanaya malikdir ki, bu mənanı bilmək, öyrənmək, bəzən də əzbərləmək tələb olunur. Bir çox ölkələrdə qara rəng kədər, yas simvolu hesab olunur (“Qaralar geyibsən yasadır başın; Atan ölübdürmü, yoxsa qardaşın?..” – “Aşıqlar”). Halbuki Hindistanda və Çində ağ rəng matəm simvolu hesab edilir. Adətən, hakimiyyət və ləyaqət simvolu qırmızı rəng sayılır. Çində isə sarı rəng bu xüsusiyyətə malikdir.

Bir işarə kimi simvol müəyyən predmetdir, maddi hadisədir. Bununla yanaşı, həm də optik (gözlə görünən) obrazdır. Məhz bu obrazlılığına, obraz olmasına görə ədəbiyyatşünaslıqda simvol mücərrəd anlayışın konkret ifadəsi vasitəsi hesab olunur.

Simvolların çox müxtəlif, hədsiz növləri olduğunu göstərirlər.

A.Şaff belə jestlər, mimikalar və s. işarələr qrupuna diqqət yetirir. Belə hesab edir ki, nitqi müşayiət edən jest və mimikalar müəyyən hissləri ifadə edə bilir. Bədən əzələrinin, əllərin şərti hərəkətləri, siqnal, müəyyən pozada durma və ya oyun zamanı əzələlərin müəyyən vəziyyət kəsb etməsi simvol, şüurlu şəkildə gözvurma əvəzedici işarə sayılır.

Koduxov işarələri tamamilə başqa cür təsnif edir, onları iki yerə bölmür: təbii işarələr (işarə-əlamətlər), süni işarələr (işarə-informatorlar).

İşarə əlamətlər və ya əlamətlər (bunlara “simptom” da deyilir) əslində heç işarə deyildir. İşarə, adətən, əşya və hadisədən kənarda mövcud olursa, əlamət, əşya və hadisənin bir hissəsi

olub, onlardan ayrılıqda mövcud deyildir. Məsələn, qızmar günəş yayın, qar isə qışın əlamətidir və s.

Əsl işarələr isə şərti işarələrdir. Şərti işarələrin vəzifəsi informasiyanı formalaşdırmaq, qoruyub saxlamaq, ötürmək, əşya və hadisələri, məfhum və hökmləri əvəz etməkdir. Bu mənada şərti işarə sünidir, konvensionaldır (şərtidir). Şərti işarələr ünsiyyət vasitəsi, informasiya bildirmə vasitəsidir. Buna görə də şərti işarələrə kommunikativ və ya informativ işarə (işarə-informator) də deyilir.

Bir-birindən funksiya, struktur və məqsədinə görə fərqlənən çoxlu və müxtəlif informativ işarələr və sistemlər vardır. Bu informativ işarələrin əsas növləri bunlardır: siqnal, simvol, işarə (dil işarəsi), əvəzedici (substitut) işarə.

Dil işarəsi bütün bu informativ işarələrdən fərqlənir. Mühüm əhəmiyyət kəsb edir, əsas kommunikativ işarə hesab olunur. Qalan işarələr köməkçi, yardımçı işarə rolu oynayır, kommunikativ işarə hesab edilmir, bəlkə əsas kommunikativ işarələrin əvəzedici funksiyasında çıxış edir.

Siqnal informasiya verən görmə və ya eşitmə işarəsidir. Siqnal motivləşməmişdir və özlüyündə heç bir informasiya bildirmir. Burada yalnız işarəvilik şəraiti informasiya bildirir. Deməli, burada məna işarədə deyil, işarənin xaricində yerləşir. Siqnalın ən sadə növü dərsin başlanmasını və ya qurtarmasını bildirən zəngdir, zavod, fabrikanın fitidir və s.

Dəmir yol, dənizçilik və s. transportlarında işarələr sistemi müxtəlifliyi ilə səciyyəlidir.

Siqnalın fərqli olaraq simvolun məzmunu əyanidir, obrazlı şəkildə motivləşmişdir. Buna görə də müəyyən dərəcədə işarəvilik şəraitindən asılı deyil, müstəqil olaraq məzmunu, hər hansı informasiyanı ifadə etmək üçün simvollar sisteminə – simvolikaya (gerb, orden, metallar və s.) malikdir.

Siqnal və simvoldan fərqli olaraq dil işarəsi əsas kommunikativ və informativ işarə növüdür.

Dil işarəsi ikitərəfli vahid olub, həm qavranılma səciyyəsinə malikdir, həm də sabit informasiya bildirir.

Əsl kommunikativ və informativ işarə dedikdə, adətən, cümlələri və sözləri göstərirlər.

Təbii dillərin işarələri ilkin işarələrdir. Bundan əlavə törəmə işarələr də vardır ki, onlar köməkçi və süni dillər üçün səciyyəvidir. Bunlara əvəzedici işarə (substitut) deyilir. Substitut işarələr əşyanı və ya bu əşya haqqında anlayışı (məfhumu) əvəz etmir, bəlkə ilkin işarələri əvəz edir. Məsələn, fonem işarədir, hərf bu ilkin işarənin əvəzedici işarəsi və substitutudur. Cümlə kommunikativ işarədir. Bu cümlənin formulası onun modelinin substitutudur.

Substitut işarələr çox geniş yayılmışdır, xüsusilə də informativ sistemlərdə yayılmışdır. Məsələn, riyazi işarələr məşhurdur.

Dil işarələri əsasında meydana gəlmiş olsa da, substitut işarələr çox zaman dil işarələrindən (ilkin işarələrdən) ayrılır, uzaqlaşır, özünəməxsus səciyyəvi və ayrıca işarələr sistemi yaradır. Süni beynəlxalq dillər (məsələn, esperanto) və ya elmi simvollar (kimya dili, riyaziyyat dili və s.) məhz belə yaranmışdır.

Substitut işarələr metadilin ifadə vasitələridir. İşarənin maddi forması isə onun əks etdirdiyi obyekt arasında (yəni ifadə planı ilə məzmun planı arasında) əlaqə növünə görə işarələri Ç.S.Pirs (semiotikanın pionerlərindən biri, Amerika filosof və psixoloqu) belə bölür:

- 1) indikator işarələr və ya “indekslər”;
- 2) “ikonik” işarələr” və ya “ikonalar”;
- 3) “simvollar”.

“İndeks” göstərdiyi, işarə etdiyi obyektlə faktik olaraq, təbii şəkildə təbii yaxınlıq baxımından əlaqədar olur.

“İkonik işarə” əks etdirdiyi obyektlə təbii bənzərlik baxımından əlaqədar olur.

“Simvol”un səciyyəsi belədir ki, əks etdirdiyi obyektlə zəruri təbii əlaqəsi olmur. Simvolun işarələyəni ilə işarələnəni arasında əlaqə ixtiyari, konvensional əlaqədir. Beləliklə. Simvolların və indekslərin strukturu müəyyən əlaqələrə (simvollar da süni əlaqə, indekslərdə təbii əlaqə) əsaslanır. Halbuki “ikonik” işarələrin mahiyyəti əks etdirdiyi obyektlə eynilikdən (eyni olmasından) ibarətdir. Digər tərəfdən, “indeks” elə işarə növüdür ki, bu

işarədə müvafiq obyekt aktual tərzdə iştirak edir , mövcud olur. Bu cəhətinə görə “indeks” həm simvolik, həm də ikonik işarələrdən fərqlənir. Çünki bu sonuncuların əks etdirilən obyektlə əlaqəsi əvəzedicilik şəklində mövcud olur.

Məsələn, məşhur “gəldim, gördüm, qələbə çaldım” ifadəsinin forması ilə Sezarın hərəkətlərinin ardıcılığı (əvvəlcə gəlmək, sonra görmək, sonra qələbə çalmaq) arasındakı əlaqə ikonik səciyyə daşıyır.

Bu kimi ikonik səciyyəli əlaqə meyli müxtəlif qrammatik universalilər (mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sırası, cümlə üzvlərinin, birləşmələrin tərəflərinin sırası və s.) baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dilin bir səciyyəvi cəhəti də belədir ki, dil “bütün işarə tiplərindən ibarət orkestrdir” və konkret məqsəddən, konkret ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq dildə ən əlverişli işarələr növünün seçmə imkanı vardır.

Dilin maddi cəhəti, yəni işarə obyektiv şəkildə insandan xaricdə mövcuddur. Dilin məna cəhəti – ideal forması bir şüur faktı kimi müvafiq cəmiyyətdə hər bir üzvün (insanın) beynində mövcuddur.

Hər bir işarə iki şərtə cavab verməli olur:

- a) işarə özündən kənarında olan bir şeyi işarələyir;
- b) bu işarələnmə ictimai əhəmiyyətə malik olur.

Deməli, morfemlərin və sözlərin səs cildi işarədir. Çünki bunlar işarədən tələb olunan iki şərtə cavab verir. Lakin söz və ya morfemin səs cildi ilə bu sözün və ya morfemin bütövlükdə mahiyyəti, yəni özü arasında fərqlər mövcuddur. Dilçilikdə müəyyən edilmişdir ki. söz səslənmədən və müəyyən mənadan ibarət ikitərəfli vahiddir.

Dil işarəsi problemi dilin vahidləri problemi ilə əlaqədardır və buna görə hər ikisini əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirmək zəruridir. Ümumiyyətlə, bu problem predmet, məna və sözün səs tərkibi kimi üç anlayışın əlaqə və münasibəti ilə bağlıdır.

İşarənin səs tərkibi və mənadan ibarət olduğu qənaəti öz başlanğıcını F.de Sössürün belə bir mülahizəsindən götürür ki,

işarə ikitərəfli mahiyyətə, yəni işarələyən və işarələnənə malikdir. İşarələnən dedikdə əslində mənə başa düşülür. Lakin Sössür işarələyən dedikdə səs tərkibini deyil, bu səs tərkibinin beyindəki əksini, obrazını nəzərdə tuturdu. Deməli, işarələyən – sözün səs tərkibinin beyindəki obrazıdır, işarələnən – əşyanın beyindəki obrazıdır. Deməli, işarə beyində mövcud olan psixoloji mahiyyətdir.

İşarə ilə işarələnən arasında əlaqəni belə göstərmək olar:

İşarə (işarələyən)	İşarələnən	
a –ğ –a –c (Səs tərkibi)	<p><u>Məfhum</u></p> <p>“ağac”</p> <p>↓</p> <p>şüur</p>	<p>ağac</p> <p>→</p> <p>vələs</p> <p>→</p> <p>şam</p> <p>→</p> <p>sınıfı</p> <p>→</p> <p>küknar</p> <p>real</p>

Konkret maddi predmet olan işarə (sxemdə: a-ğ-a-c səs tərkibi) ilə predmet (real ağaclar) arasında əlaqə şüurda və şüur vasitəsilə yaranır. İşarələnən predmet haqqında şüurda məfhum yaranır ki, bu məfhum əlində iki predmeti – işarə ilə ağacı bir-biri ilə əlaqələndirir. Deməli, məfhum özü də işarələnənə daxildir. Məfhum sayəsində, yəni ümumiyyətlə, ağac sinfini ifadə edən bilik sayəsində işarə (“a-ğ-a-c”) hər hansı konkret, real ağacı da əks eydirə bilir. Şüurun məhsulu olan məfhum konkret işarə (“a-ğ-az”) ilə konkret predmet (ağac özü) arasında vasitəçi kimi çıxış edir: İctimai təcrübə sayəsində müəyyən məfhum müəyyən işarə ilə qəti rəbitələnir, əlaqələnir, məfhum işarəyə ümumiləşdiricilik xarakteri verir və beləliklə də məfhum işarənin mənası kimi təzahür edir.

Burada sadəlik, sxematiklik məqsədilə məfhumla mənə eyniləşdirilmişdir. Əslində bunlar iki müxtəlif və fərqli kateqoriyalardır.

Məfhumun anlaşılmasına, ümumxalq tərəfindən qavranılmasına xidmət və ya yardım edən minimum əlamətləri sözün mənası hesab olunur.

Həm mənə, həm də məfhum idrak kateqoriyalarıdır. Lakin məfhumla mənənin fərqi orasındadır ki, mənə “sadələşmiş məfhumdur”, məfhumda olan daimi, stabil cəhətdir.

Hər bir işarələnen şey işarədən ayrılıqda yerləşir. Özü də bu işarələnen fikri məzmun və real əşyalar sinfindən ibarətdir.

İşarənin mənası bu işarənin əks etdiyi şeydir. Söz mənə ilə səs tərkibinin vəhdətindən ibarətdir və deməli işarədir.

Səs tərkibi ilə mənənin tərkibindən ibarət olan söz virtual şəkildə mövcud olur. Virtuallıq xüsusiyyətinə malik söz konkret bir şeyi əks etdirmək (adlandırmaq) lazım gəldikdə aktuallaşır¹.

Sözü real işlənmə məqamından, məndən kənarında aldıqda ona virtual cəhətdən yanaşırıq və onun aktuallaşmasından (real-məndən) sərf-nəzər edirik. Belə sərf-nəzər etməklə sözə işarə nəzəriyyəsi baxımından yanaşmaq mümkün olur. Həm sözün, həm də morfemin səs cildi işarə hesab olunur. Lakin işarələnmə baxımından söz ilə morfem fərqlənir. Sözün mənası məfhumu səciyyə daşıyır, yəni bu və ya digər məfhumu bildirir. Morfemin mənası assosiativdir, yəni morfem məfhum bildirmir, lakin dildə mənə dəyərliliyinə malik olur. Məsələn, rus dilində “красн” – səs tərkibi nə isə “краснота”, “краснеть”, “красный” məfhumları ilə assosiasiya yaradır və bunlardan yalnız biri konkret nitqdə reallaşmış olur.

Morfemdən fərqli olaraq söz qrammatik cəhətdən formalaşmaya malik olur, yəni əsas və köməkçi morfemdən ibarət olur. Morfem isə nə qrammatik formalaşmaya nə də sintaktik müstəqilliyə malik olmur.

Dəyərlilik anlayışı. Dil işarəsinin dəyərliliyi nəzəriyyəsinin elm üçün çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Dil işarəsinin struktur modelini yaratmaq üçün dəyərlilik problemi həll olunmalıdır.

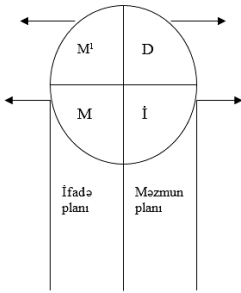
¹ Ш.Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955, səh. 26.

İşarə anlayışının tərkibinə onun maddi cəhətinin daxil olub-olmaması məsələsi həll edilməmişdir. Bu maddi cəhəti (səs tərkibini) işarədən xaricdə götürmək, işarədən ayırmaq düzgün deyildir. Çünki ünsiyyət yalnız onun – həmin maddi cəhətin (səslərin) sayəsində baş verir. Maddi cəhət işarənin tərkibinə daxil olub, bu işarənin ifadə planını əmələ gətirir.

Deməli, **ifadə planı** iki hissədən – maddi və ideal hissədən təşkil olunur. **Maddi cəhət** səs tərkibidir, səslərdən ibarətdir, **ideal cəhət** şüurda maddi cəhətin əks olunmasıdır. Dil işarəsinə məxsus səslər (səs tərkibi) həmin dil işarəsinə nitq işarəsinə çevirir və beləliklə, onun ünsiyyətə xidmət etməsini təmin edir. Bu ünsiyyət isə daxili məzmun sayəsində mümkün ola bilər. Deməli, ifadə planında həm maddi (səs tərkibi) cəhət, həm də ideal (şüurda bu maddi cəhətin əksi) cəhət nəzərə alınmalıdır.

Məzmun planı da iki hissədən ibarətdir: mənə və dəyərlilik.

Mənanın təfəkkürlə əlaqəsi anlam vasitəsilə olur. Anlam məfhumların əlaqələnməsidir. İşarə dəyərliliyə malik olduğu üçün sistemə daxil edilir. İşarənin strukturunu sxematik tərzdə belə göstərmək olar:

M – maddi cəhət (səs toplusu, nitq vahidi)

M¹ – maddi cəhətin obrazı (dil vahidi)

D – işarənin dəyərliliyi

İ – işarənin mənası.

Dilin müxtəlif səviyyələrinə məxsus vahidlər öz vəzifəsini və semantik səciyyəsi baxımından eyni deyildir. İfadə planının strukturu isə bütün səviyyələrində bir-birinə oxşayır, eynidir.

Fonoloji səviyyədə əsas vahid fonemdir. Fonem birtərəfli vahiddir və buna görə də əslində heç işarə hesab edilə bilməz. Lakin fonem məzmun cəhəti ilə dolayı yolla da olsa əlaqədardır. Belə ki, fonemin müəyyənləşdirilməsi işində onun mənalı vahidləri fərqləndirməsinə əsaslanırlar. Fonoloji səviyyədə dil vahidinin dəyərliliyi (fonemin dəyərliliyi) başlıca əlamət hesab olunur.

Bu dəyərlilik həmin vahidin daxili cəhətini – məzmun planını təşkil edir.

Fonemin strukturunu və onun məzmununu belə bir sxemdə əks etdirmək olar.

Fonoloji səviyyə bütün dil sisteminin maddi əsasıdır.

Səsləri şüurda əks etdirməsi və məna üçün bir maddi əsas olması fonemin absolyut (mütləq) əlamətidir. Fonemin dəyərliliyi isə onun nisbi (relyasion) əlamətidir.

Fonemin dəyərliliyi çox qabarıq tərzdə təzahür edir, mənası isə implicit tərzdə yenə də dəyərlilikdə təzahür edir.

Morfoloji səviyyədə dəyərlilik problemi məsələsi bir qədər mürəkkəbdir. Bu səviyyənin əsas vahidi morfemdir. Dil ünsürlərinin iyerarxiyasında morfem ilk ikitərəfli vahiddir. Elə bu xüsusiyyətinə görə bəziləri morfemi minimal işarə hesab etmişlər. Lakin morfem müstəqil vahid deyildir. İşarə isə müstəqil şəkildə mövcud ola bilməlidir., yəni ayrılıqda müəyyən məna bildirməlidir. Morfem ayrılıqda kommunikasiya vahidi ola bilmir, cümlə yerində çıxış edə bilmir.

M – səslər, dilin maddi cəhəti

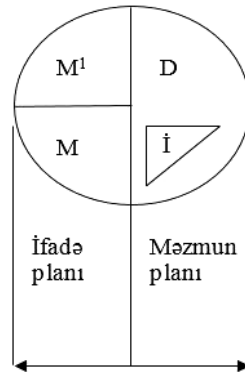
M¹ – səslərin şüurda əksi

D – dəyərlilik

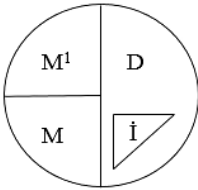
İ – dəyərliliyi implicit tərzdə əks etdirən məna.

Müxtəlif morfem növlərində dəyərlilik və mənanın nisbəti müxtəlif olur. Kök və sözdüzəltmə morfemlərində dəyərliliyə nisbətən məna daha üstün olur. Mənanın üstünlüyünə görədir ki, bu morfemlər dilin leksik səviyyəsinə yaxınlaşır. Deməli, morfemi işarə hesab etmək olmaz. Çünki mənadan məhrum olan işarə deyildir.

Morfem dil sisteminin işarəvarı (işarəyə bənzər) ünsürü hesab oluna bilər. Morfemin semiotik xüsusiyyəti sözün işarəvilik xüsusiyyətindən asılıdır. Forma düzəltmə morfemlərində dəyərlilik mənaya nisbətən daha üstün olur. Deməli, qrammatik məna

dəyərliklə uyğun gəlmir. Morfemin strukturunu sxemdə belə əks etdirmək olar:

Söz səviyyəsi dil sistemində xüsusi yer tutur. Söz dilin mərkəzi vahididir. Söz – işarədir. Söz işarəsi digər semiotik sistem işarələrindən fərqlənir. Məna sözə məxsus olub, onun təbii bir hissəsini təşkil edir. Süni işarələr sisteminin işarələrində isə məna xaricdən gəlmə olur, işarənin özündən kənarında olur.

Sözün məzmun cəhəti, onun məzmun planı məna və dəyərlikdən ibarətdir. Sözün mənasına nisbətən dəyərliyi ikinci yerdə durur. Sözün mənası adlandırma prosesində yaranır.

Sözün strukturu işarənin irəlidə qeyd olunan ideal sxeminə tam uyğun gəlir. Sözün mənası anlam ilə müvafiq gəlir. Lakin anlam leksik sistemin üzvləri olan sözlərin müqayisəsində də təzahür edir. Çünki anlam sözün özündə deyil, sözdən xaricdədir, anlamı məna təmsil edir. Lüğət tərkibinin iki vahidindəki dəyərliyin eyniyyətini müəyyən edərkən biz anlama – müqayisə üçün bir əsas olan anlama müraciət edirik.

Sözün dəyərliyi paradigmatik münasibətlər əsasında müəyyənləşdirilir, məna isə həm paradigmatik, həm də sintaqmatik münasibətlərlə bağlanır.

Paradigmatik münasibətlər çoxmənəlilik yaradır, sintaqmatik münasibətlər mənanı dəqiqləşdirir.

Sözün dəyərliyi semantik sahə hüdudundakı münasibətlərdə, habelə sinonimlər və antonimlərin əlaqəsi ilə müəyyən olunur.

Sintaktik səviyyə işarələr səviyyəsi deyil, bəlkə strukturlar səviyyəsidir. Bu səviyyənin vahidləri işarələrin birləşməsindən ibarətdir. Onlar ünsiyyət ehtiyacından yaradılır və söz kimi sistemdə mövcud olmur. Onların mənası da struktur modeldən ayrılı bilmir.

İşarənin məzmunu (məzmun planı) həmin işarənin bildirdiyi informasiyadır, işarənin məlumat bildirmə xüsusiyyətinin toplusu, məcmuyudur. İfadə planı isə işarənin bütün digər xüsusiyyətlərinin (akustik xüsusiyyət, qrafik xüsusiyyət və s.) məcmu-

yudur. Başqa sözlə, işarənin təbii xüsusiyyətləri onun ifadə planını, işarənin funksional xüsusiyyətləri isə məzmun planını təşkil edir. İfadə planı ilə məzmun planının vəhdətindən ibarət işarəyə **işarələyən** deyilir. Bu işarələyənin bildirdiyi informasiya, yəni referent isə **işarələnen** adlanır.

Dil vahidinin dəyərliliyi onun mənasından asılı deyil və mənaya nisbətən daha əsas hesab olunur. Nitqdə mənə funksiyaya tabe olur. Məsələn, aşağıda qeyd olunan ifadələrin mənası ilə dəyərliliyi fərqlidir:

Qan damarda laxtalananda tromb əmələ gətirir.

Baban oldu behiştlik (E.Mahmudov).

Müvafiq predmet və hadisənin ictimai həyatdakı dəyəri, funksiyası, rolu dəyişməklə onların adları olan sözlərin semantikasında da dəyişiklik baş verir.

Müasir dövrümüzdə *oraq*, *çəkic*, *əmək*, *alim*, *çoban* və s. kimi sözlərdə çox ciddi mənə dəyişikliyi əmələ gəlmişdir. Məsələn, *oraq* və *çəkic* sözləri kəndli və fəhlələrin əməyinin rəmzinə çevrilmişdir.

SEMİOTİKA

Hazırda işarələr haqqında elm – semiotika çox böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmişdir. Semiotika nöqtəyi-nəzərindən dil və digər informasiya vasitələrilə bir sırada durur ki, bu cəhətdən canlıların dili problemi xüsusi maraq və aktualıq kəsb etmiş olur.

Alimlər heyvan dilini lap bu yaxınlarda öyrənməyə başlamışlar. 40-45 il bundan əvvəl bu problemlə kimsə məşğul olmurdu. Hazırda müxtəlif canlılar arasında əsas rabitə sistemləri müəyyənləşdirilmiş, ayrı-ayrı heyvan siqnallarının məzmunu açılmış, bir sıra canlıların (quşların, balıqların, cücülərin və s.) dilinin “lüğət tərkibi” öyrənilmişdir.

Məlum olduğu üzrə, informasiya nəzəriyyəsinə görə, iki müxtəlif sistem arasında ikitərəfli rabitə yaratmaq mümkündürsə, onda bu rabitə arasında məqsədəuyğun idarəetmə də mümkündür.

Deməli, insanla canlılar arasında ikitərəfli rabitə yaratmağın çox mühüm praktik-təsərrüfat əhəmiyyəti vardır. Canlıların dilini öyrənməklə insan onların həyatını idarə edə bilər.

Yer üzündə milyon yarım canlı növü olduğu müəyyən edilmişdir. Bütün bu canlıları ünsiyyət saxlama üsullarının öyrənilməsi bir sıra elmlərin inkişafına çox böyük təkan vermiş olacaqdır. Odur ki, canlıların dili ilə müxtəlif elm sahələrinin nümayəndələri (dilçilər, filosoflar, antropoloqlar, psixoloqlar və s.) çox ciddi şəkildə məşğul olmaqdadırlar. Canlı orqanizmlər arasında mübadilə, ünsiyyət problemi bionika elminin diqqət mərkəzindədir. Müasir mürəkkəb elektron hesablama maşınları, öz-özünə idarə olunan sistemlər baxımından həmin problemin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Çünki canlıların ünsiyyət saxlama üsulu olduqca mükəmməldir və yüksək qənaətcilliyi ilə səciyyələnir.

Canlılar bir-biri ilə bilavasitə əlaqəyə girib bir-birinə informasiya verə bilərlər. Sərçələr cikkildəşir və səslərindən bir-birini tanıyırlar. Dişi kəpənək xüsusi iy ifraz etməklə erkək kəpənəyi özünə cəlb edir. Heyvanların və cücülərin “dili” insan dilinə nisbətən bəsitdir, lakin hələ də sirli olaraq qalır. Toyuq, delfin, meymun, pişik, arı, fil, at, it və s. heyvanlar müəyyən işarələrdən istifadə edirlər. Bu işarələr konkretidir, yaranan şəraitlə bağlıdır və bu konkretliyi ilə də insan siqnallarından fərqlidir.

Canlılar müxtəlif informasiya vasitələrindən istifadə edirlər. Onlardan bəziləri haqqında məlumat verməyi zəruri hesab edirik.

Bir çox cücülər qərribə bir dildən – iy dilindən istifadə edirlər. İy vasitəsilə onlar çox böyük məsafələrə siqnal verə bilirlər. Dişi barama qurdu iyli maddə ifraz etməklə ciftləşməyə hazır olduğunu 10 km məsafəyə qədər xəbər verə bilər.

Hazırda iylər haqqında yeni elm – olfaktronika adlı elm yaranmışdır. Bu sahədə çalışan alimlər qeyd etmişlər ki, iy əsasında insanın cinsini, yaşını, sağlamlığının vəziyyətini, yemək tərzini və daimi yaşayış yerini müəyyən etmək mümkündür.

Həşəratların, balıqların, məməlilərin iylərini öyrənməklə insanın praktik fəaliyyətinə çox böyük kömək etmək olar. Məsələn, bəzi bakteriyalar vasitəsilə, müəyyən ərazidə neft və ya qazın olmasını səhv etmədən müəyyənləşdirə bilirlər.

Balıqlar da iyi çox yaxşı duyur. Planetimizin ən qədim sakinini, “ictimai” həyat tərzinin tarixi 20 milyon ildən çox olan qarışqaların sirləri çoxdur. Bu sirlərdən biri də onların dilidir. Onların istifadə etdikləri onlarla siqnal bu yaxınlarda açılıb izah olunmuşdur. Məlum olur ki, qarışqalar bir-birinə tapdıqları ov haqqında, gözlənilən təhlükə haqqında xəbər verə bilir, bir-birindən yemək, kömək istəyə bilir və s.

Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, qarışqaların dili fiziki-kimyəvi təbiəti ilə səciyyəli və bu dildə iy bilmənin əhəmiyyəti böyükdür. Xüsusi maddə ifraz etməklə qarışqalar istiqaməti göstərir, təhlükəni xəbər verir və s. Lakin onların siqnalları çox və müxtəlifdir, hamısını iy vasitəsilə vermək mümkün deyildir. Onlarda çox zəngin jest dili və toxunma dili də vardır. Qarışqanın bığları toxunma işində mühüm rol oynayır.

Toxunma (kontakt, daktil) dilindən bir sıra canlılar istifadə edir. Bəzi balıqların bığları çox inkişaf etmişdir. Belə uzun bığları bir-birinə toxundurmaqla onlar ünsiyyət saxlatırlar. Egey dənizində tısağalar öz çanaqlarını bir-birinə vurmaqla müxtəlif məlumatlar verirlər. Erkək tısağa öz çanağını müxtəlif ritmlərdə dişi tısağaya vurur, bununla da bir-birini anlamış olurlar.

Müəyyən edilmişdir ki, ağcaqanadlar öz aralarında diapazonu bir millimetr olan elektromaqnit dalğaları vasitəsilə rabitə saxlayırlar. Ağcaqanadların hər növü üçün 13-dən 17-yə qədər olmaqla səciyyəvi uzunluğa malik xüsusi dalğalar mövcuddur. Bu rabitənin uzaqlığı 15 metrə qədərdir. Bu elektrik siqnallarının sirlərinin öyrənilməsi ilə ağcaqanadlara qarşı mübarizə müvəffəqiyyət kəsb edə bilər.

Bir çox balıq növlərində xüsusi elektrik orqanı vardır. Bu orqanlar vasitəsilə balıqlar dərin və ya bulanıq sularda bir-birinə müəyyən məlumatlar çatdırırlar.

Öz **mimika** dili sayəsində fil hər cür, bəzən də çox incə əhval-ruhiyyəni idarə edə bilir. Fil dili başın, xortumun, qulaqların müxtəlif hərəkətlərindən təşkil olunur. Alimlər filin bu əzələlərinin 19 cür müxtəlif birləşməsinə müəyyən etmişlər.

Bir sıra cücülər (arı, qarışqa) və onurğalılar arasında **jestlər** dili çox mühüm rol oynayır. Qarışqaların bəzi jestləri öyrənilmişdir. Öz düşməni ilə rastlaşan qarışqa onu qorxutmaq üçün qarnını bükür. Yaxında olan digər qarışqalar da belə edir. Yuvalarına bir təhlükə qorxusu hiss etdikdə qarışqalar bir-birinin yanına qaçır, başlarını tərpedir və hər qarışqa gələn qarışqanın başına öz başını yuxarıdan aşağı vurur. Bu siqnalı alan başqa qarışqalar da eyni cür hərəkət etməklə siqnalı digərlərinə çatdırırlar. Bu, təhlükə siqnalıdır. Yuvadən yeganə dişi qarışqanın getməsi ilə əlaqədar qarışqalar arasında çox böyük narahatlıq, vurnuxma baş verir. Bu hadisənin sirri tapılmamışdır. Elə ki, dişi qarışqa öz yerinə qayıdır və bundan tək birçə qarışqa belə xəbər tutursa, yuvada tam sakitlik bərpa olunur.

Qarışqalar arasında telepatik əlaqənin mövcud olduğunu belə təcrübələr sübut edir: qarışqanı yuvanın yaxınlığında dəmir və ya alümin stəkanda yerə basdırdıqda yoldaşları onu tapıb çıxarmış, lakin qurğuşun stəkanda basdırdıqda tapa bilməmişlər.

Mərkəzi Amerika cəngəlliklərini qırıb qurtaran qarışqaların davranışını öyrənən alimlər müəyyən etmişlər ki, qarışqalar öz aralarında tam klassik hərbi qaydada müharibə aparır və almaq istədikləri obyekt üzərinə birlikdə hücumə keçirlər. Hər birində minlərlə qarışqa olan və ardıcıl d üzülən kolonnalar aramsız şəkildə bir-birini növbə üzrə əvəz etməklə hücumə keçirlər. Axşam düşəndə hər kolonna öz düşərgəsinə çəkilir. Ortada qərargah olur. Sübh tezdən hücum təzədən başlanır. Hücum müvəffəqiyyətsiz olanda obyekt mühasirəyə alınır. Sonra yenə hücumə keçirlər. Çox böyük tələfat versələr də, qələbə əzmindən dönmürlər. Ölənləri başqaları əvəz edir və nəhayət, qələbə qazanırlar.

Jest dilinin bir növü də canlıların rəqsi ilə əlaqədardır və **rus dili** adlandırılıla bilər. “Yuvasına qayıtmış arı pətəyinin üstündə müəyyən hərəkətlə “rəqs” edir. O öz rəqsi ilə çiçəkliyin yerini, hansı istiqamətdə olduğunu və ora qədər məsafəni o biri şirə toplayanlara xəbər verir”¹.

¹ T.Əlizadə. Maraqlı məlumatlar. Bakı, 1965, səh. 56.

Bir cəhət də maraqlıdır ki, dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan canlılar bir-birinin dilini başa düşmür və buna görə də ünsiyyət saxlaya bilmirlər. Məsələn, İtaliyada yaşayan arılar Almaniya-da yaşayan arılarla ümumi dil tapıb danışa bilmirlər. Fransadakı qarğalar Amerika qarğaları ilə ünsiyyət saxlaya bilmirlər. Halbuki həmin canlılar öz yerliləri ilə çox müvəffəqiyyətlə ünsiyyət saxlayır, tezliklə ümumi dil tapa bilirlər.

Canlılar arasında bir-birinə informasiya verməyin ən geniş yayılmış növü səs ilə əlaqədardır. Səs siqnalları ilə bir-biri ilə əlaqə saxlayan mindən artıq balıq növü mövcuddur. Adi səsləri daxili qulaqla eşidən balıqlar insanın eşidə bilmədiyi infrasəsləri yan xətlər sayəsində eşidirlər.

Tədqiqatçılar çəyirtkələrin 500 müxtəlif səs çıxartdığını müəyyənləşdirmişlər. Qarğaların qarılısı zamanı 300 müxtəlif səs çıxarılır. Əlbəttə, bu səslərin hamısının mənası hələ dəqiqləşdirilməmişdir. Lakin bəzi səslərin tam dəqiq məna ilə bağlılığı sübut edilmişdir. Məsələn, qarğaların aramsız qarılısı bütün sürünün çölə müvafiq yerə yığılmasını tələb edən işarədir. ABŞ-da Pensilvaniya Universitetinin bir professoru elektron cihazlar vasitəsilə iki qarğanın söhbətini dinləyib şərh edə bilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bu qarğaların söhbəti məhəbbət mövzusunda imiş.

Ən mürəkkəb və inkişaf etmiş dil delfinlərin dilidir. Delfin “dili” çox zəngindir. Öz körpəsi ilə söhbət edən delfin 800-ə qədər səs çıxarır. Delfin insan səsini çox gözəl yamsılaya bilir və bu zaman danışanın intonasiyasını, hətta aksentini də saxlayır. İnsan nitqində səsin rəqsi saniyədə 400-dən 3000-ə qədər sikl olur. İnsanı yamsılayarkən eyni səsləri delfin saniyədə 1000-dən 8000-ə qədər tezlikli sikl ilə tələffüz edir. Odur ki, delfinin səsinə maqnitofon lentinə yazıb, onun tələffüz sürətini 2-4 dəfə azaltsaq, delfin və insan səsi arasında oxşayış çox böyük təəssüb doğurmuş olar.

Uzun illər delfinlər üzərində tədqiqat aparan həkim Con Lilli (ABŞ) göstərir ki, bunlar çox “mədəni” canlılardır. Onları ingilis dilini öyrənə bilirlər. Təlim nəticəsində delfin insanın tək bircə sözündən onun fikrini anlayır. Komanda üzrə bir dəstə del-

fin sıra ilə üzmüş, komanda üzrə istiqaməti lazımı tərəfə dəyişmiş, çox dolaşiq marşrutu qət etmiş, baliqları tora qovub gətirmiş, yana çənbərdən tullanıb keçmiş, müvəffəqiyyətlə basketbol oynamışdır.

Hazırda delfinlərin lüğətini tərtib etmək və onların insan dilinə sahib olmasını təmin etmək üçün xüsusi cihaz hazırlanır. Con Lilli demişdir: "...beş illik elmi tədqiqatdan mən belə qənaətə gəlmişəm ki, delfin insanla söhbət etmək qabiliyyətinə malikdir". Delfinlər onlara müraciətlə deyilən sözləri təkrar etməyə və yadda saxlamağa, hətta oxumağa qadirdirlər. Bir qayda olaraq tək delfin susur, iki olanda siqnallar vasitəsilə ünsiyyət saxlayır, çox olduqda ara vermədən danışır, "boşboğazlıq edir". Əlbəttə, biz onların "boşboğazlığını" eşidə bilmərik. Onların nitqi saniyədə 102 min rəqş tezlikli ultrasəs vasitəsilə olur, insan qulağı ilə yalnız 20 min hersədək tezliyi olan səsləri qavraya bilər.

C.Lilli qeyd edir ki, delfinlər "təربiyəli adamlar kimi növbə ilə danışrlar". O inanır ki, delfinlər xor oxuya bilərlər. Onların yaddaşları əla, xasiyyətləri şən, xoşagələnlər olub, musiqini sevirlər.

Delfinin insan dilində danışmasına nail olmuşlar. Lakin bu, çox faciəli şəraitdə baş vermişdir. C.Lilli göstərir ki, üzərində təcrübə keçirilən delfin ölümündən bir gün əvvəl öz yoldaşlarına ingiliscə demişdir: "Bizi aldadıblar". Onun nə üçün belə dediyini kimsə izah edə bilməmişdir.

İnsan nitqini delfin fitinə və əksinə çevirə bilən cihaz hazırlanmışdır. Delfinlərin öz dillərində bir-biri ilə ünsiyyət saxladığı çoxlu təcrübələr əsasında sübut edilmişdir.

"Alimlər "Nyu-York zooparkında meymunların "danışığını" maqnitofona yazan zaman yazış yağdığı üçün təcrübəni dayandırılar. Ertəsi gün maqnitofon yazısını oxudurlar. Meymunlar bu "danışmaları", yəni bir gün bundan qabaq çıxartdıqları səs-küyü eşidən kimi damın altına qaçırırlar. Halbuki göyün üzü aydın, bulud da yox idi və yağış yağacağı gözlənilmirdi"¹.

¹ T.Əlizadə. Maraqlı məlumatlar, səh. 48.

“Bakı” qəzetində çap olunmuş Atlar...danışır” adlı məqalədə deyilir: Britaniyanın məşhur atşünas alimi Bleyk belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, atlar danışır. O, “Xors uorld” jurnalının səhifələrində yazır: “İyirmi illik müşahidələr ərzində atların 100-ə yaxın siqnal və səsini müəyyənləşdirmişəm. Onların köməyi ilə atlar bir-birini başa düşür”. Məqalənin müəllifi “at nitqinin sirlərini” açmaq üçün mütəxəssisləri ciddi tədqiqatlara başlamağa çağırır”.

Biologiya elmləri namizədi H.Babayev “Balıqların sirri öyrənilir” məqaləsində (Bakı, 22. 1. 73) yazır: “Bəzi balıqlar təhlükə yaxınlaşanda öz cinslərindən olan başqa balıqları xəbərdar edir. Dəstələrə də balıqlar səslərinə görə düzülürlər. Bu zaman eyni cinsdən olan balıqlar öz aralarında danışır və bu danışığı başqa cinsli balıqlar anlamırlar. Odur ki, onlar ayrı-ayrı sürülərlə gəzirlər (siyənek sürüləri, külmə, kiləkə və başqa sürülər).

Deməli, balıqlar danışır, əlbəttə ki, balıq dilində, həm də eşidirlər”.

Heyvanların lüğəti o qədər də böyük deyildir. Çoxlu meymun və quş növlərinin siqnalları 10-40 arasında olur¹.

Bu siqnalların bəzilərini səbirlə müşahidə aparmaq yolu ilə müəyyənləşdirmək mümkündür.

Prof. Konrad Lorens qaz dilini öyrənə bilmişdir. O, qazların sözlərini belə tərcümə etmişdir: “qazın çıxardığı səslər 6 hecadan çox olduqda – “Bura yaxşıdır. Yemək çoxdur. Gəlin burada qalaq” mənasında olur; 6 heca olduqda – “Çəməndə ot azdır. Otları dimdikləyək və tələsmədən qabağa gedək” mənasında 5 heca – “Addımları yeyinlətmək lazımdır”, 4 heca – “Haydı irəli, boynunu qabağa uzat”, 3 heca – “Cəld ol qaç. Bəlkə uçmaq lazım oldu” mənasında işlənir. Çox çətinliklə də olsa professor qazlarla ünsiyyət saxlamağa nail olmuş, göstərilən tərzdə səslər çıxarmaqla qazların müxtəlif hərəkətlər etməsini tənzimləyə bilmişdir.

¹ Təxminən eyni miqdarda sözə malik insan dilləri də vardır. T.Əlizadə. “Maraqlı məlumatlar” kitabında yazır: “Ən az söz işlədən xalq Mərkəzi Afrika qəbilələrindən biridir. Onlar cəmi 26 söz işlədirlər” (səh. 27).

Sovet alimi Y.Jabinski meymunların qorxulu xəbəri bir-birilərinə verərkən çıxardıqları səsi çıxarmaqla onlara təsir edə bilməmişdir; bu səsi eşidən meymunlar qəfəsin küncünə qısılmış, uzun müddət sakitləşə bilməmişdilər.

Elə orqanizmlər var ki, xarici şəraitin dəyişiləcəyini əvvəlcədən xəbər verə bilirlər. Məsələn, Yaponiyada xüsusi akvariumlarda balıqlar bəsləyirlər ki, bu balıqlar zəlzələdən xeyli qabaq akvariumda tullanıb düşür və bununla da sahibini qarşıdakı təhlükədən xəbərdar edir.

Zəlzələ və vulkan püskürməsinə əvvəlcədən xəbər vermə qabiliyyəti bir çox başqa heyvanlarda da vardır. Məsələn, 1902-ci ilin 8 mayında Martinika adasında vulkan püskürmüşdü. 30 saniyə ərzində 30 min adam və cəmi 1 pişik məhv olmuşdu. Qalan pişiklər əvvəlcədən təhlükəsiz yerlərə çəkilib getmişdilər.

Əgər qağayılar və digər quşlar səhər tezdən dənizin dərinliklərinə doğru uçurlarsa, deməli, axşama qədər şiddətli külək əsməyəcəkdir. Əksinə, quşların sahilə doğru uçmaları yaxınlaşan tufan əlamətidir.

İnsanlar çox-çox qədimlərdən gündəlik həyatı müşahidələr əsasında müəyyənləşdirmişlər ki, bu və ya digər təbiət hadisəsindən bir informasiya vasitəsi kimi istifadə etmək olar. Şair Cavad Cavadlı “Loğman babam” şeirində yazır:

“Bağın çiçəyindən, suyun dadından,
Demisən çox bolluq olacaq bu il .
Yarpaqlar qalanda çinar başında,
Bilmisən gələn qış sərt gələn deyil.

Xoş, şirin təbəssüm qonub üzünə,
Üfüqlər rəngini alanda zərdən.
Demisən sübhədən yağacaq yağış,
Buludlar qalxanda günbatan yerdən.

Qaranquş alçaqdan uçduğu zaman,
Duydun, dərk elədin, sıxlaşır hava,

Sənə bəlli olub, əyan olubdur
İlanlar nə üçün eləyir dava.

Ayın camalında yüz dəfə baxdın,
Neçə yerə yozdun o ləkəni sən.
Atın yerişindən, kişnəməsindən,
Görmüsən öndəki təhlükəni sən.

Yazıçı S.Qədirzadənin “Ulduzlar sayrışanda” povestində Zaman qoca deyir:

“ – Əgər ki, at kişnəyirsə, başını silkələyib tez-tez yuxarı qaldırırsa, deməli, hava tutqun olacaq... əgər sərçələr yerə enir... toz-torpaqda eşələnirsə, deməli, yağışlı hava yaxınlaşır... Əgər gündüz hörümçək torun ortasında oturub yerindən tərpənmir, deməli, tezliklə yağış yağacaq”.

Məmməd Aslanın: “Torpağın nazı” adlı təbiət etüdündə deyilir:

“Hər ləçəyi bir sirli dodaqdı çiçəyin. Onların dilini böyük Loğman bilirmiş. İndi də dil tapanda bizi gül nəfəsilə durulaşdırıb təzədən dünyaya bağlayır.

Babalarımız onların duruşunu, baxışını asanlıqla oxuyublar.

Ayıgilası ki faraş çiçəkləndi, bu başdan sərini bulaqları gözaltı elə. Əmin ola bilərsən, yay isti keçəcək.

Elə ki üvəz vaxtından gec çiçək açdı, deməli bahar uzun sürəcək.

Bənövşə təbiətin barometridir deyirlər. Səhər çıx çəmənə, onun gözünə bax: bəbəkləri sevincə sayrışırırsa, gün ərzində hava xoş keçəcək. Soyuqlayıbsa, ləçəkləri bükülmüş kimi gözə dəyirsə, işini etibarlı tut, hava mütləq pozulacaq. Bənövşənin müqəddəs dodaqlarından pis söz çıxmaz ki!

Çöl-bayır işində çalışanlar yonca çiçəyi ilə tez-tez “məsləhətləşməli” olurlar. Çəmənə baxırsan, sənə elə gəlir ki, yoncalar yola çıxıb. əyilib otları aralayınca görürsən: ağ və çəhrayı papqaları yapırıb xırdalaşmış, ləçəklər nədənsə sıxıntılıdır, sanki qılçasını qatlayıb yerə sinib... Yoncalar bu vəziyyətlə yağış ya-

ğacağını xəbər verir... Yağış keçir. Çəmən yenə öz qaydasına düşür. İndi də yoncalar dabanını qaldırıb ətrafa boylanır, başlarını dik tutur, deyirsən, gülümsəyir. Sənə toxtaqlıq verir yonca: yağışın dalınca yağış yağmayacaq, həm də uzun müddət yaxşı hava gözlənilir. Qorxma, yonca aldatmaz səni...”.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, əvvəli görmək, duymaq insana xasdır və bu, bəsirət hesab olunur. Tarixdə bir neçə əsr sonra ediləcək kəşflər haqqında xəbər verən şəxsiyyətlər olmuşdur. Hələ XIII əsrdə ingilis filosofu Rocer Bekon həbsxanada ikən yazırdı ki, vaxt gələcək insanlar üzmə aləti (paroxod), atsız (araba), (avtomobil), uçan cihazlar (təyyarə), uzağı yaxınlaşdıran cihaz (teleskop) və s. icad edə biləcəklər. D.İ.Mendeleyev göstərirdi ki, elmi dərketmənin və bəsirətin həddunu müəyyən etmək mümkün deyildir. V.İ.Lenin yazırdı: “Əcaib peyğəmbərlik nağıldır, lakin elmi peyğəmbərlik faktdır”.

Marksizm-leninizm fəlsəfəsinə görə bəsirət, irəlicədən xəbər vermə işi elmin ən zəruri vəzifəsidir, irəlini yalnız elm sayəsində görmək olar. Lakin bəzən ədəbiyyatçılar da, bu elmdən uzaq adamlar da gələcək hadisələrdən çox dəqiq ərzdə xəbər verirlər. V.D.Nikolski 1927-ci ildə nəşr etdirdiyi “Min ildən sonra” əsərində yazmışdı ki, ilk atom bombası 1945-ci ildə partladılacaqdır. Yaxud Amerika fantast yazıçısı Robert Haynlayn 1941-ci ildə nəşr etdirdiyi “Fəlakətli qərar” povestində göstərirdi ki, amerikalılar atom bombası düzəldib ikinci dünya müharibəsini bitirmək üçün düşmənin iri bir şəhərinə salacaqlar. Bunun üçün müəllifi (“Hərbi sirri faş etdiyi üçün”) məsuliyyətə cəlb etmişlər. O uzun zaman davam edən sorğu-sualdan yaxasını güclə qurtarıb, özünü doğrulda bilmişdi.

Kosmonavt Konstantin Feoktistov 1936-cı ildə dördüncü sinifdə oxuyarkən and içmişdi ki, 1964-cü ildə kosmosa uçacaqdır. Həqiqətən də o, 1964-cü ildə Vöcxod gəmisində orbitə çıxmışdır.

K.Libknext öz xatirələrində yazırdı: “Sözün həqiqi və müsbət mənasında “gələcəkdən xəbər vermək” bacarığı, ana təbiətin çox az adamlara bəxş etdiyi uzaqgörənlik Engelsə son dərəcə xas idi” (“Kommunist” qəzeti, 27.XI.1960).

Aşıq Ələsgər haqqında xatirələrini danışarkən Aşıq Şəmşir demişdir: “Ələsgər əmi xəstə yatarkən atam ona tez-tez baş çəkərdi. Qəribə, fəhmlı adam idi. Ölənin günü deyib ki, indicə mənim yanıma bir adam gələcək, onun xurcununda balıq olmalıdır. Doğrudan da gələnin qonağın xurcunundan balıq çıxır. Atam deyirdi ki, hər çey əvvəlcədən onun ürəyinə damırmış” (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 20.III.71).

Şəhriyar yazır: “Atam dəfələrlə arzulayırdı ki, qədr gecəsi vəfat etsin. Belə də oldu. 1913-cü (şəmsi) ilin ramazan ayının 23-də obaşdan səhər azanına yaxın qəfildən beyninə qansızmadan üzügülər halda dünyadan getmişdir”.

Elçinin “Gürcüstana teleqram” hekayəsində deyilir: “Bizim aramızda belə-belə şeylər çox olur: mənim ürəyimdən bir fikir keçir, o da ucadan həmin fikri deyir”.

Bunları necə izah etmək olar? Gələcək haqqında uydurulan, heç bir şeylə əsaslandırılmayan fantastik mülahizələr, əsərlər çox ola bilər. Burada irəlini görmək mümkün deyil, lakin təsadüflər ola bilər. Uydurulan fikirlərdən bəzisi baş verə də bilər, lakin bu hal qanunauyğun deyildir. Lakin bəsirət təfəkkür kimi beynin ayrılma xüsusiyyətidir. Bəsirətin əsasında həyat təcrübəsi durur, təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarını bilmə qabiliyyəti durur. Burada istedad, şəxsi vergi də mühüm təsir göstərir.

İnsandan əlavə bütün yüksək dərəcədə inkişaf etmiş bioloji sistemlər də – heyvanlar, quşlar, cücülər də bəsirət (irəlini müəyyən edə bilmə, qabağı görmə qabiliyyətinə malikdir. Məsələn, saysız nəsillərin təcrübəsi sayəsində yaşayış uğrunda mübarizədə əldə edilən şərti və şərtsiz reflekslər vasitəsilə quşlar və cücülər havanın dəyişilməsi haqqında əvvəlcədən məlumat verə bilirlər.

Bəsirətli cihazların meydana gəlməsi riyaziyyatın güclü inkişafı nəticəsidir. Yeni metodların pionerləri 40-cı illərdə məşhurlaşmış alimlər – sovet akademiki Andrey Kolmoqorov və amerikalı Norbert Viner idi. Hazırda dünyanın bir çox ölkəsində alimlər bəsirətli statistik nəzəriyyəsi üzərində çalışırlar. Bəsirətdə əsas məsələ hadisələr arasında zəruri qanunauyğunluqları bilməkdən ibarətdir. Yalnız əvvəlki təcrübəni öyrənmək, təhlil edib

ümumiləşdirmək yolu ilə gələcək hadisələrin mümkünlüyü və ya ehtimal edilməsi haqqında nəticə çıxarmaq olar.

Son vaxtlar fikrin uzaq məsafəyə dilin köməyi olmadan radio aparatları və televiziya vasitəsilə verilməsi məsələsi ilə çox məşğul olurlar. Bu hadisəyə **telepatiya** (telepatik rabitə) və ya biotelerabitə deyilir. Xaricdə yüzlərlə universitet və kolleclərdə telepatiya üzrə tədqiqatlar aparılır, onlarla jurnal nəşr olunur (ABŞ, İngiltərə, Fransa, Yaponiya, İtaliya, İsveçrə və s.).

Bəzi adamların (V.Messinq, T.Dadaşov) başqalarının fikirlərini oxuya bilməsi əslində ideomotor faktlara və yüksək müşahidə qabiliyyətinə əsaslanır, telepatiya ilə əlaqədar deyildir. Digər tərəfdən, insanlar arasında belə rabitə növünün mövcud olmadığına dair inandırıcı elmi dəlillər çoxdur. Əsas dəlillərdən biri budur ki, əgər adamlar telepatemləri (göndərilən fikirləri) maneəsiz qavrama qabiliyyətinə malik olsaydılar, onların başında tam bir xaos meydana gələrdi. Axı, hər dəqiqə onlarla, yüzlərlə adam ölür, ən müxtəlif hadisələr baş verir ki, bunların hamısından beyin xəbər tuta bilməz, beyin belə telepatemlərdən qorunmalıdır.

Habelə belə rabitənin təbiəti haqqında, maddi əsası haqqında irəli sürülən heç bir fərziyyə özünü doğrultmamışdır. Bununla belə müstəsna hallarda ayrı-ayrı şəxslərin telepatik qabiliyyəti çox böyük qüvvə ilə təzahür edir: bu hal xüsusən qəflətən bir bəd xəbər eşitməklə, gözlənilməz bədbəxtliyə düşər olmaqla, yaxın adamların fəlakəti və s. ilə əlaqədar təzahür edə bilər. Məhz dostluq telləri məhəbbət, hörmət insanları bir-birinə bağlayır və bu əsasda da telepatianın verilməsi mümkün olur.

Telepatianın yeni elm hadisəsi (yeni elm) olma hüququnu təmin edən birinci cəhət səhvlərdən azad (səhvsiz) təcrübə aparmaq qaydalarının – heç bir müşahidə ilə, tizfəhmliliklə, müxtəlif zəif fiziki siqnalları xüsusi bacarıqla duya bilmə məharəti ilə əlaqədar olmadan məhz beynin telepatik funksiyasını üzə çıxara bilən qaydaların işlənilməsidir. Müasir telepatik təcrübələri təkrarlamaq olar, onun nəticələrini riyazi yolla təhlil etmək olar; telepatiya hər cür aldanışdan, özünü aldatmaqdan xali olur, hər cür yoxlamada özünü doğrulda bilir.

Belə qəbul olunmuşdur ki, 25 oyun kartından 5-ni tapmaq təsadüflə bağlıdır, 7-ni tapmaq orta, 8-ni tapmaq əladır. Telepatiyanın mövcudluğu (resipientə uzaqdan induktorun öz fikrini çatdırması, verməsi, təlqin etməsi) o zaman təsdiq edilir ki, resipientin tapa bilməsi 70 faiz və daha çox olsun və özü də bu hal bir neçə dəfə təkrar edilsin. Əgər induktor ilə resipient (fikri, kartı tapan) arasında heç bir əlaqə olmamışsa, onda telepatiya verilişi və qəbulu zamanı nəzərdə tutulan kartların uyğunluğu, təsadüfi uyğunluqlar üçün orta kəmiyyət ehtimallar nəzəriyyəsinin köməyi ilə müəyyən edilir. 100-dən 70 kartın tapılması, həm də bunun təkrar edilməsi, onu göstərir ki, insan orqanizmində, ehtimal ki, onun beynində obyektiv maddi proseslər gedir və bu telepatiyayı mümkün edir. Bu proseslərin bəzi xüsusiyyətləri aşkar edilsə də, hələ bunlar tam aydınlaşdırılmamışdır, tapmacadır. Bununla belə artıq indi farmakoloji əşyaların köməyi ilə telepatik əlaqələrin qüvvətləndirilməsinə cəhdlər göstərilir. Məsələn, müəyyən edilmişdir ki, telepatiya imkanını kofe qüvvətləndirir, aspirin isə zəiflədir.

Telepatemləri təkcə insan qavramır, məlum olur ki, digər canlılar da insanın telepatiya qabiliyyətinin təsirinə tutulurlar. Amerikada belə bir təcrübə aparılmışdır (insanla it arasında telepatik əlaqəni öyrənmək üçün): persipient olan it divarın və ya bağlı qapının dalına keçirilmiş, sonra it hürüşü və ya ayağın yerə döyülməsi vasitəsilə induktora (it sahibinə) müəyyən təsadüfi rəqəmlər çatdırılmışdır ki, o da öz növbəsində öz itinə müvafiq rəqəmləri təkrar etməyi təlqin etməli olmuşdur. Təcrübələrdə çox yüksək nəticələr alınmışdır. 50 təcrübədən 28-də cavab düzgün olmuşdur.

Telepatik əlaqədə aşağıdakı qanunauyğunluqlar müəyyən edilmişdir:

a) bu əlaqə induktor ilə persipient arasındakı məsafədən asılı deyildir;

b) bu hadisədə beynin elektromaqnit dalğalarının yayılması ilə bir əlaqə yoxdur. Telepatları ekranlaşdırmaqla L.L.Vasilyev sübut etmişdir ki, telepatemin verilməsində ekranın təsiri olmur;

c) telepatemin verilməsi və qəbulu psixi qabiliyyətin gərginliyini tələb etmir, əksinə, gərginlik təcrübəyə mənfəət təsir göstərir;

d) telepatik əlaqənin müvəffəqiyyəti telepatın psixoloji vəziyyətindən asılıdır;

e) təcrübəyə gətirilən yenilik tapılmanın ehtimalını yüksəldir;

f) tapılmaların miqdarı təcrübənin əvvəlində çox olur, ortada azalır, sonra yenidən artır;

g) telepatik əlaqə bircəhətlidir. Burada veriliş induktordan persipientə verilir, əksinə yox;

h) bəzən telepatem qəbulunda fəal müqavimət hallarına rast gəlinir; bu zaman ən az tapılmalar özünü göstərir;

i) yerdəyişmə qanunu müəyyən edilmişdir ki, bu da iki şəkildə təzahür edir:

1) gecikmə – bəzi persipientlər indi verilən kartı yox, bundan əvvəlkini deyir (tapmış olur), yəni bir kart gecikir;

2) qabaqlama – persipient indiki kartı yox, bundan sonrakını tapmış olur və məhz onu deyir, beləliklə, bir kart qabaqlayır.

Bəzən telepatik qabiliyyətin xüsusi coşğunluğu özünü göstərir. Məsələn, persipient bütün 25 kartı tapır. Telepatik coşğunluq radioaktiv atomların qəfil şüalanmasına bənzəyir və bu hal beynin çox böyük telepatiya imkanları olduğunu göstərir.

Prof. İ.Koqon bu hadisənin energetik təbiəti olduğunu deyir ki, bir çoxları onunla razılaşırlar. O göstərir ki, bioloji infeksiyanın (telepatemin) verilməsi həddən artıq uzun radio dalğaları vasitəsilə meydana gəlir ki, bu dalğalar insan-induktorun orqanizmində törəyir və persipient tərəfindən qəbul olunur. Lakin ola bilsin ki, bu əlaqə başqa enerji növləri vasitəsilə baş versin, bu enerjilər daha miniatür olub, daha uzağa verilmə qabiliyyətinə malik olsun.

Bu hadisənin elektromaqnit təbiətini rədd edənlər də vardır. Bunu L.L.Vasilyevin təcrübələri rədd edir. Telepatiya materialist dünyagörüşünü sarsıdırmı? Qətiyyətlə yox. Verilən fikir olmur, fikir haqqındakı informasiya olur. Fikir haqqındakı informasiya beynin neyronları tərəfindən yaradılan və elm üçün yeni olan fiziki sahə ilə əlaqədardır.

Beləliklə, canlı təbiətdə çoxlu “dillər” var ki, bunlar öz təbiətinə (səs, elektromaqnit, telepatiya, görmə, fiziki-kimyəvi dillər), öz formasına, gücünə, kodlarının kəmiyyətinə və s. görə fərqlənir. Bura insan dilini də əlavə etsək, onda dillərin çoxluğu təsəvvürü daha da aydınlaşar. İndi yeni-yeni avtomatlar meydana gəlir ki, bunlar da səciyyəvi “dillərdən” istifadə edir.

Elektron hesablama maşınlarından söhbət düşəndə hər birinin öz səciyyəsinə müvafiq dili – “Alqol”, “Fortran”, “Kabol” və s. olduğu deyilir. Daha başqa əlaqə növləri vardır ki, onlar bizə sözə nisbətən daha artıq informasiya verir: riyazi, fiziki, kimyəvi formullar, elektron sxemlər, çertyojlar, xəritələr, qrafiklər, rəqəmlər və s.

İndi informasiyanı çatdırmağın vasitə və üsullarını müəyyən etmək vaxtı yetişmişdir. 1964-cü ildə işarələr nəzəriyyəsi – yəni semiotika üzrə I simpozium keçirildi. Semiotika nöqteyi-nəzərindən insan canlı və avtomat işarələrlə müəyyən sistem üzrə əməliyyat aparən cihazdır. Semiotika bütün dilləri birləşdirir. Burada canlı təbiətdəki daha “sadə” dillər yeni və daha effektiv, daha sadə əlaqə vasitəsi axtarmaq nöqteyi-nəzərindən xüsusi maraq kəsb edir. Uzaq planetlərə kosmik uçuşlar xüsusi kosmik dil üzərində tədqiqatı zəruriləşdirir ki, bunun vasitəsilə kosmosda varlığı ehtimal edilən şüurlu məxluqlarla ünsiyyət edilə bilsin, bunun üçün də insan, heyvan və avtomatların rabitə vasitələrini öyrənən semiotika çox şey verə bilər.

Maraqlıdır ki, cansız və canlı təbiətdən alınan informasiya müxtəlifdir. Bütün canlılar müxtəlif üsullarla (iy, rəqs, səs, jest və s.) öz həmcinslərinə informasiya verirlər. Cansız təbiət isə başqalarını nəzərdə tutmur.

İnsanın və bütün başqa canlıların “dilini”, habelə müxtəlif dilxarici sistemləri (yol işarələrinin, vitrinlərin, xəritələrin, sxemlərin və s. dilini) öyrənən semiotika elmi hələ çox gəncdir. Semiotika işarələr nəzəriyyəsi və ya işarələr haqqında elm deməkdir.

İnsanların, heyvanların və “ağıllı” maşınların (avtomatların) “dilini” – işarələr sisteminin öyrənən semiotika digər bir gənc elm sahəsi ilə – kibernetika ilə sıx əlaqədardır. Çünki kibernetika ba-

xımından heyvanda, maşında müxtəlif işarələr sistemi, mətnlər üzərində əməliyyat aparən kibernetik cihaz hesab oluna bilər.

Semiotika elmi hər şeydən əvvəl işarə anlayışını dəqiqləşdirməyi tələb edir. İşarə ilə siqnalı fərqləndirmək zəruridir.

Bütün xarici aləm insan üçün informasiya mənbəyidir. İnformasiyanın səbəbi müxtəlif siqnallardır. Deməli, siqnal xarici aləmdən alınan informasiyanın maddi əsasıdır. Oxuduğumuz yazının hərfləri, baxdığımız şəkillər, dinlədiyimiz musiqi və s. kimi siqnallar dünyada saysız-hesabsızdır. Siqnalların bir növü də işarələrdir. İşarələr şərti siqnallardır. Deməli, yalnız şərtləşdirilmiş, razılaşdırılmış siqnallara işarə deyilir. Uzaqdan görünən nəyinsə yandığı haqqında informasiya verir (xalq deyir: “Od yanmasa, tüstü çıxmaz”). Deməli, görünən tüstü bir siqnaldır, “təbii işarə”dir (semiotika diliylə desək, “işarə-indeks”dir). Lakin bu tüstü müəyyən informasiya vermək məqsədi (“salamatlıqdır”, “buradayam”, “işlər yaxşıdır” və s.) güdərsə, əsl işarə hesab oluna bilər.

Semiotika baxımından siqnallar üç yerə ayrılır. Birincisi, siqnal indeksləridir ki, bunlara “təbii işarələr” də deyilir. Bu təbii işarələr haqqında əvvəlcədən razılaşma olmur, yəni bu işarələrin hansı informasiyanı bildirdiyi yalnız təbii şəkildə meydana çıxır. Yalnız od yananda tüstü çıxır. Tüstü od yanması barədə təbii işarədir.

Əslində biz əsasən işarə-indekslər sayəsində cansız və canlı təbiətdən informasiya ala bilirik.

İkinci növ siqnallar “siqnal obrazlar”dır. Bu kimi siqnalların xarici forması (“ifadə”si) ilə mənası (“məzmun”u) bir-birinə oxşayır. Məsələn, müxtəlif ləpirlər haqqında bunu demək olar. Dəvə (və ya insan, canavar...) ləpirinin xarici forması elə onun mənasıdır. Bu cəhət müxtəlif barmaq izləri, ottisklər, fotosəkillər və s.-də özünü göstərir.

Üçüncü növ siqnallara ünsiyyət siqnalları və ya şərti işarə, çox zaman sadəcə “işarə” deyilir. İnsanların istifadə etdiyi siqnallar, adətən, işarələrdən ibarətdir. İşarənin xarici forması ilə məzmunu arasında oxşayış, əlaqə yoxdur. Buraya əl hərəkət işarələri, sözlər, müxtəlif formullar və s. daxildir. Şərti işarələrdən

insanlarla yanaşı heyvanlar da istifadə edirlər. İtlər, meymunlar, quşlar müxtəlif səslər çıxarmaqla ünsiyyət saxlayırlar.

Bütün işarələri birləşdirən, onların hamısı üçün ümumi olan cəhət belədir ki, hər işarə işarələyəndə və işarələyəndən ibarət olur.

Hər işarə yalnız işarələr sisteminin tərkibində mövcud olur. Hər işarə özünü deyil, başqa bir şeyi xatırlatdığı üçün işarə hesab olunur.

İşarənin forması ifadə planı (və ya işarələyən) adlanır, bu forma ilə əlaqələndirdiyimiz şeylərə isə məzmun planı (və ya işarələnen) deyilir. Məsələn, dildə həm səs, həm də hərf işarələyəndir, onların ifadə etdiyi məzmun, anlam isə işarələnenədir. İşarənin bu hər iki ünsürü vərəqin iki üzünü kimi bir-birindən ayırılmazdır. Bunu belə formulda yazmaq olar:

$$\text{işarə} = \frac{\text{ifadə planı}}{\text{məzmun planı}}$$

Dilin ifadə planını səslər sistemi – fonetika (və ya qrafik işarələr sistemi – yazı), dilin məzmun planını isə sözlərin mənalı sistemi və qrammatik formalar sistemi (semantika) təşkil edir.

İnsan dili heyvan (canlıların) dilindən nə ilə fərqlənir? İbtidai insan bütün təbiəti, xarici aləmi canlandırmışdı. Orta əsrlərdə isə dilin yalnız insana məxsus olduğu göstərilirdi. Lakin alimlər sübut etmişlər ki, heyvanların da dili vardır. İnsan dili ilə müqayisədə heyvan dili çox bəsit və yoxsuldur. Lakin hər halda heyvan dili vardır. Qarışqalar, arılar, toyuqlar, cücülər, itlər, pişiklər, meymunlar, delfinlər, qazlar, qarğalar və s. canlılar işarələrdən istifadə edirlər (burada “siqnal” yox, məhz “işarə”dən söhbət gedir).

İnsan dilindən fərqli olaraq heyvan dili öz konkretliyi ilə səciyyələnir, heyvanların istifadə etdiyi işarələr konkret olur. Bu işarələr hadisənin özü, şərait (situasiya) ilə əlaqədar olub, ondan ayrılı bilmir. İşarə heyvan üçün yalnız həmin anda konkret şəraitlə əlaqədar mövcud olur. Nə qədər “çərənci”, “boşboğaz”, “zəvzək” olsa da, heç bir heyvan keçmiş və ya gələcək haqqında bir-birinə informasiya verə bilməz.

Yalnız insan dilində işarə situasiyadan ayrılı bilir və yalnız insan keçmiş və gələcək haqqında, mövcud olmayanlar, təsəvvür edənlərin haqqında danışa bilər. Yalnız insan dili müstəqil işarələr sistemi təşkil edir ki, bu da insanın bütün canlılar aləmində hökmran mövqə tutmasına səbəb olmuşdur.

Sahibinin diqqətini cəlb edib yemlənmək istəyən toyuq heç də öz qaqqılısını bir işarə olaraq qavramır. Heyvanların dilində işarə ilə əşya bir-birindən ayrı əks etdirilmir. Olur ki, heyvan dili dəyişmir, inkişaf etmir. Canlılar indi də min illərlə bundan qabaqki səsləri çıxarırlar.

Canlıların işarələri şadlıq, qorxu, aclıq və s. ifadə edə bilər. Bu işarələrin bəzilərini insan dilində bütöv cümlələr şəklində ifadə etmək olar.

Həm funksiya, həm də quruluşca canlıların dili insan dilindən fərqlidir. Davranış dili cəmiyyətdə özünü aparma, etiket deməkdir. Etiket başlıca xüsusiyyəti insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmasıdır, yəni semiotika mütəxəssislərinin dediyi kimi, “kommunikativlik”dir. Hər hansı davranış norması, yalnız adresat və adresant olmasını nəzərdə tutur. Bu davranış qaydasına əməl edən şəxs adresant hesab olunur, adresat isə tək-tək şəxslər və ya bütövlükdə cəmiyyət ola bilər.

Cəmiyyətdə davranış məsələsi insanın mədəni nailiyyətidir. Hər kəs etiket normalarını bu və ya digər dərəcədə bilir və onlardan situasiya ilə əlaqədar istifadə edir. “Böyüyə hörmət vacibdir”, “Yol böyüyün, su kiçiyindir”, “Danışanın sözünü kəsməzlər”. Biz bu qaydalara, normalara əməl etməyə çalışırıq. Bu zaman bizim hərəkətlərimiz, davranışımız kommunikativ səciyyə kəsb etmiş olur.

Etik normalara görə bir sıra davranış qaydalarına icazə verilir, başqaları qadağan edilir. Qadağan edilən etiketlər miqdarca daha çoxdur.

Etiket də səciyyəvi işarələr sistemidir, yəni cəmiyyətdə öz davranışımızla danışdığımız dildir. Təsədüfi deyil ki, müxtəlif ölkələrdə, habelə bir ölkədəki cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında etiket normaları bir-birindən fərqlənir. Məsələn, azər-

baycanlıların davranış qaydalarına görə atlı piyadaya birinci salam verməlidir. İçəri girən evdəkilərə birinci salam verməlidir və s. İçəri girənin ayağına durmaq ona hörmət əlamətidir. Kiçik böyüyə hörmət etməli, ayağına durmalı olur.

Nəzakət qaydaları pozulduqda onun (etiketin) işarələr sistemi təşkil etdiyi daha aydın tərzdə meydana çıxır. Bu qaydalar pozulmadıqca heç kəsin diqqətini cəlb etmir. Yəni adi davranış normaları sıfır dəyərlilik kəsb edir. Böyüyə yol vermək, ayağına durmaq, kefini soruşmaq və s. kimi etiket qaydaları şəxsin davranışını fərqləndirmir (çünki bunları hamı edir). Lakin bu normalar az-çox pozulan kimi müəyyən dəyərlilik kəsb edir. Bu pozulma ünsiyyətə xidmət edir: görəndə üzünü yana çevirmək, əl uzatmamaq və s. şəxsin mənfi münasibətini əks etdirir.

Semiotika baxımından adi insan dili də digər işarələr sistemi kimi cəmiyyətdə mövcud olur və cəmiyyətə xidmət edir. Lakin dil digər ünsiyyət vasitələrindən fərqlənir. Hər kəs öz dilinə o qədər adət edir ki, onu adi, sadə bir şey hesab edir. Lakin dil belə sadələvhəsinə güman edildiyi kimi sadə deyildir. İnsan körpəliyindən başlayaraq dilin qaydalarını, qanunlarını mənimsədiyindən onu sadə, aydın hesab edir.

Dil ən zəngin və ən qənaətcil işarələr sistemidir. Nə üçün? Semiotika bu suala belə cavab verir: ona görə zəngin və qənaətcil işarələr sistemidir ki, dil iyeraxiyalıdır.

Bütün başqa işarələr sistemlərində işarələnən və işarələyən, ifadə və məzmun vardır. “Duz” sözü müəyyən əşyanı bildirir. Lakin “d”, “u”, “z” hərfləri nə bildirir? Bunlar heç nə bildirmir, yalnız həmin hərfləri əks etdirir. Bəs bunlar nəyin sayəsində işarə əmələ gətirir? Yalnız sistem sayəsində, işarələr sistemi sayəsində. Özlüyündə “d” hərfinin mənə və əhəmiyyəti odur ki, o məhz “d” hərfidir, başqa heç bir şey deyil, “a”, “z” və “s” və s. hərfi deyil, məhz “d” hərfidir. Yəni bu hərf müəyyən sistemin bir ünsürüdür. Bu ünsürlərdən, hissəciklərdən, “atomlar” – hecalar, sözlər düzəlir, onlardan da daha mürəkkəb tərkiblər – cümlələr “mətn” düzəlmiş olur.

Əslində yalnız sözlər işarədir. Hərflər və ya fonemlər mənadan məhrumdur, buna görə də işarə deyildir. Real aləmdə onlar heç nə ifadə etmir. Hərflər işarə deyil, işarəni əmələ gətirən hissələr, “kərpiclər”dir. Bunlara fiqurlar da deyilir. Fiqurlar dilin ən bəsit hissəcikləridir. Bu fiqurlar nəyə lazımdır? Heç bir fiqur olmadan, “bütöv” sözlər vasitəsilə danışmaq olmazdımı? Bu suala dilçilər yox, kibernetiklər cavab verirlər.

Yaddasaxlama cihazının tutumu, yəni insan yaddaşının həcmi hədudsuz deyil, məhduddur. İnsan heç də bütün söz işarələrini yadda saxlaya bilmir. Axı bunlar on minlərlə miqdarı olan işarələrdir.

Odur ki, dil çoxpilləli, çoxmərhələli mürəkkəb mexanizmdir. Ən aşağı pillədə fonemlər – dilin “kərpicləri”, sonra söz, sonra cümlə, sonra mürəkkəb sintaktik tərkiblər gəlir.

Müxtəlif dillərdə fonemlərin miqdarı 12 ilə 80 arasında yaranır. Halbuki kasıb dillərdə də sözlərin miqdarı bir neçə minə çatır. Cümlələrin miqdarını müəyyənləşdirmək mümkün deyil, bunlar astronomik rəqəm təşkil edir.

Dilçiliklə semiotika arasında əlaqə yaradan Lun Yelmslev yazmışdır: “Beləliklə, dil elə qurulmuşdur ki, bir ovuc fiqurlar vasitəsilə və onların daim başqa-başqa şəkillərdə əlaqələnməsi vasitəsilə hədsiz miqdarda işarələr düzəldilə bilər. Öz məqsədinə görə dillər hər şeydən əvvəl işarələr sistemidir, lakin öz daxili quruluşuna görə dillər tamamilə başqa şeydir, məhz işarə quraşdırmaq üçün istifadə olunan fiqurlar sistemidir”.

Dilin bu xüsusiyyəti sayəsində biz istənilən vaxt hər hansı fikrimizi ifadə etmək imkanı əldə edirik.

Bernard Şou göstərirdi ki, bir sahənin mütəxəssisi getdikcə daha az şeyi dərinlən öyrənir və bu proses o qədər davam edir ki, o heç bir şey haqqında heç nə bilmir.

Lakin XX əsrin ortalarında elmlərin birləşməsi başlamışdır: ixtisaslaşma ilə yanaşı elmlər ümumiləşir. Bu prosesin yaranmasına səbəb kibernetikadır. Psixoloq, riyaziyyatçı, mühəndis, fizik, dilçi, məntiqçi ümumi dil tapmışlar. Yəni texniki, təbii və humanitar elmlərin nümayəndələrinin məşğul olduğu problemlər hamı üçün müştərək olmuşdur.

Belə müştərək elmlərdən biri də semiotikadır. Bu yeni elm sahəsinin gənc olmasına baxmayaraq, onun öyrəndiyi sahə bəşəriyyətin özü qədər qədimdir (semiotika insan cəmiyyətində işlənən işarələr sistemini öyrənir).

İşarələr nəzəriyyəsi problemi ilə ən əvvəl riyaziyyatçılar məşğul oldular. Keçən əsrin ortalarında riyazi məntiq meydana gəldi. Bu elm riyaziyyatı da, məntiqi də xüsusi işarələr sistemi hesab edirdi, həm də ciddi formal qaydalar əsasında düzələn işarələr sistemi hesab edirdi. Bir neçə onillikdən sonra bu “saf nəzəriyyə” kibernetikanın əsası oldu. Ona görə ki, kibernetik maşınlar məhz ciddi formal qaydalar əsasında işləmiş olur.

Riyaziyyatçılardan sonra bu sahə ilə dilçilik məşğul olmağa başlamışlar. Hər hansı bir dilin mahiyyətini öyrənmək üçün onu başqa digər dillərlə müqayisə etmək lazımdır. Ümumiyyətlə, insan dilini öyrənmək üçün isə bu insan dilini digər işarələr sistemi (yol siqnalları, etiket, oyunlar, əl-hərəkət dili) ilə müqayisə etmək zəruridir.

Digər ünsiyyət vasitələri kimi dil də cəmiyyətdə və cəmiyyət üçün mövcud olur. Bunlarsız insan cəmiyyəti mümkün deyildir. Odur ki, son zamanlar semiotika problemləri ilə etnoqraflar, iqtisadçılar, sosioloqlar da məşğul olurlar.

“Dil proqramı” harada, beynin harasında mühafizə olunur? “Nitq mərkəzi” təşkil edən beyin hüceyrələri, yəni nitqin yaranmasına və anlaşılmasına səbəb olan hüceyrələr harada yerləşir? Semiotikanın irəli sürdüyü bu məsələləri fiziologiya və psixologiya elmləri həll edir. İnsanın nitq fəaliyyətinin pozulma xəstəliyini sağaltmaqla psixiatrlar və tibb elmi məşğul olur.

Biz lap körpəlikdən dil işarələrinə sahib oluruq. Bəs bu imkandan məhrum olanların, yəni lal və karların işi necə olsun? Sovet alimləri lal və karlar üçün xüsusi dil yaratmışlar. Bu dil toxunma və iybilmədən ibarətdir.

Semiotika həm də pedaqogika elmində lazımdır. Əslində təhsil prosesi müxtəlif işarələri (ana dili, xarici dil işarələri, riyaziyyat, kimya, fizika işarələri və s.) öyrətməkdən ibarətdir.

İşarələr nəzəriyyəsinin (semiotikanın) kibernetika üçün də əhəmiyyəti böyükdür. Semiotikanın köməyi ilə insan dilini “maşın dilinə” çevirmək (“tərcümə etmək”) mümkün olur.

Semiotikanın məqsədi “dilin” elə qanunlarını tapmaqdır ki, bu qanunlar vasitəsilə “mətn” düzəldilə bilsin (“mətn” dilin adı ifadələri, davranış tərz, incəsənət əsəri ola bilər). Burası var ki, incəsənətin işarələr sistemi digər işarələr sistemindən fərqlənir. İncəsənətin “mətni” ümumi sistem (“dil”) qanunlarından tamamilə törəyə bilmir. Çünki incəsənətdə ümumi qanunlara riayət etməklə sənət əsəri yox, şamp alınır.

Humanitar elmlər üçün semiotika metodlarının rolunu təbiətşünaslıq elmləri üçün riyazi metodların rolu ilə müqayisə edirlər. İşarələr nəzəriyyəsi təsviri elmlərə bir ciddilik və dəqiqlik gətirmiş olur.

Semiotikanın problemləri praktika ilə sıx bağlıdır. Lakin işarələr nəzəriyyəsi daha bir mühüm məqsəd güdür. Bu elmin köməyi ilə insan özünü, dünyadakı mövqeyini dərk etmiş olur.

İnsan nədir? Digər canlı varlıqlar içində onun mövqeyi nədən ibarətdir? İnsan heyvandan nə ilə fərqlənir? İnsan avtomatdan nə ilə fərqlənir? Yerdəki insanla “kosmos adamı”nın oxşar və fərqli cəhətləri nədən ibarət ola bilər? Onlarla kontakt mümkündürmü? İşarələt nəzəriyyəsinin köməyi olmadan bu problemi həll etmək mümkün deyildir. Heyvan dili, insan dili və maşın dili arasında bənzər və fərqli cəhətləri öyrənən semiotika yer sakini ilə kosmos adamının ünsiyyət vasitələri arasında fərqləri və oxşarlıqları müəyyənləşdirə bilər. Beləliklə, semiotika çox geniş tədqiqat obyektinə məşğul olan bilik sahəsidir.

F. de Sössür işarələr sistemi haqqında ümumi elmin – semiotika və ya semasiologiyanın yaranacağını əvvəlcədən göstərmiş və bu elmin başlıca konturlarını qeyd etmişdi. O göstərirdi ki, “dilçilik ümumiyyətlə bütün semiologiyanın prototipi ola bilər”. Onun fikrincə, dil semioloji sistemlərdən biri olsa da, o, ən mürəkkəb və geniş yayılmış ifadə sistemidir, onun işarələri tamamilə ixtiyaridir və buna görə də semioloji prinsiplərin realizəsini əyani şəkildə əks etdirir.

Müasir dövrdə semiotika elminin aşağıdakı növləri yaranmışdır:

1) **Biosemiotika və ya bioloji semiotika** təbii işarələr sistemini, orqanizmin yaşaması üçün zəruri olan işarələr sistemini öyrənir. Bu elm ibtidai və ali heyvanların (canlıların) siqnallar sistemini (kommunikativ aspektdə) tədqiq edir və biologiya elmi ilə daha çox əlaqədardır. Bu elmin məşhur nümayəndələri N.İ.Jinkin (SSRİ-də), Ç.Xoket (ABŞ-da) hesab olunur.

2) **Etnosemiotika və ya etnoqrafik semiotika**. Bu elmin nümayəndələri öz tədqiqatlarında bir sıra elmlərə əsaslanırlar: bəziləri antropologiya və etnoqrafiya ilə məşğul olur, yəni əsasən primitiv, ibtidai insan kollektivlərini öyrənirlər (ABŞ-da E.Holl, Fransada K.Levi-Stross). Başqaları ictimai (sosial) psixologiya və mühəndis psixologiyası ilə məşğul olur, yəni əsasən yüksək dərəcədə inkişaf etmiş insan kollektivlərini öyrənir (ABŞ-da A.Çapanis, Fransada J.Matore), üçüncü qisim tədqiqatçılar fəlsəfənin və ədəbiyyatın tarixini tədqiq edirlər (Fransada R.Bart, M.Fuko və b.).

3) **Linqvistika (və ya dilçilik) semiotikası** əsasən təbii dili və onun üslubiyatını öyrənir. Bununla yanaşı, başqa işarələr də a) insan nitqi ilə yanaşı mövcud olur, onu müşayiət edir (məsələn, nitqi müşayiət edən jestlər və mimikalar, yəni paralingvistika); b) nitqi əvəz edə bilir (məsələn, ifadəlilik yaradan üslubi intonasiya, tipoqrafiya şriftləri); c) nitqin funksiyalarını və onun işarəvi xarakterini dəyişir (məsələn, bədii nitq). Son zamanlar müxtəlif süni dillərin (məsələn, bədii nitq). Son zamanlar müxtəlif süni dillərin (informasion dillər, informasion-məntiqi dillər, dillərin proqramlaşdırılması və s.) meydana gəlməsi ilə, habelə süni dillərin modelləşdirilməsi meyllərini artması ilə əlaqədar dilçilik semiotikasının obyektini genişlənməmişdir.

4) **Abstrakt semiotika** maddi təcəssümündən asılı olmaya-raq hər hansı işarə sisteminin ən ümumi əlamətlərini öyrənir. Beləliklə, işarə sistemlərinin ən mücərrəd məntiqi riyazi nəzəriyyəsi meydana çıxır. Nümayəndələri: R.Karnap, (xaricdə), V.B.Biryukov, D.P.Qorski (SSRİ-də).

Bütün bu cərəyanlar bir-biri ilə olan əlaqədə inkişaf edir və bunların hamısı üçün müştərək və ümumi olan problemləri **ümumi semiotika** elmi tədqiq edir.

Son zamanlar **kibernetik semiotika** inkişaf etməkdədir.

Bütün ünsiyyət vasitələri içərisində ən çox yayılanı və təkmil olanı təbii səsli dil hesab edilir. İnsanın yaratdığı digər süni sistemlər və dillər (məsələn, yazı, Morze əlifbası, bayraqlarla verilən siqnallar, korlar üçün Brayl əlifbası, esperanto və ya vopalyuk tipli süni dillər, informasiya-məntiqi dillər və s.) təbii dillərin yalnız bəzi əlamətlərini təcəssüm etdirir. Bu süni sistemlər dili qismən qüvvətləndirə bilər, bir və ya bir sıra cəhətlərdən təbii dildən üstün də ola bilər, digər cəhətlərdən isə təbii dil daha çox üstün keyfiyyətlərə malik olacaqdır.

Məsələn, yazı zaman anlayışının uzanmasına (qüvvətlənməsinə) səbəb olur: səsli nitq yalnız danışma zamanı qavranılır, yazı isə illər, min illər boyu yaşayır.

“Esperanto” tipli süni dillər təbii dillərə məxsus bütün “qüsurlardan” çətinliklərdən uzaq olur: burada təbii dillərə xas olan leksik, fonetik, orfoqrafik və xüsusən qrammatik anomalilər və “istisnalar”, başqa sözlə, müxtəlif millətlərin nümayəndələri arasında ünsiyyəti çətinləşdirə biləcək xüsusiyyətlər yoxdur. Bütün bunlara görə də işarə sistemləri içərisində təbii insan dili əsas, mərkəzi yer tutur və semiotika elmləri içərisində dilçilik semiotikası (təbii dilin semiotik baxımdan öyrənilməsi) əsas yer tutmalıdır.

Semiotika elminin banilərindən biri olan Ç.Morris bu elmin aşağıdakı üç şöbədə ibarət olduğunu irəli sürmüş və onun bu bölgüsü məqbul görülmüşdür:

1. **Sintaktika**. Burada işarələrin bir-biri ilə əlaqəsi, işarə sistemlərini quruluşunun obyektiv qanunları öyrənilir.

2. **Semantika**. Burada işarə ilə onun əks etdiyi əşya arasındakı əlaqə, məna qanunları öyrənilir.

3. **Praqmatika**. Burada işarə ilə insanın əlaqəsi, müşahidəçi insanın münasibəti, mövqeyi öyrənilir.

FUNKSIONAL DİLÇİLİK

Praqa dilçiliyi gənc qrammatiklərin empirizm, induktiv metod, tədrici inkişaf, atomizm və tarixilik prinsiplərinə bir etiraz kimi meydana çıxmış cərəyandır. XX əsrin birinci rübündə Çexoslovakiyada professor Y.Gebayerin rəhbərliyi altında gənc qrammatiklərin görüşləri əsasında tədqiqat aparılır, çex dilinin tarixi qrammatikası və lüğətini yazmaq üçün materiallar toplanır və sistemləşdirilir, qəsdən hər hansı ümumiləşdirmə və ya cəsarətli fərziyyə yürütməkdən imtina edilirdi. Gebayer hər hansı ümumi dilçilik məsələsindən bəhs olunmasına imkan vermir, hər cür müzakirəyə qarşı çıxırdı; hər hansı etiraz ciddi şəkildə cəzalandırılırdı. Praqa məktəbi yaranandan az sonra R.O.Yakobson yazırdı: “Buna görə də təbiidir ki, bu qatı pozitivizmə və bu fanatik əlaqəsiz faktlar əhkamına qarşı kəskin reaksiya yaranmalı idi. Əsrin əvvəllərində elmi mikrologiya meydanı olan Praqa indi güclü nəzəri fikir mərkəzinə çevrilirdi”.

Deməli, Praqa məktəbinin yaranması həm dünya elminin ümumi inkişaf istiqaməti ilə, həm də Çexoslovakiyanın səciyyəvi şəraiti və vəziyyəti ilə əlaqədar izah olunmalıdır.

Praqa məktəbinin əsasını 1926-cı ildə Vilem Matezius tərəfindən təsis edilən Praqa dilçilik dərniyi təşkil edirdi. V.Mateziusun ətrafına toplanan slavyan, alman, dilləri və ədəbiyyatları mütəxəssisləri dilçilikdə, ədəbiyyatşünaslıqda, ümumiyyətlə, semasiologiyada struktur və funksional baxışları inkişaf etdirməyə çalışırdılar. Bu dərniyin üzvlərindən V.Matezius, B.Trinka, B.Havranek, İ.Vaxek, J.Mukarjovski, V.Skaliçka və b. məşhur tədqiqatçılardır. Rus dilçilərindən N.S.Trubetskoy, R.O.Yakobson, S.Karsevski göstərilə bilər.

Praqa məktəbinin xarakter cəhəti (heç olmasa ilk dövrlərdə) bütün üzvlərin ümumi, vahid rəydə olması, bunların arasında fikir ayrılıqlarının, müxtəlifliklərin olmamasıdır.

Gənc qrammatiklərin bir sıra müddəalarına qarşı çıxarkən bu məktəbin nümayəndələri bir çox hallarda F.de Sössür təliminə əsaslanırdılar. Məsələn, onlar dilin sinxronik təhlilinə üstünlük verirdilər.

Praqa dilçiləri habelə Boduen de Kurtene irsinə əsaslanırdılar. Boduen hələ XIX əsrin 80-ci illərində dilin sinxron aspektdə öyrənilməsinə təkidlə tələb edirdi.

Cenevrə məktəbindən fərqli olaraq Praqa strukturalistləri sinxronik və diaxronik təhlil arasında keçilməz həddə olduğunu elan edən F.de Sössürün fikirləri ilə əvvəldən şərik deyildilər. Praqa dilçilərinin ən böyük nailiyyətlərindən biri də o idi ki, onlar diaxroniyanın da sinxroniya kimi sistem səciyyəli olduğu fikrini irəli sürüb müdafiə etmişlər. Deməli, Praqa strukturalizminin əsas xüsusiyyəti heç də dilin tarixi aspektdə öyrənilməsinə əhəmiyyət verib-verməməsində deyil, bəlkə diaxronik aspektdə də struktur təhlilin mümkün olduğunu sübut etməsidir. Sinxron tədqiqatlarda onlar həmişə arxaizmlər kimi üslubi ünsürlərə, məhsuldar və qeyri-məhsuldar formaların fərqi də diqqət yetirmişlər.

Sössür nəzəriyyəsinə digər bir ideya – dil və nitq problemi də Praqa dilçiləri tərəfindən qəbul edilmiş və yeni şəkllə salınmışdır. Bu dixotomiyanın təsiri ilə Trubetskoy səslər haqqında elmin fonologiya və fonetikaya bölündüyü tezisini irəli atmışdır. Dil və nitq məsələsində Praqa dilçiləri Sössürün fikirlərini eynilə qəbul etməzlər. Bu sahədə Sössürə yaxın mövqedə Trubetskoy və Skaliçka dururdular. V.Skaliçka göstərdi ki, struktur qrammatikanın əsl obyekt dil (dil sistemi) olub, bu cəhətdən o, obyekt nitq olan deskriptiv (təsviri) qrammatikadan fərqlənir.

Digər Praqa dilçiləri isə dil ilə nitqi korrelyativ şəkildə qarşılaşdırmağa etiraz edirlər. Məsələn, Korjinek göstərirdi ki, dil ilə nitqin qarşılıqlı əlaqəsini belə anlamaq lazımdır: bir tərəfdən elmi təhlil, abstraksiya və sintez, klassifikasiya və inteqrasiya, digər tərəfdən bu təhlil üçün obyekt ola bilən müəyyən varlıq hadisələri, abstraksiya və s. başa düşülməlidir. Habelə A.Artimoviç zamanca dilin nitqdən qədim olduğunu, nitq üçün bir imkan olduğunu, nitqin isə dilin reallaşması olduğunu irəli sürmüşdür. Nəhayət, V.Matezius da nitqin reallığını, dilin isə ideal səciyyəli olduğunu söyləmişdir.

“Praqa məktəbi” ifadəsini ilk dəfə 1932-ci ilin yayında Amsterdamda keçirilən Birinci ümumdünya fonetistlər konqre-

sində Beynəlxalq dilçilər komitəsinin katibi U.Sxreynen işlətməmişdir. Lakin bundan çox əvvəl Praqa dilçilik dərniyi öz sistemli müddəalarını irəli sürmüşdü. Bu məktəbin bir çox görüşləri hələ bu dərnek formalaşmamışdan çox əvvəl onun ayrı-ayrı nümayəndələri tərəfində irəli atılmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq, Praqa dilçilik məktəbinin yaranmasını bu dərniyin üzvlərinin kollektiv şəkildə yazdıqları ilk əsərlərdən hesablamaq lazım gəlir. Belə bir ilk kollektiv çıxış 1928-ci ildə Hollandiyada (Haaqada) Neymeqen katolik universiteti dilçilərinin təşəbbüsü ilə çağırılmış Birinci beynəlxalq dilçilər konqresində olmuşdu. Praqa dilçilik dərniyinin proqramı tam və sistemli şəkildə 1929-cu ildə Praqada çağırılan Birinci beynəlxalq slavyanşünaslar qurultayına tezislər kimi təqdim edilmişdi.

Bu tezislərdə əsas ideya dilin bir funksional sistem kimi, yə'ni "hər hansı bir məqsədlə işlənən ifadə vasitələri sistemi" kimi alınıb izah edilməsidir. Bu məqsədlə əlaqədar dili funksional və teleoloji baxımdan təhlil etmək zəruri olur. Başqa sözlə, hər bir dil hadisəsini yerinə yetirdiyi vəzifə, funksiya baxımından və onun işlənmə məqsədi baxımından qiymətləndirmək lazım gəlir. Bu işə yeni dilçiliyin bir sıra məsələlərlə əlaqədar yeni proqramı idi: diaxroniya ilə sinxroniyanın əlaqəsi yeni və orijinal şəkildə şərh olunur, müqayisəli (qohum olmayan dillərin də müqayisəsi daxil olmaqla) metodun yeni imkanları üzrə çıxarılır, "funksional üslublar"ın yeni şəkildə həlli irəli sürülür, dilin teleoloji anlayışı «nitq mədəniyyəti» problemləri ilə əlaqələndirilir.

Struktur dilçiliyinin inkişafında Praqa məktəbinin başlıca xidməti dilin səs tərkibini funksional baxımdan şərh etməsidir. Bu məsələ Praqa məktəbinin xüsusilə "klassik dövrdəki" (dilçilərin birinci konqresindən ta ikinci dünya müharibəsi başlanana qədər) fəaliyyətində diqqət mərkəzində dururdu. R.Yakobson bir münasibətlə yazmışdır: "Əsla mübaligə etmədən demək olar ki, dilçiliyə fonem anlayışının gətirilməsi bu elmin inkişafında dönüş nöqtəsidir və nəinki fonetik problemlərin tədqiqat üsuluna, habelə bütövlükdə dilçilik metodologiyasına həlledici təsir göstərmişdir". Doğrudan da, Praqa dilçiliyinin çiçəkləndiyi dövrlər-

də onun nümayəndələrinin başlıca diqqəti fonoloji tədqiqatlara yönəlmişdi. Məhz fonologiya elmində – Praqa məktəbinin yaratdığı bu elmdə F.de Sössürün belə bir mülahizəsi əsaslandırılmışdır ki, dildə heç də özlüyündə səslər və mənalar əhəmiyyətli deyil, bəlkə səslərlə mənaların əlaqəsi, münasibəti əsasdır. Müxtəlif dillərin fonoloji strukturlarının sisteməlik tədqiqi sübut edir ki, “fonoloji ünsürlərin (elementlərin)... maddi məzmunu onların sistem daxilindəki qarşılıqlı əlaqələrinə nisbətən az əhəmiyyətlidir”.

Praqa dilçiləri nəinki maddi (fonetik) cəhətdən müxtəlif olan səslərin bir dildə müxtəlif fonemlər olduğunu göstərmişlər, habelə və başlıcası onu sübut etmişlər ki, bu müxtəlif maddi səslər bir fonem keyfiyyətində çıxış edə bilər, göstərmişlər ki, fonetik cəhətdən bənzər olan səslər müxtəlif dillərin fonoloji sistemlərində fərqli fonemlər kimi təzahür edə bilər; səsin fonematika keyfiyyəti hər dilə məxsus qarşılaşdırma sistemindən asılıdır.

Beləliklə, əsas məsələ Praqa dilçilərinin dildəki hadisələrin bir-biri ilə əlaqədar olduğunu göstərmələrində deyil, müxtəlif hadisələrin “sistem” təşkil etdiyini söyləmələrində deyil, bəlkə ondadır ki, onlar fonoloji təhlil zamanı sistem anlayışına əsaslanırdılar.

Əslində bütün strukturalizm cərəyanlarında fonetik hadisələrlə fonoloji hadisələr bir-birindən fərqləndirilir. Lakin bu anlayışların izahında müxtəlif məktəblər arasında yekdillik yoxdur.

Fonologiya sahəsində Praqa məktəbinin görüşləri tam və sistemli şəkildə N.S.Trubetskoyun “Fonologiyanın əsasları” adlı məşhur kitabında şərh edilmişdir¹. N.S.Trubetskoyun fonoloji nəzəriyyəsinin əsasında belə bir mülahizə durur ki, metodoloji baxımdan fonetika və fonologiya bir-biri ilə qarşı-qarşıya qoyulmalıdır. Bu fikir Sössürün və Boduen de Kurtenenin müvafiq mülahizələrinin sintezindən başqa bir şey deyildir. Belə ki, Sössür dil ilə nitqi qarşı-qarşıya qoyurdu, Boduen de Kurtene isə insan nitqini təşkil edən səslər ilə sözləri təşkil edən səs obrazları arasında prinsipial fərq olduğunu göstərir və buna əsasən də “fiziofonetika” (və ya “antropofonika”) ilə “psixofonetika”-nı fərqləndirməyi zəruri hesab edirdi.

¹ Н.С.Трубецкой. Основы фонологии, М., 1960.

Trubetskoya görə, “səslər haqqında elm” olan bu iki sahənin tədqiqat obyektləri bir-birindən fərqlidir. Fonetika elmi konkret nitq aktları ilə məşğul olur, fonologiya isə sonsuz miqdarda nitq aktlarını ehtiva edən dil sistemini əyrəir.

Praqa dilçilərinin fikrincə, hər iki elmin tətbiq etdiyi tədqiqat metodları fərqlidir. Fonetikada təbiətşünaslıq elmlərində tətbiq edilən fiziki metodlardan istifadə olunursa, fonologiyada sırf dilçilik metodlarından –geniş mənada ictimai elmlərə məxsus metodlardan istifadə edilir.

“Fonologiyanın əsasları” əsərində fonologiyanın obyektinə çox sadə, aydın və dəqiq tərzdə müəyyənləşdirilir. Lakin müəllifin sonrakı görüşlərində bu dəqiqliyə ardıcıl şəkildə əməl olunmur. Belə ki, Trubetskoy yalnız “mə'lumat” sahəsi ilə əlaqədar şeyləri fonologiyaya daxil edir. Hal- buki “ifadə” və “müraciət” sahəsi ilə əlaqədar hadisələr nitqə daxil olsa da, bunlar da dilə daxil edilə bilər¹.

Beləliklə, Trubetskoy yalnız “representativ (və ya “eksplikativ”) fonologiyani” əsl fonologiya hesab edir. Bu fonologiya üç qismə bölünür ki, bunların hər birinin tədqiqat predmeti fərqlənir. 1) Tədqiqat predmeti səsin *kulminativ* funksiyası olur. Bu funksiya cümlədə neçə “vahidin”, yə'ni söz və ya söz birləşməsinin olduğunu göstərməyə xidmət edir, başqa sözlə, nitq zəncirində söz və birləşmələrin fərqlənməsinə xidmət edir. 2) Tədqiqat predmeti *delimitativ* funksiya olur. Bu funksiya iki dil vahidi (morfemlər, sözlər, sabit söz birləşmələri) arasında həddi göstərir. 3) Tədqiqat predmeti *distinktiv* və ya məna fərqləndirici funksiyadır. Bu funksiya dildə eksplikativ şəkildə təzahür edir.

Praqa fonoloqları məna fərqləndirici funksiyaya çox böyük üstünlük verirlər ki, bu da onlara Boduen de Kurtene ideyalarının tə'siri ilə əlaqədar izah oluna bilər. “Məna fərqləndirmə” təlimində əsas məsələ oppozisiya (qarşılaşdırma) məsələsidir.

¹ Hər bir dil hadisəsində bu üç cəhətin varlığını K.Büler irəli sürmüşdür: məlumat, ifadə və müraciət.

Səsin bir neçə funksiyasını fərqləndirməsi Trubetskoyun böyük müvəffəqiyyəti sayılır. K.Bülerin hər bir dil ifadəsi üçün göstərdiyi üç cəhət nitqdə danışanın, dinləyənin və müəyyən nitq predmetinin varlığına əsaslanırdı və bunlardan ibarət idi: a) *ekspressiv* cəhət və ya danışanın səciyyəsi; b) *apellyativ* cəhət və ya dinləyiciyə müraciət; c) *eks-plikativ* cəhət və ya nitq predmeti haqqında məlumat.

Bülerin bu sxemi dilin səslərinə də şamil edilə bilər. Belə ki, hər bir akustik təəssüratı bu üç tərkib hissəsinə bölə bilərik. Yəni səslərə üç cəhətdən – “ifadə”, “müraciət” və “məlumat” cəhətdən yanaşa bilərik.

Fonologiya elmi ilk növbədə səslərə məxsus “məlumat” aspekti ilə məşğul olmalıdır ki, buna da eksplikativ fonologiya və ya sözün fonologiyası deyilir. Qavradığımız cümlənin məzmunu o zaman anlaşıla bilər ki, onu təşkil edən sözlər dilin leksik və ya qrammatik ünsürlərindən olsun, bu ünsürlərin işarələyənləri isə dilin fonoloji vahidlərindən ibarət olsun. Trubetskoy göstərirdi ki, bundan əlavə fonologiyanın daha iki sahəsini göstərmək olar ki, bunlardan biri ekspressiv vasitələrlə, digəri isə apellyativ vasitələrlə məşğuldur. Mühüm cəhət isə belədir ki, eksplikativ baxımdan səsin keyfiyyəti onun digər keyfiyyətlərindən asılı olmadan öyrənilir.

“Məlumat” planında səsin heç də bütün əlamətləri eyni funksiyaya malik olmur. Bu sahədə Trubetskoy yuxarıda göstərdiyimiz üç funksiyayı fərqləndirir ki, bunlar üçü də cümlədə intellektual mənanı (“mə'lumatın”) ifadəsinə xidmət göstərir.

Bu funksiyalardan biri kulminativ və ya zirvədüzəldici funksiyadır ki, hər hansı cümlədə neçə vahid (söz, söz birləşməsi) olduğunu göstərir. Məsələn, alman dilində baş vurğunun funksiyası belədir. Səsin digər əlaməti fərqləndirici və ya delimitativ funksiyayı yerinə yetirməsidir. Bu əlamətlər dil vahidləri (söz, morfem, sabit birləşmə) arasında həddləri göstərir. Səsin üçüncü əlaməti məna fərqləndirici və ya distinktiv funksiyayı yerinə yetirməsidir, yəni mənalı vahidləri fərqləndirməsidir. Məsələn, *kəl-kol- kül-kal-kıl* və s.

Dilin hər bir vahidində məna fərqləndirici funksiyaya malik səs əlamətləri olmalıdır, əks halda bu vahidi digər vahidlərdən fərqləndirmək olmaz. Əksinə, kulminativ və delimitativ funksiyalara malik səs əlamətləri heç də mütləq zəruriyyət təşkil etmir. Elə cümlələr olur ki, orada sözlər arasında həddi göstərən siqnal olmur və bütövün tərkibində yerləşmiş bir sıra sözlərin kulminativ funksiyası olmur. Deməli, bu üç funksiyadan ən mühümünü yalnız məna fərqləndirici funksiyadır.

Məna fərqləndirmə təlimi Trubetskoyun fonoloji görüşlərinin nüvəsini təşkil edir. O, iki əsas anlayış irəli sürmüşdür: fonoloji (məna fərqləndirici) qarşılaşdırma və fonoloji (məna fərqləndirici) vahid. Bu anlayışlarla əlaqədar fonem və fonem variantları anlayışları meydana çıxır.

Fərq anlayışı qarşılaşdırma və ya oppozisiya anlayışını nəzərdə tutur. İki şeyi yalnız bir-biri ilə qarşılaşdırmaqla bir-birindən fərqləndirmək olar. Deməli, səsin əlaməti o zaman məna fərqləndirici funksiya kəsb edər ki, o başqa əlamətə qarşı qoyulsun, onunla qarşılaşdırılsın, yəni səs oppozisiyasının üzvü olsun. Dilin iki sözünün məna fərqlərini əks etdirən səslərin qarşılaşdırılması fonoloji və ya məna fərqləndirici qarşılaşdırma adlanır. Əksinə, bu xüsusiyyətdən məhrum olan səs qarşılaşdırması fonoloji cəhətdən mühüm olmayan, məna fərqləndirməyə qəribə hesab olunur.

Bir-birinin ardınca fonoloji vahidlər kimi düzülə (sıralana) bilməyən məna fərqləndirici vahidlərə fonem deyilir. Deməli, fonem dilin ən kiçik məna fərqləndirici vahididir. Hər bir sözü ifadə baxımından fonemlərə bölmək, müəyyən fonemlər sırası kimi təsəvvür etmək olar.

Trubetskoy fonem anlayışını konstruktiv anlayış kimi irəli sürür, bu anlayışı məntiqi surətdə məna fərqləndirici oppozisiya və məna fərqləndirici vahid anlayışları əsasında formalaşdırır. Odur ki, Trubetskoy fonemi bəsit şəkildə anlamaq istəyənlərlə əsla razılaşmır. Göstərir ki, fonemləri ayrı-ayrı sözləri düzəldən kərpiclər şəklində təsəvvür etmək olmaz. Hər hansı strukturu tanımaq onu fərqləndirmək deməkdir. Fərqləndirmək isə o zaman

mümkün olar ki, ayrı-ayrı strukturlar müəyyən əlamət əsasında bir-birindən seçilsin. Fonemlər də məhz söz strukturlarının fərqləndirici əlamətləridir. Bütövü təşkil edən fonemlər sırası məhz konkret bir sözə xas olur, lakin bu sırada hər bir ayrıca fonem digər sözlərdə də fərqləndirici əlamət keyfiyyətində çıxış edir. Hər bir dildə fonemlərin qədəri sözlərin miqdarından qat-qat az olur, deməli, hər bir sözdə işlənən fonem kombinasiyaları başqa sözlərdə də özünü göstərir. Bu isə sözün struktur səciyyəsi ilə əsla ziddiyyət təşkil etmir. Hər söz bir strukturdur və deməli, onu təşkil edən üzvlərinin (fonemlərin) məcmuyundan fərqli və daha böyük şeydir, yəni elə vahiddir ki, fonemlər sırasının qovuşmasını təmin edir və sözü fərqləndirir.

Öz fonoloji nəzəriyyəsini şərh edəndən sonra Trubetskoy fonemləri fərqləndirmə qaydalarından bəhs açır. Bu qaydaları öz nəzəriyyəsinə daxil etmir, bunları yalnız təcrübi əməliyyat kimi təqdim edir. Metodik cəhətdən bu qaydaların çox mühüm əhəmiyyəti vardır və təsadüfi deyil ki, sonralar Amerika deskriptivistləri bu qaydaları bir əsas kimi qəbul etmiş və dil hadisələrinin təhlili üçün universal texniki üsul hesab etmiş, fonologiyadan sintaksisə qədər dilin bütün səviyyələrinin təsvirinə tətbiq etmişlər.

Trubetskoyun irəli sürdüyü qaydalar bunlardır:

1) Eyni bir dildə iki səs eyni mövqedə işləndikdə bir-birini əvəz edə bilirsə və bu zaman sözlərin mənası dəyişməzsə, belə səslər eyni fonemin fakultativ variantları hesab olunur: *sıldırım-sıldırım, zənbil-zənbil, xirtək-xirtək/qırtdaq-qırtlaq*.

Eksplikativ fonologiya baxımından variant sırf inkari anlayışdır. Belə ki, iki səs intellektual mənaları dəyişə bilməzsə, deməli, bir-birinin variantı kimi çıxış edir. Hər hansı səsin yalnız bəzi artikulyator əlamətləri məna fərqləndirici səciyyəli olduğu üçündür ki, fakultativ variantlar da mövcud ola bilər. Bu cəhətdən səsin digər artikulyator əlamətləri isə “sərbəstdir”, yəni təsadüfdən-təsadüfə variantlıq kəsb edə bilər.

2) Eyni bir mövqedə iki səs işlənə bilirsə və sözün mənasını dəyişmədən və ya sözü anlaşılmaz şəkllə salmadan bir-birini

əvəz edə bilmirsə, bu səslər iki müxtəlif fonem hesab olunur. Belə əlaqə, məsələn, (i) və (a) arasında özünü göstərir. Belə ki, “diş” sözündə saiti (a) ilə əvəz etsək (“daş”), mə’na da dəyişir. Deməli, bu səslər müxtəlif fonemlərin realizasiyasıdır.

3) Eyni mövqedə iki akustik (və ya artikulyator) qohum səs işlənirsə, bu səslər eyni bir fonemin kombinator variantları hesab olunur.

Mənaferqləndirmə və mənaferqləndirməmə oppozisiyası Trubetskoyu fonemi müəyyənləşdirməyə məcbur etmişdir. Fonemlərin identifikasiyası qaydasını tətbiq etməklə hər hansı dilin fonemlər sistemini tam tərkibdə meydana çıxarmaq mümkündür. Fonemlər sistemi müstəqil tədqiqat obyektinə ola bilər, xüsusilə bu sistemin strukturu ayrılıqda öyrənilə bilər. Bu halda hər fonemin fonoloji məzmunu müəyyənləşdirilə bilər. Trubetskoyun nəzəriyyəsinə fonemin fonoloji məzmunu onun bütün zəruri əlamətlərinin məcmuyudur, yəni fonemin bütün variantları üçün ümumi olan və bu fonemi bütün başqa fonemlərdən fərqləndirən zəruri əlamətlərinin məcmuyudur.

Fonemin məzmunu o fonemin sistemdə tutduğu yerdən, yəni onun hansı fonemlərlə qarşılaşdırıldığından asılıdır. Trubetskoy mənaferqləndiricilik prinsipi üzrə qarşılaşdırmanın məntiqi təskifini irəli sürmüşdür. O göstərir ki, irəli sürdüyü anlayışlar təkcə fonoloji oppozisiya üçün deyil, habelə hər hansı başqa qarşılaşdırma sistemi üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Ümumi oppozisiyalar nəzəriyyəsi və sistemin strukturu üçün oppozisiyaların bütünlükdə sistemə münasibətinə görə təsnifinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu cəhətdən birhədli və çoxhədli oppozisiyalar fərqlənir.

Dilin fonem tərkibi əslində fonoloji oppozisiya sisteminin korrelyatıdır. Unutmamalı ki, fonologiyada əsas məsələ fonemlərdə deyil, bəlkə mənaferqləndirici oppozisiyalardadır. Hər hansı fonem ona görə müəyyən fonoloji məzmunu malik olur ki, qarşılaşdırma sistemi müəyyən sıra, nizam və strukturu əks etdirir.

Oppozisiya anlayışını elmə Trubetskoy gətirmişdir. Qarşılaşdırma nəinki oppozisiya üzvlərini bir-birindən fərqləndirən əla-

mətləri, habelə hər iki oppozisiya üzvləri üçün ümumi, müştərək olan əlamətləri nəzərdə tutur. Belə əlamətlər “müqayisə bazası” təşkil edir. Heç bir ümumiliyi olmayan, heç bir ümumi əlamət əsasında birləşməyən şeylər bir-biri ilə qarşılaşdırıla da bilməz.

Fonoloji qarşılaşdırmalar sistemində birhədli və çoxhədli qarşılaşdırmalar fərqləndirilməlidir. Birhədli qarşılaşdırmada müqayisə üçün əsas (yəni hər iki qarşılaşdırma üzvünə eyni dərəcədə aid olan əlamətlər məcmuyu) məhz bu qarşılaşdırmaya xas olur, həmin sistemin heç bir digər üzvünə xas olmur. Bunun əksinə, çoxhədli qarşılaşdırmada müqayisə üçün əsas yalnız həmin qarşılaşdırmanın üzvləri ilə məhdudlaşmır, həmin qarşılaşdırma sisteminin digər üzvlərini də əhatə edir.

Bu iki tip qarşılaşdırmaya əyani misal kimi latın əlifbasındakı hərfərin şəkillərini nəzərə çarpdırırlar. E və F hərfələri birhədli (bir şaquli xətt var, birində iki, birində isə üç xətt yana çəkilməmişdir). Bu hərfərin göstərilən müştərək cəhətləri latın əlifbasının digər heç bir hərfində yoxdur. Bundan fərqli olaraq R və K hərfələri çoxhədli. Hər ikisində özünü göstərən dairəcək başqa hərfərdə də (məsələn, V) təzahür edir.

Dilin hər hansı fonoloji qarşılaşdırılması olur-olsun, bunlar ya birhədli, ya da çoxhədli olacaqdır. Fonologiyada üçtipli qarşılaşdırma (privativ, qradual və ekvipolent) geniş yayılmışdır.

Trubetskoya görə, *privativ* elə qarşılaşdırmaya deyilir ki, onun bir üzvündə müvafiq əlamət vardır, digərində isə yoxdur. Məsələn, “cingiltili” – “cingiltili olmayan”, “burunda deyilən” – “burunda deyilməyən” və s. Müvafiq əlamətin olduğunu göstərən qarşılaşdırma üzvünə “markalanmış” üzv, bu əlamətin olmadığını göstərən qarşılaşdırma üzvünə isə “markalanmamış” üzv deyilir.

Qradual (və ya dərəcəli) qarşılaşdırmada qarşılaşdırma üzvləri eyni əlamətin müxtəlif dərəcələrini əks etdirir. Məsələn, tonun müxtəlif yüksəklik dərəcələri. Qradual qarşılaşdırma nisbətən azdır və privativ qarşılaşdırma qədər mühüm deyildir.

Ekvipolent (və ya eyniqiymətli) qarşılaşdırmanın hər iki üzvü məntiqi cəhətdən eyni hüquqlu olur, yəni bir əlamətin iki müxtəlif dərəcəsi olmur və ya əlaməti təsdiq, ya da inkar etmir.

Ekvipolent qarşılaşdırma hər bir dildə çox geniş yayılmış olur.

Trubetskoyun fonoloji təliminin dilçilik elmində böyük əhəmiyyəti və təsiri olmuşdur. Onun fonologiya ilə əlaqədar irəli sürdüyü bir sıra müddəalar sonralar fonologiya, qrammatika, hətta semantika elmlərinin müxtəlif sahələri tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. Sonralar R.Yakobson və həmkarları dixotomik fonologiyayı hazırlamışlar. Onlar Trubetskoydan fərqli olaraq fonemlərin artikulyator yox, akustik əlamətlərini tədqiq etmişlər. Onlar fonemlərin diferensial əlamətlərinin (on iki binar əlamət) universal sistemini müəyyənləşdirmişlər ki, bunu müxtəlif dillərin fonetik sisteminin təsvirinə şamil etmək mümkündür.

Praqa dilçiləri dilin fonoloji sisteminin sinxron təsviri ilə yanaşı, onun inkişaf xüsusiyyətlərini də öyrənməyin əsasını qoymuşlar. Fonemin təbiəti onun fonoloji sistemdəki yeri ilə müəyyən edilir – mülahizəsindən çıxış edən Praqa dilçiləri belə bir tezis irəli sürmüşlər ki, fonemin dəyişməsi eyni zamanda fonoloji sistemin konfigurasiyasının dəyişməsi deməkdir; sistemin konfigurasiyasında dəyişmə isə müvafiq surətdə fonemin xarakterindəki dəyişmə deməkdir. Onların fikrincə, bir semantik diferensialasiya vasitəsi olan fonem məqsədlə əlaqədardır və buna görə də fonoloji baxımdan səslərin öyrənmə tarixinə teleloji faktor da daxil edilməlidir. Beləliklə, Praqa məktəbi nümayəndələri belə qənaətə gəlirlər ki, ənənəvi tarixi fonetikanın əksinə olaraq tarixi fonologiya aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır: 1) bütöv sistemi nəzərə almadan heç bir səs dəyişməsinə izah etmək olmaz; 2) fonoloji sistemdə hər hansı dəyişmə məqsədyönlü dəyişmədir.

Praqa dilçilik dərnəyi yarananda lap əvvəldən tədqiqat proqramında diaxronik fonologiyanın əsasları irəli sürülmüş və bu əsaslar daha çox R.O.Yakobsonun adı ilə bağlıdır. Müxtəlif dillərin fonoloji sistemlərinin tarixi aspektdə aparılan tədqiqatları Sörsürdən başlayıb gələn belə bir fikrin səhv olduğunu sübut etdi ki, sinxroniya və diaxroniya arasında guya, keçilməz hədd vardır.

Praqa fonoloqları fonoloji tədqiqat metodlarını dilçilik coğrafiyasına da şamil etməyə çalışırdılar. Onlar göstərirdilər ki, qonşu dillər qrupunda bənzər fonoloji əlamətlər özünü göstərir.

Bu dillər hətta mənşəcə müxtəlif dil ailələrinə mənsub olsalar da, onlarda həmin ümumi, oxşar əlamətlər olur ki, bununla əlaqədar dil ailəsi anlayışına qarşı dil ittifaqları anlayışını irəli sürmək mümkündür.

Bu iki anlayışın fərqi ilk dəfə Trubetskoy və Yakobson tərəfindən əsaslandırılmışdır. Yakobsonun bir sıra tədqiqatlarında “Yevraziya (Avropa və Asiya) dil ittifaqı” problemindən bəhs olunur. Belə ittifaqın mövcud olduğunu təsdiq edən V.Skaliçka bu “Yevraziya dil ittifaqında” olan bəzi ümumi əlamətlərə diqqət cəlb etmişdir.

“Dil ittifaqı” anlayışı dillərin qarışması və dil substratı anlayışları ilə əlaqədardır. Göstərilər ki, dillərin qarışması dillərin müxtəlif tipli ünsürləri arasında baş verir, məsələn, bir dilin lüğət tərkibi ilə digər dilin morfoloqiyası arasında və ya bir dilin fonoloji strukturu ilə digər dilin morfoloqiyası (yaxud sintaksisi) arasında belə qarışma ola bilər.

“Fonoloji coğrafiya” sahəsində Praqa məktəbinin əhəmiyyəti orasındadır ki, onlar yalnız qohum dilləri müqayisəli şəkildə öyrənməyə çağıran gənc qrammatiklərin əksinə olaraq “analitik müqayisə” metodunu tətbiq etməyi, yəni qohum olmayan dilləri də müqayisəli öyrənmək problemini irəli sürmüş və beləliklə, müasir tipoloji tədqiqatların əsasını qoymuşlar.

Praqa dərəcəsi fəaliyyətə başlayan vaxtlarda dilçilik elmini ənənəvi görüşlərdən fərqli tərzdə hissələrə bölürdülər. Onlar fonetikadan başqa leksikologiya və qrammatika (morfoloqiya və sintaksis) bölmələrini də müəyyənləşdirmişdilər.

Slavyanşünasların birinci qurultayına təqdim olunan “Praqa dilçilik dərəcəsinin tezisləri”ndə dilin səs baxımından öyrənilməsi ilə yanaşı daha iki cəhətdən tədqiq edilməsi tələb olunur: a) sözlərin və söz birləşmələrinin (sabit birləşmələr) tədqiqi. Bu tədqiqat “dilçilik nominasiyası nəzəriyyəsi”nə daxildir; b) sözlərin birləşməsinin tədqiqi. Bu tədqiqat isə “sintaqmatik üsullar nəzəriyyəsi”nə daxildir.

Göstərilən dilçilik bölmələrindən birincisi, yəni söz haqqında təlim bölməsi “nominativ linqvistik fəaliyyətin nəticəsi”

olub, əsas məqsədi hər bir dilə xas olan “nominasiya sisteminin” səciyyəvi cəhətlərini üzə çıxarmaqdır. Başqa sezlə, müxtəlif “nominativ formalar” (sözdüzəltmə, mürəkkəb söz düzəltmə, sabit söz birləşmələri) əmələ gətirən müxtəlif “nominasiya üsullarını” təsnif və tədqiq etməkdir, söz kateqoriyaları sistemini, onların həcmi və daxili strukturunu (ayrı-ayrı kateqoriyaların daxilində xüsusi təsnifat müxtəlifliklərini – isimlərdə cins, canlı-cansızlıq, kəmiyyət, müəyyənlik və s., fellərdə tərz, növ, zaman və s. kateqoriyaları da bura daxil etməklə), habelə öyrənilən dilin lüğətinin səciyyəvi (nominasiyada dəqiqlik və həcm müəyyənliyi, məfhum sahələrin üzə çıxarılması və s.-ni daxil etməklə) tədqiq etməkdir. Deməli, ənənəvi qrammatikanın morfolojiya (sözdüzəltmə) və dar mənada sintaksis (nitq hissələrinin mənası və söz formaları), habelə semantika (göstərilən istiqamətdə lüğətlərin səciyyəvi təsnifatı) bölmələri “lingvistik nominasiya nəzəriyyəsi”ndə toplanmış olur.

Praqa dilçilərinin fərqləndirdiyi ikinci, dilçilik bölməsinin – “sintaqmatik üsullar nəzəriyyəsinin” tədqiqat predmeti sintaqmatik fəaliyyət nəticəsində meydana çıxan sözlərin birləşmə qaydalarıdır. “Tezislərdə” irəli sürülən “sintaqmatika” anlayışı ənənəvi dilçilikdə işlənən “sintaksis” anlayışından ən əvvəl öz həcminə görə fərqlənir. Əvvəllən, “lingvistik nominasiya nəzəriyyəsinin”dən də məlum olduğu kimi, ənənəvi sintaksisdə öyrənilən bəzi məsələlər burada öyrənilir, “nominasiya nəzəriyyəsinin” daxil olur; digər tərəfdən, morfolojiya paralel bir fənn kimi Praqa sintaqmatikasına qarşı qoyulmur. Bu dilçilikdə morfolojiya müstəqil bir fənn kimi mövcud olmayıb, qismən “nominativ nəzəriyyəyə”, qismən də “sintaqmatik nəzəriyyəyə” daxil edilir, bu iki fənn arasında bölünür.

V.Matezius ünsiyyət ehtiyacının iki növ kommunikativ fəaliyyət nəticəsində rəf olunduğunu göstərdi: 1) danışanın diqqətini cəlb edən və mövcud dilin lüğətində olan vahidlərin seçilməsi; 2) bu vahidlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin hər dildə səciyyəvi cümlə qurmaq üsullarına müvafiq müəyyənləşdirilməsi [sonralar bu iki üsulu R.O.Yakobson seleksiya (seçmə) və kom-

binasiya (birləşdirmə) şəklində səciyyələndirmişdir]. Göstərilən iki kommunikativ fəaliyyət növü ilə əlaqədar dilçilik təhlili üsulu da iki yerə bölünür: “seçmə” işinə funksional “onomatologiya” uyğun gəlir və burada ünsürlərin advermə üsul və vasitələri öyrənilir, “birləşmə” işinə isə “funksional sintaksis” uyğun gəlir və burada bu adların birləşmə üsul və vasitələri öyrənilir. Morfologiya isə bu iki sahə arasında bölüşdürülür.

Məlumdur ki, Sössürün irəli sürdüyü mənada konkret cümlə və ya söz birləşmələri dilə məxsus hesab edilə bilməz. İngilis dilçisi A.Qardiner sözü dil vahidi, cümləni isə nitq vahidi hesab edirdi. Bu fikrə etiraz edən V.Matezius daha düzgün hərəkət edib konkret söyləmə olan cümlə ilə abstrakt model olan cümləni fərqləndirməyi tələb edir, birincinin nitqə, ikincinin dilə məxsus olduğunu göstərirdi. Bununla belə, bir abstrakt model kimi, cümlə digər dil vahidləri – fonem, morfem və ya söz (leksem) ilə müvafiq sıraya düşmür və xüsusi “sintaktik səviyyəli” vahid kimi qəbul edilmir.

Burası var ki, Amerika deskriptivistləri tərəfindən irəli sürülən dil səviyyələri problemi Praqa dilçiliyində o qədər də geniş mövqə tutmurdu. Yalnız sonralar B.Trika fonoloji və morfoloji səviyyələrlə yanaşı, sintaktik və “supersintaktik” və ya “stilistik” səviyyələri fərqləndirirdi. Sintaktik səviyyəyə cümlə daxil edilirdi.

Praqa dilçiliyində səciyyəvi bir cəhət fonologiya üçün əldə edilmiş və özünü doğrultmuş metodlardan qrammatika məsələlərinin tədqiqində istifadədir. Əlbəttə, söhbət fonoloji metodların tamamilə başqa, prinsipial fərqli sahələrə mexaniki şəkildə tətbiqindən getmir. Praqa dilçilərinin fonoloji və qrammatik tədqiqatlarda izomorfizm müəyyənləşdirməsi tamamilə təsadüfi və texniki (metodiki) hadisə olmuşdur. Başqa struktur məktəblərdən fərqli olaraq Praqa dilçiliyi mənadan sərf-nəzər etmir, əksinə, göstərir ki, qrammatikada əsas yeri mənə anlayışı tutduğu kimi, fonologiyada da əsas yeri fonemin mənafərqləndiricilik funksiyası tutur.

Fonologiyanın nailiyyətlərindən istifadə etməklə V.Skaliçka struktur qrammatikanı hazırlamağa cəhd göstərmişdir. Onun

qrammatika nəzəriyyəsində əsas məsələ ən kiçik qrammatik vahidi, qrammatik sistemin əsasını təşkil edən vahid qrammatik ünsürü tapmaqdır. Səbəb odur ki, Praqa dilçiliyi ənənəvi morfolojiya və sintaksis bölgüsünü rədd edir, qrammatikanı geniş mənada anlayır. Bu dilçilik qrammatikanı “söz və söz birləşmələri haqqında elm” hesab edir, fonologiyadan başqa bütün dil hadisələrini qrammatikaya daxil edir. Skaliçka da V.Matezius kimi qrammatikanı “analitik müqayisə” metodundan istifadə əsasında qururdu.

Müxtəlif morfoloji tipli dillərin qrammatik strukturunu təhlil etmək nəticəsində Skaliçka morfem anlayışından (“qrammatik ünsürlərə bölünməyən” vahid kimi) əl çəkməli olur. Çünki çox zaman fasiləsiz fonemlər sırası kimi başa düşülən morfem yalnız forma baxımından daha bölünmür, halbuki məzmunca bəzən iki və daha artıq semanı ehtiva edə bilir. Skaliçka göstərir ki, fonologiyadan fərqli olaraq qrammatika işarələr (yəni mənası olan simvollar) haqqında elmdir və bu qrammatikanın ən ibtidai (bəsit) vahidi semadır. Qrammatikanın bu başlıca vahidi ikitərəfli dəyərliliyə malik olmalıdır, yəni eyni zamanda həm formal, həm də funksional vahid olmalıdır.

Lakin bu fikir sonralar tənqid edilmişdir. “Sema”nın ikitərəfli dəyərliliyi məsələsi inandırıcı deyildir. Odur ki, tədqiqatçılar “forma planında morfem terminini saxlamağı, sema terminini isə funksiya planında işlətməyi” zəruri görmüşlər. “Sema” qrammatik səviyyədə əsas ünsür yox, morfemin məzmun komponenti kimi işlədilməyə başlanmışdır.

Dilin qrammatik quruluşunu tədqiq etmə işində Praqa dilçilərinin ən mühüm nailiyyətlərindən biri də odur ki, fonologiyada müəyyən edilən qarşılaşdırma prinsipi morfoloji mənalara təhlilinə də tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu sahədə ilk tədqiqat R.O.Yakobsonun rus dili feilləri sisteminin strukturu haqqındakı tədqiqatıdır. Bu əsər struktur qrammatik tədqiqatlar üçün yeni yollar açmışdır.

Sintaksis məsələlərin tədqiqinə funksional baxımdan yanaşılması V.Matezius üçün seçiyəvidir. O öz tədqiqatlarında daha çox cümlə problemi ilə məşğul olmuşdur ki, bu problem Praqa

dilçiliyində funksional sintaksisin başlıça obyektini hesab edilmişdir. Ona görə də bu dilçilik predika- siyanı “sintaqmatik fəaliyyətə əsas növü” saymışdır.

Sintaksis sahəsində Praqa dilçiliyinin ən başlıça xidməti V.Mateziusun irəli sürdüyü “cümlənin aktual üzvlənməsi” nəzəriyyəsidir.

Cümlənin iki çür təhlili mümkündür: a) ənənəvi formal qrammatika əsasında təhlildə mübtəda, xəbər və digər üzvlər fərqləndirilir, cümlənin qrammatik strukturu bu yolla şərh olunur; b) aktual (kommunikativ) qrammatika əsasında təhlildə cümlənin semantik quruluşunu və ya onun “funksional perspektivini” üzə çıxaran aktual üzvlənmə əsas hesab olunur. Aktual üzvlənmədə cümlənin iki başlıça məzmun ünsürü fərqləndirilir: məlumat predmeti – müvafiq kommunikasiya vahidinin çıxış nöqtəsi olan ünsür (Matezius bunu “məlumatın əsası” adlandırır) və məlumatı əks etdirən ünsür, yeni məlumatı dinləyiciyə çatdıran ünsür (başqa sözlə, “məlumatın nüvəsi”).

Bir sıra konkret sintaktik hadisələrin tədqiqi üçün çox məhsuldar olan “aktual üzvlənmə” nəzəriyyəsi xüsusilə müxtəlif dillərdə söz sırasının xüsusiyyətlərini, bəzi üslubi problemləri öyrənməkdə böyük, müsbət rol oynamışdır. Cümləyə əvvəlki kimi məntiqi-psixoloji baxımdan deyil, sırf dil baxımından, kommunikativ funksiya baxımından yanaşılması aktual qrammatikanın nailiyyəti hesab olunur.

Hər hansı cümlədə çıxış nöqtəsi, yəni məlum olan və ya tema və yeni məlumat – rema özünü göstərir. Məsələn, “Bakı danışıq” cümləsində xəbər yeni məlumatı, mübtəda isə məlum olanı bildirir. Bu halda kommunikativ üzvlənmə formal-qrammatik üzvlənməyə müvafiq gəlir, tema qrammatik mübtəda ilə, rema isə xəbərlə ifadə edilib. Mə’lum olanın və yeninin həddlərini müəyyən etmək üçün suallardan istifadə etmək lazımdır. Özü də sualları elə vermək lazımdır ki, cümlə suala cavab olsun. Əlavə vasitələrin, “məntiqi vurğunun” köməyindən istifadə etmədikdə “Bakı danışıq” cüm- ləsini normal intonasiya ilə tələffüz etdikdə onun sualı “Bakı nə edir?” şəklində olacaqdır. Cümlədə sözlərin

sırasını dəyişdikdə isə “Danışır Bakı” alınır ki, bu da “Kim dznı-şır?” sualına cavab olacaqdır. Burada isə mübtə- da və xəbəri rolları dəyişmiş olur: xəbər temanı, mübtədə remanı ifadə edir.

Yenini (remanı) nəzərə çarpdırmaq üçün müxtəlif dillər müxtəlif formal vasitələrdən istifadə edir. Azərbaycan dilində belə vasitələr əsasən söz sırası, məntiqi vurğu və bəzi köməkçi sözlər (ədatlar, əvəzliliklər) hesab oluna bilər.

Praqa dilçiləri öz tədqiqatlarında funksional dil və funksional üslub məsələlərinə geniş yer vermişlər. Məişət (“xalq”) dilinə nisbətən ədəbi dilin daha çox inkişaf etmiş və daha dəqiq funksional diferensiyalı olduğunu irəli sürmüşlər. Onların fikrincə, ədəbi dil bir sıra funksional üslublara bölünür. Funksional dillərdən Praqa dilçilərini ən çox “iqtisadiyyat dili”, xüsusilə də “poetik dil” (bədi ədəbiyyatın dili) məşğul etmiş və bunu onlar “ən qabarıq şəkildə düşünülmüş, məqsədəuyğun və bütöv dil növü” hesab etmişlər ki, bu dil növünün digər dil növləri içərisində səciyyəvi poetik funksiyasına görə xüsusi ifadə vasitələri vardır.

Dilin funksiyaları haqqında Praqa dilçiliyi dilin ünsiyyətinin üç əsas ünsürü haqqında K.Büler nəzəriyyəsinə əsaslanır: danışan (“adresant”), adresat və məlumat predmeti. Bu üç ünsürdən hər hansının üstün olduğunu göstərmək üçün Büler dilin funksiyalarının fərqləndiyini söyləyir: ifadə (выражение, Ausdrusk), müraciət (обращение, Appel), məlumat (сообщение, Darstellung). Bu üç funksiyaya Y.Mukarjovski yeni bir estetik (digər Praqa dilçiləri isə “poetik”) funksiya əlavə etmişdir. Bu estetik funksiya üç əvvəlki funksiyaya qarşı qoyulur, çünki “dil işarəsinin strukturunun özünü diqqət mərkəzinə qoyur”, halbuki yuxarıda göstərilən funksiyalar “dilxarici momentlərə və dil işarəsindən kənar məqsədlərə istiqamətlənmişdir”. Beləliklə, ədəbi dildəki “məxsusi kommunikativ dillər” həmişə nə haqda isə məlumat vermək məqsədi güdürsə, “poetik dil” “əsasən kommunikativ dil deyil” və bu iki dilin fərqi Praqa strukturalistləri “məlumat funksiyası” və “poetik funksiya” iyerarxiyası fərqiində görür, həm də bunların bir-biri ilə qırılmaz rəbətini göstərirdilər.

Praqa dilçiliyində poetik dil nəzəriyyəsinə rus formalistlərinin güclü təsiri olmuşdur. Praqalıları kimi rus formalistləri də xüsusi bir “poetik dilin” (“poetik nitqin”) varlığını, bunun praktik dilə qarşı qoyulduğunu söyləyirdilər. Onların fikrincə, praktik dildə “dil təsəvvürləri (səslər, morfoloji hissələr və s.) müstəqil dəyərə malik olmayıb sadəcə ünsiyyət vasitəsidir”, poetik dildə isə “praktik məqsəd arxa plana keçir və dil birləşmələri özləri əsas məqsəd olur” (poetik dildə kommunikativ funksiyanın minimum olduğunu göstəririlər). Bununla əlaqədar Praqa dilçiliyində irəli sürülən “dil vasitələrinin aktualaşdırılması və avtomatlaşdırılması” anlayışları maraqlıdır. “Avtomatlaşdırma” dedikdə dil vasitələrinin elə bir tərzdə işlədilməsi nəzərdə tutulur ki, belə işlədilmə tərzini həmin ifadə məqsədi üçün adi hal olsun, başqa sözlə, ifadə tərzinin özü diqqəti cəlb etməsin, “aktualaşdırma” isə dil vasitələrinin elə bir işlədilmə tərzidir ki, bu ifadə tərzini özlüyündə diqqəti cəlb edir, qeyri-adiliyi ilə nəzərə çarpır, avtomatikləşmədən məhrum olur. Aktualaşdırma poetik dildə başlıca məqsəddir, çünki burada ifadəlilik aktının özü ön plana keçir.

Rus formalistləri kimi Praqa dilçiləri də belə güman edirlər ki, poetik dilin özünə məxsus olan və dəyişkənliyi ilə səciyyəli normaları vardır. Bu poetik dil sığallanmış, sistemli dil normalarını pozmağa cəhd edir və bu hal qanunauyğundur. Çünki poetik dilin özünün xüsusi məqsədi və bu məqsədə çatmaq üçün xüsusi üsulları var.

Poetik dilin tədqiqinə funksional yanaşma, yəni bu dilin səciyyəvi funksiyası baxımından yanaşma üsulunu Praqa dilçiləri struktur yanaşma üsulu ilə birləşdirirdilər. Struktur yanaşma dedikdə onlar fərz edirdilər ki, bədii əsərin hər bir ünsürünün dəyəri onun bütöv vahidə münasibəti əsasında müəyyənləşdirilir.

Poetik dilin müstəqilliyi fikrini bütün Praqa dilçiləri qəbul etsələr də, bu mülahizə daha aydın şəkildə Mukarjovski tərəfindən əsaslandırılmışdır. O sübut edirdi ki, bir-biri ilə yaxın və əlaqədar olmalarına baxmayaraq, poetik dili ədəbi dilin xüsusi bir növü hesab etmək əsla düzgün deyildir. Ədəbi dil əslində poetik dil üçün bir fon təşkil edir. Ədəbi dil ilə bədii ədəbiyyat

dilinin qarşılıqlı əlaqəsini iki aspektdə tədqiq etmək olar: bu əlaqəni bir tərəfdən poetik dil baxımından, yəni poetik dil ilə ədəbi dilin fərqləri baxımından, digər tərəfdən poetik və ədəbi dilin bənzərliyi baxımından tədqiq etmək olar.

B.Trika göstərirdi ki, hər bir ifadədə (poetik əsərlər də daxil olmaqla) mütləq iki ünsür – həm kommunikativ, həm də estetik ünsür iştirak edir. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, ya estetik, ya da kommunikativ funksiya üstünlük təşkil edir.

“Poetik dil” dedikdə Praqa dilçiləri onu nəzərdə tuturdular ki, bədii əsərlərdə dil xüsusi, poetik funksiyada çıxış edir.

Praqa dilçilik ənənələrini davam etdirən müasir dilçilər göstərirlər ki, estetik funksiya heç də kommunikativ funksiyanı rədd etmir və əslində xüsusi bir poetik dil haqqında deyil, bəlkə bədii üslub haqqında danışmaq daha düzgün olar. Bu bədii üslub digər funksional üslublara qarşı durmur və onlarla bir sırada qoyula bilməz.

Praqa dilçilik məktəbi dil faktlarına funksional baxımdan yanaşdığından “funksional dilçilik” də adlanır.

Praqa dilçiləri dil mədəniyyəti problemlərinin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamışlar. Dil mədəniyyəti dedikdə dilin bizim diqqətimizin, düşüncələrimizin, emosiyalarımızın müstəqil obyektinə çevrilməsi başa düşülür. Praqa dilçilərinin fikrincə, dil mədəniyyətinin əsasını həm şfahi, həm də yazılı ədəbi dildə onun xüsusi funksiyası ilə əlaqədar keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi təşkil edir. Odur ki, burada “düzgünlük” meyarı müvafiq dil vasitələrinin müvafiq məqsədəuyğunluğu hesab olunur.

“Dil mədəniyyəti” nəzəriyyəsinin tədqiqi işində, habelə Praqa dilçilik dərnəyinin əməli fəaliyyətində “norma” və “kodlaşdırma” anlayışlarının irəli sürülməsi və terminoloji cəhətdən fərqləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu problemi B.Havranek ədəbi dil nəzəriyyəsi ilə əlaqədar həll etmişdir. Onun nəzəriyyəsinə görə norma dilin özündə mövcud olan sabit (yəni müntəzəm olaraq işlənən) vasitələrin məcmuyudur və onlardan istifadə etmə qanunauyğunluqlarıdır; kodlaşdırma isə bu normaların sistemə salınmasıdır, özü də ədəbi dilin mövcud qa-

nunauyğunluqlarının tarixən qavranıldığı səviyyə baxımından sistemə salınmasıdır.

Praqa dilçilik nəzəriyyəsində norma bir dinamik, tarixən dəyişən hadisə kimi az-çox statik hesab olunan dil uzusuna qarşı qoyulur. “Norma” və “kodlaşdırma”nın diferensiasiyası, normanın dilin özündə (normativ məlumat kitablarında və qrammatikalarda yox) mövcud olduğunun iqrar edilməsi, həm də bu hadisənin tarixən dəyişən bir hadisə olduğunun qeyd edilməsi və s. kimi məsələlər Praqa dilçilik dərəcəsinin antipurist fəaliyyətinə səbəb olmuş, bu fəaliyyətin nəzəri şəkildə əsaslandırılmasına imkan vermişdir. Təsadüfi deyil ki, onlar 30-cu illərin əvvəllərində ədəbi dili “hamarlama”, “arxaik vasitələrə meyl” kimi purizm meyllərinə qarşı qəti çıxış edirlər. Bu dövrdə, adətən, çox qeyri-müəyyən anlayış bildirən “dildə düzgünlük” ifadəsini Praqa dilçiləri rədd edir, hər hansı dil vahidinin müəyyən məqsədi yerinə yetirə bilib-bilməməsinə diqqət yetirirdilər.

30-cu illərdə “dil mədəniyyəti” sahəsində çalışan Praqa dilçiləri ümumiyyətlə normativ linqvistik fəaliyyətin nəzəri əsasını qoymuş oldular. Bununla əlaqədar irəli sürülən bir sıra anlayışlar, mülahizələr müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini, aktuallığını saxlamaqdadır.

Öz varlığının və inkişafının “klassik dövründə” Praqa dilçiləri əsasən fonologiya sahəsində bitkin və ardıcıl metodoloji sistem irəli sürə bilmişdilər. Müharibədən sonra onların maraq dairəsi genişləmiş və daha çox sintaksis və leksika sahəsində tədqiqatlar aparmağa başlamışlar.

Son dövrlərdə isə onlar daha başqa məsələlərlə maraqlanmağa başlamışlar: dilin və onun funksiyalarının xarici aləmə münasibəti, dilin işarəvilik problemi, dil və təfəkkürün əlaqəsi və s.

Bəzən Praqa məktəbinin strukturalizmə daxil olmasına şübhə ilə yanaşırlar ki, bu, əsassız şübhədir. Nə qədər səciyyəvi, fərqli əlamətləri olsa da, Praqa dilçilik məktəbi strukturalizmin qollarından birini təşkil edir.

Bəzən deyirlər ki, Praqa və Kopenhagen məktəbləri strukturalizmin iki bir-birinə zidd gələn təmayülləridir ki, bunların ara-

sında Amerika deskriptiv məktəbi durur. Doğrudan da, bir sıra əlamətlərinə görə Praqa dilçiləri deskriptivistlərlə yaxınlaşır. Lakin burası var ki, daha bir sıra əlamətlərinə görə Praqa məktəbi Kopenhagen strukturalizmi ilə birləşir, Amerika deskriptivizminə qarşı durur (elə bunu nəzərdə tutaraq bəzən “Avropa strukturalizmi” ifadəsini işlədirlər).

Dilin səs substansiyasına əhəmiyyət verdiyinə görə Praqa məktəbi Kopenhagen məktəbindən fərqlənir. Hər iki cərəyan eyni mənbədən – F.de Sössür ideyalarından qidalansa da, Sössür irsinə müxtəlif münasibət bəsləyir. Praqalılar F.de Sössürün müasir dilçiliyə daxil etdiyi bir prinsipi, yəni strukturalizm prinsipini qəbul edərək, qlossematiklərdən fərqli olaraq Sössürün digər prinsipini – immanentlik prinsipini (yəni dil “substansiya” deyil, “forma”dır; dilçiliyin yeganə və əsl tədqiqat obyektı özlüyündə və özü üçün öyrənilən dildir) qəbul etməmişlər. İmmanentlik prinsipini qəbul etməməklə əlaqədar olaraq Praqa dilçilərinin tədqiqat obyektı digər məktəblərinkindən fərqlənir. Burada xüsusilə dilin xarici aləmə münasibəti məsələsi diqqəti cəlb edir. Bu məsələ qlossematikləri əsla maraqlandırmır, dekskriptiv dilçilik də bununla çox az məşğul olur.

QLOSSEMATİKA

Qlossematika məktəbinin banisi Kopenhagen universiteti fəlsəfə fakültəsi nəzdində linqvistika və fonetika institutunun direktoru Lui Yelmslev hesab olunur. O, 1931-ci ildə V.Bröndal ilə birlikdə Kopenhagen dilçilik dərniyi təşkil etmişdi ki, bu dərniyədə tədrisən həmin cərəyan formalaşmışdır.

Dilçilik əsərlərində “qlossematika” termini 1936-cı ildən işlənməyə başlamışdır. Bu termini işlətməkdə məqsəd “ən’ənəvi dilçilik ilə yeni struktur tədqiqat metodunu fərqləndirmək” (*L.Yelmslev*) olmuşdur. 30-50-ci illərdə müxtəlif dövrü nəşriyyatlarda L.Yelmslev və X.Uldallın bir sıra əsərləri nəşr olunur ki, bu əsərlərdə qlossematika tədqiqat metodunun əsas müddəaları şərh və izah edilir.

1943-cü ildə Kopenhagendə L.Yelmslevnn Danimarka dilində “Dil nəzəriyyəsinə giriş” adlı kiçik bir kitabçası nəşr olunur, 1957-ci ildə isə X.Uldallın “Qlossematikanın əsasları” əsəri çıxır¹.

Hər iki müəllifin irəli sürdükləri müddəalar müxtəlif ölkələrin dilçilərinin marağına səbəb olmuş, qızğın mübahisələr törətmişdir.

Bu müəlliflər dəqiq elmlərin metodlarını humanitar elmlərə tətbiq etmək məsələsinə irəli atmış, “dilçiliyin cəbrini” yaratmaq cəhdi göstərmişlər. Bu yolla təbii dillərin bu vaxta qədərkinə nisbətən daha əhatəli, daha sadə təsvirini verəcəklərini elan etmişlər. Humanitar elmlərin dəqiq elmlərdən geri qaldığını göstərən Uldall bu geriliyin iki başlıca səbəbini qeyd edir: 1) humanitar elmlərin tədqiq etdiyi material; 2) Bu elmlərin istifadə etdiyi tədqiqat metodu.

Uldallın fikrincə, humanitar və dəqiq elmlər arasında material cəhətdən, bu materialın kəmiyyəti və keyfiyyəti baxımından prinsipial fərq yoxdur. Fərq yalnız metod ilə, obyektə yanaşma ilə əlaqədardır. Bu baxımdan XIX əsr dilçiliyinə çoxlu iradlar tutmaq olar. Bu dilçilik ayrı-ayrı faktları öyrənir, empirik metoddan istifadə edir, atomizmi və subyektivizmi ilə səciyyələnir, dil işarələrinin yalnız xarici cəhətləri ilə məşğul olur, diaxronik tədqiqata üstünlük verirdi.

XX əsrdə dəqiq elmlər humanitar elmlərə nisbətən daha çox və sürətlə inkişaf edir. Yelmslev və Uldall göstərirlər ki, humanitar elmlər, o cümlədən dilçilik hələ də öz tədqiqatlarında “şeylər dünyasından” uzaqlaşa bilmirsə, dəqiq elmlər dünyaya “primitiv realist” baxımdan çoxdan uzaqlaşmış, dünyanı şeylər toplusu, məcmuyu kimi deyil, bəlkə bu şeylər arasında münasibətlər kimi, funksiyalar kimi qəbul və təhlil edir. Əşyalar isə burada yalnız funksiyaların kəşimə nöqtəsi hesab olunur. Uldallın fik-

¹ Hər iki əsər (birincisi «Прологомены к теории языка», ikincisi «Основы глоссематики» adı ilə) rus dilində «Новое в лингвистике» kitabında (вып. I, М., 1960) çap edilmişdir.

rincə, obyektə belə yanaşma nəticəsində dilçilik elmi qarşısında böyük perspektivlər açılır.

1) Hadisələri ümumiləşdirmə imkanı yaranır, halbuki başqa yolla hadisələr arasında əlaqələr müəyyən edilə bilməz.

2) Linqvistik səciyyə daşımayan (fizioloji, sosioloji, psixoloji) məlumatlardan əl çəkmək, dilin bütöv, ziddiyyətlərsiz və sadə təsviri üçün zəruri və kifayət edən funksiyaları öyrənmək imkanı yaranır.

Təbii elmlərin öyrəndiyi hadisələrə nisbətən dil hadisələrinin müntəzəm səciyyəli olmadığını, buna görə də bu hadisələri dəqiq elmlərin metodları ilə öyrənməyin mümkün olmadığını, burada ümumiləşdirici metodların yaramadığını, dil hadisələrini bir-birinin ardınca təsvir etməyin ən düzgün yol olduğunu irəli sürənlərə cavab olaraq Yelmslev göstərir ki, dili də elmi şəkildə tədqiq etmək mümkündür və bunun üçün dilə struktur kimi – “qarşılıqlı asılılıqlardan ibarət avtonom mahiyyət” kimi yanaşmaq gərəkdir. Dilin strukturunu təşkil edən bu qarşılıqlı asılılıqlar “sabit, dəyişməz, oxşar” olub, dilçiliyin əsl predmetini təşkil etməlidir. Doğrudan da, dildə müxtəlif bioloji, fizioloji, psixoloji, sosioloji hadisələrin təzahürü əks oluna bilər, lakin dilin daxili mahiyyətini bunlar təşkil etmir və deməli, dilin daxili (immanent) xüsusiyyətlərini öyrənən struktur dilçilik onlardan sərf-nəzər etməklə mücərrədləşə bilər.

L. Yelmslev göstərir ki, əslində dilə dəxli olmayan məsələləri öyrənmək üçün dildən çox istifadə etmişlər. Bu zaman dilin əsl obyektini – dilin strukturunu təşkil edən şeyləri öyrənməyi unutmuşlar. İndi isə dilin özünü müstəqil struktur sui generis kimi öyrənmək vaxtı çatmışdır. Bu isə dilin strukturunu təşkil edən və o dilin ünsürləri arasında özünü göstərən asılılıqları təsvir etməklə mümkün ola bilər. Həm tədqiqat obyektinin özü, həm də onun hissələri münasibətlər şəklində mövcud ola bilər. “Sadələvh realizm” baxımından “obyekt” hesab edilən şeylər əslində əlaqələr torundan, kəsişmə nöqtələrindən ibarətdir. Real dil vahidləri heç də səslər, hərflər və ya mənalar deyil, bəlkə də bu hərflərin, səslərin və ya mənaların qarşılıqlı münasibətidir, onla-

rın bir-birinə nisbətidir. Məhz bu qarşılıqlı münasibətlər dil sistemini təşkil edir və məhz bu daxili sistemə görə bir dil başqa-sından fərqlənir.

Dil şifahi və yazılı nitqin vahidlərində təzahür edə bilər, teleqrafla, morze əlifbası ilə, dəniz bayraqları və s. ilə təzahür etdirilə bilər. Bütün bu hallarda dilin vahidləri müxtəlifdir, lakin münasibətlər sxemi eyni olaraq qalır ki, məhz bu münasibətlər dili təşkil edir. Yelmslevə görə, müəyyən dil formasını əks etdirən substansiya elm üçün maraqlı deyildir. Deməli, əsl elmi təhlil belədir ki, vahidlərin öz xüsusiyyətlərinin necəliyi nəzərə alınmadan bu vahidlərin bir-biri ilə münasibətləri təhlil edilsin. Hər bir elmi mülahizə münasibətlər haqqında mülahizədir. Ona görə də dilin immanent nəzəriyyəsi baxımından real dil vahidləri ilə cəbr işarələri arasında bir fərq yoxdur.

Elə buna görə də Uldallın fikrincə, ideal elmi mülahizə belə qurulmalıdır: “ b -yə nisbətən a böyükdür”, hərçənd ki, elm bir “şey özündə” kimi bu a və b haqqında bir şey bilməyə bilər. Qlossematika cəbrinə görə bu halda belə mülahizə yürüdülməlidir: “ a b -ni nəzərdə tutur”.

Dilə bu cür yanaşma nəticəsində dil ilə digər işarə sistemləri arasında başlıca fərqlər nəzərdən qaçırılır, əvvəllər dil hesab edilməyən bir çox strukturlar da dil ilə eyniləşdirilir. Bunun üçün həmin strukturların “semiotika” anlayışı tərkibinə daxil olması kifayət hesab edilir.

L.Yelmslevə görə, küçə hərəkətlərini tənzimləyən işıq siqnallarının, qullə saatları siqnallarının, Morze əlifbasının, mənalı tıqqıltıların və s. qlossematik öyrənilməsi dilçiliyə çox xeyir verə bilər, çünki təbii insan dilinə məxsus mürəkkəbliklərdən məhrum olan bu strukturlar ibtidai model- lər şəklində təzahür edir.

Başqa sözlə, adi təbii dillər semiotika baxımından ümumiyyətlə dillərin bir növüdür. Deməli, təbii dilləri öyrənən dilçilik də ümumiyyətlə işarə strukturları haqqında olan daha geniş bir elmin – semiologiya elminin tərkibinə daxil olmalıdır.

Məlumdur ki, dilçiliyin “semnologiya adlı daha ümumi bir elm ilə” birləşməsi imkanından hələ F.de Sössür bəhs açmış və

göstərmişdi ki, bu elmin predmeti “işıarələrin və onların mənalarının yaranması və transformasiyası qanunlarını” öyrənməkdir, “işıarələrin varlığı cəmiyyətdən asılıdır”, “ən inkişaf etmiş semioloji elm dilçilikdir.

L. Yelmslev sonralar yazırdı: “Dil elə bir semiotikadır ki, bütün digər semiotik sistemlər bu semiotik sistemə çevrilə bilər”.

Güman olunur ki, ənənəvi dilçiliyə qarşı daha qəti çıxmaq üçün qlossematiklər dil ilə digər işarə sistemləri arasında yalnız oxşarlıqlara diqqət yetirmiş və bunların fərqi kifayət qədər əhəmiyyət verməmişlər. Aralarındakı böyük bənzəyişə baxmayaraq, təbii insan dili və onun sistemini digər işarə sistemləri ilə tam eyni şey hesab etmək düzgün deyildir. Dil heç də digər semiotik sistemlər kimi şəffaf, aydın, ahəngdar, rəasional struktur deyildir. Təbii dildə müxtəlif dövrlərə məxsus təbəqələr, müasir dil və ya məntiq baxımından əsla motivləşməyən çoxlu hadisələr, məntiqi sxemlərdən kənara çıxma halları, artıqlıq halları və s. özünü göstərir. Ona görə də, əgər müstəqil elm kimi qalmaq, mövcud olmaq istəyirsə, dilçilik elmi ilk növbədə heç də onu başqa elmlərin obyektinə ilə yaxınlaşdırən sahələri deyil, yalnız özünə xas sahələri öyrənməlidir, yəni uzun inkişaf prosesində dilin kəsb etdiyi forma və məzmunun vəhdətini, dil materiyasına və formasına təsir göstərən tarixi və mədəni amilləri və s. öyrənməlidir.

Struktur baxımdan yanaşdıqda qlossematiklərin belə bir fikri də diqqəti cəlb edir ki, dilin müxtəlif vahidləri (cümlə, söz, morfem, heca, fonem) arasında heç bir fərq yoxdur; bunlar hamısı eyni funksiyalı olub, vahid təhlil prosesinə cəlb edilir. Beləliklə, ənənəvi dilçilik bölmələri arasında (leksikologiya və qrammatika, qrammatika və fonetika) olan fərqlər də aradan qalxmış olur. L. Yelmslev göstərir ki, “köhnə təkmilləşməmiş dilçiliyin fonetika, orfologiya, sintaksis, leksikoqrafiya və semantika adı ilə bölgüsü – bir sıra çəhətlərdən, xüsusilə də bəzi məfhumların başqaları ilə əvəz etmək baxımından səhv olan bölgüsü” struktur dilçilikdə aradan çıxıb gedir. Bunun əvəzinə qlossematikada dil dörd təbəqəyə bölünür. Burada iki dixotomiya özünü göstərir. Məzmun və ifadə, substansiya və forma. Buradakı məzmun və

ifadə qarşılaşdırması dilçilikdə geniş yayılmış qarşılaşdırma idi (məsələn, deskriptivistlərdə bu qarşılaşdırma məlumdur) ikinci – substansiya və forma qarşılaşdırması isə yalnız qlossematika tərəfindən irəli atılmış idi.

Dildə bu dörd təbəqənin – məzmun substansiyası, məzmun forması, ifadə substansiyası və ifadə formasının varlığı ona görə nəzərə alınmalıdır ki, bunlardan hər hansı bir planda nəzərdə tutulan komponentlər başqa plandakılar ilə qarışdırılmasın. Yumuiyyətlə, “məzmun” dedikdə dil vahidlərinin məzmunu, mənə cəhəti nəzərdə tutulur, “ifadə” termini isə müəyyən məlumat bildirən maddi vəsaiti əks etdirir. Qlossematik nəzəriyyədə isə bu terminlər şərti və nisbi səciyyə daşıyır və təhlilə xələl kətirmədən onları bir-birinin yerində işlətmək olar. Məzmun substansiyası dildə bu və ya başqa şəkildə əks olunan varlıq faktlarıdır, “formalaşmış fikirlər” aləmidir. İfadə substansiyası – dilin sistemləşdirdiyi, formalaşdırdığı səslər zənciridir, “formalaşmış səslər” aləmidir.

Məzmun substansiyası maye kimi müxtəlif dillərdə müxtəlif formalara düşür. Məsələn, qohumluq terminləri, rəng bildirən sözlər və s. müxtəlif xüsusiyyətlər kəsb edir.

Beləliklə, dildə məzmun planı ilə ifadə planı fərqləndirilir ki, bunların hər birinin öz substansiyası və öz forması vardır. Məzmun və ifadə bərabər hüquqludur, qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılıdır, biri olmadan digəri də ola bilməz. Substansiya ilə forma arasındakı əlaqə, adətən tabelilik əlaqəsi olub, forma təyinedicidir, sabitdir, substansiya asılıdır, dəyişkəndir. Məzmun və ifadə arasında interdependensiya, substansiya və forma arasında determinasiya funksiyası mövcud olur. Substansiya ilə əlaqəsində forma təyinedici və sabit olduğu üçün, Yelmslevə görə, məhz bu forma həm məzmun planında, həm də ifadə planında əsas təhlil obyekt olmalıdır. Əksinə, həm ifadə substansiyasının, həm də məzmun substansiyasının linqvistik təhlilə daxil yoxdur və buna görə də dilçi bunları nəzərə almaya bilər, bunlardan sərf-nəzər edə bilər. Ona görə də bu substansiyaları öyrənən fonetika və semantikanı bir köməkçi fənn kimi dilçilikdən kənara

çıxarmalıdır, dildə ifadə və məzmunun tadqığını isə sırf formal funksional əsasda aparmalıdır.

Tədqiqatda məzmun formasını nəzərə almaqla qlossematiklər digərlərindən, məsələn, deskriptiv dilçilərdən fərqlənir. Deskriptivistlərin çoxu belə hesab edir ki, məzmunu diqqət yetirən kimi dilçi əslində dilçilikdən uzaqlaşmış olur.

Dilin və işarənin qlossematik anlayışı məzmun-ifadə və forma-substansiya qarşılaşdırmasına əsaslanır. Dil iki substansiya – məzmun substansiyası ilə ifadə substansiyası arasında mövcud olan nizamlanmış seçiyəvi formadır, məzmun və ifadənin seçiyəvi formasıdır. İşarə isə məzmun formasından və ifadə formasından ibarət vahiddir.

Məzmun forması işarələri plerem adlanır, bunları öyrənən elmə plerematika deyilir. İfadə forması vahidləri kenem adlanır, kenemləri öyrənən elmə kenematika deyilir. Deməli, ifadə ünsürü fonem deyil, kenem hesab olunur.

Göstərilən kateqoriyaların hər biri iyerarxiya şəklində – sistem və mətn (ardıcılıq) şəklində mövcud olur. Mətn nisbi iyerarxiyadır, burada ünsürlərin müxtəlif sinifləri yanaşı şəkildə (“və-və” prinsipi əsasında: kon-yunksiya) mövcud olur. Sistem qarşılıqlı əlaqələrdən ibarət iyerarxiyadır, burada ünsürlərin iki sinifdən hər dəfə yalnız biri mövcud ola bilər (“ya (və) ya” prinsipi əsasında: diziyunksiya). Məsələn, *qar* və *ya üzüm* ardıcılıqlarında q-a-r və ya ü-z-ü-m ünsürləri yanaşı yaşayır, bunları bir yerdə işlətmək olar, lakin q-ü, ü-a, m-r ünsürləri bir yerdə, yanaşı yaşamır, biz hər dəfə bunlardan birini işlədirik.

Hər bir mətnin arxasında sistem dayanır, mətn sistemə isnad edir. Təhlil yolu ilə mətni məhdud miqdarda ünsürlərə parçalamaq, bölmək olar ki, bu ünsürlər müxtəlif birləşmələr, kombinasiyalar tərzində daim təkrar edilə bilər. Funksiyaların bənzərliyi əlamətinə əsasən aparılan təhlil nəticəsində ünsürlər siniflər şəklində birləşir və bununla da sistem əmələ gətirir. Sistemin varlığı mətnin varlığı üçün (əksinə yox) etibarlı təminatdır. Ardıcılıq mətnə təzahür etmədən də mövcud ola bilər. Beləliklə, sistemlə mətn arasında olan funksiya tabelilik (“determinativ”)

funksiyasıdır. Burada sistem sabit kəmiyyətdir, mətn isə dəyişən kəmiyyətdir, yəni mətnin varlığı üçün zəruri deyildir. Sistemə əsaslanmaqla dildə hələ işlənməyən və ya müəyyənləşdirilməyən ünsürləri müəyyənləşdirmək, bu ünsürlərin gələcək dəyişmələrini əvvəlcədən söyləmək olar.

Semiotik strukturların təsviri üçün L.Yelmslev təbii insan dili terminindən əlavə daha geniş anlayışı bildirən terminlər də işlədir: sintaqmatika (semiotik mətn) və paradiqmatika (semiotik sistem). Sistem sabit, eyni cür qalan, dəyişməyən şey olub, bütün dəyişmələr üçün əsas verir və elm üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir.

Qlossematiklərin təhlil üsulunun prinsipləri neçədir? Qlossematik nəzəriyyənin məqsədi dilin təsvir metodunu yaratmaqdır. Bu metod ziddiyyətlərdən xali olmalı, bütün obyektə tam əhatə etməli və mümkün qədər sadə olmalıdır. Təsvir o zaman tam hesab edilir ki, bütün obyektə axıra qədər, qalıqsız əhatə etmiş olur.

Təhlilin əvvəlində üzvlənməmiş bütöv mətn bir sinif kimi qəbul edilir. Sonra bu sinif ünsürlərə ayrılır, bu ünsürlər də hər biri öz növbəsində sinif kimi götürülür, yenə də ünsürlərə bölünür; təhlil sona qədər belə aparılır.

Beləliklə, təhlil nədir? Təhlil – obyektin başqa obyektlərdə eyni tipli asılılığının təsviridir, habelə bu asılı obyektlərin bir-birindən də eyni tipli asılılığının təsviridir.

Təhlil edilən obyektə **sinif** deyilir, sinifdən və bir-birindən eyni tipli asılılığı əks etdirən obyektlər seqment adlanır. Təhlil davam etdikcə meydana çıxan vahidlərə **derivatlar** deyilir. Derivatlar bir mürəkkəb təhlil (deduksiya) hüqududunda olan seqmentlərdir və ya seqmentlərin seqmentləridir. Derivatların dərəcəsi əslində siniflərin miqdarını göstərir, bu siniflərin miqdarı ilkin, birinci sinifdən hesablanır.

Bu təhlilə əsasən belə demək olar: periodlar (silsilə cümlələr) birinci dərəcəli mətnlərin derivatları, cümlələr ikinci dərəcəli mətnlərin derivatları, sözlər birinci dərəcəli cümlələrin derivatları, ikinci dərəcəli silsilələrin derivatları) üçüncü dərəcəli mətnlərin derivatlarıdır və s.

Digər tərəfdən, sözlər cümlələrin seqmentləridir, silsilələrin və ya mətnlərin hissələri deyildir, cümlələr silsilələrin (mətnlərin yox) seqmentləridir və s.

Mətnin təhlili ardıcıl olaraq mərhələlər üzrə aparılır və hər mərhələdə daha az ümumiliyə malik vahidlər fərqləndirilir; beləliklə, üzvlənməmiş mətn, silsilələrə, silsilələr cümlələrə, cümlələr sözlərə, sözlər hecalara, hecalar fonemlərə bölünür. Təhlilin hər bir yeni mərhələsində ünsürlərin sayı azalır. Çanlı dillərdə silsilə və cümlələrin miqdarı sonsuzdur, sözlər bundan çox-çox azdır, fonemlər isə daha az olur. Təhlilin müəyyən mərhələsində ünsürlərdə başqa bir dəyişiklik baş verir – işarələrdən qeyri-ışarələrə keçilir. Yelmslevə görə, işarə ilə qeyri-ışarə arasındakı hədd dilin sayıla bilən və sayıla bilməyən ünsürləri arasındakı həddə müvafiq gəlir. Onun fikrincə, qeyri-ışarələr işarələr sisteminin tərkibinə işarənin hissəsi kimi daxil olur. Yelmslev bunları fiqur adlandırır. O göstərir ki, məhdud miqdarda olan qeyri-ışarələrdən, yəni fiqurlardan sonsuz miqdarda zəruri işarələr düzəlir və bu cəhət məhz linqvistik strukturun başlıca fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir. Buna görə də dili işarələr düzəltmək üçün istifadə olunan fiqurlar sistemi hesab etmək mümkündür.

Təhlilin hər bir mərhələsində ünsürləri müəyyənləşdirmək üçün aparılan əməliyyat **kommütasiya** adlanır. Kommütasiya əməliyyatını dilin bütün mərhələlərinə şamil etmək olar. Bu əməliyyatın mahiyyəti isə belədir ki, eyni bir planda hər hansı bir ünsürü həmin planda olan başqa ünsürlə əvəz etdikdə dildəki əks planda dəyişiklik əmələ gəlsə, həmin iki ünsür kommutabel ünsürlər – sistemin müstəqil ünsürləri, invarnantlar hesab olunur. Əgər eyni bir planda olan hər hansı ünsürü o plandakı digər ünsürlə əvəz etdikdə əks planda dəyişiklik əmələ gəlmirsə (bu hadisə substansiya adlanır), onda bu iki bir-birini əvəz edən ünsür bir invariantın variantları adlanır. Yelmslev yazır:

“Qarşılıqlı kommütasiya ilə səciyyənlənən korrelyatlara invariantlar, qarşılıqlı substitusiyaya ilə səcyyənlənən korrelyatlara isə variantlar deyilir”.

Variant və invariantlar müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə təzahür edir. Bu metoddan fonologiyada çoxdan bəri istifadə olunur. Lakin fərq bundadır ki, kommutasiya nəzəriyyəsi qlossematikada sırf formal səciyyə daşıyır və ondan geniş miqyasda istifadə olunur. Kommutasiya əməliyyatı dilin bütün vahidlərinə, həm böyük, həm də kiçik vahidlərinə, həm ifadə planında, həm də məzmun planında tətbiq edilir. Məsələn, “Kimi görür, onu tərifləyir” cümləsində məzmunu dəyişsək (Kimi görür, ona danışır. Kimi görür, ondan soruşur və s.), bu cümlənin ifadə planı da dəyişmiş olur. Deməli, bu cümlələrin hər biri müvafiq budaq cümlələr üçün invariant hesab olunur. Digər tərəfdən, Azərbaycan dilində “Əhməd məktubu dünən yazdı”, “Dünən məktubu Əhməd yazdı”, “Əhməd dünən məktubu yazdı” və s. vahidlər bir invariant cümlənin müxtəlif variantlarıdır.

Azərbaycan dilində “ağac” (дерево) və “ağac” (лес) məzmun vahidləri variantlardırsa, bunlar rus dilində (дерево-лес), habelə alman dilində (Baum–Holz), fransız dilində (arbre-bois) invariantlardır. Rus dilində “он-она” tipli məzmun vahidləri invariantdırsa, Azərbaycan dilində bunlar variantlıq təşkil edir.

Invariant-variant anlayışı təhlilin bütün mərhələlərində dilin ünsürlərini birləşdirmək, onları məhdud miqdarda ən sadə ünsürlər şəklində qruplaşdırmaq imkanı verir. Özlüyündə bu cəhət yeni olmasa da, qlossematiklərin bu prinsipi məzmun planına da şamil etməsi diqqətəlayiqdir. İfadə planındakı ünsürləri məhdud miqdarda qeyri-ünsürlərə qədər təhlil yolu ilə aparıb çıxarmaq mümkün olduğu kimi, qlossematiklər məzmun planı üzrə ünsürləri də onları təşkil edən məhdud miqdarda qeyri-ünsürlərə (fiqurlara) bölməyə cəhd göstərilir. Adətən, məzmun planı üzrə təhlil işarə mərhələsində bitir, işarələrin məzmunu qeyri-işarələrə parçalamaq cəhdi heç bir nəticə vermir və bunun üçün obyektiv metodlar da yoxdur.

İfadə planı üzrə təhlil üçün irəli sürülmüş metodları məzmun planında təhlilə tətbiq etməyə cəhd göstərən L.Yelmslev kəskin tənqidlərə məruz qalmışdır. Bu fikrə qarşı əsas etirazlar belədir:

1) Məzmun fiqurları obyektiv şəkildə və diskret tərzdə mövcud deyil və obyektiv metodlarla müəyyənləşdirilə bilməz;

2) İfadə planına məxsus fiqurlar bir-birinin ardınca, xətti şəkildə mövcud olursa, məzmun fiqurları qlobal səciyyəlidir, eyni vaxtda mövcud olur;

3) İfadə planına malik olmayan məzmun vahidləri yoxdur, deməli, prinsipcə məzmun planında fiqurlar (qeyri-ışarə vahidləri) ola bilməz.

Deməli, qlossematik nəzəriyyənin məqsədi dilin strukturunun ziddiyyətlərsiz, tam əhatəli və mümkün qədər sadə tərzdə təsvirini verməkdir. Dilin strukturunu onun hissələri arasında, habelə hissələrinin hissələri arasında asılılıqlara, habelə müxtəlif səviyyələrin bütöv və yarımçıq hissələri arasında asılılıqlara deyilir. Dilin bütöv ünsürləri bütün dil planlarında tamamilə qarşılıqlı əlaqələr – funksiyalarla müəyyən edilir. “Bütöv şeylərdən deyil, əlaqələrdən ibarət olmasını və substansiyanın deyil, yalnız onun daxili və xarici əlaqələrinin elmi əhəmiyyətə malik olmasını iqrar etmək, elmdə, əlbəttə, heç də yenilik deyildir, lakin dilçilikdə yenilikdir” (*L.Yelmslev*). Buna görə də qlossematikada asılılıq və funksiyalara mühüm yer verilir. Yelmslevə görə, funksiya təhlil şəraitində müvafiq asılılıqdır. Funksiya üzvləri funktiv adlanır və başqa obyektə funksiyası olan obyekt kimi başa düşülür. Funksiyalar özləri də funktiv rolunda çıxış edə bilərlər, deməli, funksiyalar arasında da funksiya ola bilər.

“Funksiya” terminini ilk dəfə XVII əsrin sonlarında Leybnis işlətməmişdir. Qlossematika bu termini riyaziyyatdan əxz etmişdir. Bu cərəyana görə, hər cür asılılıq funksiya hesab olunur. Funksiya ilkin anlayış kimi qəbul edilir və təyin olunmur.

L.Yelmslev dildəki başlıca funksiyaları sistemləşdirməyə cəhd göstərmişdir. O, əslində üç başlıca funksiya üzərində dayanır:

a) İnterdependensiya – elə ikitərəfli asılılıq növüdür ki, bu tərəflərin biri olmadan digəri də ola bilməz. Məsələn, dilin məzmun planı ilə ifadə planı arasında interdependensiya asılılığı vardır;

b) Determinasiya birtərəfli asılılıqdır. Məsələn, qoşma ismin halından asılıdır: *məktəbə tərəf bax*. Qoşmasız da isim müs-

təqil işlənə bilər: *məktəbə bax*. Habelə sifətlə isim arasında, baş və budaq cümlələr arasında, heca daxilində sait və samit arasında determinasiya asılılığı vardır.

c) Konstellyasiya ikitərəfli, sərbəst, heç bir tərəfi digərini nəzərdə tutmayan asılılıqdır. Zərflə feilin əlaqəsi kimi.

Qlossematika nəzəriyyəsinin formalaşmasında F.de Sössür təliminin, habelə Uaythed və Rassel tərəfindən irəli sürülən dilin məntiqi nəzəriyyəsinin, sintaksis və semantika haqqında Vyana məntiq məktəbinin (xüsusilə də Karnapın) təsirini müəyyənləşdirmək mümkündür.

F.de Sössürü müasir dilçiliyin banisi hesab edən Yelmslev göstərir ki, onun görüşləri ənənəvi dilçilikdə əsl inqilab yaratmışdır. Onun fikrincə, Sössür təlimində ən məhsuldar və orijinal cəhət dili sırf əlaqələr sistemi, təsadüfi maddi realizasiyadan asılı olmayan sərbəst forma hesab etməsidir. Deməli, Yelmslev əslində Sössür nəzəriyyəsində dilin sistem hesab olunması məsələsində zəif nöqtələri əsas sayır, onlara isnad edir.

Sössür dilçiliyi semiotikanın bir hissəsi, dili işə işarələr sisteminin bir növü hesab edirdi. Qlossematika onun bu fikirlərini, habelə ifadə və məzmun planları haqqında, hər planda forma və substansiyanı fərqləndirməyin zəruriliyi haqqında, immanent dilçilik haqqında və s. mülahizələrini inkişaf etdirmişdir.

Lakin qlossematika ilə Sössür görüşlərini eyniləşdirmək əsla yaramaz. Yelmslev göstərirdi ki, o hələ Sössür təlimi ilə tanış olmazdan əvvəl öz metodunu formalaşdırmışdı. Sössürün əsərini oxuyandan sonra öz görüşlərinin düzgünlüyünə inamı daha da artmışdı. Yelmslevə görə, Sössür öz təlimində sona qədər ardıcıl olmamış, ənənəvi dilçilik buxovlarından tam xilas ola bilməmişdir. Yelmslev onun nəzəriyyəsindən yalnız öz fikirlərinə uyğun gələnləri seçib götürmüşdür.

Yelmslev dil ilə nitqin əlaqəsinə xüsusi məqalə həsr edib göstərir ki, Sössür dil məsələsində ardıcıl olmamışdır. Çünki Sössürə görə, dil təkcə “təmiz forma” deyil, həm də “işarələr sistemidir”, “sosial məhsuldur” və s. Odur ki, dil – nitq bölgüsü əvəzinə Yelmslev sxem–norma–işlədilmə–akt bölgüsünü irəli sürür.

Sxem dedikdə sosial reallaşma və maddi təzahüründən asılı olmayaraq sırf forma şəklində anlaşılan dil nəzərdə tutulur.

Norma anlayışı müəyyən sosial reallaşma ilə əlaqədar olan, təzahür edib-etməməkdən asılı olmayan maddi formadır.

İşlədilmə – müəyyən cəmiyyətdə qəbul olunmuş adətlərdən ibarət dil deməkdir.

Akt – fərdi nitq davranışı, danışq deməkdir. Norma işlədilmə və nitq aktından (əksinə yox) asılıdır. İşlədilmə və nitq aktı qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılıdır. Norma, işlədilmə, nitq aktı sxemi (əksinə yox) müəyyənləşdirir və şərtləndirir.

Sonralar Yelmslev yalnız sxem və işlədilmə terminlərindən istifadə etmişdir. “Sxem” dedikdə o, paradiqmatik və sintaqmatik iyerarxiyanı, “işlədilmə” dedikdə sxemin maddi təzahürünü nəzərdə tuturdu.

Sössür nəzəriyyəsində əsas məsələlərdən biri dilin işarələr sistemi hesab edilməsidir. Sössürə görə, işarə ikitərəfli psixi mahiyyətə malikdir, işarə tam şərtidir, neqativdir, diferensialdır (məfhum və akustik obrazdan ibarətdir). Buna uyğun olaraq Yelmslev də göstərir ki, dil ikiplanlıdır (məzmun və ifadə planı), işarə formal meyarla müəyyənləşdirilə bilər, formaya nisbətən substansiya ikinci dərəcəlidir.

F. de Sössürün bir sıra müddəaları qlossematikaya təsir göstərsə də, bunlar yenidən nəzərdən keçirilir, ümumi qlossematik görüşlərə müvafiq dəyişdirilir, Sössürdən fərqli olaraq daha ardıcıl, daha mücərrəd və formal şəklə salınır.

Pozitivizm fəlsəfəsinin təsiri ilə qlossematiklər fəlsəfi məsələlərdən kənar qaçır. Yenə bu fəlsəfənin təsiri ilə qlossematikada obyektlərin (“şeylərin”) real şəkildə mövcudluğu inkar edilir, yalnız onların qarşılıqlı əlaqələr toru – funksiyalar obyekt hesab olunur. Materializmə görə isə şeylər və onların əlaqələri bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq obyektiv şəkildə mövcuddur. Bu fikir metafizika, sadələvh realizm kimi rədd edilir.

Yenə pozitivizm təsiri ilə qlossematiklər nəzəriyyəni təcrübədən ayırır, nəzəriyyə üçün təcrübənin əhəmiyyətsiz olduğunu irəli sürürlər. Yelmslev yazır: “Dilçilik nəzəriyyəsi mövcud

mətnlər və dillərlə yoxlanıla (ya qəbul, ya da rədd edilə) bilməz. Bu nəzəriyyəni yalnız bir cəhətdən – ziddiyyətsizliyi və əhatəliyi baxımından yoxlamaq olar”.

Deduktiv nəzəriyyəyə isnad edən qlossematiklər nəzəriyyəni real varlıqdan tam uzaqlaşdırırlar. Elm üçün deduktiv və aksiomatik mülahizələr əsas və əhəmiyyətli hesab edilir.

Simvolik (və ya riyazi) məntiqdən Yelmslev dəqiq təhlil metodunu əxz etmişdir. Qlossematikanın simvolik məntiqdən faydalandığını bir sıra müəlliflər geniş şərh etmişlər. Simvolik məntiqlə qlossematik cəbr arasındakı fərq bu elmlərin məqsədi və çıxış nöqtəsi ilə əlaqədardır. Göstərilir ki, məntiqçilər hazır vahidlərə əsaslanır, lakin bu vahidlərin necə yarandığı ilə maraqlanmırlar; qlossematiklər isə müəyyən əməliyyat apardıqdan sonra öz vahidlərini müəyyənləşdirirlər. Deməli, qlossematika analitik, simvolik, məntiq isə sintetik xarakterli elmlərdir.

Bütün bunlarla əlaqədar qlossematiklərin nəzəriyyəyə münasibəti maraqlıdır. Onların fikrinçə, nəzəriyyə dilin fəlsəfəsindən fərqlənir. Nəzəriyyə ziddiyyətsiz, tam, əhatəli, sadə olmalıdır. Nəzəriyyə müəyyən real, mümkün qədər geniş faktlara istinad edir, lakin onun nəticələri faktlarla əlaqədar olmaya bilər. Odur ki, nəzəriyyə qapalı və immanentdir. Nəzəriyyənin dəyəri də faktlara müvafiq gəlməsində deyil, onun daxili quruluşundadır.

Qlossematika öz tədqiqatında deduktiv metoda əsaslanır. Deduktiv metod isə bütün riyazi elmlərin xarakter əlamətidir. Odur ki, qlossematik cəbri də riyazi fənlərə daxil etmək mümkündür. Simvolik məntiqdən Yelmslev bir sıra riyazi terminləri də əxz etmişdir: bir kəmiyyətin digərindən asılılığını əks etdirən “funksiya” termini, sabit (konstant) və ya dəyişən kəmiyyətlər anlayışı, obyekt-dil və metadil terminləri və s.

Qlossematiklərin görüşləri xaricdə və SSRİ-də çoxlu və kəskin tənqidlərə məruz qalmışdır. Öz-özlüyündə formal qlossematika cəbri heç də pis şey deyil, onun yaşama əsası vardır, dil materialını riyazi məntiq baxımınla öyrənmə prinsipini irəli atmaq olar. Bu cərəyanın nümayəndələrinin ciddi və mütənasib bir nəzəriyyə yaratması faktdır. Formal nəzəriyyə bizi real aləmdən

heç də uzaqlaşdırmır, bəlkə bu aləmi daha dərindən və düzgün şəkildə başa düşməyə kömək edir.

Nəzəriyyəyə daha çox diqqət yetirmələrinə görə qlossematiklər yalnız empirik faktları öyrənməklə kifayətlənən bəzi cərəyanlardan (deskriptivizm) müsbət mənada fərqlənir,

Dilçiliyin elə sahələri vardır ki, orada qlossematik tədqiqat daha məhsuldar ola bilər. Hər şeydən əvvəl, dillərin tipoloji təsnifatı sahəsini göstərmək olar. Sırf formal meyara əsaslanan, hərtərəfli tədqiqat məqsədi güdən qlossematika müxtəlif dillərin eyni şəkildə təsviri üçün bir ümumi əsas verə bilər – belə əsas funksiyalar təhlili ola bilər. Nə qədər ki eyni prinsip əsasında qurulmuş təsvir bütün dillərə aid edilmir, hər cür müqayisə əhəmiyyətsizdir. Bu da qlossematikanın əhəmiyyətini əks etdirir.

Digər bir mühüm sahə metadillərin və vasitəçi dillərin yarınmasıdır. İnsanın təfəkkür prosesini modelləşdirmək üçün kibernetikada və riyazi məntiqdə abstrakt formal universal dillər yaratmaq” lazımdır... Bu məqsəd üçün isə təbii dil ünsürlərinin bütün mümkün ola bilən birləşmə üsulları nəzərdə tutulmalıdır. Bu işin öhdəsindən yalnız qlossematika gələ bilər.

Hazırda tətbiqi dilçiliyin bir sahəsi olan interlinqvistika – köməkçi dillər (vasitəçi dillər və s.) haqqında elm inkişaf edir. Bu elmin məqsədi maşın tərcüməsi üçün, informasiya maşınları və s. üçün müasir köməkçi kodlar hazırlamaqdan ibarətdir. Bu işdə də qlossematikanın mühüm əhəmiyyəti vardır.

Daha bir sıra sahələrdə (yazılı dil sistemlərinin öyrənilməsi və tərtibində, gizli kodların düzəldilməsində və ya şifrənin açılmasında, dil dəyişmələrinin diaxronik öyrənilməsində və s.) qlossematika prinsiplərinin tətbiqi məhsuldar nəticələr verə bilər.

Burası var ki, qlossematikanın baniləri və onların ardıcılları bu nəzəriyyəni yeganə elmi nəzəriyyə kimi qələmə verməyə çalışırlar. Belə olduqda onların real dil faktlarının təhlili əvəzinə mücərrəd varlıqlar arasında funksiyaların məntiqi təhlili ilə məşğul olmaları etiraz doğurur. Qlossematiklərin digər bir qüsuru dilçiliyə riyazi metodları mexaniki tətbiq etməsi, dilçiliyin öz bağrından doğmuş metodları isə sıxışdırması və aradan çıxarmasıdır.

Bütün bunlara görə də qlossematika nəzəriyyəsi iki cəhətdən – onun ümumi müddəaları və konkret tədqiqatları cəhətdən kəskin tənqidlərə məruz qalmışdır.

Birinci məsələ belədir: dilçilik təhlili maddi substansiyadan sərf-nəzər edə bilirmi? Dilin struktur təsvirində formal təhlilə nə dərəcədə yer verilməlidir? Dilin hər cür struktur təhlilində sonsuz variantlar çoxluğu hər iki planda (xüsusilə ifadə planında) məhdud invariantlarla qeyd olunur. Bunun üçün isə əvvəlcə hər pozisiyada (paradiqmada) fərqləndirici (kommutabel) ünsürləri müəyyən etmək lazımdır, habelə müxtəlif pozisiyalarda olan ünsürləri eyniləşdirmək, yəni onları məlum invariantların variantları kimi qəbul etmək zəruridir.

Qlossematikada variantları eyniləşdirmək yolları göstərilir. Yelmslev öləri şəkildə dildə eyniyyət problemini xatırlayır, lakin onun həllindən boyun qaçırır, yalnız onu göstərir ki, fonemlər elə müxtəlif kateqoriyalara mənsub olması faktı əsasında fərqlənə bilər. Qlossematiklər nəzəri şəkildə substansiyaları nəzərə almadan formal fonematik təhlilin olduğunu iqrar edir, əməli olaraq isə təhlilin bütün mərhələlərində substansiyaya əsaslanırlar.

Təcrübə göstərir ki, dil vahidlərinin eyniyyətini müəyyən edəndə materiyasız keçinmək mümkün deyildir. Dil formasının substansiyadan asılı olmadığı fikri də qlossematiklərin səhvi kimi tənqid edilir.

Yelmslev dilin ifadə planı ilə məzmun planı təhlili arasında bir paralelizm olduğunu göstərmiş və bunu “izomorfizm” adlandırmışdı ki, bütün bunlar kəskin, qəti etirazlara səbəb olmuşdur.

Qlossematikanın bir sıra müddəaları konkret dillərin təsvirinə və tədqiqinə yaramadığından rədd edilir. A.Martine qlossematikanı “fil sümüyündən ibarət qala” kimi səciyyələndirmişdir. O bu zaman qlossematikanın çətin ifadə üsulunu nəzərə çarpdırmaq məqsədi güdüdü. Ənənəvi təsviri dilçilik tərbiyyəsi görmüş oxucular qlossematikanın irəli sürdüyü formal təyinləri, qeyri-adi terminləri, mücərrəd sözlərlə oyunbazlığını heç cür qəbul və həzm edə bilmir. Digər tərəfdən, qlossematika nəzəriyyəsi riyaziyyatçılara da aydın olmaya bilər, çünki bu nəzəriyyə formal sistemə de-

yil, mənalı (məzmunu olan) sistemə əsaslanır. Bütün bunların nəticəsidir ki, qlossematika məktəbi dilçilikdən təcrid olunur.

Maraqlıdır ki, son zamanlar struktur dilçilik yenidən qlossematikaya üz çevirib ondan istifadəyə çalışır. Maşın tərcüməsi ilə əlaqədar dilin məzmun planının təhlilinə mühüm əhəmiyyət verilir. Məzmun strukturunu təsvir etmək istəyənlər L.Yelmslevin işarələr və fiqurlar haqqında təliminə müraciət etməli olurlar. Hazırda elmi informasiya məsələlərini həll etmək ehtiyacı elm və texnikanın konkret bölmələrinin xüsusi metadilini yaratmağı tələb edir ki, bu işdə qlossematikanın çox böyük rolu və əhəmiyyəti vardır.

DESKRIPTİVİZM ANLAYIŞI

Buna “Amerika dilçiliyi” də deyilir. “Amerika dilçiliyi” dedikdə, hər kəsdən əvvəl, L.Blumfild və E.Sepir yada düşür. Deyirlər ki, bu iki görkəmli alim olmasaydı, ümumiyyətlə Amerika dilçiliyi olmazdı.

E.Sepirin tədqiqatı daha çox etnolinqvistika sahəsində özünü göstərir. O deyirdi ki, insanın dünya haqqında təsəvvürlərinin formalaşmasına dil təsir edir, bu formalaşma dildən asılıdır, dilin təsiri ilə baş verir. Bu fikir sonralar B.Uorf tərəfindən inkişaf etdirilmiş və Sepir-Uorf fərziyyəsinin əsasını təşkil etmişdir. İndinin özündə də ABŞ-da antropoloqlar və dilçilər həmin fərziyyə ilə məşğul olmaqdadırlar. Əslində dilin modelləşdirilməsi problemləri də öz başlanğıcını Sepir ideyalarından götürür. O, müxtəlif dillərin tipoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək əsasında onların təsnifat imkanlarını – genetik müqayisə əsasında qurulmayan təsnifat imkanlarını müəyyənləşdirmişdir.

Amerika dilçiliyinin təşəkkülündə L.Blumfildin rolu böyükdür. O, gənc qrammatiklərin dilçilik nəzəriyyəsini Amerikada əsaslı şəkildə yenidən nəzərdən keçirən əsas tədqiqatçıdır. Gənc qrammatikləri dilin sinxron təsvirinə etina etmədiklərinə görə tənqid edirdi. “Dili təsvir etmək üçün tarix sahəsində heç

bir bilik lazım deyildir”. Linqvistik dəyişmələrə psixoloji faktorların təsiri olmadığını göstərirdi. Amerika dilçiliyinin əsas cərəyanı – deskriptiv dilçilikdə ümumi metodika və konkret tədqiqat üsulları da Blumfildin adı ilə bağlıdır.

Amerika dilçilərinin E.Sepir və L.Blumfild irsinə münasibətləri müxtəlif olmuşdur. E.Sepirin rolu əsasən müxtəlif tematikalar (etnolinqvistik vətipoloji) irəli sürməsindən ibarətdir ki, bunlar indi də deskriptiv dilçiliyə daxil olmayan məktəblərin diqqət mərkəzində durur. Deskriptiv dilçilik adı altında birləşən bütün Amerika məktəbləri L.Blumfildin təsiri altında olmuşdur. Deskriptiv dilçilik 1933-1957-ci illərdə Amerikada əsas, hakim cərəyan kimi mövcud olmuşdur.

Amerika dilçiləri Avropa strukturalizminin sələfləri İ.A.Boduen de Kurtene və F.de Sössür ilə deskriptivizm cərəyanının inkişafının yetkinlik mərhələsində tanış olsalar da, əslində deskriptivizm Avropa strukturalizmi ideyalarının təsiri ilə formalaşmışdır. Deməli, Amerika dilçiliyinin “müstəqilliyi” haqqında danışmaq yersiz və səhvdir. Dilçiliyin tarixini obyektiv qiymətləndirən Amerika dilçiləri özləri də bu fikirdə olmuşlar. Amerika dilçilərinin bütöv bir nəslinin bütün dilçilik sahələrində yetişməsində mühüm rolunu oynayan L.Blumfildin məşhur “Dil” əsərindən məlum olur ki, müəllif Avropa dilçiliyi ilə dərindən tanışdır. Bununla belə Amerika dilçiliyinin səciyyəvi xüsusiyyətləri də vardır ki, bunlar daxili mahiyyətlə əlaqədardır. Hər şeydən əvvəl demək lazımdır ki, Amerika dilçilərinin bir sıra mühüm sahələri tətbiqi (əməli) səciyyəli olub, praktik faydalanma məqsədi (utilitarizm) güdür. Hələ keçən əsrin ortalarından başlayaraq Şimali Amerikada yaşayan çoxlu yerli qəbilələr üçün əlifbalar və yazı sistemləri yaratmaq, dini ədəbiyyatı bu dillərə tərcümə etmək üzərində çalışmaqdadırlar. Çoxmillətli Amerika dövlətlərində dillərin, xüsusilə ingilis dilinin tədrisi ən aktual problemlərdən olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Amerika dilçilərinin müxtəlif qrupları hazırda da, adətən, universitetlərdə və digər tədris müəssisələrində cəmləşmişdir.

İkinci dünya müharibəsi dövründə şifrləmə və düşmən şifrlərini açma işi ilə məşğul olan bir sıra hərbcilər ordudan tərxis olunduqdan sonra öz bilik və təcrübələrini yad dillərin öyrənilməsi işinə həsr etməyə başladılar ki, bu cəhəti özü də Amerika dilçiliyinin səciyyəvi xüsusiyyət kəsb etməsinə öz təsirini göstərmişdir.

Son zamanlar isə Amerika dilçiliyi daha çox və əsasən tətbiqi (əməli) istiqamət almışdır.

Xüsusilə inkişafının ilk dövrlərində Amerika dilçiliyinin simasının müəyyənləşməsində Şimali və Mərkəzi Amerikada yaşayan yerli xalqların dillərinə aid toplanan zəngin materialın həlledici əhəmiyyəti olmuşdur. Bu yerli dillər öz strukturuna görə Avropa dillərindən kəskin şəkildə fərqlənir və adətən latın-yunan dillərinin modelləri əsasında düzəlmiş “universal” qrammatikanın ənənəvi sxemlərinə sığışdırıla bilmir. Odur ki, F.Boas hələ Amerika dilçiliyinin ilk inkişaf dövrlərində dilləri heç bir aprior sxemə tabe etmədən, onların konkret xüsusiyyətlərinə isnad etməklə təsvir edilməsi prinsipini irəli sürmüşdü.

Çox müxtəlif və rəngarəng xüsusiyyətləri olan yerli dilləri öyrənmək üçün Amerika dilçiləri xüsusi nəzəri əsaslar yaratmalı idilər. Həm də onlar görürdülər ki, aborigenlərin dilləri çox sürətlə sıradan çıxır və deməli, informatla işləmək, dili təsvir üçün tələsmək zəruri olurdu. Bu cəhətləri nəzərdə tutmaqla tədqiqat üsulları fərqli olmalı idi.

Yerli dilləri öyrənmək üçün tətbiq edilən bu yeni metodların bəziləri sonralar ümumiyyətlə dilin təhlili üçün qəbul və tətbiq olunmağa başlamışdı. Elə buna görədir ki, semantikanı bilmədən də dili təsvir etmək mümkündür – prinsipi geniş yayılmağa başladı.

Amerika dilçiliyinin bir xüsusiyyəti də onun cərəyanlarından birinin psixologiya ilə sıx şəkildə əlaqədar olmasıdır. Bu dilçilik “mədəni antropologiya” (bu termin nəinki etnoqrafiya mənasında, habelə daha geniş mənada – insan mədəniyyətiin, dil də daxil olmaqla, müxtəlif formaları haqqında elm mənasında işlənir) ilə əlaqədardır.

İnsan davranışının müxtəlif formalarının, o cümlədən linqvistik formaların dərinədən, hərtərəfli tədqiqi nəticəsində dilçilikdə yeni bir cərəyan – etnolinqvistika meydana çıxmışdır.

Deskriptiv dilçilik əvvəllər mövcud olan və ya yeni-yeni yaranmaqda olan bir sıra cərəyanların əmələ gəlməsinə güclü təsir göstərmiş və göstərməkdədir. Məsələn, deskriptiv dilçiliklə bir sıra ümumi cəhətləri olmasına baxmayaraq onun təsiri ilə yaranmış antropoloji dilçilik məlumatı qeyd etmə, informantla işləmə baxımından, habelə öz xüsusi terminologiyasına görə həmin deskriptiv dilçilikdən kəskin şəkildə fərqlənir.

Digər tərəfdən bir sıra aralıq fənləri öz metodlarını irəli sürməklə deskriptiv dilçiliyə güclü təsir göstərmişdir. Məsələn, riyazi dilçiliyin müstəqil bir dilçilik sahəsi kimi formalaşmasını göstərmək olar.

Dil hadisələrinin kəmiyyət baxımından öyrənilməsi Amerika dilçiliyində geniş yayılmışdır. Dilin sosial baxımdan təbəqələşməsi, dillərin tipologiyası məsələləri, dil kontaktları və s.-ni öyrənməkdə hesablamaların rolu böyükdür. Dilçilikdə statistik metodun tətbiqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Məsələn, M.Svodeş tərəfiidən qlottoxronologiya – tarixə qədərki dövrdə dil divergensiyalarının (fərqlənmə) müəyyənləşdirilməsi üsulunu göstərmək olar. Ç.Qrinberq riyazi metodlar vasitəsilə dillərin mənşəcə qohumluğunu sübut etmə prinsipini irəli atmışdır. Deməli, Amerika dilçiləri psixolinqvistika, etnolinqvistika, antropoloji dilçilik, tətbiqi və riyazi dilçilik və s. problemlərlə məşğul olurlar. Orada tarixi-müqayisəli dilçiliyin bəxti gətirməmişdir. Dilçiliyin bu sahəsi Amerikada böhran içərisindədir. Onlar həm tarixdən, həm də müqayisədən əl çəkib yalnız təsviri metodla kifayətlənməyi lazım bilirlər.

Ən müxtəlif məktəblər 1924-cü ildə təsis edilən Amerika dilçilik cəmiyyəti ətrafında cəmlənmişdir. Deskriptiv dilçiliyin formalaşmasında mühüm rol oynayan bu məktəb 1925-ci ildən “Dil” adlı jurnal nəşr edir və ən müxtəlif cərəyanların yaranmasında təşkilati rol oynamışdır. 1942-ci ildən Ç.Treycerin redaktorluğu ilə “Dilçilik məsələləri” jurnalı deskriptivizmin yayılmasına böyük təkan vermişdir.

1943-cü ildə təşkil olunan Nyu-York dilçilik dərnişyi 1945-ci ildən “Söz” (“Word”) adlı nəzəri jurnal nəşr etməkdədir. 1959-cu ildən “Antropoloji dilçilik” jurnalı nəşr olunur. Daha bir sıra devri dilçilik nəşrləri mövcuddur.

ABŞ-da əsasən, müharibədən sonra dilçilik tədqiqatları geniş miqyas almışdır.

Bir sıra ikinci dərəcəli fərqləri nəzərə almasaq, demək olar ki, Amerika dilçiləri üç məktəbdə qruplaşmışlar.

Birinci məktəb L.Blumfildin tələbələri və ardıcılarını birləşdirir və Avropada adətən “Yel məktəbi” adlandırılır. Əsas nümayəndələri C.Treyser, B.Blok, Z.S.Hərris, Q.L.Smit və başqalarıdır. L.Blumfild yetkin çağlarında Yel universitetinin professoru idi. Onun ideyalarını həmin dilçilər daha dərindən mənimsəyib təbliğ etmişlər. Həm distributiv təhlil metodu, həm də vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlil metodu ilk dəfə bu məktəbdə əsaslandırılmışdır. Bu məktəbin başlıca xüsusiyyəti açıq, qabarıq şəkildə antimentalizm (antipsixologizm, fizikalizm) səciyyəsi daşmasıdır.

Məhz bu məktəbin nümayəndələri tələb edirlər ki, nəinki fonologiya sahəsində, habelə morfologiya səviyyəsində də dilçilik tədqiqatları apararkən mənə faktorundan qəta şəkildə sərf-nəzər edilsin.

İkinci məktəb nümayəndələri də müəyyən qədər L.Blumfildin ardıcılları hesab oluna bilər. Onlar Blumfildin nəzəriyyəsini deyil, daha çox tədqiqat texnikasını mənimsəmişlər. Enn-Arbor (Miçiqaş ştatı) məktəbi adlanan bu qrupun üzvləri K.L.Payk, Ç.Friz, Y.Nayda və başqalarıdır. Bu məktəbin nümayəndələri dilin formal təsvirində L.Blumfildə yaxınlaşalar da, ruhən həm də E.Sepir ideyalarına yaxındırlar. Sepirin təsiridir ki, onlar mentalist psixoloji görüşlərə açıq şəkildə tərəfdar çıxır, dilçilik tədqiqatlarında informantın davranışına təsir göstərən ekstralinqvistik (psixoloji, sosioloji, etnik və s.) faktorlardan geniş miqyasda istifadə edirlər. Digər tərəfdən L.Blumfildin təsiridir ki, “emallar” prinsipi üzrə tədqiqatlar indi də bu məktəbdə geniş miqyasda aparılır.

Emalar səviyyəsində tədqiqat prinsipini M.Svodeş 1934-cü ildə irəli sürmüşdür. Əslində fonoloji səviyyə üçün irəli sürülsə də, digər səviyyələrdə tədqiqatlarda da istifadə olunmağa başlamışdır. Bu prinsip təsvirin ən son həddə olan ibtidai vahidlərini dil sisteminin təsviri üçün zəruri olan terminlərlə ifadə etməyi nəzərdə tutur. Universal dil vahidlərinin təsvirində işlənən terminlərin hamısında şəkilçi kimi çıxış etdiyi üçün (fonem, morfem, taksem, semema, leksema, qrafem və s.) bütövlükdə prinsip “emalar” prinsipi, “emalar” səviyyəsində təsvir prinsipi adlanır. Bu “emalar” prinsipini insan davranışı ilə əlaqədar olan bütün hadisələrə tətbiq etməyə cəhd göstərmişlər. Məsələn, K.L.Payk insan fəaliyyəti vahidini bildirmək üçün “biheviorem” termini işlətməyi təklif etmişdi. Bu cəhətinə görə həmin məktəb digər deskriptiv məktəblərdən qəti şəkildə fərqlənir.

Amerika strukturalizminin üçüncü məktəbi transformasion təhlil məktəbidir. Başlıca nümayəndələri: N.Xomski, R.Liz və b.

Transformasiya nəzəriyyəsi əslində vasitəsiz iştirakçılar metodunun təkmilləşdirilməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. İlk dövrlərdə bu metodu inkişaf etdirənlərdən biri də əslində deskriptivizmin görkəmli nümayəndələrindən Z.S.Hərris hesab olunur.

Bununla belə, transformasion dilçiliyin irəli sürdüyü dil təsvirinin yeni modeli əslində klassik deskriptiv qrammatika modelinin əksidir. Klassik deskriptiv model analitik meyillirdisə, transformasion təhlil sintezləşdirmə məqsədi güdür. Bu mənada deskriptiv dilçilikdən köklü şəkildə fərqlənən törədici (generativ) qrammatikanın məqsədi də başqadır. Bu generativ qrammatika L.Blumfildin bir sıra ideyalarından əl çəkir. Bununla belə transformasion dilçilik fonologiya və morfemika səviyyəsində deskriptiv təhlilin nəticələrini qəbul edir və elə buna görə də transformasion dilçilik deskriptivizmin üçüncü qolu, onun inkişafının yeni mərhələsi hesab olunur.

Ümumiyyətlə, Amerika dilçiliyi ardıcıl fəlsəfi əsasdan məhrumdur. Burada ən müxtəlif, fərqli, zidd dünyagörüşlərinin eklektikcəsinə birləşdiyi müşahidə olunur. Məsələn, L.Blumfild öz

nəzəriyyəsini “materialist” nəzəriyyə hesab edir. O, ənənəvi dilçiliyin idealist nəzəriyyələrinə qarşı çıxıb əvvəllər vulqar materialist mövqedə dururdusa, sonralar neopozitivist mövqə tutmuşdur. Özünün dediyinə görə, L.Blumfild K.Marksın “Kapital”ı ilə tanış olarkən ən çox ona təəccüblənmişdir ki, ictimai davranışa Marksın yanaşma üsulu ilə onun (Blumfildin) dilçiliyə yanaşma üsulu arasında bir bənzərlik, analogiya vardır (əlbəttə, burada deskriptiv dilçilik nəzərdə tutulur).

Deskriptiv dilçiliyə müasir pozitivizmin çox güclü təsiri vardır. Bu təsirə görədir ki, deskriptivizmin əsas məqsədi dili təsvir etməkdən ibarət hesab olunur, yəni dil faktları müəyyən səliqə, nizamla qeyd olunur, bu faktlar izah olunmur. Hər hansı materialın yalnız təsvir edilməsi, onun izah olunmaması əslində pozitivizm deməkdir. Bu cəhətdən M.Cons tərəfindən söylənen aşağıdakı mülahizələr səciyyəvidir: “Dilin strukturu ilə əlaqədar “nə üçün” sualına biz cavab vermirik”. “Biz dəqiq təsvirə cəhd edirik, izah etməyə cəhd etmirik”. “İzahatı yalnız uşaqlar istəyirlər, bizim hər birimizdə bir az uşaqlıq var; lakin deskriptivizm öz ləyaqətini bunda görür ki, bu uşağa üz vermir”.

Digər deskriptivistlər (Blok, Treyser, Hərris) də belə hesab edirlər ki, dilçiliyin başlıca məqsədi qeydə almaq və təsnif etməkdən ibarətdir.

40-50-ci illərdə bəzi deskriptivistlər dilin elə bir formal təhlilini vermək istəyirdilər ki, bu təhlildə məna nəzərə alınmasın. Bu tələb əslində 30-cu illərdə Vyana dərnəyində inkişaf etdirilən məntiqi sintaksisin tələbi idi. R.Karnapın başçılıq etdiyi bu nəzəriyyə “əsas diqqəti işarələrin (məsələn, sözlərin) mənasına yox, ifadələrin (məsələn, cümlələrin) bildirdiyi anlamlara yox, bəlkə ifadələri təşkil edən işarələrin növlərinə və ardıcılığına yönəldirdi”(R. Karnap).

L.Blumfildin irəli atdığı məsələlərdən biri dildə məna və dilçilik tədqiqlərində mənanın rolu məsələsidir. O göstərdi ki, üzvlənməmiş, qeyri-müəyyən məna anlayışından dil təhliliidə bir meyar kimi istifadə etmək mümkün deyildir. Dilçi özünü hər şeyi bilən, bütün bilik sahələrindən xəbərdar olan bir tədqiqatçı

yerinə qoymamalıdır. O yalnız linqvistik məna (ümumiyyətlə məna yox) anlayışından bəhrələnmə bilər, belə bir anlayışı tətbiq etmək lazımdır. Blumfeld linqvistik təhlilində mənanı nəzərə almağı zəruri sayırdı. Lakin 40-50-çi illərdə bəzi deskriptivistlər məna anlayışını dilçilikdən çıxarıb atmağı tələb edirdilər. Bu cəhətdən ən çox fərqlənən Z.S. Hərris sırf distributiv metodikanın köməyi ilə morfoloji tədqiqatlar aparmağın mümkünlüyünü iqrar edirdi. Lakin sonralar mənanın relevantlığını qəbul etməyə başladılar. Yalnız fonologiya sahəsində indi də fonetik distributiv təhlil öz qüvvəsini saxlamaqdadır.

Ənənəvi məna anlayışı Amerika strukturalistləri tərəfindən iki yerə bölünür: referent məna və diferensial məna. Referent məna linqvistik cəhətdən fərqləndirməyə qabil deyil, yəni linqvistik baxımdan relevant deyil (irrelevantdır). Halbuki diferensial məna fonologiya sahəsi istisna olmaqla bütün sahələrdə nəzərdə tutulmalıdır.

Deskriptivizmə görə, dilin daxilə strukturu qarşılıqlı şəkildə əlaqədar olan üç komponentdən ibarətdir: ifadə planı (fonologiya, morfolojiya, fonomorfolojiya), məzmun planı və lüğət. Q.Flison yazır ki, “dilçilikdə məzmun sisteminin öyrənilməsi ifadə sisteminin öyrənilməsinə nisbətən daha yavaş və az effektiv şəkildə gedir. Əslində bu vaxta qədər ona tam elmi tədqiqat demək olmaz”¹.

Dilçiliyin üç mərkəzi, əsas (qrammatika və ya morfolojiya, fonologiya, morfonologiya) və iki əlavə (semantika, fonetika) sistemdən təşkil olunduğu iddia edilir. Əslində deskriptiv dilçilik yalnız fonoloji və morfoloji tədqiqatlarla məşğul olur. Onların fikrincə, əsl dilçilik və ya mikroliqvisitika elə fonologiya və morfolojiyadan ibarətdir. Deskriptivizm anlayışında alınan bu iki fənn ənənəvi dilçilik fənlərinin bir neçəsini əhatə edir. Fonologiya həm də ənənəvi fonetikanı əhatə edir, ənənəvi morfolojiya da, ənənəvi sintaksis də deskriptiv morfolojiyanın tərkibinə daxil olur. Amerika dilçiləri morfoloji təhlildə sözdüzəldici və

¹ Г.Глисон. Введение в дескриптивное лингвистике. М. 1959. сәһ. 44,

sözdəyişdirici morfevləri fərqləndirmirlər. Bu cəhətdən L.Blumfeld və K.L.Payk istisnalıq təşkil edirlər. Onlar sözdəyişdirici morfevlərn qrammemlər və ya taqmemlər adlandırmışlar.

ABŞ-da dilin sinxron təhlili əsas hesab edildiyi üçün idiolektlərin (fərdi danışıq, dil) zaman və məkanca çox məhdud məcmuyu tədqiq edilmiş olur. Tarixi faktlara əsla etina edilmir və göstərilir ki, belə faktlar tədqiqatçıya heç bir şey vermir, bəlkə onu dolaşdırır.

Deskriptiv dilçinin işi iki hissədən ibarət olur: dil materialını toplama və onun daxili sistemini (quruluşunu) sistemləşdirmə. Material toplama və onun struktur təhlili tədqiqatın iki ardıcıl mərhələsi deyil, bəlkə iki qarşılıqlı şəkildə əlaqədar cəhətidir. Belə hesab olunur ki, dilin strukturunun adekvat təsviri üçün öyrənilən dilin bütün korpusu nəzərə alınmalıdır. Dilin korpusu dedikdə o dildə mümkün ola bilən bütün ifadələrin məcmuyu nəzərdə tutulur.

Deskriptiv dilçilikdə dilin ən kiçik qlobal (ümumi) vahidi morfem hesab edilir. Morfem təhlil edilən sözləmin üzvlənməsi (üzvlərə bölünməsi) nəticəsində əldə olunur. Sözləmə fonetik cəhətdən belə tərif verilir: iki fasilə arasındakı nitq axını parçası **sözləm** adlanır. Nəzərə alınmalıdır ki, faktik olaraq tədqiqatda sözləm heç də ilkin, başlanğıc nöqtə hesab edilmir. Dilçilik tədqiqatı üçün bütün səviyyələrdə əsas əməliyyat metodu substitusiyaya metodu hesab olunur. Nitq axınının müxtəlif uzunluqda təkrarlanan parçaları (seqmentlər) bir-birini əvəz edir. Bu əvəzetmə üsulu ilə müvafiq dilçilik vahidləri üzə çıxarılır. Bu zaman (substitusiyaya prosesində) bəzən əhatə sabit qalır, ayrılan, seçilən ünsür (fokus adlanan ünsür) əvəz edilir; bəzən də fokus dəyişir, əhatə dəyişir. Sonra qarşılıqlı şəkildə bir-birini əvəz edən parçalar tədqiqatçı tərəfindən müxtəlif siniflərə bölünür ki, bu siniflər invariant vahid kimi çıxış edir. Sözləmlərin müxtəlif səviyyələrdə ardıcıl seqmentasiyası ilə vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlil metodu da məşğul olur. Beləliklə, nitq axınının seqmentasiyası (seqmentlərə bölünməsi) və seqmentlərin siniflər üzrə qruplaşdırılması dilçilik tədqiqatının bütün səviyyələrində aparılır.

Mətnin seqmentasiyası nitqdə təkrarlanan ünsürləri müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bunların sonrakı identifikasiyası (eyniləşdirilməsi) əsasən distributiv meyarların köməyi ilə baş verir. Amerika dilçiliyinin fərqli xüsusiyyətlərindən biri də dilçilik tədqiqatlarında distributiv meyarla üstünlük verilməsi hesab olunur. Bu cəhətə Amerika dilçiliyi üçün o dərəcədə səciyyəvidir ki, hətta Yel məktəbi “distributiv dilçilik” adı ilə tanınır. Z.S.Hərris distributiv dilçiliyin mahiyyətini belə göstərir: “Deskriptiv dilçilik bütünlükdə nitq fəaliyyəti ilə deyil, bəlkə nitqin müəyyən müntəzəmlikləri ilə məşğul olan xüsusi tədqiqat sahəsidir. Bu müntəzəmliklər tədqiq edilən mətnin müəyyən əlamətlərinin distributiv əlaqələrindən, yəni sözlərin daxilində bu əlamətlərin təkrarlanmasından ibarətdir. Deskriptiv dilçiliyin başlıca məqsədi nitq prosesində ayrı-ayrı hissələrin və ya əlamətlərin bölüşdürülmə əlaqəsini (distribusiyası) və ya düzülüş, tərtib sırasını (aranjirovka) öyrənməkdən ibarətdir”. Burada Hərris dilçiliyin məqsədini distributiv təhlil ilə məhdudlaşdırdığına görə tənqid olunmuşdur. Məsələn, L.Yelmslev göstərirdi ki, “distribusiyaya nəzəriyyəsi aydınlaşdırmır ki, bu və ya digər vahid dilin özündəmi bölünür, yoxsa dilçi bunu bölməlidir. Hər iki halda “distribusiyası” termini struktur təhlildən fərqli olan yeni bir şey demir”.

Distributiv təhlildə işlənən “əhatə” termini də etiraz doğurur. Deskriptiv dilçiliyə görə distribusiyaya tədqiq edilən, öyrənilən ünsürün iştirak etdiyi əhatələrin məcmuyudur. Deməli, bu dilçilikdə başlıca anlayış “əhatə” anlayışıdır. Əhatə nədir? Tədqiq edilən ünsürün hər iki tərəfindən istənilən miqdarda uzanan qonşu parçalara “əhatə” deyilir ki, bu izah o qədər də aydın və dəqiq deyildir. Belə olduqda “distribusiyası” termini dəqiq olmayacaqdır. Odur ki, yalnız distributiv əlaqələri təhlil etməklə dili öyrənməyin mümkün olduğunu söyləyən Amerika dilçiləri haqlı olaraq tənqid edilmişlər. Bununla belə, dilçiliyə distributiv metodun gətirilməsi dil materialını obyektiv şəkildə təhlil etmə üsullarının dəqiqləşməsinə səbəb olmuşdur.

Amerika dilçilik ədəbiyyatında bəzən “dolaşqı filosofçuluqla məşğul olan” Avropa dilçiləri tənqid edilir. F.de Sössürün dil

və nitq qarşılaşdırması haqqında mülahizələrinə deskriptivistlər heç bir əhəmiyyət vermirlər.

Formalizmə güclü meyl ilə əlaqədardır ki, deskriptivistlər riyaziyyatdan və məntiqdən alınmış yığcam postulatlar və təriflər sistemindən bol-bol istifadə edir, ifadə tərzinin xarici formasına xüsusi diqqət yetirirlər.

Amerika strukturalizmi son zamanlar Avropa dilçiləri ilə yaxınlaşmaq meylləri əks etdirir. Qəti həll edə bilməsə də, Amerika dilçiliyi bir sıra köklü problemləri irəli sürməsi ilə avropalılardan qabağa düşmüş olur. Onlar sinxron fonoloji və morfoloji təhlildə daha böyük nailiyyətlər qazanmışlar. Fonemin müəyyənləşdirilməsində diferensial səslənmə (fonem dildə funksional cəhətdən dəyəri olan səs-tipdir) meyarı Avropa dilçiliyi ilə əlaqədardırsa, onun diferensial məna meyarı deskriptiv dilçilikdən gəlir.

Amerika strukturalizminin başlıca ciddi qüsuru orada bir ictimai hadisə kimi dil nəzəriyyəsinin yoxluğudur. Bu da dilçilik problemlərinin məhdudluğuna səbəb olur. Digər qüsurlar Amerika dilçiliyinin fəlsəfi əsasdan məhrumluğudur. Bunun nəticəsidir ki, dilçilərin öz obyektlərinə yanaşma üsulu bir sıra hallarda ziddiyyətli olur və neopozitivizmin səhv metodologiyasına əsaslanır. Deskriptivizmin daha bir qüsuru dilçilik nəzəriyyəsinin izah etmə, aydınlaşdırma qüdrətinə etinasızlıqdır. Bu cəhətdən modelləri izah etməyə çalışan transformasion qrammatika müsbət mənada fərqlənir. Dilin əsas və ümumi vahidi olan söz haqqında təlim Amerika dilçiliyinə yaddır. Müvafiq şəkildə morfem anlayışı çox genişləndirilmiş və şişirdilmişdir. Bütün bunlar deskriptiv cərəyanın qüsurlu, birtərəfli cərəyan olduğunu əks etdirir.

ABŞ-da fonoloji nəzəriyyə hər kəsdən artıq M.Svodeş və V.Tvoddelin adı ilə bağlıdır. Fonologiyada L.Blumfeldin o qədər də orijinal fikirləri yoxdur. E.Sepir Amerika fonologiyasında əvvəllər müəyyən yer tutsa da, sonralar onun mülahizələri köhnəlib sıradan çıxmışdır.

Deskriptiv dilçilər ümumi fonologiya daxilində fonetika ilə fonemikanı qarşılaşdırırlar. Çox vaxt onlar fonetikanı, ümumiyyətlə dilçilik nəzəriyyəsiindən kənar hesab edir və onu dilçiliyə

qədərki fənn (predlinqvistika) kimi qələmə verirlər. Hələ L.Blumfild bu fikirdə idi. Dilçilik fənlərini təsnif edərkən C.Treyser də fonetikani dilçiliyə qədərki elm sayır. Bununla belə deskriptivizmdə fonetika ilə fonologiyanın əlaqəsi çox mürəkkəbdir.

Tədris işləri ilə əlaqədar ABŞ-da fonetikanın akustik iə artikulyator cəhətdən daha intensiv öyrənilməsi diqqəti çəlb edir. Artikulyator fonetika fiziologiyasının, akustik fonetika isə fizikanın bir bölməsi kimi tədqiq olunur. Bunlardan da akustik fonetika daha çox diqqət yetirilir. ABŞ-da fərdi nitq səslərinin öyrənilməsi əsas yer tutur. Burada fon adlanan səslər yarımşinfi istisnalıq təşkil edir. İngilis fonetik ənənəsindən əxz edilmiş fon termini Amerika dilçiliyində dəqiq mənada işlədilmir. İnformantdan alınan mətnin ilkin yazılışı üçün fonetik transkripsiyadan istifadə olunur. ABŞ-da fonetik transkripsiyanın iki növü fərqləndirilir. Fonik transkripsiya tələffüzün xüsusiyyətlərini tamamilə dəqiq qeyd etmə məqsədi güdürsə, allofonik transkripsiya yalnız fonemlərin allofonlarını qeyd edir.

Deskriptivizmə görə, fonologiya nitqdə səslərin bütün vəzifələrini öyrənir və daha geniş dilçilik sahəsidir. Fonemika isə yalnız fonemləri və onların aranjirovkasını qeyd etməklə kifayətlənir.

Fonologiya daxilində, adətən, fonemika (ayrı-ayrı vahidləri qeyd və təsnif etməklə məşğul olan elm) və fonoloji taktika və ya fonotaktika (həmin vahidlərin birləşmə modellərini müəyyən-ləşdirən elm) fərqləndirilir. Fonologiyanın tərkibinə habelə morfofonologiya və morfofonemika daxil olur.

Amerika strukturalizminin fonoloji nəzəriyyəsində əsas vahid fonem hesab olunur. Hələ L.Blumfild göstərirdi ki, “dilini təsviri fonologigadan başlanır”. Deskriptivizmə görə fonem mətnədə səslərin dəyişən, növbələşən sırasıdır. Bu sıranı təşkil edən ünsürlər səslər yarımşinfindən ibarətdir və fonemin allofonu hesab olunur. Deməli, Amerika dilçiliyində allofon Praqa məktəbinin fonem variantı termininə müvafiqdir.

Avropa strukturalizminin fonoloji nəzəriyyəsində söz fərqləndiricilik meyarı nə qədər mühüm rol oynasa da, deskripti-

vizmdə fonemlər sadəcə qarşılaşdırma və ya kontrast münasibətdə olan vahidlər kimi təqdim edilir. Amerikalılarda fonoloji kontrast anlayışı Praqa dilçiliyindəki filoloji qarşılaşdırma (oppozisiya) anlayışına uyğundur. Deskriptivizmə görə fonemin mənası yoxdur. Ona görə də fonoloji təhlildə semantik meyar relevant deyildir.

Amerika strukturalizmində fonoloji təhlil metodikası dərin-dən və hərtərəfli işlənilmişdir. Fonetik transkripsiyada yazılmış mətn dilçiyə təqdim olunur. Bu transkripsiya ya çox detallaşdırılmış, ya az detallaşdırılmış, ya da mətni seqmentlərə səhv bölmüş ola bilər. Əgər o, çox detallaşdırılmışsa, sonrakı fonoloji təhlil üçün əlverişli şərait yaranmış olur. Lakin buraxılan hər cür səhv əlavə düzəlişlər aparmağı tələb edir. Əvvəlcə fonetik cəhətdə bənzərliyi təxmin edilən vahidlər alınır və onların distributiv əlaqələri müəyyənləşdirilir. Amerika dilçilərinin irəli atdıqları seqmentasiya və allofonların eyniləşdirilməsi anlayışları fonoloji təhlilin iki mərhələsi deyil, bəlkə onun iki cəhətidir.

Amerika dilçilərinin bəziləri (K.L.Payk, Ç.Hokket) qrammatikada tətbiq edilən vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlil metodunu fonologiyaya da tətbiq etməyə çalışsalar da, ümumiyyətlə, bu meyl geniş yayıla bilməmişdir.

Praqa dilçiliyində fonemin diferensial əlamətlərinə çox geniş yer verilsə də, Amerika strukturalistləri buna o qədər də diqqət yetirmirlər. Bu cəhətdən – diferensial əlamətlər səviyyəsində fonemə diqqət verməmək baxımından deskriptivistlər qlossematiklərlə birləşirlər. Nəticədə Amerika dilçiləri allofonlar arasında sırf fonetik fərqləri nəzərə almır, dil vahidlərini yalnız struktur cəhətdən qarşılaşdırırlar.

Deməli, Amerika strukturalizmində əslində dəqiq və ümumiləşmiş fonetik vahid anlayışı yoxdur. Bu dilçilik fərdi səslərlə – sait, samit, superseqment hadisələrlə məşğul olur. Bununla yanaşı, Amerika dilçiliyində fonem tamamilə mücərrəd, ümumiləşmiş vahid, mücərrəd səs tipi hesab olunur, özü də funksional əməliyyatla deyil, fonetik-distributiv metodla müəyyənləşdirilir. Fonem haqqında göstərilən hər iki meyl məntiqi cəhətdən bir-bi-

rini tamamlayır və əslində vahid, qeyri-funksional bir təlim yaranmış olur. Deməli, burada fonetika və fonologiya arasındakı keyfiyyət fərqi silinib kədir. Ona görə də V.Tvoddel köstərir ki, Amerika dilçiliyində fonoloji təhlil fonetik təhlilin davamıdır. K.L.Payk yazır ki, fonetika xam material verir, fonemika isə onu mənimsəyir. Dilin fonem inventarı fonotaktikanın ixtiyarına keçir. Fonotaktika fonemlərin birləşmə qanunlarını öyrənir. Öyrənilən dilin fonem inventarı müəyyənləşdirildəndən sonra dilçi bu fonemləri təsnif etməli olur.

Digər strukturalizm məktəblərində olduğu kimi, burada da sait fonemlər samitlərlə qarşılaşdırılır. Burada supersegment fonemlərə və ya prosodemlərə xüsusi əhəmiyyət və yer verilir.

Ümumiyyətlə, Amerika dilçiliyi fonem prinsiplərini digər səviyyələrdə dil hadisələrini öyrənməyə də tətbiq edir. Məsələn, fonoloji tədqiq üsullarından morfoloji səviyyədə tədqiqatlarda da istifadə edilir. Onlar habelə nitqin müxtəlif antropofonik xüsusiyyətlərini də eyni üsulla tədqiq edir, başqa sözlə, fonemlərin eyrənilməsi üçün məqbul görülən üsullardan intonasiya, vurğu, səsin uzunluğu və s. hadisələrin öyrənilməsində də istifadə edirlər.

Sait və samitlərlə yanaşı, prosodik hadisələri də fonemlərə daxil etməyi ilk dəfə L.Blumfild irəli sürmüşdür. O hələ 1926-cı ildə “adi ingilis söz vurğusunu, Çin dilinə xas tonu” fonemlər sırasından sayırdı. Z.Hərris də intonasiya, prosodem haqqında göstərir ki, onlar da fonemlərlə eyni hüquqa malikdir və ümümləşmiş fonemlərdir. Bununla əlaqədar bəzi dilçilər (B.Blok, C.Treyser) fonemin iki növünü – “segment” və “supersegment” fonemləri fərqləndirməyi təklif etmişlər. Segment fonemlər fonetik səviyyədə müəyyən xətti ardıcılıqla, zəncirvari tərzdə gələn səslərdir. Bura samit, yarım sait və saitlər daxildir. Bu səslərin üzərində yayılan səs qatı supersegment fonemlərdir.

Morfofonem və morfofonologiya terminlərini elmə İ.A.Boduen de Kurtenenin tələbəsi, Polşa alimi Q.Ulaşın gətirmişdir. Amerika dilçiliyində bu terminlər 1934-cü ildən (C.Treyser və M.Svodeşin əsərlərində) işlədilməyə başlamışdır. Hazırda deskriptivistlərin çoxu morfofonemikani morfolojiyaya daxil edirlər.

Lakin Ç.Hokket qrammatika və morfofonemikanı müxtəlif və müstəqil dilçilik sahələri hesab edir. C.Treyser isə belə hesab edir ki, morfofonemi fonologiya vahidi sayan N.S.Trubetskoy haqlıdır. Bu son fikri transformasion qrammatika nümayəndələri də müdafiə edirlər. Onlar morfofonologiyayı transformasion fonologiyaya daxil edirlər.

Deskriptiv dilçilikdə fonem səs invariantı, səs tipi hesab olunursa, morfofonem müxtəlif səstiplərini birləşdirir. Deskriptivistlər morfofonemi müəyyən edərək morfem anlayışından çıxış edirlər. Bu dilçiliyə görə morfemin leksik və qrammatik mənası vardır. Lakin əslində fonem heç də morfemin üzvlənməsi nəticəsində yox, sözün üzvlənməsi nəticəsində təzahür edir. Buradan çıxış edərək bəzən “morfofonem” termininin işlədilməsinə qarşı çıxır, onun dolaşığığa səbəb olduğunu göstərir.

Deskriptiv dilçiliyin ən görkəmli nümayəndələrindən R.Uellz bu cərəyanı belə səciyyələndirmişdir: “Deskriptiv dilçilik təsvir (etmək) üçün irəli sürülən göstərişlər toplusudur. Bu dilçiliyin məqsədi dilin tam, bütöv və məntiqi ardıcılığa malik modelini yaratmaqdır”. Modelləşdirmə problemini ilk plana çəkəni bu dilçiliyin müsbət və üstün cəhəti hesab olunur.

Amerika dilçiliyinin lap ilk inkişaf dövrlərində modelləşdirmə probleminə maraq yaranmışdır ki, bu da öz əksini ən əvvəl F.Boasın hind dillərinin sistemli təsvirinə həsr olunmuş əsərlərində tapmışdır.

Boas dillərin təsvirində çalışırdı ki, hər dilin öz strukturu, tipoloji xüsusiyyətləri, “ruhu” meydana çıxarılsın. Ona görə də hindu dillərini latın dili qrammatikası sxemlərinə uyğun şəkildə öyrənməyin qəti əleyhinə çıxır- dı. Sonralar da Amerika dilçiləri dilin təsviri üçün ənənəvi modelləri rədd edib, yeni qrammatik sxemlər axtarmağa başladılar. Əvvəllər Amerika hindu dillərinin qrammatikaları üçün irəli sürülən təsvir sistemi tədricən dekriptivistləri təmin etmirdi. Əvvəllər irəli sürülən modeldə (E.Sepir və başqaları) bir çox linqvistik strukturlar öz düzəlmə, yaranma prosesində təsvir olunurdu. Proses dedikdə tarixi inkişaf nəzərdə tutulmur, bəlkə müasir dilin hərəkət mexanizmi nəzərə alınır.

Sonralar burada proses anlayışı atılır, dil formalarındaki fərqlər dil vahidlərinin özləri və onların birləşmə qaydaları arasında olan fərqlər kimi alınıb izah edilir. Bu yeni modelə “klassik deskriptiv model” də deyilir və bu model 40-cı illərin əvvəllərində Z.Hərris tərəfindən irəli sürülmüşdür. Ç.Hokket, B.Blok, C.Treyser də onun ardınca gedərək L.Blumfeldin ideyalarına əsaslanır və xüsusilə onun belə bir fikrinə isnad edirdilər ki, hər bir söyləmə müəyyən miqdar minimal (ən kiçik) formalara qədər bölünə bilər ki, bunlara morfem deyilir və bunlar bir-biri ilə müəyyən nisbətdə sıralanmış olur. Morfemlərin sıralanma, düzülmə qaydasına aranjirovka deyilir. Onların fikrincə, qrammatikanın məqsədi morfemləri və onların kombinasiyalarını ətraflı, hərtərəfli təsvir etməkdir. Lakin tezliklə məlum oldu ki, Hərrisin modeli çox mürəkkəbdir, morfem və morfemlərin aranjirovkası anlayışları qeyri-müəyyəndir. Dəqiqlik və sadəlik əldə edilmədiyindən tezliklə yeni model axtarılmğa başlandı. Z.Hərris, N.Xomski, R.Liz, D.Uors tərəfindən irəli sürülən yeni model əvvəlki iki qrammatikadan fərqlənir. Əgər əvvəlki “klassik” model mahiyyətə analitik model idisə, yeni model sintetik səciyyəli idi və “tərədici qrammatika” adı aldı. Əvvəlki iki model dil mexanizmini tərkib hissələrinə ayırmaq, bölməklə məşğul idisə, tərədici qrammatika bunu quraşdırmaq, montaj etməklə məşğul olur. Deskriptivistlər, əsasən, morfemlərin inventarizasiyası ilə məşğul olurlar. Buna görə də onların analitik modeli morfoloji səciyyəlidir, tərədici qrammatikanın sintetik modeli isə sintaktik səciyyəyə daşır.

Amerika dilçiliyində göstərilən “klassik” deskriptiv model daha üstün yer tutur. Deskriptivizmə görə, qrammatika yalnız sinxron səciyyəli olmalıdır. Yalnız formal təhlil metodundan istifadə edilməli, təhlil zamanı məna əsla nəzərə alınmamalıdır. Dilin təsviri tam, əhatəli və tamamilə yığcam olmalıdır. Deməli, deskriptiv qrammatika tarixi, normativ, nəzəri qrammatikalara qarşı qoyulur.

“Klassik” deskriptiv modeldə dil diskret işarələr sistemi kimi nəzərdən keçirilir, morfemlər və onların aranjirovkası əsas yer tu-

tur. Buna müvafiq qrammatik model iki komponentdən (morfe- mika və taktika) ibarət hesab olunur. Morfemika dilin qrammatik vahidlərini, taktika isə onların birləşmə normalarını təsvir edir.

Deskriptivistlərin qrammatika haqqındakı ideyaları onların fonoloji ideyalarının təkrarı və inkişafından başqa bir şey deyildir. Fonoloji səviyyədə hər hansı yeni vahid yaranırsa, tezliklə buna müvafiq vahid qrammatika da yaranmış olur. Bu paralelizm nəticəsidir ki, dilin fonoloji və qrammatik səviyyələrdə təhlilində izomorfizm ideyası meydana çıxmışdır.

Fonoloji səviyyədə fon anlayışı yaranan kimi, qrammatik səviyyədə Ç.Hokket buna uyğun morf terminini (Z.Hərris isə “morfem seqmenti” terminini) irəli surmüşdür. Fonemin fiziki reallığı fon hesab olunursa, abstrakt qrammatik vahid olan (bir növ invariant olan) morfemin də konkret təzahürü morf hesab olunur. Morf hər hansı anlayışın seqmentasiyası prosesində özünü göstərən ən kiçik mənalı ünsürdür. Eyni funksiyalı morflar morfemdə birləşir, morfemin allovariantları və ya allomorfları olur. Qrammatik vahidlərin təsvirinin tamlığı üçün təhlilə allo-morfem kateqoriyası da daxil edilir. Əgər allomorf tək-tək morfem variantlarını bildirirsə, allomorfem variantlar sinfini bildirir.

Bütün bu vahidlər sistemi klassik deskriptiv qrammatikanın əsaslandığı terminlərdir. Bu vahidlərin müəyyənləşdirilməsi və təsnifi isə belə aparılır. Deskriptivistlərin metodik proqramı aşağıdakı fazalardan təşkil olunur: 1) söyləmin seqmentasiyası, yəni ibtidai (ən bəsit) mənalı hissəciklərin – morfların müəyyənləşdirilməsi; 2) bu morfların morfem şəklində birləşməsi; 3) morfemlərin təsnifi və 4) onların aranjirovkasının müəyyənləşdirilməsi. Hər fazaya müvafiq analitik üsullar varsa da, bəzi metodlar və təhlil prinsipləri geniş yayılmışdır. Bunlardan vasitəsiz iştirakçılar metodunu, substitusiyaya metodunu və s. göstərmək olar.

Söyləmin seqmentasiyası metodunu nəzərdən keçirək. Hələ L.Blumfeld söyləmin iki üsulla üzvləndiyini göstərirdi. Bunların biri vasitəsiz iştirakçılar metodudur. Vasitəsiz iştirakçılar belə bir müddəaya əsaslanır ki, hər bir müstəqil nitq parçası öz strukturuna görə binar (ikili) səciyyəlidir. Söyləmi ardıcıl şəkildə va-

sitəsiz iştirakçılara bölmə nəticəsində sonuncu iştirakçıları, yəni ən kiçik (minimal) mənalı seqmentləri müəyyənləşdirmək olur. Nitqin belə üzvlənməsi işində dilin qrammatik konstruksiyaları nəzərdə tutulur və deməli, hər cür, ixtiyari tərzdə seqmentləmə mümkün deyildir. Deskriptiv metodda sözlər tərkibində işləndikləri konstruksiyalar əsasında təhlil olunur. Odur ki, vasitəsiz iştirakçılar metodu sözləri yaranma üsulları əsasında təsnif edir. Lakin bu metod nitqin ilkin seqmentasiyası üçün yaramır. Həqiqətən də söyləmi bu şəkildə üzvləndirmək üçün onun əvvəlcədən iyerarxiya quruluşunu bilmək lazımdır. Bu çox uzun və çoxpilləli yolla morflar müəyyən edilir. Odur ki, söyləmin seqmentasiyası üçün daha vasitəsiz iştirakçılar metodundan istifadə olunmur, bu metoddan yalnız sintaksisdə istifadə olunur.

Morfem seqmentlərini təcrid etmək üçün deskriptivistlər morf təhlilindən söyləm təhlilinə gedən yolu müəyyənləşdirməli olurlar. Bunun üçün bir-birindən qismən fərqlənən söyləmlər qarşılaşdırılır. *Külək əsir. Yarpaq titrəyir. Yaz gəlir. Uşaqlar sevinirlər. Uşaq gəzir* və s. Ən kiçik təkrarlanan ünsür morf adlanır. Variasiyalaşma texnikası söyləmin bir parçasının başqası yerində işlədilməsindən ibarətdir. Ona görə də buna həm də substitusiya texnikası deyilir. Əgər morfem seqment bir cümlədə işlənilib başqasında işlənmirsə, onun fərqləndirilməsinə atılma (kənara atılma) deyilir. Müqayisə et: *Bağda gəzir* və *Bağçada gəzir*.

Qarşılaşdırma və ya substitusiya metodu qüsurlardan xali deyildir. Müqayisə edilən sözlərin səciyyəsi ilə əlaqədar olaraq bu metod müxtəlif nəticələr verə bilər.

Söyləmin seqmentasiyası metodunu ənənəvi qrammatika ilə müqayisə etdikdə bunların arasında oxşarlıqlar meydana çıxır. Ənənəvi qrammatikada da müqayisə metodundan istifadə olunur. Müqayisə yolu ilə əvvəl sərbəst formalar (sözlər) fərqlənir, sonra buna istinad edən qrammatist sözün əsası ilə sözdəyişdirici morfemi ayırır, sonra sözün əsası seqmentləşdirilir. Bütün bu əməliyyatlar formaların müqayisəsi yolu ilə içra edilir. Əslində söyləmin üzvlənməsi metodu deskriptiv və ənənəvi qrammatikalarda fərqləndirilmir. Hətta bunu da demək olar ki, söyləmdən

bilavasitə morfa gələn deskriptivistlərdən fərqli olaraq ənənəvi qrammatikada bu metodlar daha ardıcıl tətbiq olunur.

Təhlilin ikinci mərhələsi morfların eyniləşdirilməsində, onların morfemdə birləşməsindən ibarətdir. Bu prinsip qrammatik təhlildə Z.Hərris tərəfindən tətbiq edilmişdir. O, hələ 1942-ci ildə morfem seqmentlərin identifikasiyasının üç prinsipini irəli sürmüşdür. Z.Hərrisə qədər funksiyasından və dil sistemindəki qarşılıqlı əlaqələrindən asılı olmayaraq müxtəlif fonem ardıcılığı müxtəlif morfem hesab edilirdi. Eyni əhatədə işlənən və məna zidd olan morfem seqmentləri eyniləşdirilə bilməz. Əslində düzgün olsa da, bəzən bu prinsipin tətbiqi eyni funksiyalı müxtəlif morfların bir birindən uzaqlaşdırılmasına aparıb çıxarır. Məsələn, rus dilində cəmlilik bildirən sonluqları (хлеба-хлебы, листья-листья) deskriptivistlər müxtəlif və müstəqil morfemlər kimi qələmə verirlər.

Qrammatik təhlilin üçüncü mərhələsi morfemlərin qrammatik siniflər üzrə bölüşdürülməsindən ibarətdir. Burada təsnifatın meyarı distributiv əlamətlərin bir-biri ilə müvafiqliyi və ya uyğunluğudur. Bu uyğunluq isə substitusiyaya metodu, yəni mətndə bir morfemi başqasının yerində işlətmə metodu ilə müəyyən edilir. Odur ki, morfemləri fərqləndirilən qruplar distributiv siniflər və ya bir-birini əvəz edən vahidlərdən ibarət siniflər adlanır. Qrammatik təhlilə distributiv prinsipi tətbiq edən Z.Hərris bu göstərilən təhlil üsuluna çox böyük, mühüm əhəmiyyət verirdi. Onun fikrincə, dilin təsvirində bütün morfemlərin distribusiyası haqqında, yəni hər morfemin işləndiyi bütün mətnlər haqqında tam məlumata malik olmaq zəruridir. Yalnız morfemin distribusiyasını biləndən sonra onun mənasının linqvistik tərifini vermək olar. Z.Hərrisə görə, məna distribusiyasının funksiyasıdır. Bu vaxta qədər deskriptivistlərdən heç kəs əməli olaraq, heç olmasa, bir morfemin distribusiyasının təsvirini verməmişdir.

Bəzən göstərirlər ki, dil vahidlərini təsnif etmə prinsipi baxımından deskriptiv və ənənəvi dilçilik arasında fərqlər vardır. Bu, səhv fikirdir. L.Blumfeld göstərir ki, ənənəvi qrammatikaya görə isimlər “şəxs, yer və ya əşya adı” kimi seçiyələndirilir və

deməli, yalnız semantik prinsip əsasında fərqləndirilir. İsmə belə tərif verilməsi o demək deyildir ki, nitq hissələri təsnifində digər prinsiplər nəzərə alınmır. Ənənəvi qrammatika sözləri nitq hissələri üzrə sistemləşdirəndə formal əlamətlərdən sərf-nəzər etmir, bəlkə hər nitq hissəsi üçün ümumi olan morfoloji əlamətlərin təsvirini zəruri bilir. Ənənəvi qrammatikada, adətən, səbəb-nəticə əlaqəsi əks etdirilir. Məsələn, nitq hissələrinin qruplaşdırılması onların mənası ilə əlaqələndirilir. Odur ki, əvvəl onlara semantik tərif verilir, sonra isə formal xarakteristikası şərh olunur. Strukturalist isə həmişə əks istiqamətdən, analitik yolla hadisəyə yanaşır. Onun qarşısında dilin korpusu mövcud olar və o bu korpusdan linqvistik sistem yaratmalıdır. Ona görə də strukturalist üçün forma birinci, məna ikinci dərəcəli kateqoriya-dır. Ənənəvi və struktur dilçiliyin fərqi bundadır.

Deskriptivistlər dil vahidlərinin təsnif prinsiplərini bu vahidlərin tərifinə uyğunlaşdırırlar. Məsələn, Amerika strukturalistləri morfemləri başqa morfemlərlə birləşmə qaydalarına əsasən təsnif edərək, alınan sinifləri buna uyğun şəkildə təyin edirlər (xatırlatmaq lazımdır ki, ənənəvi qrammatikada da distributiv təriflər var idi. Məsələn, affiks, suffiks, infiks, prefiks terminlərini nəzərə çarpdırmaq olar). Deskriptivistlər formal siniflərdə linqvistik mənanın mövcud olduğunu iqrar etsələr də, bu mənanın varlığını açıq şəkildə (eksplisit olaraq) göstərmir, onun qısa xülasəsini vermirlər ki, bunun da nəticəsində onların verdikləri təriflər yarımçıq, birtərəfli olur. Ona görə də deskriptivistlər özləri bu verdikləri təriflərin əməliyyat səciyyəli (operasiya səciyyəli, operasionalist) olduğunu göstərirlər.

Dil vahidlərinə və onların təşkil etdikləri siniflərə yanaşma üsuluna və nəticələrinə görə müqayisə edildikdə ənənəvi və deskriptiv dilçiliyin fərqləndiyi müşahidə edilir. Bu işdə ənənəvi qrammatikanın səhvləri onun təhlil metodikasına mənfi təsir göstərmişdir. Bu mənfi təsir xüsusilə müxtəlif aralıq, keçici kateqoriyaları fərqləndirmək işində müşahidə edilir. Məsələn, sözə ifadə etdiyi məfhumla vəhdəti baxımından tərif verərkən ənənəvi qrammatistlər məna tamlığı ilə səciyyəli frazeoloji birləş-

mələri də söz hesab etməli olurdular. Nitq hissələrinin semantik meyar və tərifı əslində flektiv dillər əsasında və bu dillər üçün yürüdülsə də, heç bir formal əsas olmadığı halda digər strukturlu dillərə də (köksözlü dillər, iltisaqi dillər) aid edilmişdir.

Morfemlərin təsnifi üçün hazırladığı metodikasını şərh edən Z.Hərris göstərir ki, onun irəli sürdüyü əməliyyatın əhəmiyyəti daha çox bu əməliyyatın eksplisitliyindədir, metodun yeniliyində və ya nəticələrində deyildir. Bu, doğrudur. Lakin ənənəvi və deskriptiv təhlil metodları (xüsusilə dil vahidlərinin təsnifi prinsipləri) arasında başlıca fərq birincilərin implisit, ikincilərin eksplisit olmasındadırsa, deməli, bunları bir tədqiqat çərçivəsində birləşdirməyin mümkün olmadığı haqqında yayılmış mülahizələr rədd edilməlidir. Deskriptiv dilçilikdə sintaktik təhlil daha yüksək və son mərhələdə aparılan təhlil hesab edilir. Deskriptiv sintaksis morfemlərin aranjirovkasından ibarətdir. Deskriptiv sintaksis sözlərin birləşməsi ilə yanaşı, bütün sözdəyişmə və sözdüzəltmə sahələrini də əhatə edir.

Sözün tərkibində morfemlərin avtomatik sırası söyləmin tərkibində sözlərin sıralanması ilə eyni şəkildə nəzərdən keçirilib qiymətləndirilir. Söyləmin təsviri olduqca mürəkkəb, çoxlaylı, faktlarla həddən artıq yüklənmiş olur, sintaktik struktur baxımından relevant olmur. Ən bəsit dəyərlilik ünsürü olduğu üçün morfem həm leksik, həm də qrammatik mənaya malikdir. Odur ki, morfemdə qrammatik əlamətləri müəyyənləşdirmək üçün deskriptivistlər mənaca leksik morfemləri distributiv siniflərdə qruplaşdırırlar.

Deskriptiv sintaksis qarşısında duran məsələlər çox mürəkkəbdir və o qədər də aydın deyildir. Ona görədir ki, sintaktik təhlilin prinsip və metodları nəzəri cəhətdən çox zəif işlənmişdir.

Deskriptivistlərdə söyləmin quruluşunun təsviri üçün bir sıra təsvir proqramları irəli sürülmüşdür. Bunlardan biri L.Blumfeld, digəri Z.Hərris tərəfindən təqdim edilmişdir. L.Blumfeldin (sonralar K.Payk, R.Uellz, S.Çetmen də ona qoşulmuşlar) proqramına görə söyləm tədricən öz tərkib hissələrinə bölünür, bu bölgü o vaxta qədər davam etdirilir ki, artıq bölünməsi mümkün

olmayan ünsürlər, yəni sonuncu iştirakçılar müəyyənləşdirilir. Bu zaman ardıcıl üzvlənmələr nəticəsində morfem aranjirovkasının müxtəlif layları meydana çıxarılır. Z.Hərrisin proqramında isə təhlil morfemlərdən cümləyə doğru gedir. Birinci proqram cümlənin tədricən kiçilməsi, yığcamlaşması yolu ilə, ikincisi isə, əksinə, tədricən söyləmin genişlənməsi, mürəkkəbləşməsi yolu ilə icra olunur. Hər iki metodikada eyni vahidlərdən istifadə olunur və fərqli yalnız aşkar edilmə, müəyyənləşdirmə sırasına görədir.

R.Uellz tərəfindən təqdim olunan sintaktik proqram, əsasən, vasitəsiz iştirakçılar metodunun köməyi ilə həyata keçirilir. Bu metod isə ümumi cümlə sistemində sintaktik konstruksiyalar arasında iyerarxiya əlaqələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

R.Uellz göstərir ki, vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlil morfemlərin həqiqi, əsl aranjirovkasını üzə çıxarır. Bu aranjirovka isə heç də bəzi deskriptivistlərin düşündüyü kimi sıradan ibarət deyildir. Məsələn, *gənc /oğlan və qız- lar* ilə *gənc oğlan/və qızlar* birləşmələrinin fərqi nə fonem, nə morfem, nə də komponentlərin sıralanması qaydası əsasında şərh oluna bilməz. Bu birləşmələrin arasındakı fərqi yalnız vasitəsiz iştirakçılar əsasında aparılan təhlil əks etdirə bilər. Amerika dilçiləri içərisində ilk dəfə R.Uellz belə bir cəhətə diqqət yetirmişdir: dilin qrammatik modeli elə qurulmalıdır ki, onun köməyi ilə cümlələr arasında maksimum miqdarda semantik fərqlər təsvir və izah olunsun. Bu ideya sonralar transformasion qrammatika nümayəndələrini daha çox cəlb etməyə başlamışdır. Çünki onlar hər cür ikimənalı konstruksiyaların təhlilinə xüsusi diqqət yetirirlər. R.Uellz vasitəsiz iştirakçılar metodunu yayılma (ekspansiya) prinsipi ilə birlikdə tətbiq edir. Bu prinsipə görə, daha mürəkkəb morfem ardıcılığı əslində daha sadə ardıcılığın yayılmış, genişləndirilmiş şəklidir və onunla əvəzlənə bilər. Bu cəhətdən *Məktəbin direktoru/iclasda danışır* cümləsi *Əhməd güldü* cümləsinin ekspansiyası hesab olunur. Bu ikinci cümlə birincinin modeli sayılır. Söyləmin vasitəsiz iştirakçıları arasında hüdudu çıxmağa model kömək edir. Söyləm vasitəsiz iştirakçılara bölünəndən sonra onların (iştirakçıların) bir-biri ilə əlaqəsi müəyyənləşdirilməlidir.

Vasitəsiz iştirakçıların hər cütü təyin və təyinlənəndən və ya deskriptiv terminologiya ilə desək, nüvə və peykdən ibarətdir. Nüvə və peykin fərqləndirilməsinin əhəmiyyəti bir də odur ki, bu fərqləndirmə vasitəsiz iştirakçılar arasında dəqiq hədd qoymağa kömək edir.

Z.Hərris “zəncirvari təhlil” metodunu irəli sürmüşdür. Bu yeni nəzəriyyəsində Z.Hərris göstərir ki, hər cümlə həm bir bəsit (ibtidai) cümlədən, yəni mərkəzdən, həm də sağ və soldan ona qoşulmuş üzvlərdən ibarət olur. Həm bəsit cümlə, həm də qoşulmuş üzvlər söz zəncirləri əmələ gətirir ki, həmin sözlər bu və ya digər kateqoriya və siniflərə aid olur. Əgər bu zəncirdə olan hər sözü müvafiq sinfə məxsus simvol ilə əvəz etsək, onda zəncirin formulu alınır. Sintaktik formullar tərtib etmək üçün müvafiq dilin cümlə strukturlarının ilkin təhlili aparılmalıdır. Cümlədən bütün “artıq” şeyləri atmaqla sintaktik mərkəz müəyyən edilir. Məsələn, aşağıdakı cümlədə mötərizəyə alınmış bütün ünsürləri kənar etmək olar: (*indicə tanış olduğumuz fabrikin qabaqçıl işçilərindən*) *Əhməd (bu ilin sonlarında keçirilən yarışlarda) qalib gəlməlidir*. Buradakı cümlənin sintaktik mərkəzi mötərizədən kənar qalan *Əhməd qalib gəlməlidir* hissəsidir. Kənar edilən ünsürlər ya bu mərkəzi cümləni bütövlükdə, ya üzvlərdən birini genişləndirən vahidlərdir. İstisna metodunu kənar edilmiş hissələrə də aid etmək olar, bunların da öz mərkəzi ola bilər: (*bu ilin sonlarında*) *keçirilən yarışlar*. Beləliklə, hər dildə nisbətən az miqdar mərkəzi və kənar (periferiyada qalan) konstruksiyalar toplusu almaq olur, derivasiya qaydaları (yəni onların daha mürəkkəb strukturlarda birləşmə qaydaları) müəyyən edilir, habelə sözlərin lüğəti (hər sözün kateqoriyası göstərilməklə) yaradılır. Bütün bu aparat “zəncirvari qrammatikanın” əsaslarını təşkil edir və bu aparatın köməyi ilə dilin bütün cümlələri təhlil edilə bilər. Təhlilin mahiyyəti sözlərin real tərzdə rast gəlinən ardıcılıqları ilə mövcud formulların eyniləşdirilməsindən ibarətdir. Z.Hərris tanıma, müəyyənləşdirmə işini o qədər formallaşdırmağa cəhd edir ki, bunun köməyi ilə mətnin avtomatik oxunması mümkün olsun. Həqiqətən də 1959-cu ildə zəncirvari təhlilin bir

variantı Univak tipli elektron maşın üçün proqramlaşdırılmışdır. Z.Hərris göstərir ki, tanıma, müəyyənləşdirmə problemi təkcə əməli dilçiliyə deyil, habelə nəzəri dilçiliyə də aiddir və şübhəsiz ki, bu da onun xidmətidir. Zəncirvarı təhlil yayılma, mürəkkəlləşmə yolu ilə deyil, tədrici yığcamlaşma yolu ilə aparılır. Bu yığcamlaşma isə ikinci dərəcəli üzvlərin kənar edilməsi ilə əldə edilir. Cümlənin üzvlərinin baş və ikinci dərəcəli adı ilə bölünməsi və bu ikinci dərəcəli üzvlərin hansı sözlərdən ibarət olduğuna əsasən təsnifi ideyası özlüyündə yeni ideya deyildir.

Hərrisin əsəri yürüdülmən sintaktik ideyaların yeniliyinə görə deyil, terminologiyanın yeniliyinə görə fərqlənir. Z.Hərrisin tədqiqatlarında əslində qrammatika qurma metodları – deskriptivistlərin ilk növbədə əldə etməyə cəhd göstərdikləri metodlar da yoxdur.

Sintaktik təhlil üçün ikinci bir yolu Z.Hərris 1946-cı ildə irəli sürmüşdür. O güman edirdi ki, cümlənin ardıcıl üzvlənməsi metoduna nisbətən onun tədricən genişlənməsi, yayılması metodu daha sadə olar. Ona görə də söyləmin strukturunu azdan çox, aşağıdan yuxarı, morfevdən cümləyə prinsipi ilə öyrəiməyi təklif edir. Xırda vahidlərin həcme böyük vahiddə tədrici birləşməsi (sintezləşmə) substitusiyaya metodu ilə həyata keçirilir. Z.Hərris bu üsulla əvvəlcə morfemlər sinfini fərqləndirərək, yəni onların sintaktik eyniyyətini müəyyənləşdirərək sonra yenidən substitusiyaya metoduna müraciət edir ki, tək-tək morfemlərin təsnifatını morfe sızalarına da aid edə bilsin. Hər bir qrammatik kateqoriyaya ayrı-ayrı morfemlərlə yanaşı, bənzər distributiv əlamətləri olan morfe birləşmələri də daxil edilir. Beləliklə, cümlənin strukturu get-gedə daha mürəkkəb morfe birləşmələri şəklində təzahür edir. Dilin sintaktik quruluşu sadə və mürəkkəb vahidlərin (morfemlərin və morfe birləşmələrinin) sinifləri şəklində təsvir olunur. Z.Hərris tədricən vahidlərin siniflərini öyrənməkdən onların (vahidlərin) söyləm daxilindəki mövqeyini öyrənməyə keçir. Z.Hərrisin substitusiyaya haqqında mülahizələri sonralar transformasion təhlildə də inkişaf etdirilmişdir. Deməli, müəyyən mənada transformasiya metodu öz mənşəyinə görə substitusiyaya metodu ilə əlaqədardır.

Deskriptiv dilçilikdə Ç.Friz tərəfindən irəli sürülən sintaktik nəzəriyyə diqqəti cəlb edir. Bu nəzəriyyə deskriptivizmin belə bir müddəsinə əsaslanır ki, dil insan davranışının bir növüdür, bu və ya digər stimula qarşı bir reaksiyadır. Odur ki, dili “insan cəmiyyətində bir funksional alət” kimi öyrənməyi qarşısına məqsəd qoyan Ç.Friz ilk növbədə diqqətini sözləmlə onun tələffüz olunduğu situasiyanın əlaqəsinə, habelə sözləmin bu sözləmə verilən cavabla əlaqəsinə yönəldir. Onun canlı nitq ilə, xüsusən dialoqla maraqlanmasına, bütün tədqiqatını dialoq materialları əsasında qurmasına səbəb də budur. Bu materialın səciyyəsi Ç.Frizin təhlil prinsipinə də təsir göstərir. O öz fikirlərində sözləm vahidinə əsaslanır. Sözləm vahidin dialoqun bir hissəsi olub, bir nəfər tərəfindən sözlənir və müsahibin replikası ilə hüdudlanır. Sözləm vahidləri iki qrupa bölünür: a) dialoqu başlayan sözləmlər (Ç.Friz bunları situativ sözləm hesab edir); b) bütün cavab kimi işlənən sözləmlər. Bu iki sözləm növü arasında əslində prinsiplial fərq yoxdur və deməli, bu təsnifin o qədər də elmi əsası yoxdur.

Ç.Friz ünsiyyət prosesində cavab reaksiyasına əsasən üç növ sözləm fərqləndirir: a) ardınca şifahi cavab işlənən sözləmlər (salamlama, müraciət, sual); b) reaksiyası, adətən, hərəkət olan sözləmlər (əmr cümləsi, nəzakətli xahiş); v) müsahib tərəfindən qısa replikalarla kəsilən sözləmlər (hə, bəli, yaxşı, oldu, ola bilməz, doğrudan və s. ilə işlənən nəqli cümlələr). Bunlardan başqa müəyyən şəraitə danışanın reaksiyasını ifadə edən və ünsiyyət məqsədi güdməyən bir sözləm tipi də vardır (burada nidalar nəzərdə tutulur). Bu təsnifat cümlənin strukturu ilə müstəqim yox, dolaylı şəkildə əlaqədardır. Burada sözləmin, əsasən, ictimai funksiyası nəzərə alındığından bunlar dilin struktur təhlili üçün etibarlı dayaq ola bilməz.

Ç.Frizə görə, cümlənin struktur təhlilindən məqsəd cümlələrin əsas struktur modellərini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsəddə çatmaq üçün də Ç.Friz sözləmin tərkibinə daxil olan sözlərin formal siniflərini müəyyənləşdirir. Bu ona görə zəruridir ki, bir leksik vahid kimi sözlər yox, məhz nitq hissələri cümlənin quru-

luşunu və son nəticədə həm də onun mənasını müəyyənləşdirir. Ç.Friz yazmışdır: “İngilis dili cümləsi heç də söz qrupları deyil, bəlkə formal siniflərdən və ya nitq hissələrindən ibarət strukturdur”. O, substitusiya yolu ilə dörd formal sinif müəyyən edir ki, bunlar adi terminologiyada isim, feil, sifət və zərflərə müvafiq gəlir. Friz bunlara ad vermir, yalnız nömrəsi ilə qeyd edir: I sinif, II sinif, III sinif və IV sinif. Bu siniflər sabit lüğət kateqoriyası deyildir. Bu formal siniflər müəyyən mövqedə işlənmə qabiliyyəti əsasında fərqlənir. “Hər bir konkret cümlədə sözün mövqeyi onun morfoloji əlamətindən güclüdür” (Ç. Friz).

Bu dörd böyük sinifdən əlavə, Ç.Friz bir də funksional sözlərin olduğunu göstərir ki, onları on beş qrupa bölür. Bunlardan ən böyüyü və mühümü determinantlar (artikllər, yiyəlik, işarə və kəmiyyət əvəzlilikləri, adların yiyəlik forması və s.) hesab olunur.

Ç.Friz sifətin əvvəlində işlənən zərfləri (lap, çox, daha, ən, olduqca...) də funksional sözlərə aid edir. Funksional sözlər az olsa da, onların mətndə təkrarlılığı çox yüksək olur, sözlərdə rolu çox mühümdür.

Ç.Friz nitq hissələrinin siitaktik funksiyasının təhlilinə daha çox diqqət yetirir. Müəllif mübtədanın, tamamlığın, müxtəlif təyinlərin və s. strukturunu onların formal xüsusiyyətləri baxımından ətraflı təsvir edir. Ç.Frizin böyük müvəffəqiyyətidir ki, sözlərin təhlil zamanı onun formal, struktur quruluşuna əsaslanır. O, sintaktik təhlildə əsas vahid olaraq sözü nəzərdə tutur. Bu mənada onun təlimi deskriptiv qrammatikadan daha çox ənənəvi təsvir modelinə yaxınlaşır. Onun təlimində formallaşdırılmış deskriptiv təsvir metodikasını ilə ənənəvi dilçiliyin başlıca vahidləri və anlayışları müvəffəqiyyətlə birləşdirilmişdir.

Deskriptiv dilçilik təhlilində dəqiqlik və aydınlıq başlıca səciyyəvi cəhətlərdəndir. Əvvəllər müntəzəm şəkildə diqqət yetirilməyən, çox vaxt da intuitiv tərzdə nəzəri cəlb edən bir sıra məsələləri deskriptivistlər diqqət mərkəzinə qoydular. Onlar bir sıra linqvistik metodlardan istifadə edilə bilmə imkanlarını göstərdilər.

Bununla belə deskriptiv metodların tam dəqiq və qüsursuz olduğunu söyləmək də düzgün deyildir. Ənənəvi dilçilik kimi

deskriptiv dilçilikdə də bir sıra təhlil üsulları dilçinin intuisiyasına və ya dil vahidlərinin mənasına əsaslanır. Deskriptiv metodikada sırf empirik səciyyəli, nəzəri cəhətdən əsaslanmayan üsullardan da çox istifadə olunur. Bu cəhət isə deskriptivistlərin proqramının praktik istiqaməti ilə əlaqədardır. Əgər ənənəvi qrammatika formal üsullardan istifadə edərək, çox zaman onları semantik təhlil kimi qələmə verirdisə, deskriptiv qrammatika, əksinə, çox vaxt söyləmin anlamına diqqət yetirirsə də, bunu formal təhlil hesab edir.

Deskriptiv qrammatikada fonem və morfemlərin təhlili əsas yer tutur. Lakin qrammatik təhlildə sözə diqqət verilməməsi heç də deskriptiv qrammatikanı struktur qrammatikaya çevirmir, habelə ənənəvi modeldə sözə diqqət verilməsi onun üçün mənfəi cəhət hesab edilə bilməz.

* *
*

50-ci ilin ortalarından Amerika dilçiliyində qrammatik modelləşdirmənin yeni mərhələsi başlayır ki, bu da transformasion qrammatikanın yaranması ilə əlaqədardır. Artıq bu dövrdə bir çox Amerika dilçiləri deskriptiv qrammatik modelin qüsurlarını aydın şəkildə dərk etmişdilər. Bu qüsurlar ayrı-ayrı bölmələrin tədqiqi ilə əlaqədar olmayıb, bəlkə ümumi konsepsiya ilə əlaqədardır. 50-ci illərin ortalarından başlayaraq deskriptiv nəzəriyyənin inkişafına kömək edə biləcək nəzəri əsərlər yazılmır. 1956-cı ildə ingilis dilçisi C.R.Fors yazmışdı: “ABŞ-da fonetika, morfe-mika və morfofonemikanın tədqiqi o qədər irəliləmişdir ki, təxmini şəkildə bir inamla demək olar ki, bu cərəyanlarda yeni kəşf imkanları artıq tükənmişdir”.

Belə bir vəziyyətin yaranması transformasion qrammatikanın ideyalarının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Transformasion metod əvvəlcə deskriptivizmin ən görkəmli nəzəriyyəçilərindən Z.Hərris tərəfindən irəli sürülmüşdür. Eyni zamanda onun tələbəsi N.Xomski də törədicisi qrammatikanın transforma-

sion modelini yaratmaq üzərində çalışmışdır. Deskriptivizmin bir sıra müddəalarına əsaslanarsa da, N.Xomskinin qrammatika nəzəriyyəsi deskriptiv dilçilikdən qəti şəkildə fərqlənir. O həm Amerikada, həm də digər ölkələrdə çox məşhur olmuşdur. ABŞ-da həm köhnə deskriptivistlər, həm də antropoloq dilçilər N.Xomski ideyalarını mənimsədilər. Deskriptivizmin ümumi süqutu elə sürətlə baş verdi ki, 1962-ci ildə dilçilərin IX Beynəlxalq qurultayında (Boston şəhəri) bir nəfər də deskriptivist təmsil olunmamışdı.

Transformasion qrammatika ideyalarının təbliği deskriptiv nəzəriyyələrin və təhlil üsullarının kəskin tənqidi ilə müşayiət olunur. N.Xomski dilin “klassik” deskriptiv modelini “taksonomik” deyə səciyyələndirirdi. Çünki bu modelin məqsədi təhlil prosesində fərqləndirilən ünsürləri inventarizasiya və təsnif etməkdən ibarət idi.

Yeni ideyalar o qədər sürətlə yayıldı ki, bu populyarlığın səbəbini izah etmək *özü* bir zəruriyyət oldu. Dilçilikdəki belə dönüşü R.Uellz ictimai elmlərin inkişaf istiqamətinin dəyişməsi ilə əlaqələndirir. O göstərir ki, 30-40-cı illərdə faktları yalnız qeyd etməklə kifayətlənir, onları izah etmədilərse, 50-60-cı illərdə faktları izah etmək zəruriyyəti meydana çıxdı ki, bu *özü* törədici qrammatikanın başlıca məqsədi idi.

Transformasion qrammatikanın uğurlarını başqa səbəblərə də yozanlar vardır. Göstərirlər ki, başlıca səbəb törədici qrammatikanın ənənəvi qrammatikaya yaxınlığıdır.

Demək, uğurların səbəbi transformasion qrammatikanın qüvvəsindən daha artıq deskriptiv modelin imkanlarının tükənməsi idi. Maraqlıdır ki, deskriptivistlərin izah etmədiyi və ya izah edə bilmədiyi məsələlər transformasion qrammatikanın diqqət mərkəzində durur. Transformasion metod sintaktik strukturları hər şeydən əvvəl paradiqmatik aspektdə təhlil edir ki, bu, deskriptiv texnika ilə mümkün deyildir. N.Xomski göstərir ki, cümlənin komponentlər üzrə təhlili metodu kifayət etmədiyi üçün o, transformasion metodunu irəli sürmüşdür. Maraqlıdır ki, bu metodu ilk irəli sürənlərdən biri Z.Hərris deskriptivizmin ən körkəmli nümayən-

dələrindən olmuşdur. Əslində o, transformasiyanı deskriptiv dilçiliyə əlavə kimi təklif etmiş, onu əvəz edən bir metod kimi təqdim etməmişdir. N.Xomski də deskriptiv metodikanın kifayətləndirici olmaması üzündən transformasiya metodundan istifadə etmişdir.

Transformasion qrammatika həm metodları, həm də öz məqsədinə görə deskriptiv modeldən fərqlənir. Deskriptiv qrammatika belə bir suala cavab verir: daha xırda parçalardan hansı üsulla cümlə düzəldilir? Transformasion qrammatika başqa suala cavab verir: sözlərin struktur dəyişmələri yolu ilə hansı cümlədən və ya cümlələrdən alınmışdır?

Ümumənəzəri görüşləri baxımından da transformasion qrammatika deskriptiv dilçilikdən fərqlənir. N.Xomskiyə görə, dil heç də statik işarələr toplusu olmayıb, bəlkə bir mexanizmdir, bir növ törədici cihazdır ki, düzgün cümlələr “istehsal edir”. Dilçi bu cihaz üçün xammal hazırlamalı və onun hərəkət prinsipini müəyyənləşdirməlidir.

Törədici qrammatikanın transformasion modeli belə qurulur: tərkibinə görə bu model iki hissəyə və ya komponentə (sintaktik və fonoloji komponentə) bölünür. Öz növbəsində sintaktik komponent də iki subkomponentdən ibarət olur. Bunlardan birincisi cümlənin üsurlarının təsnifi və öz aralarında birləşməsi qaydalarıdır. Bu bölmə bütünlükdə deskriptivizm prinsipləri əsasında qurulur. İkinci subkomponent mürəkkəb əməliyyatlardan ibarətdir; bu əməliyyatlar cümlənin qrammatik strukturunun dəyişdirilib başqa şəkllə salınmasıdır. Bu əməliyyatların köməyi ilə daha sadə cümlələr daha mürəkkəb sintaktik strukturlara transformasiya edilir.

Fonoloji komponent morfoloji və fonoloji qaydalardan ibarətdir. Bu qaydalar morfonemlərin və fonemlərin birləşmə qaydalarıdır.

Beləliklə, transformasion qrammatikada birinci yerdə cümlənin konstituent səviyyədə təhlili durur ki, onun üzərində transformasion yarus ucalır və bunun ardınca da morfoloji və fonoloji səviyyələr gəlir. Fonoloji səviyyə transformasion modelə sonralar daxil edilmişdir.

Transformasiya nəzəriyyəsinə görə dildəki bütün cümlələr iki bərabər olmayan kateqoriyaya bölünür. Bunların bir qismi strukturca çox sadə olub, miqdarca da azdır. Bunlar nüvə cümlələrdir. Ona görə bu cümlələr belə adlanır ki, qrammatikanın nüvəsinə aid olur. Bu cümlələrin düzəlmə qaydaları sintaksisin birinci bölməsinin məzmununu təşkil edir. Digər kateqoriya nüvə cümlələrin qrammatik strukturu üzərində dəyişdirmə əməliyyatı aparmaqla əldə edilən düzəlmə cümlələr və ya derivatlardır. Dilin bütün cümlələri bir neçə nüvə cümlə üzərində müxtəlif əməliyyatlar aparmaqla düzəldilmiş olur.

Transformasion modeldə əməliyyat üsulu başlıca yer tutur. Dilin qrammatikası, üzərində müxtəlif əməliyyatlar aparılması mümkün olan ən sadə strukturlar şəklində təzahür edir. Bu sadə strukturlardan müxtəlif üsullarla çoxlu düzəlmə strukturlar alınır. Sadə struktur (nüvə cümlələr) üzərində mürəkkəb cümlə almaq üçün edilən əməliyyata transformasiya deyilir, burada alınan düzəlmə cümlələr isə transformlar adlanır.

Transformasiya qaydaları əsasında cümlənin strukturu dəyişdirilir, o, yığcamlaşdırılır və ya genişləndirilir, cümlələr öz aralarında birləşdirilir. Bütün bu dəyişmələr ilkin (əsas, nüvə) cümləni təşkil edən ünsürlər toplusunu dəyişmir, onun yalnız qrammatik strukturunu dəyişir. Transformasiya qaydaları əsasında aparılan başlıca əməliyyatlar aşağıdakılardır:

1. Permutasiya (ünsürlərin yerinin dəyişdirilməsi). Məs.: ***Kitabı aldın? Aldın kitabı? Sımsırıq-mısmırıq.***

2. Substitusiya (bir ünsürün digəri ilə əvəz edilməsi). Məs.: ***Mən onun məktəbə getdiyini gördüm*** – Mən onu gördüm.

3. Adyunksiya və ya əlavə. Məs.: Bir kəsi görmədim – ***Hec bir kəsi görmədim.***

4. Ellipsis və ya ünsürlərin atılması. Məs.: ***Mən sənə deyirəm,*** proyektı bəri ver → ***Deyirəm,*** proyektı bəri ver proyektı bəri ver.

Transformasiya qaydaları elə düzülür ki, onların hər biri maksimum dərəcədə sadə olsun, yəni mümkün qədər az əməliyyatdan ibarət olsun. Buna baxmayaraq transformasiyaların çoxu birləşmiş, kompleks şəkildə olur.

Hər transformasiya ayrı-ayrı əməliyyatlar toplusundan ibarətdir. Bu əməliyyatın düzgün aparılması üçün ilkin verilmiş cümlənin strukturu təhlil olunmalıdır. Sintez mərhələsindən əvvəl analiz mərhələsi olmalıdır. Analizin mahiyyəti belədir ki, cümlə onu təşkil edən ünsürlərə bölünür və bu ünsürlər arasında sintaqmatik əlaqələr müəyyənləşdirilir. Cümlənin komponentlər üzrə təhlili, adətən, sintaktik “ağac” kimi təsvir olunur ki, bunun budaqları müxtəlif vasitəsiz iştirakçılara müvafiq gəlir. Beləliklə, “ağac” vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlilin bütün mərhələlərini bütöv bir sxemdə birləşdirir. Cümlənin derivasiya tarixinin təsvirinə transformasion modeldə “transformasiya strukturunun göstəricisi” adı verilmişdir.

Transformasion qrammatika üçün əvvəlcə transformasiyanın tətbiq edilmə sahəsi müəyyənləşdirilməlidir, yəni cümlələrin paradiqmatik sırası müəyyən edilməlidir. Cümlələr arasında formal əlaqələr müəyyən edilməli, bir cümlə strukturunun başqa cümlə strukturu transformu olduğunu müəyyən edə bilən formal əlaqələr tapılmalıdır. Transformasiyada əsas tələb, qayda ondan ibarətdir ki, bütün dəyişmə növlərində sintaktik əlaqələrin invariantı, habelə məna invariantı qorunmalıdır, dəyişməməlidir. İnvariant sabit kəmiyyətdir. Bu sabit, dəyişməz kəmiyyətin formal əlaməti Z.Hərrisin irəli sürdüyü “fərdi əhatə prinsipi”dir. Bu prinsipin mahiyyəti isə belədir: o cümlələrdə ki xüsusi, fərdi ünsürlər var, o cümlələrə transformasiya tətbiq edilmir, o cümlələrin transformasiyası ola bilməz. Məsələn, tərkibinə və komponentlər arasındakı sintaktik əlaqənin eyniliyinə görə çox yaxın olsalar da, aşağıdakı cümlələr arasında transformasiya mümkün deyildir: *Sabah gedərəm və Dünən getdim*. Burada feillər müxtəlif zamanlarda işləndiyindən transformasiya ola bilməz. Məsələn, *Dünən gedirəm və Sabah getdim* mümkün deyildir. Bu cümlələrdən heç biri digərinin transformu deyildir. Deməli, prinsipə ilkin cümlədə işlənə bilməyən heç bir söz transformda da işlənməməlidir. Ona görə də Z.Hərrisə görə transformasiya “eyni miqdarda fərdi əhatə toplusu olan iki struktur arasındakı əlaqə” hesab edilir. Z.Hərrisin verdiyi qaydalar xeyirli olsa da,

transformasiya sahəsini dəqiq cizmaq üçün kifayət qədər universal deyildir. Cümlələrin paradigmatik sırasının əsasını təşkil edən invariantı müəyyənləşdirmək üçün dəqiq meyar olmadığından tədricən transformasiya sahəsi genişləndirilmişdir. Substitusiyə metodu ilə əldə edilən cümlə törənişi də buraya daxil edilmişdir. Halbuki substitusiyə yenidən qurulmuş, yeni şəkildə, başqa cür təşkil edilmiş cümlələri deyil, bəlkə sintaktik invariantlığı saxlamaqla bir ünsür formasının dəyişməsi ilə başqa ünsür formasında dəyişməsini nəzərdə tutur. *Mən danışırım (o qəzəblənir) – Mənim danışığımdan o qəzəblənib. O gəlir – Onun gəlişi...* halbuki əslində eyni mövqeli sinfə məxsus sözlərin söz birləşməsi tərkibində strukturca genişlənməsi substitusiyə hesab olunur: *Mən bunu bilirdim. Mən sənə belə hərəkət edəçəyini bilirdim.* Bu kimi törəmə metodu da transformasiyaya aid olub, başqa səciyyəlidir. Transformasiyanın belə geniş mənada anlaşılmasından məqsəd nüvə cümlələrin miqdarca çox az olduğunu nümayiş etdirməkdir. Doğrudan da, Z.Hərrisə görə ingilis dilində cəmi yeddi nüvə cümlə vardır. Bu yeddi nüvə cümlədən transformasiya yolu ilə saysız-hesabsız transformlar törəyir.

Transformasiya qrammatika heç də analitik yolla dil materialı (mətn) əsasında tərtib olunmayıb, empirik şəkildə tərtib edilir, sonra isə onun obyektə adekvat olub-olmadığı yoxlanılır. Modelin düzgünlüyü onun “məhsulu” ilə müəyyənləşdirilir. Bu cəhətdən törədici qrammatika nəzəriyyəsi deskriptiv qrammatikalardan qəti fərqlənir. Çünki deskriptivizmdə təhlilin adekvatlığı o təhlilin ilkin qəbul olunmuş postulatlarla və ya aksiomlarla uyğunluğu ilə ölçülür. Ona görə ki, deskriptivistlər təhlilin formal metodlarını işləyib hazırlamağa, transformasiya qrammatika tərəfdarları isə əksinə, yalnız nəzəriyyənin empirik tərzdə yoxlaması üsullarına diqqət yetirirdilər. Belə yoxlama üsullarını əsas ölçülərindən biri modelin dilə məxsus düzgün cümlələrini törətməkdir. Başqa cür desək, söyləmlər çoxluğundan törədici model yalnız və yalnız o söyləmləri seçir ki, onlar müvafiq dilə məxsusdur və bu dil nümayəndələri tərəfindən işlədilir. Deməli, transformasiya qrammatika üçün qrammatik düzgünlük anlayışı

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu düzgünlük anlayışını əsaslandırarkən N.Xomski göstərir ki, cümlənin qrammatik cəhətdən varlığı, mövcudluğu onun tərkibindəki leksik sözlərdən və onun nitqdə işlənməsinin statik ehtimallığı dərəcəsiindən asılı deyildir.

N.Xomski bu göstərilən anlayışı “qrammatikanın müstəqilliyi prinsipi” adlandırır. Bu müstəqillik (cümlənin öz tərkibindəki sözlərdən və nitqdə işlənməsinin ehtimallıq dərəcəsiindən asılı olmaması) konkret cümlələrə deyil, sintaktik konstruksiyalara aiddir.

Qrammatikanın digər bir mühüm adekvatlığı ölçüsü onun tamlığıdır. İdeal olaraq ən yaxşı model odur ki, dildəki bütün cümlə tiplərini əhatə etsin, onları törətmiş olsun.

Qrammatikanın üçüncü keyfiyyəti onun izah etmə gücünə malik olmasıdır. N.Xomskiyə görə, izah etmək müvafiq terminlər əsasında həmin modelin struktur təsvirini vermək deməkdir. O model ən çox adekvat hesab olunur ki, sintaktik strukturlar arasında ən çox mənə fərqləri müəyyənləşdirə bilir. Bəzən də transformasion qrammatikanın bu izah etmə gücünü həddən artıq şişirdirlər.

N.Xomski göstərir ki, ən güclü dilçilik nəzəriyyəsi qrammatika düzəltməyin avtomatik metodlarını təmin etməlidir. Bu tələbi bir az azaltmış olsaq, deməliyik ki, qrammatikanın müvafiq dil üçün həqiqətən ən əlverişli olması dilçilik nəzəriyyəsiindən tələb edilir. N.Xomskiyə görə, nəzəriyyə ən yaxşı qrammatikanı seçmək işinə kömək etməlidir. Bu baxımdan dilçilik nəzəriyyəsi bir növ metaelmdir, elm haqqında elmdir, müxtəlif dilçilik nəzəriyyələri haqqında nəzəriyyədir. Burada əsas məsələ qrammatikanın qiymətləndirilməsidir. N.Xomskiyə görə, ən yaxşı qrammatika mətnə adekvat olan və ən sadə şəkildə qurulan qrammatikadır.

DİL VƏ DAVRANIŞ

“Dilçilik nisbiyyəti” nəzəriyyəsi geniş şəkildə Uorfun əsərlərində izah olunmuşdur. Bu nəzəriyyəyə görə, guya xalqın dünyagörüşü o xalqın dilindən asılıdır, dil ilə bağlıdır no buna görə də nisbidir, yəni eyni dünyagörüşü müxtəlif dillərdə danışan xalqlar üçün eyni ola bilməz və s. Son illər bu nəzəriyyəyə mənfi münasibət bəslənilir.

Dilin insan davranışına təsiri məsələsi əsasən psixoloji problem olsa da, daha böyük “İnsan və dil” problemi ilə də bağlı olduğundan dilçiliyin də diqqətindən kənar qala bilməz.

Əlbəttə, dil insan davranışına təsir göstərir. Dil insanın əqli fəaliyyətinin substratıdır. İnsanın fiziki həyatı üçün hava lazım olduğu kimi, onun mənəvi həyatı üçün dil mühiti zəruridir. Bununla əlaqədar dilin insan davranışına təsirinin müxtəlifliyi təbiidir.

Əslində bu təsir çox qədimlərdən müəyyənləşdirilmiş və bu təsirdən şüurlu şəkildə faydalanmışlar. Hətta bu problemin öyrənilməsi ilə xüsusi məşğul olan bir elm – üslubiyyat (habelə ritorika, natiqlik sənəti) elmi yaranmışdır. Dil təsiretmə keyfiyyətinə malik olmasaydı, onda heç bədii ədəbiyyat da olmazdı. Bu ədəbiyyatın dilindən bir məqsəd də estetik təsir göstərməkdir. Bədii dilin estetik informasiya məqsədi daşması nəticəsidir ki, bədii ədəbiyyat rəssamlıq, arxitektura, musiqi və s. ilə yaxınlaşır. Lakin dilin bu xüsusiyyətini Sepir-Uorf nəzəriyyəsi əsla nəzərə almır.

Əslində “dilçilik nisbiyyəti” nəzəriyyəsi yalnız dilin məfhumu səciyyəyə malik cəhətləri ilə məşğul olur. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, dildə heç bir şey təklikdə, ayrılıqda mövcud deyildir, burada hər şey bir-biri ilə sıx əlaqədə, qarşılıqlı surətdə təzahür edir. Bu cəhət dilin estetik və məfhumu (məntiqi) informasiya vermə xüsusiyyətləri arasında da özünü göstərir. Çünki sözün məzmununu əks etdirən məfhumlarda çox zaman ekspressiv üslubi cəhətlər də sabitləşmiş olur, deməli, hətta məfhumların özündə də estetik informasiya müşahidə edilə bilər.

İnsanın bütün digər davranış növləri kimi, onun təfəkkür fəaliyyəti də – əslində davranış növü olan bu fəaliyyəti də psixi qanunauyğunluqlara tabedir. İnsanın təfəkkürü isə, əsasən, dil şəklində meydana çıxır. Deməli, dil insan davranışına təsir göstərməlidir və həqiqətən də göstərir. Bu isə heç də o demək deyildir ki, dil guya məntiqi kateqoriyaların formalaşmasına təsir göstərir. Məntiqi kateqoriyalar psixi prosesin (təfəkkür fəaliyyətinin) məhsulu olsa da, özlüyündə psixi təbiətə malik deyildir. Dilin davranışa təsiri yalnız o deməkdir ki, məzmunlu vahidlərin (əslində həm də təfəkkür fəaliyyəti ilə əlaqədar meydana gələn bu vahidlərin) müxtəlif dillərdə mövcud olan təsnif üsulları və növləri məhz öz təsnifat xüsusiyyətləri ilə insan davranışına təsir göstərir. Bu cəhətdən Çon Kerrolun aşağıdakı sözləri diqqəti cəlb edir: “Obyektiv təcrübənin kodlaşdırılması üsullarına görə dillər fərqləndiyi kimi, bu dillərdən istifadə edənlər də təcrübənin nəticələrini müxtəlif şəkildə qiymətləndirir və təsnif edirlər, yəni hərə öz dilində mövcud olan kateqoriyalara müvafiq qiymətləndirir və təsnif edir. Dərketmə işindəki bu xüsusiyyət davranışa da müəyyən təsir göstərmiş olur. Bu dildə danışanların müntəzəm olaraq qeyd etdiyi hər hansı fərqi başqa dildə danışanlar nəzərə almaya bilər”.

Dil və insan problemi ilə əlaqədar olan bu sahə hələlik çox az öyrənilmişdir. Lakin hər halda bəzi işlər görülmüşdür. Məsələn:

a) müxtəlif dillərdə danışanların rəng spektrinə münasibətini öyrənmək üçün belə bir təcrübə aparılmışdır. İngilis və zuni (Yeni Meksika) dillərində rəng adları ilə həmin xalqların nümayəndələrinin rəng spektrinə münasibəti müqayisə edilmişdir. Rəng spektri hər iki informant tərəfindən eyni şəkildə qavranılmışdır. Lakin həmin spektr bu iki dildə müxtəlif tərzdə hissələrə bölünüb adlandırılır.

b) Bir çox, bir polyak və bir fransızca ton və ahənkə tamamilə bir-birinin eyni olan üç taqqıltı səsini (vurğunu) dinlətmislər. Çex dilində vurğu sözün birinci, fransızca son, polyakçada sondan əvvəlki hecanın üzərinə düşür. Odur ki, eyni qüvvədə səsləri dinləmələrinə baxmayaraq, çex birinci taqqıltının, fransız

sonuncu, polyak isə ortadakı taqquiltının daha güclü olduğunu iqrar etmişdir.

Bütün bu və daha bir çox digər faktlar dilin insan davranışına şəksiz təsirini sübut edir.

Həmin problemin öyrənilməsi ilə ABŞ-da “məzmun təhlili” adlanan cərəyan məşğul olur. “Məzmun təhlili”nin prinsipləri dilçilərin və psixoloqların birgə səyi nəticəsində formalaşdırılmışdır. Bu işdə hər iki elmin nümayəndələri öz sahələrinə aid olan kateqoriya və metodlardan istifadə edirlər. Bir növ iki elmin hüdudunda duran bu yeni tədqiqat sahəsini bəzən psixolinqvistikaya daxil edirlər. Lakin psixolinqvistika haqqında fikirlər çox müxtəlifdir və bu sahəyə olduqca çox digər problemlər də daxildir. Halbuki “məzmun təhlili”nin mahiyyətini çox konkret və aydın şəkildə göstərir. “Məzmun təhlili” konkret tədqiqat texnikasıdır. Burada hər kateqoriyanın işlənmə tezliyi öyrənilir. “Məzmun təhlili”ndən məqsəd ümumi şəkildə belədir: insanın ictimai və fərdi davranışını (siyasi təbliğatda, seçkiqabağı kampaniyada, reklam işində və s.) idarə etmək məqsədilə dilin “məzmun” kateqoriyalarının təhlili və bundan istifadə etmək. Bu məqsədlə müxtəlif siyasi xadimlərin çıxışları, siyasi jurnal və qəzet məqalələri alınır onlardan bir tədqiqat materialı kimi istifadə olunur. Nəzərə alınmalıdır ki, “məzmun təhlili”ndə materialın şərh edilməsi heç də elmi soyuqqanlıqla deyil, bəlkə müəyyən siyasi nöqtəyi-nəzərdən aparılır.

Deməli, “məzmun təhlili”ndə insan davranışına dil vasitələrinin (mənanın) təsiri məsələsi bir aksiom kimi qəbul edilir. “Məzmun təhlili”nin məqsədinə müvafiq şəkildə təhlil vahidləri müəyyənləşdirilir. Bu təhlil vahidləri ənənəvi dilçilikdə başa düşülən şəkildəki “məna” deyildir.

Məzmun təhlili üçün əsas vahid olan məna məsələsi uzun mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu məsələyə həsr edilən xüsusi konfrans (ABŞ-da) çağırılmışdır. Az-çox ümumi qənaət belədir ki, məzmun təhlilinin vahidi linqvistik yox, psixoloji mahiyyətə malikdir.

Məzmun təhlili tərəfdarlarının göstərdiyinə görə, onların çərəyanı ilə dilçilik tədqiqatları arasında məqsəd uyğunluğu yoxdur. Hərris yazır ki, dilçilər məna ilə maraqlanırlar, onlar yalnız formaların distribusiyası ilə, bu formaların başqa formalardan üstünlüyü ilə maraqlanırlar. Məzmun təhlili forma ilə deyil, bu formanın ifadə etdiyi məna ilə maraqlanır. Dilçilər dil vahidlərinin tezlik dərəcəsi ilə maraqlanmır, yalnız bu və ya digər strukturun işləmə bilib-bilməyəcəyi ilə maraqlanır, bu strukturun tez-tezmi, yoxsa az-az hallarda işləndiyinə əhəmiyyət vermirlər. Məzmun təhlili isə yalnız kəmiyyətlə, miqdarla maraqlanır. Müəyyən mətn parçasında nə neçə dəfə işlənilib? Bu iki müxtəlif tədqiqat çərəyanı arasında körpü salına bilərsə, bundan həm dilçilik, həm də məzmun təhlili qazana bilər. Məzmun təhlili aşağıdakı məsələ haqqında dilçilikdən kömək gözləyir: hansı vahidlər dilin ümumi vahidləridir ki, bunlar fərd ilə situasiya üçün dəyişməz (konstant) qalır, hansı vahidlər fərd və situasiya üçün ümumi deyil, tək-tək özünü göstərir və deməli, psixolinqvistik tədqiqatı üçün istifadə oluna bilər?

Ümumiyyətlə, “məzmun təhlili”ni insan davranışına dilin (semantik aspektdə) təsirini, əsasən, statistik moduslarını müəyyənləşdirməklə məşğul olan səciyyəvi kvantitativ psixolinqvistik üslubiyyət hesab etmək mümkündür.

Dilin davranışa təsirindən danışarkən nəzərə alınmalıdır ki, dil keçmiş təcrübənin əldə etdiyi saysız-hesabsız nailiyyətləri özündə sintezləşdirir, mərkəzləşdirir və bir təfəkkür vasitəsi kimi istifadə olunduğu üçün insanları həmin təcrübələrin təsiri ilə formalaşan davranışa tabe və məcbur edir. Demək olar ki, keçmiş nəsillərin bütün təcrübəsinin bizim davranışımıza təsirinin səbəbi dildir. (Böyükər haqqında çoxlu atalar sözləri böyüyə hörmət hissini qüvvələndirmirmi?) Keçmiş və indi haqqında bildiyimiz hər şeyi dilin sayəsində və dil vasitəsilə bilmiş oluruq. Əlbəttə, burada hər hansı konkret bir dil deyil, ümumiyyətlə insan dili nəzərdə tutulur. Hər dilin özünəməxsus keyfiyyətlərinin – “dilçilik nisbiyyəti” tərəfindən nəzərə alınan bu keyfiyyətlərin burada bir əhəmiyyəti yoxdur. Çünki hər bir dil bu funksi-

yanı (vəzifəni) eyni uğurla yerinə yetirir. Dilin bu funksiyası isə onun ünsiyyət vasitəsi və təfəkkür aləti olma funksiyalarından heç də az əhəmiyyətli deyildir. Deməli, dilin mərkəzləşdirmək və sintezləşdirmək qabiliyyətini onun ünsiyyət vasitəsi və təfəkkür aləti olma qabiliyyəti ilə yanaşı qoymağa hər cür əsas vardır. Bu vaxta kimi dilin həmin funksiyasına olduqca az diqqət yetirilmişdir. Lakin dərinləndirən fikir verdikdə məlum olur ki, dilin bu funksiyasını göstərilən hər iki funksiyadan zəif hesab etmək düzgün deyildir. Deməli, dilin üç əsas keyfiyyəti və funksiyası içərisində onun bu funksiyasını da ən zəruri hesab etmək lazımdır. Bu funksiyaları nəzərə almadan dilin digər iki funksiyası – kommunikativ (ünsiyyət vasitəsi) və dərkətmə (təfəkkür aləti olması) funksiyaları arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə bir çox məsələ qaranlıq qalır, aydın olmur, sxematik, hətta sxolastik səciyyə kəsb etmiş olur. Məsələn, bəzən göstərilir ki, dil məhz ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün, həm də təfəkkür, dərkətmə aləti ola bilər. Burada çox düzgün olaraq dilin kommunikativ və dərkətmə funksiyaları arasındakı qarşılıqlı əlaqə qeyd edilir. Lakin həm fikrin meydana gəlməsi, həm də ünsiyyətin baş verməsi yalnız təcrübə sayəsində və təcrübə əsasında mümkün olur. Təcrübə həm fikrin, həm də ünsiyyətin məzmunudur. Bir az da kəskin desək, dildə mərkəzləşmiş və sintezlənmiş təcrübə çox zaman təfəkkürü və ünsiyyəti istiqamətləndirir. Nə haqqında düşüncə varsa, nə haqqında danışırıqsa, dilin özündə əvvəlcədən mövcud olan təcrübə ətrafında cərəyan edirik. Lakin insan nəinki danışır və düşünür, həm də iş görür, hərəkət edir.

Bütün bunlar (danışmaq, düşüncə, hərəkət) bütövlükdə insan fəaliyyətini təşkil edir. Əslində geniş mənada həm təfəkkür, həm nitq, həm də insan hərəkəti çox mürəkkəb insan davranışı strukturunun ayrı-ayrı komponentləridir. Lakin adətən, insan davranışı kateqoriyasına yalnız onun hərəkətlərini daxil edirik, təfəkkürünü və nitq ünsiyyətini nəzərə almırıq. Bu baxımdan demək olar ki, dilin üç keyfiyyəti (təcrübəni ümumiləşdirmək və sintezləşdirmək, təfəkkür aləti olmaq, ünsiyyət yaratmaq) insan fəaliyyətinin üç cəhətinə (təfəkkür, nitq ünsiyyəti, davranış) müvafiq gəlir.

lır. Hər iki üçlük arasındakı üzvlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədar olduğundan bu üzvlərin hər biri digər üzvlərin təsirinə tutulmaya bilməz. Digər tərəfdən, bir sırada olan üçlüklərin hər bir üzvü digər sıradakı hər bir üzv ilə əla- qələnməyə bilməz. Deməli, insan davranışı dildə məhz təfəkkür vasitəsilə ümumiləşdirilmiş və sintezləşdirilmiş təcrübəyə tabedir. Davranışa səbəb təcrübədir.

Vaxtilə görkəmli sovet psixoloqu L.S.Vısofski dil ilə təfəkkürün (“söz” və “fikrin”) arasındakı qarşılıqlı əlaqələri və bu əlaqələrin dinamik səciyyəyə olduğunu göstərdi:

“Fikrin sözə münasibəti hər şeydən qabaq əşya deyil, bir prosesdir, bu münasibət fikirdən sözə, sözdən də fikrə doğru olan bir hərəkətdir. Fikir sözdə ifadə olunmur, sözdə təkmilləşir”. Demək lazımdır ki, davranışın dildə sintezləşdirilmiş təcrübəyə münasibəti də belə dinamik səciyyə daşıyır. Burada da “əşyadan” deyil, prosesdən danışmaq olar. Bu proses isə ya standartlaşdırılmış, şablon (davranış normaları), ya da tam fərdiləşdirilmiş (əlbəttə, müəyyən çərçivə daxilində) ola bilər. Bu münasibətlə sovet və Amerika tədqiqatçılarının çəkdiyi misal çox maraqlıdır.

Standartlaşdırılmış davranışa misal: yer üzündə öləcəyini bilən yeganə canlı varlıq insandır. Bu biliyə, məlumata ona görə yalnız insan malikdir ki, onun dili var, bu biliyi ona dil vermişdir. Digər canlıların “dillərində” əvvəlki təcrübəni ümumiləşdirmək və sintezləşdirmək qabiliyyəti, bu təcrübəni bir az da zənginləşdirməklə nəsilədən-nəslə vermək qabiliyyəti yoxdur. “Qoca adamda ölüm qorxusu hissi gəncin ehtiras hissi qədər qüvvətli- dir”. Lakin ölüm müəyyən yaş ilə bağlı deyil, o, insanı bütün ömrü boyu izləyir və müvafiq ictimai təsisatların meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu halda şablon, standartlaşmış davranış prosesləri meydana çıxır, onlar müəyyən hüquqi və etik (məsələn, vərəsəlik hüququ, ailə daxilində əlaqələrin – münasibətlərin müəyyənləşməsi və s.), habelə dini ayinlər, xidmətlərin qeyd olunması (nekroloq, qəbir üzərində nitq və s.) kimi ictimai davranış normaları şəklində təzahür edir.

Ölümün mütləq olması ilə əlaqədar fərdi davranış qaydaları daha çox və rəngarəngdir. Adətən, uşaq 5-8 yaşlarından ölüm

haqqında məlumata malik olur. O bütün varlığı ilə ölümə etiraz edir. O öz bildiyi, bacardığı tərzdə ölümdən qaçır: gizlənir, bu haqda düşünməməyə çalışır, ölümlə nəticələnən nağılları dinləmək istəmir, belə filmlərə baxmaqdan çəkinir və s.

Bütün bunlar dil vasitəsilə qazanılmış təcrübəyə qarşı fərdi davranış reaksiyasıdır. Lakin yaş keçdikcə ölüm duyğusu ilə əlaqədar olan davranış dəyişməyə, avtomatlaşmağa başlayır. Başqa sözlə, ölüm ideyası instinktiv, təhtəşüuri bir mahiyyət kəsb edir və buna baxmayaraq insan davranışına öz təsirini göstərməkdə davam edir.

Dil olmasaydı, insan öz şəxsi təcrübəsinə istinad etməli olardı. İnsan isə həyatda bir dəfə ölür. Buna görə də onun ölüm haqqında anlayışı ola bilməzdi. Dil təkcə mücərrəd bilik vermir, insan yalnız dil sayəsində mövcud standart davranış qaydalarına sahib olur və bunlara müvafiq hərəkət edir.

Dil insan aqlını əsarətə almaq işində böyük məharətə malikdir. İnsan isə çox zaman həvəslə bu əsarətə can atır. İnsan nəinki dildəki məzmunu, həm də bu məzmunun ifadəçisi olan dil formalarına tabe olmağa meyl edir. Adətən, hər bir ehkamin (dini, siyasi, estetik, fəlsəfi və s.) hökmranlığı da buna əsaslanır. Adamların ayrı-ayrı hərəkətləri və davranış qaydaları müvafiq ehkamlara məxsus terminlərə, məfhumlar və obrazlara tabe tutulur, bu ehkamlar baxımından qiymətləndirilir. Hətta nəinki adamların ayrı-ayrı hərəkətləri, bəlkə bütün insan həyatı həmin ehkamların terminlərinə uyğunlaşdırılır, tabe tutulur və beləliklə, söz əslində heç bir əsas olmadan hakim qüvvə kəsb edir, hökmrana çevrilir. Bütün bunları xalqların həyatında dinlərin oynadığı rolda çox asanlıqla görmək mümkündür. Orta əsrlərdə yaranan bir çox cərəyanlar ilahi həqiqəti dini kitabdakı fikirlərdə yox, bu kitabdakı ayrı-ayrı sözlərdə (bəzən də hərlərdə) axtarırdılar. Söz hökmranlığı, söz əsarəti müləq bir şəkil alırdı.

“Dil və davranış” probleminə dilin fatik təsiri məsələsi də daxildir. “Fatik ünsiyyət” anlayışını elmə Bronislav Malinovski gətirmişdir. O göstərir ki, “öz ibtidai işlədilmə tərzinə görə dilin funksiyalarına razılaşdırılmış insan fəaliyyətində bir halqa, insan

davranışının bir komponenti kimi baxmaq lazımdır. Dil fəaliyyət növüdür, təfəkkür aləti deyildir”. B.Malinovski belə mülahizədən çıxış edir ki, ictimailiyə meyl, başqaları ilə bir yerdə olmaq və yanında başqalarının olmasından şadlanmaq meyli insanın öz təbiətində əvvəlcədən mövcuddur. Bir çox instinktlər və daxili ehtiraslar (qorxu, davakarlıq), əslində ictimai mahiyyətə malik olan bütün hisslər – yəni meydana gəlməsi cəmiyyətlə bağlı olan hisslər (məsələn, şöhrət, hakimiyyət, zənginlik və s.) başqalarının mövcudluğu ilə zəruriliyi ilə bağlıdır və bilavasitə bundan asılıdır.

Dil isə bu təbii insan meylinin korrelyatı keyfiyyətini daşıyır. Bu o zaman olur ki, dil hər hansı məlumatı (informasiya) və ya fikri ifadə etmək üçün yox, yalnız insanlar arasında müəyyən əlaqə yaratmaq üçün işlədilsin. Bu son halda adamlar heç bir şey ifadə etməyən ümumi sözlərlə danışırlar: “İşlər necədir?”, “Nə var, nə yox”, “Kefin, əhvalın?” və s. B.Malinovski göstərir ki, bu sadə ünsiyyət növü fatik ünsiyyət adlandırıla bilər. Fatik ünsiyyətdə sözlər məna ifadə etmir və ya ifadə etmək üçün işlədilmir. Onlar (sözlər) sadəcə ictimai funksiya daşıyır və bununla da kifayətlənir, əsas məqsəd yalnız budur. Bu sözlər təfəkkür nəticəsində deyilmir və dinləyicidə müəyyən fikir oyatmaq məqsədi güdmür. Bu halda dil fikri ifadə üçün işlədilmir.

Bu haqda E.Sepir daha aydın danışır. O öz müşahidələrini fatik ünsiyyət ilə bağlamasa da, faktik olaraq bu ünsiyyətdən bəhs edir. O, dil vasitəsilə meydana gələn ictimai (sosial) əlaqələrin müxtəlif növlərini müəyyənləşdirir ki, bunlar ayrı-ayrı ictimai zümrələrin müəyyən davranış normalarını əks etdirir. E.Sepirin bu barədə fikirlərindən bir qədər geniş bəhs edək: dil çox böyük ümumiləşdirici qüvvəyə malikdir. Dilsiz şüurlu ictimai ünsiyyət mümkün deyildir. Ümumi nitq bir dildə danışan bütün adamların ümumi həmrəyliyi üçün bir növ gizli (potensial) rənz xarakteri daşıyır. Bu vəziyyətin psixoloji əhəmiyyəti konkret dillərin millətlərə, siyasi birləşmələrə və yaxud kiçik yerli qruplara münasibəti, bunlarla əlaqəsi məsələsindən çox kənara çıxır. Bütöv bir tam vahid olan dialekt və ya dil ilə ayrı-ayrı şəxslərin fərdiləşdirilmiş nitqi arasında elə əlaqə növü var ki, bu heç də

dilçilərin diqqətini o qədər də cəlb etmir, lakin buna diqqət yetirmək ictimai (sosial) psixologiya üçün fəvqəladə dərəcədə vacibdir. Bu, dilin elə bir hissəsidir ki, ümumi mənafevi olan adamlar qrupu arasında işlədilir. Belə qruplara daxildir: ailə, məktəb şagirdləri, həmkarlar ittifaqı, böyük şəhərlərdə cinayətkarlar dəstəsi, klub üzvləri, dörd-beş nəfərlik dostlar dəstəsi və digər ən müxtəlif qruplar. Hər bir qrup elə nitq xüsusiyyətlərini inkişaf etdirməyə çalışır ki, bu xüsusiyyətlər həmin qrupu başqalarından fərqləndirən rəmz xarakteri daşsın. Ümumi linqvistik xarakter daşmadığından belə qrupların danışığında kəsirlər və ya emosional yoxsulluq, tam aydın dəqiq olmasa da, hiss edilir. Məsələn, konkret bir ailədə uşaq ikən “Vasif” əvəzinə “Vasi” işlədilməsi ona səbəb olur ki, sonuncu forma həmişəlik möhkəmlənib qalır. Beləliklə, həmin şəxs bu tərzdə adlandırılması həmin ailənin həmrəyliyi rəmzinə, bu üzvlər üçün müştərək hisslərin rəmzinə çevrilir. Əgər ailəyə məhrəm deyilsə, başqa adam “Vasifə” “Vasi” deyə bilməz. İstintiv tərzdə çox adam hiss edir ki, real qrupların rəmzi olan ən kiçik dil fərqləri çox mühümdür və bu fərqlərə əsasən olan qruplaşmalar siyasi və rəsmi ictimai qruplaşmalara qarşı qoyulur. “Bizim kimi danışırsa, o da bizlərdəndir”.

Dilin əsas vəzifəsi ünsiyyət vasitəsi olması ilə yanaşı, onun ümumiləşdirici hadisə olduğunu sübut edən digər bir cəhəti də vardır. Bu, müvəqqəti qrupların (məsələn, qonaq qəbulu zamanı) üzvləri arasında əlaqənin yaranmasıdır. Burada nə deyildiyi o qədər də mühüm deyil, mühüm olan odur ki, ümumiyyətlə danışılır, söhbət gedir. Xüsusən belə qrupların üzvləri arasında mədəni səviyyə müxtəlif olduqda (bununla əlaqədar bir-birini anlamaq işi çətinləşir) söhbəti ümumi sözlərlə, yüngül hop-gop ilə əvəz etmək eyhtiyacı yaranır. Dilin bu sakitləşdirici, rahatlıq yaranan keyfiyyətindən həm də o zaman istifadə olunur ki, xəbər (məlumat) verməyə heç nə yoxdur və ya buna zəruriyyət yoxdur. Bundan isə o nəticə çıxır ki, dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi olmayıb, daha geniş funksiyaya malikdir.

Dilin fatik funksiyası hər dəfə o zaman ön plana keçir ki, onun (dilin) digər keyfiyyətlərindən (o cümlədən haqqında yu-

xarıda bəhs olunan və dil ilə bir təsnifat sistemi kimi bağlı olan, habelə insan təcrübəsini nizamlayan xüsusiyyətlərdən) sərf-nəzər edilə. Demək lazımdır ki, belə hallar heç də az olmur. Müəyyən tədbiri həyata keçirmək üçün toplanan və başqa heç bir məqsədi olmayan yığınaqlar buna sübutdur.

Dilin davranışa real təsirini göstərən bütün bu funksiyalar (üslubi-ekspressivdən fatik funksiyaya qədər saydıqlarımız) sübut edir ki, bu funksiyaların “dilçilik nisbiyyəti” nəzəriyyəsi ilə, xüsusən də onun Sepir-Uorf fərziyyəsi adlanan qolu ilə heç bir ümumi cəhəti yoxdur. Dil çox maraqlı və qərribə keyfiyyətlərə malikdir. Lakin dilin struktur xüsusiyyətləri dünyagörüşü yaratmır və məntiqi kateqoriyaları formalaşdırmır. Bu cəhət dilin insan davranışına təsirini də inkar etmir.

TÖRƏDİCİ QRAMMATİKA

Törədici (generativ) qrammatika dilçilikdə xüsusi bir cərəyan olub, əsrimizin 50-ci illərində meydana gəlmişdir. Bu cərəyanın ümumfəlsəfi və linqvistik əsasları vardır.

Marksizmə görə, hər hansı obyektə dərk etmə yolu üç mərhələ keçir: bilavasitə seyretmə (müşahidə) mərhələsi, analiz mərhələsi və sintez mərhələsi. Həmin bu üç mərhələyə müvafiq olaraq dilçilik tarixi də üç inkişaf mərhələsi keçmişdir. Həmin üç inkişaf mərhələsində üç qrammatik nəzəriyyə irəli atılmışdır: ənənəvi qrammatika, struktur qrammatika və törədici qrammatika.

Ənənəvi qrammatika adı əslində şərtidir və həmin cərəyanın mahiyyətini və istiqamətini düzgün əks etdirmir. Yarandığı dövrdən ta əsrimizin 20-30-cu illərinə qədər bu qrammatika elmdə hakim olmuşdur. Bu mərhələdə qrammatikanın obyektə olan dil və ya dilin strukturu yalnız bilavasitə müşahidə yolu ilə tədqiq edilir, onun faktları bütöv və konkret tərzdə alınıb öyrənilirdi, yəni tərkib hissələrinə bölünmürdü. Onun bilavasitə müşahidə edilməyən, gizli qalan, “dərindəki” sahələri öyrənilmirdi. Əsasən ana dilinin, özü də onun yazılı mənbələrinin materialları-

nı tədqiq edərkən dilçi o dildə bu və ya digər vahidlərin (söz, sintaktik konstruksiya və s.) olub-olmadığını müəyyənləşdirir, onları müəyyən məqsəd və prinsiplər əsasında təsnif edər, onların mətndə, nitqdə işlənmə qaydalarına diqqət yetirirdi. Dil vahidlərini təsnif edərkən və ya qruplaşdırarkən əsas meyar olaraq onların mənasına, məzmun cəhətinə fikir verilir. Deməli, bu dövrdə qrammatik nəzəriyyələr dil vahidlərinin məna və funksional xüsusiyyətlərinə əsaslanırdı.

Əlbəttə, ənənəvi qrammatikanın xidmətlərini azaltmaq və ya unutmaz olmaz. Ötən yüz il ərzində ənənəvi dilçilik həddən artıq faktik material toplamış, çoxlu dərin və düzgün mülahizələr yürütmüş, elmi nəticələr çıxarmışdır. Ənənəvi qrammatika tədqiqatçıları ana dili haqqında mülahizə yürüdürkən özlərini sağlam dil intuisiyalarına əsaslanır və bu əsasda təsvir etdikləri dillərin (və ümumiyyətlə dilin) strukturu haqqında, əsasən, düzgün nəticələrə gəlirdilər. Dilə bir bütöv, tam vahid kimi yanaşmaları və dil hadisələrinin semantik cəhətlərinə maraq göstərmələri ənənəvi qrammatikanın müsbət xüsusiyyəti və keyfiyyəti hesab olunmalıdır. Ona görə də təəccüblü deyildir ki, struktur dilçilik tərəfindən kəskin şəkildə tənqid edilməsinə baxmayaraq, ənənəvi qrammatikanın bir sıra müddəalarını, anlayışlarını, “qaydalarını” sonralar törədici qrammatika mənimsəmiş və məhz bunları inkişaf etdirməyə başlamışdır.

Bütün bunlarla yanaşı demək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində ənənəvi qrammatikanın qüsurları, məhdud cəhətləri, dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafına imkan verməyən və çox halda bu inkişafa mane olan xüsusiyyətləri çox aydın şəkildə özünü göstərirdi. Öyrənilən obyektə bütöv bir vahid kimi yanaşan bilavasitə müşahidə mərhələsinin qüsurları da vardır. Belə ki, bu halda tədqiq olunan obyekt haqqında biliklər, təsəvvürlər diferensiallaşmamış olur, diffuz səciyyəli olur, bu obyektin ayrı-ayrı cəhətləri, bölmələri isə kifayət qədər dəqiq şəkildə bir-birindən fərqləndirilmir, bir-biri ilə qarışdırılır.

Dil sisteminin müxtəlif sahə və ya səviyyələrinə (fonologiya, morfologiya, sintaksis, semantika) aid olan hadisələrin ənə-

nəvi qrammatikada bir-birindən dəqiq surətdə fərqləndirilməsinin səbəbləri budur. Ənənəvi dilçilikdə dil vahidlərinin mənasına həddən artıq diqqət yetirildiyi üçündür ki: a) hər cür təsnifat, tərif yaygın və qeyri-müəyyən idi, çünki bu “məna” kateqoriyasının özü yaygın və qeyri-müəyyən idi; b) dillər arasında mövcud olan fərqlər nəzərə alınmırdı, çünki məna baxımından dillər arasında fərqlərə nisbətən ümumi, müştərək cəhətlər daha çoxdur. Təsadüfi deyil ki, ənənəvi qrammatikada universalizmə xarakterik bir meyil vardır. Həm də qrammatika öyrənilən dilləri latın dili qrammatikası sxemlərinə uyğunlaşdırmağa cəhd göstərdiyindən bu universalizm meyli bir az da qüvvətlənmiş olurdu. “Məna” anlayışının qeyri-müəyyənliyi və yaygınlığı ilə əlaqədar çox zaman dil və təfəkkür kateqoriyaları qarışdırılır, dilçilik, məntiq və psixologiya elmlərinin vahidləri fərqləndirilmirdi.

Ənənəvi qrammatikanın məhdud cəhətlərindən biri dilçilik tədqiqatlarında ciddi və ardıcıl metodların olmaması, dəqiqlikdən məhrumluq idi və buna görə də intuisiyaya, tədqiqatçının subyektiv həssaslığına əsaslanılırdı. Əlbəttə, burası elmi dərk etmə, üçün əsla kifayət deyildir. Elə buna görədir ki, ənənəvi qrammatikanın bir sıra məfhum, müddəa və qaydaları dəqiq şəkildə formalaşmaması, yaygınlığı ilə səciyyələndirir. Dil strukturunun bir sıra çox mühüm xüsusiyyətləri ya “öz-özünə aydındır” qənaəti əsasında tədqiqata cəlb edilməmiş, ya da kifayət qədər dərindən təhlil və izah olunmamışdır.

Bununla əlaqədar demək lazımdır ki, çox işlənən terminlərdən biri kimi “ənənəvi tədqiqat metodları” ifadəsi diqqəti cəlb edir. Bu termin əslində düzgün deyildir. Çünki ənənəvi qrammatika (burada müqayisəli-tarixi dilçilik nəzərdə tutulur) ciddi və düşünülmüş elmi-tədqiqat metodundan məhrum idi. Doğrudan da, məsələn, struktur qrammatikanın tədqiqat metodları dedikdə bir sıra metodların adını çəkmək olar: distribusiyaya metodu, transformasiya metodu, vasitəsiz iştirakçılar (Vİ) metodu, binar qarşılaşdırma metodu və s. Bəs ənənəvi qrammatikanın metodları hansılardır? Heç kəs belə metodların nə adını deyə bilməz, nə onları sadalaya bilməz, nə də onların hüdudunu və tətbiq edilmə

üsullarını göstərə bilməz. Ona görə ki, ənənəvi qrammatika yalnız bir metoddan – bilavasitə müşahidə metodundan, yəni öyrənilən obyektə (dil strukturunu) müstəqil şəkildə seyretmə metodundan istifadə edirdi.

Ənənəvi qrammatikanın ən güclü cəhəti semantika problemlərinə daha artıq maraq göstərməsi olmuşdur ki, burada da çoxlu qüsurlar buraxılmışdır. Əvvələn, dilçilik, məntiq və psixologiya anlayışları eklektik tərzdə qarışdırıldığından dildə “məna” kateqoriyası dumanlı, dolaşiq şəkildə anlaşılır, digər tərəfdən, çox bəsit şəkildə formal və semantik kateqoriyaların bir-birinə müvafiq olduğu güman edilirdi (məsələn, göstərilirdi ki, bütün isimlər “əşya” bildirir, bütün feillər “iş-hərəkət” bildirir və s.).

Demək lazımdır ki, bu mülahizələr heç də bütünlükdə keçmiş dilçiliyə aid deyil, bəlkə yalnız sinxronik-təsviri qrammatikaya aiddir. Müqayisəli-tarixi dilçilik keçən əsrin ortalarında tam mənası ilə dəqiq elmə çevrilmişdi, onun dəqiq, sərrast linqvistik tədqiqat metodikası vardır. Bu da təəccüb doğurmamalıdır. Keçən əsrdə belə bir fikir hakim olub yayılmışdı ki, öz mahiyyətinə görə əsl elmi dilçilik yalnız tarixi dilçilik ola bilər. Ona görə də dilçilik elmi bütün diqqətini tarixi fonetika, tarixi qrammatika problemlərinə yönəlmiş, dillərin müqayisəli-tarixi təhlili metodikasını irəli sürmüş, sinxron və ya “təsviri” qrammatika əsl elmi qrammatika hesab olunmamış, bu qrammatika yalnız məktəblər üçün nəzərdə tutulmuş və buna görə də uzun müddət inkişaf etməmiş qalmışdır.

XX əsrin 40-50-ci illərində struktur qrammatika formalaşmışdır. Bu qrammatika idrak prosesinin yeni, daha yüksək təhlil mərhələsini əks etdirir. Bu mərhələdə tədqiqatçı eksplisit şəkildə formalaşmış müəyyən analitik tədqiqat üsullarından (distributiv təhlil, vasitəsiz iştirakçılar (VI), transformasion təhlil və s.) istifadə etməklə, ilkin dil materialını (“korpus”) tədqiq edir ki, burada məqsəd dilin müəyyən mərhələsində onun qrammatik strukturunun ardıcıl, ziddiyyətlərsiz və bitkin təsvirini verməkdir. Belə təsvir ciddi formal əsasda aparılır, hər cür məntiqi və psixoloji amillər tədqiqatdan kənar qalır, ənənəvi qrammatika-

nı ciddi tədqiqat üsullarından məhrum olduğu üçün tənqid edən struktur qrammatika nümayəndələri formal təhlil sistemi (bir növ “alqoritmlər”) ilə məşğul olmağı qarşıya məqsəd qoyurlar. Buna görə də tam obyektiv əsaslara malik nəticələrə gəlirlər ki, burada tədqiqatçıya məxsus subyektiv momentlər, intuisiya əsla təsir göstərə bilmir.

Güman edildiyinə görə, gələcəkdə bu əməliyyat o dərəcədə formallaşdırılacaqdır ki, nəhayət, bu və ya digər dilin qrammatikasının tərtibi işi avtomatik cihazlara həvalə olunacaqdır. Kəbud şəkildə desək, elə proqrama malik elektron-hesablama maşınları yaradılacaqdır ki, bunlar bu və ya digər naməlum dildə çox geniş mətni qəbul edib, o dilin strukturunun (qrammatikasının) təsvirini verəcəkdir.

Struktur cərəyan nümayəndələrinin əsərlərində dil bütöv və konkret şəkildə qavranılmış, bəlkə onun (dil)in strukturu fikrən tərkib hissələrinə bölünür ki, onun adı müşahidə ilə görünməyən daxili sahələri də nəzərdən keçirilsin, tədqiq edilsin. Belə yanaşma nəticəsində vahid obyekt – dil tərkib hissələrinə, yəni o dili təşkil edən səviyyələrə (fonoloji, morfoloji, sintaktik səviyyələrə) bölünür ki, bu hissələri ənənəvi qrammatikadan fərqli olaraq struktur qrammatika tamamilə bir-birindən uzaqlaşdırır, hətta bunların bir-biri ilə əlaqəsini qırır. Dilin təsviri aşağı səviyyədə – fonoloji səviyyədə başlanır və sonra ardıcıl şəkildə morfoloji və sintaktik səviyyələrə doğru irəliləyir, başqa sözlə, tədqiqat yolu ən kiçik dil vahidlərindən (fonemlərdən) ən böyük vahidlərə (cümləyə) doğru gedir.

Bir cəhət unudulmamalıdır ki, aşağı səviyyələri təsvir edərkən yuxarı səviyyələrə məxsus anlayışlardan istifadə etmək olmaz, əksinə, yüksək səviyyələrin təsviri zamanı dil iyerarxiyasının daha aşağı səviyyələrinin təhlili nəticələrinə əsaslanmaq lazımdır.

Struktur qrammatikanın öz təsvirində əsaslandığı bu prinsiplər heç də həmin cərəyanın bütün nümayəndələri tərəfindən qeyd-şərtsiz qəbul edilmir. Struktur dilçilik daxilində bir sıra elə məktəblər (Amerika, Kopenhagen, Praqa, London və s.) yaranmışdır ki, bunlar həm metodologiya, həm dilçilik görüşləri, həm

də dil təhlili prinsipləri məsələlərində bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu prinsiplər daha tam və bütöv şəkildə yalnız Amerika deskriptiv dilçiliyində öz əksini tapmışdır. Buna görə də bu məktəb struktur dilçilikdə ən ardıcıl və “ortodoksal” məktəb hesab olunur. Bununla belə, burası maraqlıdır ki, bu cərəyanın bağrından törədici qrammatika yaranmış və bir növ bu məktəblə ziddiyyət təşkil etməyə başlamışdır.

Struktur qrammatikanın yaranması və sürətli inkişafı ümumiyyətlə, qrammatika nəzəriyyəsinin inkişafında keyfiyyətə yəni bir mərhələ hesab olunur. Bu cərəyanın əsas xidməti dilin strukturunu tədqiq etmək üçün dəqiq analitik metodlar hazırlayıb irəli sürməsi, bu metodlar əsasında həmin strukturun formal modellərini yaratmasıdır. Sinxron-təsviri qrammatika birinci dəfə olaraq həqiqətən dəqiq elmlər səviyyəsinə yüksəlmiş oldu (göstərdik ki, hələ XIX əsrdə müqayisəli-tarixi qrammatika bu səviyyəyə yüksəlmişdi).

Çox tezliklə (50-ci illərin ortalarında) məlum oldu ki, struktur qrammatikanın bir sıra məhdudiyətləri vardır. Buna görə də onun tətbiq edilmə hədudları məhduddur. Dilə (habelə digər elmi dərkətmə obyektlərinə) analitik yanaşma nəticəsində bütöv vahidin parçalanması, onun tərkib hissələrinə bölünməsi zəruri olur, obyekt bütövlükdən və konkretlikdən məhrum olur. Bu cəhət dil səviyyələri nəzəriyyəsinə (xüsusilə Amerika deskriptivizmində) daha aydın təzahür edir. Struktur qrammatika bu səviyyələri bir-birindən qəti şəkildə ayırır, uzaqlaşdırır, bir-birinə qarşı qoyur. Halbuki dilin öz vəzifəsini yerinə yetirməsi üçün müxtəlif səviyyələrin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, inteqrasiyası olmalıdır. Struktur qrammatika isə bu cəhətə diqqət yetirmir. Ona görədir ki, struktur qrammatika dilin qrammatik strukturu haqqında bitkin təsəvvür verə bilmir, bunun əvəzinə ayrı-ayrı vahidlərin və vahidlər sinfinin (fəonem, morfem, sintaktik konstruksiya və s.) hərtərəfli, geniş təsviri ilə məşğul olur.

Struktur qrammatika müəyyən dil materialına əsaslanır, bu materialı formal şəkildə təhlil etməklə nəzəri ümumiləşdirmələr əldə edir. Başqa sözlə, struktur qrammatika dil materialının əsiri

olur. Ənənəvi qrammatikanı danışanlara dil qaydalarını öyrətdiyi, təlqin etdiyi üçün tənqid edən struktur qrammatika dilin faktik işlənməsini təsvir etməklə məşğul olur (buradan da “deskriptivizm”, yəni dilin təsviri anlayışı meydana çıxmışdır). Bu təsvir üçün əsas verən şey tədqiqatçının şifahi topladığı real dil faktlarıdır. Lakin unutmamaq lazımdır ki, dilin nitqdə faktik işlənməsini əks etdirən hər hansı korpusda qrammatik cəhətdən düzgün cümlələrlə yanaşı, yarım düzgün olan və ya heç düzgün olmayan (xarici təsirlərlə, məsələn, danışanın fikirli olması ilə, dili tam yaxşı bilməməsi ilə əlaqədar) cümlələr də işlənə bilər. Maraqlıdır ki, belə səhvləri danışanın nəzərinə çatdırdıqda, o öz səhvini iqrar edir. Deməli, əslində danışan qrammatik qaydaları bilir, düzgün cümlələri səhv olanlardan fərqləndirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, belə səhv ifadə tərzləri yalnız şifahi nitqə xas deyildir, bəlkə həm də yazılı nitqdə, özü də üzərində əməliyyat aparılmış yazılı nitqdə – bədii dildə özünü göstərir. Buradan isə belə qənaətə gəlmək lazımdır ki, dilin qrammatik təsvirində yalnız empirik tərzdə müşahidə edilən faktlarla kifayətlənmək olmaz. Çünki bu halda qrammatik cəhətdən düzgün olan cümlələri səhv cümlələrdən fərqləndirmək olmaz. Burada tezlik meyarı da yaramır. Belə ki, az işləndiyi üçün səhv hesab etməmək olmaz. (Əlbəttə, nitqdə əvvəlcə səhv nəticəsində meydana gələn konstruksiya tədricən “vətəndaşlıq hüququ” qazanır, dildə qanuna çevrilir. Bu isə artıq dilin diaxroniyasına aid bir məsələdir).

Həm bu səbəbdən, həm də digər səbəblərdən struktur dilçilikdə çoxlu qüsurlar yaranmış oldu. Ənənəvi qrammatika dövründə olduğu kimi, struktur dilçilikdə də hər dilçi eyni qrammatik hadisəni müxtəlif tərzdə şərh etməyə başladı. Odur ki, dilçilik nəzəriyyəsinin inkişaf yolu məsələsi indi bütün aktuallığı ilə bir də irəli sürüldü. Bu cəhətdən deskriptiv dilçiliyə nəzər salaıq. Məlumdur ki, deskriptivizmin fəlsəfi əsası bihevizizm adlanan mexaniki-materialist konsepsiyadır. Bu nəzəriyyəyə görə, digər bütün canlılar kimi insanın psixi fəaliyyəti xarici və daxili stimullara qarşı reaksiyalarının məcmuyudur ki, bunlar xaricən müşahidə edilə bilər. Bihevizizmə görə, dil insan davranışı for-

malarından biridir, təfəkkür isə “öz-özünə danışmaqdır”. Buna görə də təəccüblü deyil ki, bu məktəb dilin təfəkkürlə, insanın psixi fəaliyyəti ilə əlaqəsinə aid bütün problemlərdən əl çəkir, dildə məna məsələsinə qarşı çıxır, buna etina etmir. Blumfeld və digər biheviyristlər məna dedikdə (dil vahidlərinin mənası) dil vahidlərinin işləndiyi dilxarici situasiyanı başa düşürdülər. Bu mülahizəni ardıcıl olaraq davam və inkişaf etdirəndə məna kateqoriyasını ekstralingvistik kateqoriya hesab etmək lazım gəlir ki, bu da dilçiliyə daxil ola bilməz.

O başqa məsələdir ki, əməli olaraq bir sıra deskriptivistlər dil vahidlərini təsnif edəndə və ya onları bir-birindən fərqləndirəndə “məna” meyarına əsaslanmışlar. Lakin bu halda da dili təsvir edərkən semantik problemlərə axırıncı yerlərdən birini vermişlər. Ənənəvi dilçilikdə “məna anlayışı qeyri-müəyyən və yaygın bir məzmun daşdığı üçün semasiologiyanın dil fənləri sırasından çıxarılmasına ilk dövrlərdə az-çox bəraət qazandıрмаq mümkün olsa da, bu meylin sonrakı nəticəsi belə oldu ki, dilçilik yalnız ifadə planı ilə məşğul olmaqla kifayətləndi.

Strukturalizmin qüsurlarından biri də onun antiuniversalizm” səciyyəsinə (bu fikir Amerika deskriptivizmi üçün doğrudur) olması göstərilir. Ümumiyyətlə dil, insan dili probleminə qarşı onlar ön planda konkret dillərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini öyrənməyi tələb edirlər. Məlumdur ki, deskriptivizmin dil bazasını Amerika hindularının dilləri təşkil edir. Bu dillərin qrammatik quruluşu bizə məlum olan Avropa dillərinin strukturuna bənzəmir və buna görə də ənənəvi qrammatikanın latınlaşdırılmış sxemi bu dillərə tətbiq edilə bilmir. Bütün dillərə latın (və ya geniş miqyasda Hind-Avropa) dili sxemini tətbiq etdiyinə görə ənənəvi qrammatikanı tənqid edən deskriptivistlər belə bir prinsip irəli sürdülər ki, hər bir dili özlüyündə, başqa dillərin strukturunu ilə əlaqəsiz şəkildə alıb öyrənmək zəruridir. Bu prinsip də əvvəllər müsbət təsir göstərirdi, belə ki, müxtəlif dillərin qrammatik quruluşunun səciyyəvi cəhətlərinə dilçilər nəzər yetirməli olurdular. Lakin bu prinsip də ardıcıl şəkildə inkişaf etdirildikdə deskriptivistlər belə nəticələrə gəlməli oldular ki, guya dil sui

generis bir hadisədir, hər bir dilə xas ola bilən heç bir universal əlamət yoxdur. Bu “antiuniversalizm” daha qabarıq şəkildə “Se-pir-Uorf nəzəriyyəsi”ndə özünü göstərir. Bu nəzəriyyəyə görə bu və ya digər xalqın təfəkkürü çox səciyyəvidir və hər şeydən əvvəl onun dilinin strukturu ilə müəyyən edilir (əlbəttə, bu nəzəriyyə biheviyozizmə daxil deyildir).

Bütün bu göstərilənlər **generativ** və ya **törədiçi** qrammatikanın yaranmasına təkan vermişdir. Törədiçi qrammatika 50-ci illərin ikinci yarısında meydana çıxmış və N.Xomskinin “Sintaktik strukturlar” əsəri ilə əlaqədar olmuşdur. Bu cərəyanın meydana gəlməsi və inkişafı qrammatik nəzəriyyənin yeni mərhələsinə – sintez mərhələsinə (elmi idrakın üçüncü mərhələsi) daxil olduğunu göstərir.

Törədiçi qrammatikanın sintezizmi anlayışı belə izah oluna bilər:

1. Qrammatik nəzəriyyənin – dilin strukturunun dərk etmə obyektini çox səciyyəvidir, bu obyekt heç də təbii yox, abstrakt obyektidir, ona görə də dilə tətbiq edilərkən sintez anlayışı sırf spesifik əhəmiyyət kəsb edir. Hərfi mənada hər hansı bir real, mövcud olan dil (rus dili, ingilis dili və s.) sintezləşdirilə bilməz. Bu mənada yalnız esperanto tipli süni dilləri sintezləşdirmək olar. Lakin dil öz real varlığını nitqdə təzahür etdirir və nitq ünsiyyətinin ən kiçik vahidi cümlə hesab olunur. Ona görə ki, “cümlənin sintezi” qaydalarını müəyyənləşdirmək, yəni cümləni müəyyən ilkin ünsürlərdən düzəltmək olar və lazımdır.

Törədiçi qrammatika məhz bu işlə məşğuldur. Törəmə texnikasının mahiyyəti “bütövü hissələrdən quraşdırmaq” hesab olunur. Struktur (analitik) qrammatikadan fərqli olaraq törədiçi qrammatika hazır cümlələrin – yəni mətnə işlənən, mövcud cümlələrin təsviri ilə məşğul olmayıb, müəyyən dilə məxsus qrammatik cəhətdən düzgün cümlələrin düzəlmə qaydalarının formalaşmasını öyrənir. Deməli, struktur qrammatikadan fərqli olaraq törədiçi qrammatika deduktiv metoda (müərrəd kateqoriyalardan konkret cümlələrə) əsaslanır. Struktur qrammatikada isə induktiv metoda (konkret cümlələrdən müərrəd kateqoriyalara) əsaslanırlar.

2. “Cümlənin sintezi” anlayışı məhz dilə aiddir, dil sistemi ilə əlaqədardır, insanın nitq fəaliyyətinə aid deyil, o dildə danışanın nitq fəaliyyətini əks etdirmir. Öz-özlüyündə törədici qrammatika nitq fəaliyyətinin hansı növdə (həm tələffüzü, həm də qavranılması – persepsiyası) olmasına neytral münasibət bəsləyir. Bununla əlaqədar hər şeydən əvvəl iki anlayış – “törətmək” (generate) və “tələffüz etmək” (produce) anlayışları arasında prinsipiial fərqi aydınlaşdırmaq zəruridir. Bunlardan birincisi dilə, ikincisi nitqə, danışan fərdlərin nitq fəaliyyətinə aiddir. “Törədici” termini riyaziyyat elmindən əxz olunmuşdur. Bu termin riyaziyyatda müəyyən çoxluğun üzvlərinin formal hesablanma əməliyyatını bildirir. Bu və ya digər dilin cümlələri (qrammatik cəhətdən düzgün qurulan bütün cümlələr çoxluğu) bu dilin qrammatikası tərəfindən törədilir. Bu cümlələr danışanlar tərəfindən nitq aktında tələffüz olunur. Müəyyən mənada törədici qrammatika kulinariya kitabı ilə müqayisə edilə bilər. Bu kitab özlüyündə heç bir xörək hazırlamır, lakin xörək hazırlanması haqqında qaydalar bu kitabdadır və bu kitabdakı qaydalara əsasən kulinar xörək hazırlayır. Eləcə də özlüyündə törədici qrammatika heç bir cümlə yaratmır (“tələffüz etmir”), lakin müvafiq dilin cümlələrini qurmaq üçün müəyyən qaydaları özündə ehtiva edir və o dildə danışanlar həmin qaydalar əsasında qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş cümlələri həm tələffüz edir, həm də qəbul edib anlayır. Beləliklə, törədici qrammatikanın sintezmi dedikdə biz məhz o qrammatikaya aid təsvir üsulunu nəzərə alırıq, heç də nitq fəaliyyətinin xarakterini nəzərə almırıq. Törədici qrammatika nitq fəaliyyəti problemləri ilə məşğul olur.

Deməli, törədici qrammatikanın birinci tələbi elə əməliyyat irəli sürməkdir ki, bundan istifadə etməklə müvafiq dildə qrammatik cəhətdən düzgün olan cümlələri qrammatik cəhətdən səhv cümlələrdən fərqləndirmək mümkün olsun. Burada daha zəruri bir şərt belədir ki, qrammatika nəinki qrammatik cəhətdən düzgün cümlələri səhv cümlələrdən fərqləndirməlidir, həm də bu düzgün cümlələrin bu və ya digər şəkildə struktur təsvirini verməlidir. Bu iki məqsəd bir-biri ilə əlaqədardır. Belə ki, qramma-

tik cəhətdən düzgün cümlələrin strukturunu təsvir edən qrammatika bununla da həmin struktura daxil ola bilməyən cümlələri səhv cümlələr sırasına daxil edir. Unutmaq olmaz ki, “qrammatik cəhətdən düzgün” dedikdə, heç də fikrin, mülahizənin, məzmunun düzgünlüyündən söhbət getmir. “Yaba ilə dovğa içdim” cümləsi məzmunca mənasızdır, lakin qrammatik cəhətdən düzgündür. Habelə məzmunca da düz olan, qrammatik cəhətdən də düzgün hesab edilən bir sıra cümlələri bəzən işlətmək caiz görülür. Bu isə daha çox üslubi səbəblərlə əlaqədar olur: cümlə ağır, uzun olur, quruluşu dolaşlıq olur və s.

Törədici qrammatika, deyildiyi kimi, öz mahiyyəti etibarilə deduktivdir. Bu qrammatika hazır, real tərzdə mövcud olan cümlələri mətndə (“korpus”) olduğu kimi təsvir etmir. Belə olduqda bəs törədici qrammatika nəyi təsvir edir? Xomski və ardıcılıarı göstərir ki, törədici qrammatikanın təsvir obyektini danışanın dil qabiliyyəti və ya “kompetensiya”sıdır, yəni dilə məxsus qaydaları bilməsidir. Bu baxımdan “kompetensiya” və “işlədilmə” anlayışlarının fərqləndirilməsi zəruridir. Kompetensiya – danışanın həmin dilin qayda-qanunlarını bilməsinə deyilir. “İşlədilmə” isə danışanın nitq prosesində həmin biliklərdən istifadə etməsinə deyilir. Danışan şəxs müvafiq dilin qaydalarını bilə bilər, lakin işlədilmə prosesində müxtəlif səbəblərdən (yorğunluq, fikir dağınıqlığı, diqqətsizlik və s. üzündən) bunları poza bilər. Eynilə riyaziyyatçı da riyaziyyat qaydalarını bilər, lakin məsələlərin həllində səhvlər buraxar. Kompetensiya anlayışı dilə aiddir (bu və ya digər dil nümayəndəsinin dili bilməsidir), işlədilmə anlayışı isə nitqə aiddir. Beləliklə, bir tərəfdən “törətmə” və “tələffüz”, digər tərəfdən “kompetensiya” və “işlədilmə” arasında tam paralelizm vardır.

Xomski göstərir ki, törədici qrammatika heç də real, konkret dil nümayəndələrinin kompetensiyasını deyil (bunların dil bilikləri mütləq məhdud olur), bəlkə nə isə ideal danışanın və ideal dinləyənin – yəni dili tam kamil və qüsursuz bilənlərin kompetensiyasını nəzərdə tutur. “Dili ideal bilən” anlayışı dəfələrlə tənqid edilmişdir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, digər elmlər, o

cümlədən təbiətşünaslıq elmləri ideal obyektlər anlayışından geniş istifadə edir.

Əgər struktur qrammatika üçün analitizm və induktivizm səciyyəvidirsə, törədici qrammatika üçün sintetizm və deduktivizm səciyyəvidir. Bu isə o deməkdir ki, bunlar bir çox cəhətdən bir-birinin antipodu olan qrammatik nəzəriyyələrdir.

Bu qrammatikaların fərqləri haqqında aşağıdakıları demək olar.

Struktur qrammatika konkret dil materialından (“korpus”, mətn) mücərrəd vahidlərə, kateqoriya və modellərə gedir. Əksinə, törədici qrammatika mücərrəd modellərdən, simvollardan və qaydalardan konkret cümlələrə gedib çıxır.

Struktur qrammatika dil iyerarxiyasının ən kiçik vahidlərinin təhlilindən, identifikasiyasından və təsnifindən başlayır və daha iri vahidlərə doğru (yəni aşağı səviyyədən yüksək səviyyəyə doğru) – fonemlərdən morfemlərə və daha sonra “konstruksiyalara”, yəni sözlərə, söz birləşmələrinə və cümlələrə doğru gedir. Törədici qrammatika isə dil strukturunun ali mərhələsindən (yarusundan) – cümlədən başlayıb aşağı mərhələlərə doğru, əvvəlcə söz birləşməsi, sonra söz, lap axırda sözün morfoloji strukturu istiqamətində təsvir aparır. Nəzərə alınmalıdır ki, struktur qrammatikada, xüsusilə deskriptiv cərəyanda əsas vahidlər fonem və morfemdir, “törədici qrammatika”da isə ənənəvi qrammatika kimi dil təsvirinin əsas vahidləri sözlər və cümlələrdir (törədici qrammatikada fonem anlayışı qrammatik nəzəriyyə üçün tam gərəksiz bir şey kimi kənara atılır, morfem anlayışı ya qəsdən unudulur, ya da ikinci dərəcəli, köməkçi bir yer tutur).

Struktur qrammatikanın modelləri tamamilə statik, törədici qrammatikada isə dinamikdir. Struktur qrammatika dil iyerarxiyası səviyyələrini ciddi şəkildə fərqləndirir və bu prinsipə əsaslanır. Törədici qrammatika isə, əksinə, müxtəlif səviyyələri inteqrasiya etməyə, təmərküzləşdirməyə cəhd edir, vahid dil sistemi daxilində onların qarşılıqlı təsirini və birinin digərinə keçmə üsullarını müəyyənləşdirir (cümlənin söz birləşməsinə keçməsi – “nominalizasiya” adlanan hadisə və s.).

Struktur qrammatika (xüsusən deskriptivizm) antiuniversaldir və hər bir ayrıca dilin səciyyəvi struktur əlamətlərini nəzərə çarpdırmağa çalışır (hətta bəzən hər hansı universalini inkar edir). Əksinə, törədici qrammatika dillərin universal əlamətlərini ön plana çəkir və bu mənada XVII əsr universal rasional qrammatikasının davamçısı hesab oluna bilər.

Struktur qrammatika ənənəvi qrammatikanı tənqid edir, onu dilçiliyin inkişafında “əlmə qədərki” mərhələnin nəticəsi hesab edir. Əksinə, törədici qrammatika ənənəvi qrammatikaya bəraət qazandırır, onun anlayış və prinsiplərini əsaslandırmağa çalışır. Xomski və “generativ” qrammatikanın digər nümayəndələri strukturalistləri dilə səthi, üzdən yanaşdıqları üçün tənqid edirlər. Strukturalistlər isə “generativ qrammatikləri” ənənəvi qrammatikadan irəli getmədikləri üçün, strukturalizmə nisbətən bir addım geri getdikləri üçün tənqid etmişlər. Doğrudan da, əslində törədici qrammatika formallaşdırılmış ənənəvi qrammatikadan başqa şey deyildir (bu cəhəti Xomski özü və ardıcılıarı da inkar etmirlər). Lakin qrammatik təsvirin belə formallaşdırılması ona görə mümkün olmuşdu ki, struktur qrammatika çərçivəsində həmin formallaşdırma metod və üsulları işlənib hazırlanmışdı. Bu mənada da törədici qrammatika geri getmək, ənənəvi qrammatikaya qayıtmaq demək deyil, bəlkə ənənəvi qrammatika anlayışları ilə struktur qrammatikanın formallaşdırılmış metodlarının sintezi deməkdir. Bunu geriyə dönmək kimi qiymətləndirənlər elmi idrakın inkişaf dialektikasını anlamırlar. Bu inkişaf (əlmədə inkişaf) düz xətlə deyil, “spiralvarı qaydada”, daha yeni və daha yüksək əsaslarla köhnə ideya və nəzəriyyələrə qayıtmaqla mümkün olur. Bəzən idrakın bir mərhələsindən başqa mərhələsinə keçid prosesi mövcud sabitləşmiş təsəvvürlərin ləğvi, əvvəllər əldə edilən bütün nailiyyətlərin inkarı kimi başa düşülür. Vaxtilə struktur qrammatika formalaşanda da, sonralar generativ qrammatika yarananda da belə düşünənlər olmuşdur. Əslində isə bu proses daha mürəkkəbdir: elmi idrakın yeni mərhələsinə keçid prosesində bütün köhnə görüşlər, anlayış və nəzəriyyələr köklü şəkildə bir də nəzərdən keçirilir, həqiqətən elmi

dəyəri olanlar, elmin əvvəlki inkişafı ərzində əldə edilən ən qiymətli nəticələr yeni ideyalarla uzlaşdırılır. Doğrudan da, XX əsr dilçilik cərəyanlarını müqayisə edib qarşılaşdırdıqda bitərəf dilçi görməyə bilməz ki, əslində generativ qrammatika çox şeyi struktur qrammatikadan əxz etmişdir. Törədici qrammatika linqvistik təsvirin eksplisit, ziddiyyətsiz, tam əhatəli və sadə olmasını tələb edir ki, bunların hamısı əslində struktur qrammatikadan əxz olunmadır. Deməli, Xomskinin generativ qrammatikası əslində struktur dilçilik tədqiqatlarına, onun nailiyyətlərinə əsaslanır. Yarandığı dövrdən bəri törədici qrammatika bir yerdə dayanıb durmur, bəlkə aramsız şəkildə dəyişmələrə məruz qalıb yeni-yeni formalar kəsb edir və getdikcə daha çox struktur dilçilikdən uzaqlaşır. Törədici qrammatikanın ilkin variantı Xomskinin məşhur “Sintaktik strukturlar” əsərində verilmişdir. Burada hələ klassik deskriptivizmin ideya təsirləri güclüdür. Belə ki, deskriptiv dilçiliyin təsiri ilə əlaqədar Xomski semantikanı qrammatikadan kənar hesab edir, qrammatikanı da sırf formal əsasda qururdu.

On il sonra Xomski “Sintaktik nəzəriyyənin aspektləri” adlı fundamental əsərini nəşr etdirir və burada törədici qrammatika nəzəriyyəsi müəllif tərəfindən əsaslı şəkildə və yenidən işlənir, əvvəlki bəzi müddəalar yenidən nəzərdən keçirilir və dəqiqləşdirilir. Bu yeni variantda törədici qrammatika “standart nəzəriyyə” adlanmaqla sintaktik, semantik və fonetik hissələrdən ibarətdir. Bunlardan törəmə prosesində yalnız bir komponent – sintaktik komponent iştirak edir, digər iki komponent isə interpretasiya rolu oynayır. Sintaktik komponentin tərkibinə bunlar daxildir: baza komponent (bu da iki subkomponentdən – kateqorial komponent və leksikondan ibarətdir) və transformasiya komponent. Baza komponent cümlənin dərinədəki strukturunu törədir, transformasiya komponent isə bu dərinədəki strukturu üzdəki struktura çevirir. Semantik komponent cümlənin dərinədəki strukturunu interpretasiya edərək onun mənasını (anlamı) müəyyənləşdirir; fonoloji komponent isə cümlənin üzdəki strukturunu interpretasiya edərək onun səslənməsini (səs formasını) müəyyənləşdirir. Bu mərhələdə törədici qrammatikanın əsas məqsədi cümlənin

anlamı (məna) ilə onun səs forması arasındakı əlaqəni müəyyən-
ləşdirməkdən ibarətdir.

Törədnci qrammatikaya semantik komponentin daxil edil-
məsi, şəksiz ki, bir addım irəlidir və törədici qrammatikanın in-
kişafını, deskriptivizm ənənəsindən uzaqlaşdığını sübut edir. La-
kin Xomski bu ənənə ilə əlaqəsini tam qırmamışdır və adətən,
semantik komponentə sırf köməkçi (interpretasiya edən) rol is-
nad edir. Halbuki Xomskinin özünün də bir sıra digər əsərlərin-
də deyildi ki, dilçilik nəzəriyyəsinin məqsədi dilin struktu-
runda məna ilə səslənmənin necə əlaqələndiyini göstərməkdir.
Deməli, semantik komponenti törəmə prosesindən kənara çıxar-
maq düzgün deyildir. Cümlələrin törədilməsi onların semantik
(anlam) strukturundan başlayıb səs formasında bitməlidir. Digər
bir müasir generativ nəzəriyyə – törədici semantika məhz bu
prinsip əsasında qurulmuşdur.

Lakin ədalət xatirinə demək lazımdır ki, əgər Xomskinin tö-
rədici qrammatikası formal qrammatika nəzəriyyəsinə, yəni
möhkəm bir əsasa isnad edirsə, törədici semantika çox vaxt heç
bir hədd-hüdəd tanımır, tam ixtiyari və sübut edilməmiş mülahi-
zələr, hətta uydurmalar irəli sürür (səbəbi bir də odur ki, seman-
tik kateqoriyalar tam mücərrəd səciyyəli olur, bilavasitə müşahi-
dəsi mümkün olmur).

Törədici qrammatikanın əsaslarını verməklə kifayətlənmə-
yən Xomski daha da irəli gedir, bütöv bir dilçilik fəlsəfəsi kon-
sepsiyası irəli sürür, əsaslandırır və inkişaf etdirir ki, bu konsepsiyanın əsasını rəşionalizm və anti-biheviorizm təşkil edir. Bu konsepsiyaya görə dil sırf psixi hadisələrdən hesab olunur, dilçilik isə koqnitiv psixologiyanın tərkib ünsürü sayılır. Beləliklə, dilin psixoloji aspektdən izahı əsas hesab olunur.

Dekart və digər XVII əsr rəşionalistlərinin təliminə əsaslanan Xomski göstərir ki, dil sonradan əxz edilmir, bəlkə öz daxili mahiyyətinə görə anadangəlmə psixi hadisədir. Sössürdən bəri struktur dilçilikdə dil işarələr sistemlərindən biri hesab olunursa, Xomski bu fikri qəti rədd edir, dilin semantik təbiətini inkar edir və göstərir ki, dil sui generis hadisədir, insanın hər hansı digər

fəaliyyət növlərindən fərqlənir. Habelə mənşəyinə görə də dili işarələr sistemi hesab etmək olmaz: o heç də heyvan siqnallarından törəməmiş, bəlkə insan tərəfindən yenidən “icad edilmişdir”.

Deskriptivistlərin mexanizminə əks olaraq Xomski dil fəaliyyətinin yaradıcı xarakterdə olduğunu tez-tez nəzərə çarpdırır. Özü də “yaradıcı xarakter” dedikdə dil fəaliyyətinin hər hansı xarici və daxili stimullardan azad olduğunu, bu fəaliyyətin sərbəst olduğunu irəli sürür.

Dekart fəlsəfəsinə əsaslanan Xomskinin idealist dilçilik fəlsəfəsi sovet elmi tərəfindən qəbul edilə bilməz. Lakin törədici qrammatikanın əməliyyat üsulundan bəhrələnmək mümkündür.

ETNOLİŅQVİSTİKA

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, mentalist fənlərin (psixolinqvistika, etnolinqvistika, sosiolinqvistika) inkişafı “ənənəvi strukturalizmə qarşı təbii bir reaksiya” hesab edilməlidir.

Əlbəttə, məsələnin belə qoyuluşu səhvdir. İntralinqvistikanın bir qolu olan struktur dilçilik dilin yalnız bir cəhətini öyrənir və demək lazımdır ki, dilin quruluşunu təsvir etmək işində böyük uğurlar əldə etmişdir. Onun inkişafı bir sıra praktik məsələlərin irəli sürülməsinə səbəb olmuşdur. Lakin xüsusilə ikinci dünya müharibəsindən sonra onun əhəmiyyəti çox məhdud şəkildə başa düşülür, yalnız maşın tərcüməsi üçün zəruri olan materialları işləyib hazırlamaq kimi başa düşülür. Bu əməli ehtiyac ilə əlaqədar dilin semiotik sistemlərdən biri olduğu məsələsi şişirdilir, yalnız intralinqvistik tədqiqatlara yer verilir. Buna görədir ki, həmin dövrdə dilin quruluşunun bir semiotik sistem olduğu haqqında F.de Sössür, L.Yelmslev, L.Blumfeld ideyaları yayılıb məşhurlaşır, dilə hər hansı mentalist baxış sıxışdırılırdı.

Strukturalizm dilçiliyin yeganə metodologiyası olmağa çəhd göstərir, dilə mentalist baxışları qeyri-elmi baxılar kimi qələmə verirdi. Lakin strukturalistlərin bu cidd-cəhdləri bir səmərə vermədi. Dili yalnız bir statistik sistem kimi təfsir, şərh etmək

işində strukturalizmin mövqeyi güclü olmuşdur. Lakin dili dinamik, dəyişməkdə olan sistem kimi, funksiyasını yerinə yetirməkdə olan mexanizm kimi öyrənərkən strukturalistlərin mövqeyi zəifləyir və sarsılır. Lakin mentalist fənlərin “geniş cəbhə boyunca hücumə keçməsinin” səbəbi yalnız bu deyilənlər deyildir.

Müasir təbii dərkətmənin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hazırda müxtəlif sahələr üzrə insan bilikləri birləşir, elmdə inteqrasiya yaranır. İndi bütün elmlər kibernetikləşdirilir, kompleks elm sahələri yaradılır. Elmi tədqiqatlar getdikcə daha çox yeni-yeni məntiqi, metodoloji üsullar əsasında aparılır. Əsrimizə əvvəllərindən təbiətşünaslıqda başlamış ən yeni inqilab inkişaf kimi davam edir ki, bu da mühüm fəlsəfi ümumiləşdirmələrin əldə edilməsində, bütün elmlər üçün, o cümlədən də dilçilik üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif elmlərin birləşməsi hüdudunda yeni bilik sahələri meydana gəlir ki, belə sahələrdən biri də etnoqrafik dilçilik (etnolinqvistika) elmidir.

Etnoqrafik dilçilik etnoqrafiya, tarix və dilçilik elmlərinin hüdudunda yaranmış ən yeni elm sahələrindəndir. Bu elm dilin mədəniyyətlə, xarici aləmlə, habelə xalq adət və ənənələri ilə əlaqələrini öyrənir. Dilin mədəniyyətlə əlaqəsi elmdə yeni məsələ deyildir. Bu əlaqə çox-çox qədimlərdən bəri tədqiqatçılar tərəfindən dönə-dönə qeyd olunmuşdur. Leybnisin məşhur kəlamıdır ki, mənə mükəmməl dil verin, sizə mükəmməl mədəniyyət verim. Etnolinqvistika elmi bu qədim, ənənəvi problemi yeganə problem hesab edir, onu dərinləndirən və ətraflı tədqiq etməklə məşğul olur. Dilin mədəniyyətlə, xalq adətləri ilə, hətta dərkətmə ilə münasibəti məsələsində etnolinqvistika dilə mühüm aparıcı funksiya isnad edir.

Bu mülahizələrin tarixi qədimdir. Dilin o dildə danışanların mədəniyyətinə, təfəkkürünə təsiri məsələsi haqqında tədqiqatçılar qədimdən bəri müəyyən fikirlər söyləmişlər.

Prof. B.Çobanzadə göstərir ki, filosof Bekon “batil fikirlər və əsassız etiqadlarla mücadilə edərkən bunlardan pək çoxunun dil vasitəsilə yapıldığını qeyd edir”¹. Deməli, Bekon dilin xüsusi

¹ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu. Bakı, 1927, 52 s.

dünyagörüşü (“batil fikirlər”, “əsassız etiqadlar”) yaranmasında rolu olduğunu göstərir.

B.Çobanzadə filosof Bekonun aşağıdakı fikrini də misal çəkir ki, bu fikir etnolinqvistika baxımından dəyərlidir: “İnsanlar zənn edirlər ki, onların əqli şeylərə komanda edir. Lakin onlar bilmiş olsunlar ki, sözlər çox dəfə əqlə qarşı çevrilərək onu xətdən xətayə sürüklər. Elmlərin sofizm və boş xəyal təsiri altında qalmasına başlıca səbəb də budur”.

B.Çobanzadə Kondilyakdan bəhs edərkən yazmışdır: “XVI-II əsrdə filosoflar hər zamandan çox lisanə tədqiqatına və dilin fikirlə olan əlaqəsi məsələsinə diqqət və əhəmiyyət vermişlər. İşarətlərin əhəmiyyətini Kondilyak qəribəçiliyə (paradoks) qədər böyütmüşdür. O, fikri dilə tabe, əsər saymağa qədər getmişdir”. Eyni mülahizələri XVIII əsrin ikinci yarısında İ.Q.Herder də irəli sürmüşdür.

Lakin bu problem ilk dəfə V.Humboldtun əsərlərində nəzəri istiqamətdə qoyulub həll edilmişdir. V.Humboldt göstərir ki, insanın əşyalara münasibəti bütünlükdə dildən asılıdır, dillə əlaqədardır. Bu fikrini müəllif belə inkişaf etdirir: “Dili yaratmış olan insan özünü bu dilin ixtiyarına verir; hər bir dil məxsus olduğu xalqın ətrafında bir dairə çəkir və bu dairədən yalnız o vaxt kənara çıxmaq olar ki, başqa dairəyə keçərsən”.

V.Humboldtun bu mülahizələrinə uzun müddət tədqiqatçılar əhəmiyyət verməmişlər. Lakin XX əsrin ortalarında meydana çıxan “yeni humboldtçuluq” fəlsəfi cərəyanı həmin ideyalara əsaslanır. Almaniyada meydana çıxan bu cərəyanın nümayəndələri, əsasən, alman alimləridir. Yeni humboldtçuluğun əsas nümayəndəsi Leo Vaysgerber (habelə İost Trir) hesab olunur. L.Vaysgerber öz tədqiqatlarında V.Humboldtun belə bir fikrini daha da inkişaf etdirir ki, dil insan ilə xarici aləm arasında “aralıq dünya” mövqeyi tutur və dilin leksikası xüsusi milli dünyagörüşünü əks etdirir. İlk növbədə dil ilə xalqın əlaqəsi problemi ilə maraqlanan L.Vaysgerber bu problemi sırf idealist meşqədən şərh edir.

Etnolinqvistika elminin ilkin vətəni ABŞ hesab olunur. Bu elmin həmin ölkədə meydana çıxması Amerika hindularının

dilini və mədəniyyətini öyrənməklə əlaqədardır. Avropada mövcud olan elmi ənənədən fərqli olaraq Amerika alimləri dili də, mədəniyyəti də daha geniş bir elmin – antropologiyanın tərkibinə daxil edirlər. Bu problemləri öyrənməyi ilk dəfə irəli atan Frans Boas yazmışdır: “Məlum olur ki, hinduların dillərinin nəzəri şəkildə tədqiq edilməsi onların praktik öyrənilməsindən heç də az əhəmiyyətli deyildir; sırf linqvistik tədqiqat dünya xalqlarının psixologiyasını dərinlən öyrənməyin tərkib hissəsidir”. Amerika hindularının dil və mədəniyyətlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri belə bir fərziyyənin yayılmasına səbəb olmuşdur ki, məntiqi və fəlsəfi (dünyagörüşü) kateqoriyaların meydana gəlməsinə dilin çox mühüm və dərin təsiri olur. Bununla əlaqədar Sepir-Uorf fərziyyəsi meydana çıxmışdır ki, bu fərziyyə etno-linqvistika elminin nəzəri əsasını təşkil edir.

Geniş və dərin tədqiqatları ilə fərqlənən Eduard Sepir dil ilə mədəniyyətin əlaqəsi probleminə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun nəzərinə, dil “ictimai mühiti qavramağa rəhbərlik edir”. “İnsanlar yaşadıkları cəmiyyətdə ifadə vasitəsi kimi işlənən konkret dillərin təsirinə məruz qalırlar”.

Əslində dilçilik elmi insanın bütün həyat və bilik sahələri ilə əlaqədardır. Bu elm getdikcə daha artıq dərəcədə ictimai elmlərlə əlaqələnir. Məsələn, tarixi bilmədən bir çox sırf dilçilik problemlərindən baş açmaq, onları izah etmək mümkün deyildir. Məsələn, nə üçün XIX əsrə qədər həyatı-zəruri sözlər Azərbaycan dilinə ərəb və fars dillərindən daxil olurdu, həmin əsrdən başlayaraq belə sözlər rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmağa başladı? Bu hadisə yalnız tarixi-ictimai faktlar əsasında izah edilə bilər.

Digər tərəfdən etnoqrafiyanı, hətta zoologiyanı da bilmədən bir sıra dil hadisələrini anlamaq mümkün deyildir. Məsələn, nənələrdə qar anlayışını bildirən qırxdan artıq söz vardır, halbuki, məsələn, “palma” sözü yoxdur. həyat şəraiti ilə əlaqədar Böyük Səhra xalqlarının dilində “qar” anlayışını bildirən söz yoxdur, palmanın müxtəlif növlərini bildirən 60-a qədər söz vardır.

İnkişafın nisbətən aşağı pilləsində yaşayan xalqların dilində, adətən, mücərrəd sözlər olur. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, buşmen dilində fizika dərsləri yazmaq mümkün deyildir. Ona görə ki, bu dildə müvafiq mücərrəd elmi anlayışları ifadə etmək olur.

Etnoqrafik dilçilik elminin banisi məşhur Amerika tədqiqatçısı Vencamin Uorf hesab olunur. Vaxtilə yanğından mühafizə cəmiyyətinin inspektoru işləyən Uorf ümumiyyətlə yanğın törədən səbəbləri öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. O müəyyən etmişdi ki, yanğının səbəbləri müxtəlif ola bilər: bacaların taxta tikililərə yaxınlığı, elektrik xətlərinin nasazlığı, təhlükəsizlik texnikasına əməl edilməməsi nəticəsində yanğın baş verə bilər. Lakin Uorfun əsas xidməti ondan ibarət oldu ki, o, yanğının səbəblərindən birinin də söz (dil) olduğunu müəyyənləşdirirdi.

O, müşahidələr nəticəsində gördü ki, adamlar “Benzin sistemini” yazılmış lövhənin yanında özlərini çox ehtiyatlı aparır, papiros çəkmir, kibrit yandırmırlar. Halbuki “Boş benzin sistemini” lövhəsi asılan yerlərdə adamlar tamamilə başqa cür hərəkət edirlər, heç nədən ehtiyat etmədən papiros da çəkirlər, kibrit də yandırmırlar və s. halbuki o bilirdi ki, bu boş sistemlər dolulardan daha çox xatalı, təhlükəlidir. Çünki bu boş sistemlərdə, adətən, partlayıcı hava olur.

“Boş sistem” tərkibində “boş” sözü bir neçə cür anlaşıla bilər: a) içərisində heç bir şey yoxdur; b) içərisində benzin yoxdur (benzin olmayan sistemdə tez alışan qaz ola bilər). Sözün həmin mənaları nəzərə alınmadıqda yanğın törəməyi təbiiidir.

Daha bir sıra hadisələr üzərində uzun müddətli müşahidələr aparandan sonra B.Uorf belə nəticəyə gəlmişdi ki, bir çox hallarda sözlər əşyaları, hadisələri düzgün adlandırmır.

Keçmiş inspektor dil üzərində müşahidələrini daha inadla davam etdirir. Amerikanın bir sıra hindu dillərini (atseklərin, mayyaların dilini) dərinlən öyrənməyə başlayır və tədricən elmdə “Uorf fərziyyəsi” adlanan fərziyyənin əsaslarını işləyib hazırlayır. Ölümündən sonra Çikaqo şəhərində onun nəzəriyyəsinə həsr olunmuş Beynəlxalq konqres çağırıldı. Bu isə o deməkdir ki, Uorf nəzəriyyəsi dünya elminin diqqət mərkəzində durmağa başladı.

Bu nəzəriyyənin mahiyyətini qısa şəkildə belə xülasə etmək olar: insanların düşüncə və davranış tərzini dildən asılıdır, dil insan rəftarını, münasibətlərini tənzim edən hadisədir.

B.Uorf göstərirdi ki, eyni əşya, eyni hadisə müxtəlif dillərdə eyni cür deyil, müxtəlif şəkildə adlanır. Dünyanın bütün adamları əşyaları eyni cür yox, müxtəlif şəkildə fərqləndirirlər. Məsələn, Azərbaycan və rus dillərində göy qurşağının yeddi rəngdə olduğu məlumdur: *qırmızı* (krasny), *narınçı* (oranjeviy), *sarı* (jeltiy), *yaşıl* (zeleniy), *göy* (si-niy), *mavi* (qoluboy), *bənövşəyi* (fioletoviy). Bu fikri Aşıq Şəmşir “Baharım” şeirində belə ifadə edir:

Olur şəfəqlərlə nə dirək-dirək,
Yaşıl qurşağında yeddidirmi rəng?

Lakin almanlar göy qurşağına yeddi deyil, altı rəng fərqləndirirlər. Məsələ burasındadır ki, alman dilində “göy” və “mavi” anlayışları bir-birindən ayrılmır, bu anlayışlar ikisi də eyni bir sözlə (blue) ifadə edilir.

Habelə Azərbaycan və alman dillərində bir-birindən fərqlənən əl (almanca: Hand) və qol (almanca: Arm) anlayışları üçün rus dilində bir söz (“рука”) vardır.

Rus dilində bir sözlə verilən “дядя”, “тётя” anlayışları azərbaycanca iki sözlə (əmi və dayı, xala və bibi) fərqləndirilir.

İnsanlar lap körpəlikdən ana dilini mənimsəyirlər. Elə körpəlikdən dünyanı məhz dil sayəsində qavramağa başlayırlar. Xarici aləm, insanın yaşadığı mühit nə qədər zəngin olsa da, insan bu aləmdə yalnız o hadisələri görür və qavrayır ki, onların dildə adı olsun.

Ana dili dünyanı səciyyəvi şəkildə “bölür” və həyata yenidən qədəm basan hər bir vətəndaşa dil öz dünyagörüşünü təlqii edir. Alman dilində bu fikir elə belə də ifadə olunur: “dünyanın sözlər əsasında bölümü” (Die Wortung der Welt).

Rus dilində üç cins (kişi cinsi, qadın cinsi və orta cins) vardır. Canlılardan başqa cansız əşyaların da adları bu cinslərə görə qruplaşır (*on, ona, ono* şəklində). Halbuki cansızlarda hansı cinsiyyət ola bilər?

Akad. V.V.Vinoqradov məşhur “Russkiy yazık” monoqrafiyasında yazmışdır: “Müasir dil və müasir təfəkkür əsasında bilavasitə müəyyənləşdirmək mümkün deyildir ki, niyə *потолок, шор, мор, сыр, тир, гроб, город, год* və s. sözləri kişi cinsinə *стена, весна, плесень, плеть* – qadın cinsinə, *поле, море, солнце, время, небо, лето* isə orta cinsə daxildir. Eyni əşyalar dairəsinə məxsus sözlərin (məsələn, *море, озеро, река, ручей, звезда, луна, солнце, месяц,*) müxtəlif cinslərə bölünmə motivləri aydın deyildir. Habelə aydın deyildir ki, niyə *живот* kişi cinsinə, *пузо* və ya *брюхо* isə orta cinsə aiddir? Müasir rus dilində danışanların heç birisi səbəbini tapa bilmir ki, niyə ağac adlarından *вяз, клен, ясень, дуб* kişi cinsində, *липа, осина, береза, сосна, ива, ветла, черемуха* və s. qadın cinsindədir; və ya niyə *дерево* (və *растение*) sözündən başqa, rus dilində orta cinsdə ağac adı yoxdur”.

V.V.Vinoqradova görə cins kateqoriyası rus dilində bir növ paleontoloji qalıqlardır, qədim təsəvvürlərin dildə qalıqlarıdır. Slavyanların ulu babaları dünyanın özlərinə məxsus modelini yaratmışdılar. Bu modelə əsasən də təbiət hadisələrini, əşyaları və canlı varlıqları müəyyən kateqoriyalara, siniflərə bölürdülər ki, bunların da hər birinə bu və ya digər cins isnad edilirdi. Məlumdur ki, rus dili kimi ingilis dili də Hind-Avropa ulu dilindən törəmişdir. Lakin ingilis dilindən cins tamam tərk olunmuşdur. Halbuki elə dillər də var ki, orada sözlərin siniflər üzrə qruplaşdırılması daha geniş miqyas almışdır. Misal üçün suahili dilini göstərmək olar. Bu dildə isimlər iyirmiyə qədər sinfə bölünür ki, bunların hər biri xüsusi qrammatik əlamətlə əks etdirilir.

Suahili dilində bu cür siniflərə bölünmə həmin dilin “dünya modeli”ni xüsusi tərzdə əks etdiyini göstərir ki, bu model çoxçox qədimlərdə meydana çıxmış, çoxdan unudulub getmiş və dildə relikt kimi qalmaqdadır.

Burada birinci sinif adamlar sinfidir, ikinci sinif adamlar sinfinin çəm isimləridir, üçüncü sinif ağaclar, bitkilər, ağacdan düzələn əşyalar və bədən əzaları adlarıdır. Girdə predmetlər və meyvələr xüsusi sinif təşkil edir. Daha bir sinif mayelər, habelə

abstrakt və toplu mənalı isimlər üçündür, yenə bir sinif cansız əşya adları, habelə fiziki qüsurları olan insanları, habelə dil adları təşkil edir. Heyvanlar ayrıca sinif təşkil edir, məişət müxəlləfatı adları da bir sinifdir.

Bütün bu siniflər üzrə bölgü çox qədim dünyagörüşünün izləridir.

Şimalda nisbətən kiçik bir xalq yaşayır. Yukagir adlanan bu xalqın XVII əsrdən böyük ailələr şəklində yaşadığını göstəririlər. Hər ailədə 40-50 (bəzən də yüzə qədər) adam olur ki, bunlardan 10-15 nəfəri ovçuluq edir. Böyük ailənin başında ən yaşlı adam (ağsaqqal) durur. O, köçmə vaxtını və yerini, düşərgəni və s. müəyyən edir.

Birgə yaşayış və birgə əmək xatirinə ailə üzvləri müəyyən güzəştlərə getməli olurdular. Qarşılıqlı mübahisə, höcət, qısqanclıq, intiqam hisslərindən uzaq olmaq lazımdır ki, həyat öz axarı ilə getsin.

Tədqiqatçılar göstəririlər ki, Anadır əhalisi arasında belə adət var ki, xüsusi bir zəruriyyət olmadan eyni ailə üzvləri bir-biri ilə danışmamalıdır. Yalnız ər ilə arvadın, bir də arvadların öz aralarında danışması qadağan edilmir. Məsələn, qayınata ilə gəlin, qayın ilə gəlin (qardaş arvadı), əgər evlidirlərsə, qardaş ilə qardaş, oğul evlidirsə, ata ilə oğul bir-biri ilə danışa bilməz. Qayınata gəlinə bir söz demək istədikdə bunu öz arvadına – gəlinin qayınanasına deyir, o da bu sözü gəlinə çatdırır¹. Əgər evdə xırda uşaqlar varsa, onlardan dilmanc kimi istifadə edilir; hər kəs sözünü uşağa deyir, uşaq da bir böyüyün sözünü başqasına yetirir.

Yukagirlərdə qayınata və qayınanalar gəlin və yeznə ilə danışa bilməzlər. Habelə kişi kiçik bacısının əri ilə, kiçik qardaşın arvadı ilə; qadın isə ərini böyük qardaşı ilə, kişi arvadın böyük qardaşı ilə danışa bilməz. Qohum kişilər hər hansı ərşiz qadın haqqında bir-biri ilə söhbət edə bilməz, qohum qadınlar kişilər haqqında bir-biri ilə danışa bilməz.

¹ “Qızım sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit!” – ifadəsi dilimizdə bu adətin qalığı deyilmi?

Müəyyən şəxslərlə ünsiyyətin qadağan edilməsi yukagirlərin şüurunda dərin kök salmış, qəti imperativ səciyyəsi daşıyır.

“Bir-birindən utanmaq” adəti yukagirlərdə geniş yayılmışdır. Bu danışmama adəti nəinki qan qohumları arasında, habelə müxtəlif yaş sahibləri arasında geniş yayılmışdır. Yaşlı kişilər cavan qadınlarla bilavasitə danışa bilməzlər.

Tunquslar kimi, yukagirlərdə də yaşlılar gənclərə adları ilə müraciət edə bilərlər, lakin gənclər yaşlılara müraciət edərkən onların qohumluq dərəcəsinə deməlidir (“dayı”, “əmi”, “xala”, “bibi”, “böyük qardaş” və b.).

Yukagirlərdə də (tunquslar kimi) üç əsas yaş qrupu fərqlənir: ata-anadan böyük olan qohumlar (babalar, nənələr), ata-anadan kiçik, “mən”dən böyük olan qohumlar (böyük bacı və qardaşlar), “mən”dən kiçik qohumlar (kiçik bacı və qardaşlar).

Beləliklə, yukagirlərdə “mənim böyük qardaşım” və “atamın kiçik qardaşı” eyni şəxsi bildirir və eyni sözlə ifadə edilir. Habelə “mənim oğlum” və “mənim kiçik qardaşım” və ya “mənim kiçik bacım” və “mənim qızım” eyni sözlərlə əks etdirilir.

Yukagir hesab sisteminin əsasını ən əvvəl 1 və 3 rəqəmləri təşkil edirdi, qalan saylar isə bu rəqəmlər üzərində aparılan əməliyyatlardan alınır. XX əsrin əvvəllərində isə onlar 1, 2, 3, 5 və 10 rəqəmləri üzrə əməliyyat aparmağa başlamışlar¹.

Yeni Qvineya papuaslarının dilində ikilik, beşlik (əl barmaqları üzrə), dördlük (baş barmaqsız əl barmaqları üzrə), altılıq, iyirmiyedilik say sistemi mövcuddur.

Bütün bunlar göstərir ki, dil faktları əsasında çox-çox qədimlərdə yaşamış xalqlara məxsus “dünya modelini” bərpa etmək mümkündür. İbtidai dillərin qalıqları, ünsürləri bəzi dillərdə nisbətən çox, başqalarında nisbətən az qalmaqdadır.

Uorf nəzəriyyəsinin başlıca müddəası belədir ki, insanlar nəinki onları əhatə edən əşyalar dünyasında, nəinki ictimai fəaliyyət dünyasında yaşayırlar, onlar həm də ana dili dünyasında, sözlər dünyasında yaşayırlar.

¹ В.А.Туголуков. Кто вы, кжагиры? М., 1979, сәh. 100.

Uorfa görə, dil dəyişir, deməli, onunla birlikdə adamları əhatə edən dünya da dəyişir. Lakin əslində dünya fiziki olaraq əvvəlki kimi qalır, insanların şüurunda bu dünya haqqında dəyişiklik baş verir. Ona görə də inkişafın müxtəlif mərhələlərində dünya haqqında biliklər dildə fərqli şəkildə ifadə olunur. Məşhur bir kəlam vardır: “Biz Kopernik kimi düşünürük, Ptolemey kimi danışıyıq”.

Doğrudan da, dildə ən qədim təfəkkür tərzii öz izlərini saxlayır. “Gün çıxdı”, “ay batdı” və s. deyirik. Müasir insan yaxşı bilir ki, günəş “çıxmır”, bəlkə yer kürəsi öz oxu ətrafında hərəkət edir və s. Qədim insan dünyanı başqa şəkildə qavrayırdı.

Uorfa görə, biz bir növ “söz əsarətində” doğulur və yaşayırıq. Uşaqlıqdan avtomatik olaraq, şüursuz şəkildə ana dilinin qanunlarını qavrayır və ana dili ilə birlikdə istər-istəməz müəyyən təfəkkür tərzinə sahib oluruq.

Uorf göstərir ki, hər dilin öz metafizikası vardır. Guya İ.Nyuton ingiliscə deyil, hopi dilində düşünüb danışsaydı, dünya haqqında görüşləri tamamilə başqa cür olardı. Beləliklə, guya insanın dünyagörüşünü dil müəyyənləşdirir.

Nəzərə alınmalıdır ki, dünya şüurdan əvvəldir, predmet, əşya və hadisələr sözdən əvvəldir, əksinə yox.

Psixologiya elmi sübut etmişdir ki, uşaq danışmağa (dilə sahib olmağa) başlayana qədər xarici aləmi qavrayır, şəxsləri, əşyaları tanıyır. Halbuki o hələ “dil təfəkkürü”nə malik deyildir.

Əlbəttə, dilin təfəkkürə təsir göstərdiyini söyləyən Uorf haqlıdır, lakin qismən haqlıdır. Doğrudan da, bəzi hallarda dil təfəkkürə, insan davranışına təsir edir, lakin burada daha mühüm məsələ nəzərdə tutulmalıdır. O da budur ki, təfəkkürə hər şeydən əvvəl obyektiv varlıq, insanların praktik həyatı təsir göstərir.

Dil ünsiyyət vasitəsidir, insanların öz biliklərini başqalarına çatdırmaq vasitəsi, informasiya vasitəsidir. Dil nəinki dünya haqqında informasiya bildirir, həm də dünyanı “modelləşdirir”, onu səciyyəvi şəkildə hissələrə bölür, “üzləndirir”. Elə dilin texniki kodlardan başlıca fərqi də bundan ibarətdir.

Kodlarla verilən informasiyada heç bir “ehtiras” yoxdur, kodlar bu informasiyanı qiymətləndirmir, “modelləşdirmir”. Lakin dil vasitəsilə nəinki bu və ya digər məlumat ifadə edilir, həm də bu məlumata danışanın münasibəti bildirilir. Eynşteyn göstərdirdi ki, “heç bir alim sırf formullarla düşünmür”. Biz, əsasən, dilin köməyi ilə düşünürük. Dil əsas, başlıca işarələr sistemi hesab olunur. Qalan işarə sistemlərinin hamısı köməkçidir və ünsiyyət üçün özlüyündə kifayət etmir. Dilə nisbətən onlar çox şərtdir, qeyri-mütəhərrikdir.

Digər işarə sistemlərinə nisbətən dilin daha bir üstünlüyü vardır. Dilə hamı sahib olur və məhz dil sayəsində bizim hər birimiz dünyanı səciyyəvi tərzdə “modelləşdirə” bilirik. Halbuki elmə, incəsənətə heç də hamı sahib ola bilmir. Görkəmli söz sənətkarları, incəsənət xadimləri öz xüsusi üslubunu, səciyyəvi incəsənət dilini yarada bilər. Fizika, kimya, riyaziyyat, məntiq və s. sahələrin elmləri öz elmi dilini, rəmzlər, simvollar dilini yarada bilər. Bununla belə, ən böyük sənətkar, ən dahi alim də ana dilini hər hansı başqa dillə (süni dillə, alınma dillə) əvəz edə bilməz. Dili hamı körpəlikdən şüursuz şəkildə mənimsəyir. Yalnız məktəbdə, dərstdə dilin qanunları şüurlu şəkildə öyrənilir.

Dünya sonsuz müxtəlifliklərdən ibarətdir. Dildəki sözlərin miqdarı isə çox məhduddur. Sonsuz miqdarda şeyləri, məfhumları məhdud sayda sözlərlə ona görə ifadə edirik ki, adətən, detallardan (habelə cəmiyyət üçün həyati-zəruri olmayan hallardan) sərf-nəzər edirik, onları adlandırmırıq. Adətən, nitqdə *köpək, qançiq, küçük, tula, alabaş, bozdar...* əvəzinə “it” sözündən istifadə etmək mümkün olur. Detallar nə qədər ki, zəruri deyil, onlardan sərf-nəzər olunur. Hər dəfə lazım olanda isə detalların ifadəsi üçün müxtəlif vasitələr tapılıb istifadə edilir. Həyat təcrübəsi təfəkkürün və dilin dəqiqləşməsinə aparıb çıxarır.

Doğrudan da, dilin qüsuru, nöqsanı üzündən təfəkkür dünyanı düzgün əks etdirməyə bilər. İnsanlar təcrübə sayəsində “dünyanın modelini” dəqiqləşdirənə qədər bu vəziyyət davam edə bilər. Elm, incəsənət, fəlsəfə və s. vasitəsilə dünyanın modelini vermək mümkündür. Ən mühüm “modelləşdirmə sistemlərindən” biri dildir.

Uorfun xidməti ondan ibarətdir ki, o, diqqəti dilin konkret faktlarına yönəldib, müxtəlif dillərdə söz vasitəsilə modelləşdir-mənin real rolunu göstərmişdir. Lakin Uorf digər dərkətmə vasitə-lərinə nisbətən dilin rolunu çox şişirdir, dili əsas vasitə hesab edir.

Elmlər tarixində belə bir qanunauyğunluq özünü göstərir ki, adətən, ən mübahisəli baxışlar, mülahizələr ən məhsuldar nəticə-lərə gətirib çıxarır. Uorf nəzəriyyəsini tənqid edənlərdən birinin dediyi kimi, digər ehtiyatkar alimlərin bayağı, şit və gərəksiz mülahizələrindənə Uorfun səhvləri daha maraqlıdır.

Əlbəttə, dil müasir dünyada heç də yeganə dərkətmə kanalı deyil. Lakin dil digər modelləşdirmə sistemlərinə nisbətən daha böyük üstünlüklərə malikdir. Biz uşaqlıqdan dilə sahib oluruq. Halbuki təbiət elmlərinə, riyaziyyata, incəsənətə şüurlu vaxtı-mızdan sahib olmağa başlayırıq. Dil sayəsində biz elmin hələ izah etmədiyi şeylərdən danışırıq, tamamilə fantastik olan, əsla mümkün, olmayan şeylərdən bəhs açırıq.

Dünyada “primitiv” və “kamil” dillər yoxdur. Hər bir dil özlüyündə mədəniyyətdir. Danışan şəxs özü mədəni varlıqdır. Hər dildə məfhumun ifadəsinə ehtiyac yaranan kimi müvafiq sözlər meydana çıxır. Qəbilə-tayfa dillərində “mədəni” terminlər az olur. Axı ibtidai mədəniyyət özü kasıbdır. Bunun əvəzinə be-lə dillərdə həyati-zəruri anlayışları bildirən sözlər çox olur. Mə-sələn, belə dillərdə qohumluq terminləri miqdarca çox və mü-rəkkəb olur.

Müxtəlif ictimai şərait, müxtəlif inkişaf yolu müxtəlif lüğə-tin yaranıb yayılmasına səbəb olur. Oudur ki, yaxşı dil, pis dil haqqında söhbət ola bilməz. Bütün xalqlar və dillər eyniqiymət-lidir, bərabərhüquqludur.

SOSIOLOJİ DİLÇİLİK

Ümumi dilçiliklə termin fərqləri yaratmamaq və yığcamlıq xatirinə “sosioloji dilçilik” əvəzinə “sosiolinqvistika” terminindən istifadə edəcəyik. Sosiolinqvistika elmi bir sıra bilik sahələri ilə əlaqədardır və hər şeydən əvvəl onun semiotika ilə əlaqəsi diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, işarə sistemlərinin ümumi xüsusiyyətlərini öyrənən semiotika bir sıra elmlərlə (bir tərəfdən dilçiliklə, digər tərəfdən sosiologiya, etnoqrafiya, psixologiya və s.) əlaqədardır və habelə bu elmlərlə sosiolinqvistikanın da bağlı olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Semiotik baxımdan işarə sistemləri nəzəriyyəsinin üç başlıca cəhəti vardır: işarələr arasında əlaqələri öyrənən sintaktika, işarə ilə denotat (geniş mənada predmet) arasında əlaqələri öyrənən semantika və “insan-ışarə” əlaqələrini öyrənən praqmatika. Bu göstərilən üç cəhətdən praqmatika sosiolinqvistika ilə daha aydın və qabarıq şəkildə əlaqədardır.

Həm sosiolinqvistika, həm də linqvistik praqmatika dilin cəmiyyətdəki funksiyalarını öyrənməklə məşğul olur. Hər iki fənnin ümumi məqsədi kommunikativ situasiyaların və kommunikativ aktların sistemli təsvirini verməkdir. Məhz praqmatika baxımından sosiolinqvistik tədqiqatların nəticələrindən ictimai prosesləri idarə etmək və onların proqnozunu vermək üçün istifadə olunur.

Lakin bu iki fənn həm də bir-birindən fərqlənir. “İşarə-insan” münasibətlərini öyrənərkən praqmatika insanı heç də cəmiyyət üzvü kimi, dil və ya nitq kollektivinin üzvü kimi nəzərdə tutmur. Deməli, dil və nitq təhlili işində bunların başlıca fərqi odur ki, praqmatik təhlildə sosioloji cəhət; açıq şəkildə təzahür etmir. Bununla belə demək lazımdır ki, hər iki fənn nitq fəaliyyətinin öyrənilməsi ilə məşğul olur və bir-birinə təsir göstərir.

Sosiolinqvistikanın əlaqədar olduğu bilik sahələrindən biri də daxili dilçilik və ya intralinqvistikadır. Intralinqvistika elmi dil sistemini və bu sistemin funksiyalarını öyrənir. Dil sisteminin quruluşuna və funksiyalarına münasibət baxımından sosiolinqvistika ilə intralinqvistika arasında mühüm fərqlər vardır.

Intralingvistikada əslində dilə semiotik baxımdan çıxış edir, bu baxıma əsaslanır. Bu elmin məqsədi dil sistemini öyrənməkdir, yəni bu sistemin vahidlərini müəyyənləşdirmək, həmin vahidlərin qarşılıqlı əlaqələrini açmaq, yaxud da dil strukturunu üzə çıxarmaqdır. Bu elmə görə funksional dil vahidləri (fonemlər, morfemlər, sözlər, cümlələr) dil sisteminin müvafiq səviyyələrində birləşir.

Sosiolinqvistikada isə dilin ərazi, ictimai və funksional variantlarını öyrənməklə məşğul olur, onu heterogen sistem kimi tədqiq edir. Deməli, intralingvistikada dili şaquli xətt üzrə hissələrə bölüb öyrənir, yəni müxtəlif səviyyələri və müxtəlif səviyyələrə məxsus vahidlərin iyerarxiya əlaqələrini üzə çıxarıb, öyrənir. Əksinə, sosiolinqvistikada dili üfüqi xətt üzrə hissələrə bölüb öyrənir, hər səviyyənin ünsürləri arasında qarşılaşdırma (ziddiyət) əlaqələrini üzə çıxarıb öyrənir.

Həm intralingvistikada, həm də sosiolinqvistikada dildən istifadə üsullarını tədqiq edir, lakin müxtəlif cəhətdən tədqiq edir. Intralingvistikaya görə, dildən istifadə o deməkdir ki, dil xarici aləm əşya və hadisələrini adlandırma vasitəsidir, sosiolinqvistikaya görə isə dildən istifadə adların dəyişdirilmə üsullarının məcmuyudur. Məsələn, sosiolinqvistikada üçün maraqlıdır ki, “baş” yerinə bəzən nə üçün “kəllə” deyilir (“*Cahanda kəllə sağ olsun, kulah əskik deyil mərdə*”).

Intralingvistikaya görə, adlandırma daha yüksək səviyyəli vahidlərin aşağı səviyyəli vahidlərdən quraşdırılmasıdır. Məsələn, morfem “söz” cümlə və s. olur. Halbuki sosiolinqvistikada bir səviyyəli vahidlərin başqa səviyyəli vahidlərlə əvəzlənməsini öyrənir.

Deməli, hər iki elmin məqsəd və imkanları başqa-başqadır. Bunların hər ikisini üzvi şəkildə birləşdirməklə dilin ontologiyası və işlədilməsi haqqında tam təsəvvür əldə oluna bilər.

Sosiolinqvistikada nisbətən yeni elm sahələrindən olan psixolinqvistikada ilə də qismən əlaqədardır. Müasir psixolinqvistikada əsas diqqətini məlumatların (verilən xəbər) seçilməsi və təfsiri proseslərini təsvir etməyə yönəlmişdir. Başqa sözlə, sosiolinqvistikada

vistika kimi psixolinqvistika da “nitq davranışı” kimn adlandırılan prosesi öyrənir. Əlbəttə, nitq davranışını bu elmlərin hər biri başqa-başqa şəkildə şərh edir. Habelə hər iki elmin məşğul olduğu sahə yalnız nitq davranışı problemi ilə məhdudlaşmır. Həm də nəzərə alınmalıdır ki, sosiolinqvistikaya nisbətən nitq davranışı anlayışı psixolinqvistikada daha geniş məna və məzmunu malikdir.

Sosiolinqvistika bir sıra məsələlərdə (dil variantlarına, dil yarım sistemlərinə diqqət yetirməkdə, bu və ya digər ifadə formasının seçilmə qapuna uyğunluqları işində və s.) üslubiyyətə birləşir. Son nəticədə hər iki elm adlarının dəyişdirilib əvəzlənməsi problemləri ilə məşğul olduğundan işarələrin işarələrindən istifadə edir.

Lakin hər iki elmin fərqli nöqtələri də çoxdur. Başlıca fərq linqvistik variantların fərqləndirici əlamətlərini, onlardan istifadənin əhəmiyyətini və üsullarını başa düşməkdə təzahür edir. Bəzən göstərilir ki, guya sosiolinqvistika əvvəlcə Amerika Birləşmiş Ştatlarında meydana gəlmiş və oradan başqa ölkələrə yayılmışdır. Lakin Amerikada bu elm yaranmazdan əvvəl bir sıra ölkələrdə (ən əvvəl SSRİ-də və Çexoslovakiyada) bir çox praktik tələbatlarla əlaqədar olaraq sosiolinqvistika problemləri qoyulmuş və həll edilmişdir.

Oktyabr inqilabından sonra SSRİ-də dil məsələləri ilə əlaqədar həll edilməsi zəruri görülən bir sıra problemlər ortaya çıxmışdı. O zaman Sovet İttifaqında yaşayan xalqlar ictimai-iqtisadi, mədəni və etnik inkişafın müxtəlif illərində dururdular. Onların dilləri də müxtəlif inkişaf səviyyəsində idi. Bəzi dillər formalaşmış milli dillər olub, qədim ədəbi ənənəyə, qədim yazıya malik idi (rus, erməni, gürcü, Azərbaycan, özbək). Başqaları yenicə milli dil şəklinə düşməyə cəhd edirdi (qazax, qırğız, buryat və s.). Bundan əlavə, çoxlu xırda xalqlar var idi.

O dövrdə dil quruculuğunun əsas məsələsi yazısız dillər üçün ədəbi dilin seçilməsi məsələsi idi. Bu məsələnin aşağıdakı cəhətləri vardı: ədəbi dil üçün əsas ola biləcək dialekti müəyyənləşdirmək; hər dilin fonematik səciyyəsinə əsaslanmaqla milli

yazı sistemi yaratmaq; yeni yaradılmış ədəbi dili həyata tətbiq etmək; onun məktəbdə tədrisinə nail olmaq; idarə sisteminə daxil olmasını təmin etmək; nəşriyyat işlərində, mətbuatda, radio-da qəbulunu əldə etmək.

Yazısız xalqlar üçün ədəbi dil yaratma işi bir sıra yeni problemlərin meydana çıxmasına səbəb oldu: şifahi xalq dili ilə yazılı dilin qarşılıqlı əlaqələri problemi; ədəbi dil üçün seçilən dialekt əsası hansı tələblərə cavab verməlidir problemi. Əlbəttə, ədəbi dil yaratmaqla bağlı olan heç də bütün məsələlər o dövrdə düzgün həll olunmurdu. Çox iş ilk dəfə görülürdü, dilçilik elmi isə bütün bu sahələrdə öz nəzəri müddəalarını hazırlamamışdı.

Termin problemlərinə münasibətdə iki bir-birinə zidd təməyl vardı: terminləri başqa dildən, özü də fonetik cəhətdən dəyişdirmədən alıb işlətmək meyli, nəinki yeni yaranan anlayışları bildirmək üçün, həm də dildə çoxdan alınan və geniş yayılan terminləri də əvəz etmək üçün süni terminlər yaratmaq (purizm) meyli.

Sovet dilçiliyində hər iki meyl pislənilmiş və terminologiya ilə əlaqədar vahid prinsip işlənilib hazırlanmışdır: terminlər ən əvvəl müasir milli dillərin daxili ehtiyatları hesabına yaranmalı, bu mümkün olmadıqda isə rus dilindən və ya başqa xalqların dillərindən alınmalıdır.

Dil quruculuğu ilə əlaqədar çoxmillətli sosialist dövlətində millətlərarası ünsiyyət dili problemi irəli sürülüb həll edilmişdir. Məlumdur ki, SSRİ-də bütün dillər bərabər hüquqa malikdir və burada hamı üçün məcburi olan vahid dövlət dili yoxdur. Bununla belə, sovet xalqları könüllü surətdə, heç bir məcburiyyət olmadan ölkə miqyasında millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi rus dilindən istifadə etməyə başlamışlar. Xalqların rus dilini millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul etmələri heç də o demək deyildir ki, bu xalqlar öz ana dillərindən əl çəkmişlər. Əksinə, xırda xalqlar üçün əlifbalar düzəlmiş, dərsliklər hazırlanır, onların dillərinə siyasi, bədii və s. ədəbiyyat tərcümə olunur.

20-30-cu illərdə sovet dilçilərinin təcrübəsi göstərdi ki, dilin inkişafını məqsəduyğun şəkildə istiqamətləndirmək olar. Bu dövrdə geniş fəaliyyət göstərən dilçilərdən Y.D.Polivanovun so-

siolinqvistik tədqiqatları mühüm əhəmiyyətə malikdir. O, SSRİ-də dil quruculuğu müvəffəqiyyətlərinə istinad etməklə F.de Sörsürün mücərrəd mülahizələrinə qarşı çıxır, onun dilə şüurlu müdaxilənin mümkün olmadığı haqqındakı fikirlərini tənqid edir. Hələ K.Marks göstərmişdi ki, vaxt gələcək, insanlar dili də öz nəzarətləri altına alacaqlar.

Y.D.Polivanov göstərirdi ki, dilçilik elmi “öz tədqiqat obyektinə müvafiq gəlmək üçün sosioloji elm olmalıdır”. O, dilin dəyişməsinə təsir göstərən xarici amilləri, əsasən, düzgün müəyyənləşdirmişdi.

Dil quruculuğu illərində N.Y.Marr dilin sinfiliyi məsələsini irəli atmış, dili üstqurum hadisələri sırasına daxil etmişdi. O yazırdı ki, “sınıf olmayan dil yoxdur və deməli, sinfi olmayan təfəkkür yoxdur”.

Göründüyü kimi, Marr tarixi materializmin müddəalarını mexaniki şəkildə dilə də şamil edir və bu zaman dilin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əsla nəzərə almırdı. Ona görə də onun bu fikirləri sovet dilçiliyi tərəfindən tənqid və rədd edilmişdir. Marrın çox mücərrəd nəzəri mülahizələri təcrübədə özünü doğrulda bilmirdi. Halbuki praktikanın tələbi ilə əlaqədar başqa bir cərəyan – sosial dialektləri öyrənən cərəyan yaranmış və V.M.Jirmunskinin dediyi kimi, N.Y.Marr təliminə qarşı qoyulmuş idi. O vaxtlar nəinki sosial dialektlərin, həm də rus dilinin digər sosial formalarının (proletar dili, kəndli dili, professional dillər, arqo) öyrənilməsi bir moda şəkli almışdı.

Dilçilikdə nə qədər mənfi hadisə olsa da, marrizm sosiolinqvistikanın inkişafında müəyyən rol oynamışdır. İntralingvistika dil kodunu yekcins (homogen) hadisə hesab edirsə, dili sinfi hesab etməklə N.Y.Marr strukturalizmin bu müddəasını nəzəri və təcrübə baxımından heç cür qəbul edə bilməzdi. Çünki sosiolinqvistikanın başlıca müddəalarından biri dilin yekcins olması mülahizəsidir.

1950-ci il dilçilik müzakirələrindən sonra sovet dilçiliyində intralingvistik tədqiqatlar daha üstün mövqə kəsb etməyə başlasa da, sosiolinqvistik problemlər də unudulmurdu. 60-cı illərdə

V.V.Vinoqradov, V.N.Yarseva, F.P.Filin, M.M.Quxman və başqa dilçilər ədəbi dil nəzəriyyəsinin tədqiqində mühüm nailiyyətlər əldə etmişdilər. 60-cı illərin ortalarında sosiolinqvistik tədqiqatlar geniş vüsət almağa başlayır.

V.A.Avrorin SSRİ-də mövcud olan dillərin sosioloji təsnifatını irəli sürür və bu təsnifatı dillərin funksional inkişaf səviyyəsi əsasında qurur. Bu əsasa görə də dillər qədim yazılı, yeni yazılı və yazısız olmaqla üç yerə bölünür.

Y.D.Deşeriyev isə dilləri sosial funksiyaları baxımından beş yerə bölür: 1) millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi rus dili; 2) müttəfiq respublikaların milli ədəbi dilləri; 3) muxtar respublikaların və vilayətlərin ədəbi dilləri; 4) ictimai funksiyaları məhdud olan yazılı dillər (koryak, nen, nanay və s.); 5) xırda xalqların yazısız dilləri.

SSRİ-də sosioloji dilçiliyin inkişafında Y.D.Deşeriyevim xidmətləri xüsusilə qeyd olunmalıdır. İllər boyu sosiolinqvistik tədqiqatlara (V.V.Vinoqradovdan sonra) SSRİ miqyasında rəhbərlik edən Deşeriyev bu sahədə bir çox yeni və mühüm nəticələrə gəlmişdir. O, Sovet hakimiyyəti illərində dillərin inkişaf qanunauyğunluqlarını belə müəyyənləşdirmişdir: 1) dillərin ictimai funksiyaları genişlənmişdir; 2) bütün ədəbi dillərin lüqət tərkibi inkişaf etmişdir; 3) ictimai inkişaf sürəti öz əksini ədəbi dillərdə tapır; 4) sovet xalqlarının dilləri arasında qarşılıqlı əlaqələr inkişaf edir; 5) sovet cəmiyyətinin sürətli inkişafı dialektlərin aradan çıxmasına səbəb olur; 6) millətlərarası ünsiyyət dilinin ictimai funksiyaları genişlənir və onun başqa dillərə təsiri qüvvətlənir; 7) ikidillilik inkişaf edir; 8) dillərin inkişafına cəmiyyətin şüurlu müdaxiləsinin rolu və əhəmiyyəti artır.

1968-ci ildə M.V.Panovun redaktorluğu ilə “Russkiy yazık i sovetskoye obşestvo” adlı kollektiv monoqrafiya nəşr olunur. F.de Sössür dildə sistemli dəyişmələrin olmadığını göstərirdisə, bu monoqrafiyada göstərilir ki, işarənin ayrılıqda dəyişilmə stimulu yoxdur, onlar sistemin daxilində mövcud olduğu üçün yalnız sistemlə birlikdə dəyişmiş olur. İşarələr sistemi öz səciyyəvi daxili inkişaf qanunlarına malik olur. Ayrılıqda alınmış işarənin

əlverişli olub-olmadığını söyləmək mümkün deyildir. Sistem daxilində isə, yəni başqa işarələrlə qarşılıqlı münasibətdə olduqda isə bunu söyləmək mümkündür.

Deməli, dilin işarələr sistemi olduğunu qəbul etmək heç də o demək deyil ki, dilin daxili inkişaf qanunlarına malik olduğunu inkar edəsən. Dil sisteminin dinamik, tarixi inkişafı ziddiyyətlərin vəhdəti qanununa tabedir. Bu ziddiyyətlər isə antinomialar (danışan-dinləyən, uzus-dil sisteminin imkanı, kod-mətn, dilin informativ-ekspressiv funksiyası) səciyyəsinə malikdir ki, bu antinomialar da onun inkişafını müəyyənləşdirir.

Ziddiyyətlərin hər hansı həlli yeni ziddiyyətlər törətdiyi üçün bu antinomialar dilin inkişafına təkan verən daimi stimullardır.

Daxili faktorlar xarici faktorlarla qarşılıqlı əlaqədə olur. İctimai həyat şəraiti dil sistemini dağıdıb məhv edə bilməz. İnkişafda olan daxili qanunlar da son nəticədə ictimai əhəmiyyətə malikdir.

Sosiolinqvistikanın inkişafında Çexoslovakiya dilçilərinin xidməti böyükdür. Praqa dilçilik dərnəyinin irəli atıb qətiyyətlə müdafiə etdiyi tezislərdən biri də belədir ki, “dilnin real aləmlə çoxcəhətli əlaqələrini nəzərdən qaçıрмаq olmaz”.

Dilin xarici aləmlə əlaqədar nəzərdən keçirilməsi tələbi dilçilik elminin insan praktikası ilə əlaqədar elm olmasından irəli gəlir. Bu tələb əslində praqalıların dilçilik görüşlərinin mahiyyəti ilə bağlıdır. Onlar göstərirlər ki, dil işarəsi sosial və funksional səciyyəlidir. Bu fikir əslində F.de Sössürün dilçilik görüşlərinə ziddir. Onlar dilin funksionallığı üzərində xüsusi təkidlə durur, xüsusilə kommunikativ funksiyaya üstünlük verirlər.

Praqa dilçiləri sinxronik və diaxronik metodlar arasında hədd qoyulmasını rədd edirlər. Deməli, Sössürün irəli sürdüyü dilin sinxronik konsepsiyasına qarşı dilin dinamik, funksional sistem olduğunu göstərirlər.

Tezislərdə göstərilir ki, nitq fəaliyyətinin əsaslı tədqiqi üçün ünsiyyətdə olanların qarşılıqlı əlaqələri də (onların sosial, professional, ərazi əlaqələri) mühüm faktorlardandır.

Beləliklə, dil funksional sistem kimi yanaşmaq dili ictimai qruplarla sıx əlaqədə öyrənməkdir, nitq fəaliyyətinə xarici, sosial faktorların təsirini öyrənməkdir.

Praqa funksional dilçiliyi praktika ilə sıx bağlı olmuş, dilin mövcudluğunu və inkişafını həmişə cəmiyyətlə əlaqədar nəzərdən keçirmişdir. Həm sovet, həm də Çexoslovakiya dilçiliyində dilin sosioloji problemlərinin qoyuluşu və nəzəri həlli əsasən xarici, sosial səbəblərlə, yəni mürəkkəb dil problemlərini praktik surətdə həll etmək ehtiyacı ilə əlaqədar olmuşdur. Amerika dilçiliyinin isə sosiolinqvistik problemləri həll etmək üçün belə stimulu uzun müddət olmamışdır. Buna baxmayaraq, son on beş-iyirmi ildə ABŞ-da sosiolinqvistika çox sürətlə inkişaf etmişdir.

ABŞ-da sosiolinqvistikaya maraq əslində ictimai böhranın kəskinləşməsi və dərinləşməsi ilə əlaqədardır. İctimai və milli zülm altında əzilən xırda etnik qruplar təhsil sistemində bərabər hüquqdan məhrumdur. Məktəblərdə proqramlar ingilis dili əsasında tərtib olunduğundan zəncilərin, meksikalıların və digər azlıqda qalan xalqların uşaqları bu proqramları mənimsəyə bilmirlər.

Hakim dairələr bəlanın kökünü etnik qrupların hüquqsuzluğunda deyil, onların ingilis dilini bilməməsində görürlər.

ABŞ-da hazırda yaxşı başa düşürlər ki, ümumiyyətlə dilçilik, xüsusilə də sosiolinqvistika elə-belə, “elm xatirinə elm” deyildir, bəlkə müxtəlif dil problemlərini, xüsusilə azad olmuş ölkələrdə dil problemlərini həll etmək üçün mühüm əhəmiyyəti olan elmdir. Azad olmuş ölkələrdə dil məsələsi isə yalnız dilçilik məsələsi deyil, bəlkə mürəkkəb ictimai və kəskin siyasi məsələdir.

Təsadüfi deyil ki, məhz ABŞ-da 1964-cü ildə inkişaf etməkdə olan ölkələrin dil problemlərinə həsr olunmuş ilk beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Orada Sosiolinqvistika Komitəsi təşkil olunmuşdur. Bu Komitə Amerika universitetlərində olan kollektivlərin fəaliyyətini təşkil edir və əlaqələndirir, saysız-hesabsız simpoziumlar, müzakirələr, konfranslar çağırır.

Amerika sosiolinqvistləri belə hesab edirlər ki, sosiolinqvistika elmi Amerika antropoloji dilçiliyinin və ya etnolinqvistika-

sının məntiqi davamı və inkişafıdır. Güman edirlər ki, əvvəlki etnolinqvistika da sosiolinqvistikanın tərkibinə daxildir. Bəzən də bu iki termini sinonim hesab edirlər. Bu iki termin eyni olmasa da, hər halda Amerikada vəziyyət belədir ki, sosiolinqvistika etnolinqvistikanın davamıdır.

Etnolinqvistikanın əsaslarını E.Sepir və F.Boas irəli sürmüşlər. E.Sepir nitq davranışını ümumi ictimai davranışın bir növü kimi nəzərdən keçirir, nitq davranışını modelləşdirmə ideyasını irəli sürür, dil ilə mədəniyyətin izomorfizmini əsaslandırır. F.Boas mühitin dildə öz əksini tapdığını söyləyir, xalqın mədəni həyatını öyrənməkdə dilin rolunu qeyd edir və göstərir ki, dilin tədqiqi həmin xalqın mədəniyyətini öyrənməyə də çox qiymətli material verə bilər.

Amerika sosioloqları sosiolinqvistikaya çox böyük əhəmiyyət verir, bu elmdən çox şey gözləyirlər. Onlar güman edirlər ki, sosiolinqvistika elmi sosiologiyaya “real nəzəri hədiyyə” bəxş edəcəkdir, sübut edəcəkdir ki, lingvistik hadisələr müəyyən ictimai hadisələrə təsir göstərir və ona görə də ictimai hadisələri şərh edərkən dil hadisələrinə diqqət yetirmək zəruridir. Onların fikrincə, dil ictimai dəyişikliklərin və inkişafın səbəbkarıdır. Deməli, ABŞ-da sosiolinqvistik tədqiqatlara maraq əslində başqa elmlərin, xüsusilə sosiologiyanın ehtiyacı ilə əlaqədardır.

Cəmiyyətin sosial strukturu ilə dilin qarşılıqlı əlaqəsi sovet dilçilik elmini həmişə məşğul edən aktual problemlərdəndir. Milli dilin strukturu ilə cəmiyyətin sosial strukturu arasında yekcins əlaqə yoxdur. V.M.Jirmunski yazmışdır: “Sosial dialektlərin varlığı son nəticədə cəmiyyətin sinfi diferensiasiyasından törəyir, lakin bu sosial diferensiasiyanın konkret formaları müəyyən sinif nümayəndələri ilə müstəqim şəkildə əlaqədar deyildir. Dil hadisəsinin sosial mənşəyi çox mürəkkəb şəkildə onun ictimai funksiyası ilə çulğışmış olur. Bunu eyni ictimai şəraitdə dilin müxtəlif səviyyələri kimi dialektin və yarım dialektin olması... göstərir”¹.

¹ В.М.Жирмунский. «Проблемы социальной дифференциации языков» В кн. «Язык и общество», М., 1968, сәh. 32-33.

Cəmiyyətin sosial diferensiasiyası ilə, əlaqədar dildə də sosial diferensiasiya baş verir. Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr nəticəsində hər iki diferensiasianın bir-biri ilə münasibətlərində də dəyişmələr yaranır. Əgər inqilabdan qabaq yalnız ziyalılar ədəbi dil nümayəndələri hesab olunurdularsa, indi vəziyyət köklü şəkildə dəyişmişdir; təkcə ali təhsilli ziyalılar deyil, habelə orta təhsilli fəhlələr də, qulluqçular da, texnikum və ali məktəb tələbələri də ədəbi dildə danışırlar. Çox-çox qədimlərdən ictimai elm nümayəndələri sosioloji hadisə və prosesləri tədqiq edərkən dil faktlarına da diqqət yetirməli və onları şərh etməln olmuşlar. Dil cəmiyyətlə əlaqədardır və bu cəmiyyətin mövcud olduğu, inkişaf etdiyi bütün dövrlərdə mövcud olub inkişaf edir. Odur ki, cəmiyyətin öz əvvəlki dilindən məhrum olması və onun digər dilə keçməsi o cəmiyyətin dağılmasını, onun başqa cəmiyyətin içərisində əriməsini əks etdirir.

İctimai bir hadisə olan dilin ictimai funksiyası məsələsi diqqəti cəlb edir. Dilin ictimai funksiyaları bunlardır: birləşdirici, ayırıcı və təmərgüzləşdirici funksiya. İlk baxışda birləşdirici və təmərgüzləşdirici funksiyalar sanki bir-birinə müvafiq gəlir. Bunların fərqi belədir ki, birləşdirici funksiya etnik birliklərin kortəbii tərzdə qovuşması prosesində meydana çıxır, digər daha böyük etnik vahidlərin formalaşmasına təkan verir. Təmərgüzləşdirici funksiya dili geniş yaymaq məqsədi güdən cəmiyyətin və ya dövlətin şüurlu fəaliyyəti nəticəsində yaranır və qüvvətlənir, sonra dilin millətlərarası funksiya kəsb etməsinə kömək edir. Deməli, birləşdirici və təmərküzləşdirici funksiyalar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir və biri digərini inkar etmir, ikincinin varlığı heç də birincinin təsirinin qabağını almır.

Digər tərəfdən ayırıcı funksiya da birləşdirici funksiya ilə sıx şəkildə əlaqədardır, çünki əslində o da bu birləşdirici funksiyanın dəyişdirilmiş bir növüdür. Dilin ayrıca bir dil olması üçün o dil nəinki maddi cəhətdən başqalarından fərqlənməlidir, həm də o dildəki nitq formalarının yekcinsliyi şərtidir, çünki məhz bu cəhət o dilin müstəqilliyini əks etdirə bilər. Beləliklə, dildə ayırıcı funksiyanın olması üçün birləşdirici funksiyanın olması zəruridir.

Dil birləşdirici funksiyanı etnik birləşmələr yaranma prosesində yerinə yetirir, bir neçə etnik-lingvistik birliklər daha böyük olan birlikdə cəmləşir, bunlardan mərkəzi birliyin dili etnik mərkəzləşmənin düyüm nöqtəsi olur.

Birləşdirici etnik vahidin dilinin yayılmasının əsas şərti bu böyümüş birlikdə (cəmiyyətdə) iqtisadi əsas yaranmasıdır (mal dövriyyəsinin genişlənməsi, bazarların böyüməsi, əmək bölgüsünün yeni strukturu və s.). Təsərrüfat əsasının yaranması ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin qüvvətlənməsinə səbəb olur, ikitərəfli kommunikasiya vasitələrinin yayılmasına (dialektlərarası koyne, ticarət limanlarında picinləşmiş dillər) aparıb çıxarır. Lakin tədqiqatçılar etnik proseslərin ziddiyyətli səciyyədə olduğunu göstərirlər. Etnik inkişafda ən çox mərkəzəqaçma qüvvələri özünü göstərsə də, bəzən mərkəzdənqaçma bu qüvvələrə maneə törədir. Belə olduqda formalaşmış etnik birlik parçalanır, nisbətən daha böyük birlik şəraitində xırda qruplaşmalar meydana gəlir və öz dillərinin rəsmən tanınmasını tələb edir. Bu prosesdə dilin ayırıcı funksiyası təzahür edir.

Araşdırmalardan məlum olur ki, ana dilinin rəsmi tanınması, müdafiəsi və inkişafı uğrunda mübarizələrin ən müxtəlif səbəbləri ola bilər; etnik birliyi tanımaq, dil faktoru zərurəti ictimai-iqtisadi və mədəni səviyyənin inkişafı ilə, dini və siyasi motivlərlə əlaqədar ola bilər. Bütün bu hallarda dil ayırıcı funksiyada çıxış edir.

Təmərküzləşdirici funksiyaya gəldikdə demək lazımdır ki, yalnız millətlərarası ünsiyyət vasitəsi olan dillər bu funksiyada çıxış edə bilər. Rus dili millətlərarası ünsiyyət vasitəsidir, ona görə ki, bütün SSRİ ərazisində yaşayan müxtəlif millətlərin bir-biri ilə ünsiyyətinə xidmət edir. Habelə Azərbaycan, Ukrayna, tacik dilləri kimi dillər də müvafiq respublikalarda müxtəlif millətlərin nümayəndələri arasında ünsiyyətə xidmət edə bildikləri üçün bunlar da həmin ərazilərdə millətlərarası ünsiyyət vasitəsi hesab olunur. Hazırda İndoneziyada İndoneziya dili, Tanzaniyada suahili dili də həmin funksiyada çıxış edir.

Dilin ictimai hadisə kimi əlaqədar olduğu problemlərdən biri millətlə dilin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsidir. Marksist sosiolingvistikasında istifadə olunan “tayfa dili”, “xalq dili”, “milli dil” anlayışları tarixi-materialist dünyagörüşü ilə əlaqədar yaranmış və cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələləri ilə bağlıdır. “Tayfa”, “xalq” və “millət” anlayışlarının ən mühüm əlamətləri K.Marks, F.Engels və V.İ.Leninin əsərlərində şərh olunmuş və bu şərhlər sovet dilçilərinə müvafiq kateqoriyaları düzgün anlamaqda rəhbərlik etmişdir.

“Millət” anlayışı marksist izahat baxımından ən azı üç əlamətlə (ərazi birliyi, təsərrüfat həyatı birliyi və dil birliyi) səciyyələnir.

Marksist klassiklərinin milli məsələ haqqında görüşlərinə əsaslanan sovet dilçiləri göstərirlər ki, millət tarixi kateqoriyadır, milli formalaşmanı səciyyələndirən iqtisadi və siyasi təmərküzləşmə şəraitində meydana çıxır. V.M.Jirmunski öyrədir ki, Qərbi Avropada milli dillərin iki inkişaf yolu fərqlənir. Birinci yol Fransa və İngiltərə üçün səciyyəvidir ki, əvvəlincinin möhkəm dövlət siyasi birliyi milli dilin unifikasiyasına səbəb olmuşdur. İkinci yol Almaniya və İtaliyada müşahidə edilir ki, burada təmərküzləşdirmə daha ləng getmiş, feodal dağıntılığını danışq dilində çoxlu variantların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Milli dilin bir vəhdət təşkil etdiyini söyləməklə yanaşı, sovet dilçi-alimləri bu dili “sistemlər sistemi” hesab edirlər. Bu sistemlər sistemi olan milli dilin iki zidd qütblərindən biri çoxlu funksional-üslubi qolları olan ədəbi dil, digəri müxtəlif ərazi variantları olan dialekt dilidir. Ədəbi dil funksional genişliyi və mürəkkəbliyi ilə səciyyələnir. Bu dil mədəniyyət, elm, publisistika, bədii ədəbiyyat dilidir. Dialektlərdən isə yalnız gündəlik məişət ünsiyyətində istifadə olunur. Dialektdən fərqli olaraq ədəbi dilin sistemləşdirilmiş normaları olur. Ədəbi dilin kommunikativ rolu da dialektə nisbətən geniş olur. Ədəbi dil nəinki ədəbi dildə danışanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir, həm də bu dil dialektlərarası ünsiyyətə xidmət göstərir. Deməli, milli dilin tərkibində başlıca üstünlük ədəbi dilə məxsusdur. Milli dilin

mühüm əlamətlərindən biri onun strukturunda ədəbi dilin varlığı hesab olunur.

Millətin formalaşmasına qədər də ədəbi dil mövcud ola bilər. Elə buna görə də bəziləri “milli ədəbi dil” terminindən istifadə edir və bu ədəbi dili əvvəlki dövr ədəbi dili ilə qarşılaşdırırlar.

“Dil” və “millət” məfhumlarının həmişə bir-birinə uyğun gəlməsi şərt deyil. Bəzən eyni dildən müxtəlif millətlər istifadə edir (Kuba, Çili, İspaniya və Meksikada ispan dili işlənir). Yerinə yetirdiyi kommunikativ funksiya baxımından milli dilləri üç yerə bölmək olar:

1) Şifahi ünsiyyətdə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən ərazi dialektləri olsa da, bütün millətə məxsus olan ümumi yazılı dil. Bu halda dialektlər bir-birindən o qədər fərqli ola bilər ki, bir dialektə danışan şəxs başqa dialekt nümayəndəsi ilə şifahi ünsiyyət saxlaya bilməz və ya bu işdə xeyli çətinlik çəkir. Belə ümumi milli yazılı dilə Çin yazılı dilini misal gətirmək olar. Çox müxtəlif və fərqli dialektlərdə danışan bir-birini başa düşməyən çinlilər yazılı ədəbi milli dildə ünsiyyət saxlaya bilirlər.

2) Bir-birindən fərqlənən yazılı dillər olduğu halda, ümumi danışmaq dili mövcud olur. Məsələn, hindular və müsəlmanlar bir-biri ilə ümumi danışmaq dili hesab olunan hindustani dilində ünsiyyət saxlayır, yazılı ünsiyyətdə isə hindu və urdu dillərindən istifadə edirlər.

3) Ümumi ədəbi dil həm şifahi, həm də yazılı formada mövcud olur. Bu dil normalaşmış və çoxfunksiyalı olduğu üçün millətin bütün və ya əsas kütləsinə aydındır. Misal kimi fars, yapon, türk və s. dillər göstərilə bilər.

Yalnız müasir dilçilikdə eyni bir dilin müxtəlif millətlərə xidmət etməsindən bəhs olunur. “Ədəbi dilin variantı”, “dil milli variantı” terminləri bununla əlaqədar işlədilir. Ədəbi dilin variantı dedikdə müəyyən milli arealla məhdudlaşan ədəbi dil nəzərdə tutulur. Məsələn, ABŞ-da ingilis ədəbi dili, Avstriyada alman ədəbi dili və s.

Çoxmillətli dövlətlərdə “dil və millət” problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə dövlətlərdə baş verən ictimai dəyişiklik-

lər öz əksini dil proseslərində tapmış olur. Bu proseslərdən ən mühümü millətlərarası ünsiyyət vasitəsi olan dil ilə digər milli dillərin qarşılıqlı əlaqəsidir.

Kapitalizm cəmiyyətində həmin əlaqə bu şəkildə olur ki, dövlət daxilində üstün mövqə tutan millətin dili hakim dil kimi mövcud olur. Adətən, bu dil məğlub millətlərə və xalqlara zorakı yolla qəbul etdirilir, onların öz dillərini sıxışdırır və nəhayət, məhv edir. Bu vəziyyət çar Rusiyasında, Osmanlı imperiyasında müşahidə edilirdi.

Milli dillərlə millətlərarası ünsiyyət vasitəsi olan dillərin qarşılıqlı əlaqəsi sosialist cəmiyyətində tamamilə başqa şəkildə özünü göstərir. Sovet hakimiyyəti illərində milli dillərin sürətli inkişafı əslində sosialist millətlərinin formalaşma və yüksəliş prosesini əks etdirir. Bunu o fakt sübut edir ki, qədim yazısı olan dillərin kommunikativ funksiyaları genişlənmiş, dialektlər arasında fərqlər silinmək üzrədir. Habelə yazısı olmayan dillərdən 50-si üçün yazı tərtib olunmuş, onların kəmiyyət və keyfiyyətə inkişafı təmin edilmişdir.

Milli dillərlə millətlərarası ünsiyyət vasitəsi olan rus dili arasında əlaqələr Lenin milli siyasəti prinsiplərinə əsaslanır. Bu işdə xalqlar arasında bərabərlik və dostluq prinsipləri əsas götürülür. Ölkəmizdə istər kiçik, istərsə böyük olsun, bütün xalqların dillərinin bərabərhüquqlu olduğu qəbul edilmişdir. Bu bərabərlik prinsipini qəbul etməklə yanaşı, ölkəmizdə rus dilinin oynadığı xüsusi rol – millətlərarası ünsiyyət dili olmasını, sosialist millətlərinin əməkdaşlığında mütərəqqi rolunu ayrıca qeyd etmək zəruridir. Rus dilinin kommunikativ rolunun artması bütün sosialist millətlərə imkan verir ki, bir-birinin mədəni nailiyyətlərindən xəbər tutsunlar, dünya mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsinə nə bələd olub ondan bəhrələnsinlər.

Dil və mədəniyyət problemi haqqında, bu kateqoriyaların qarşılıqlı əlaqə və münasibəti haqqında müasir dilçilikdə çox müxtəlif və ziddiyyətli mülahizələr vardır. Burada hər şeydən əvvəl “mədəniyyət” anlayışının dəqiqləşdirilməsi tələb olunur. Məlumdur ki, dil və mədəniyyət probleminə bəhs açan dilçilər

bəzən “mədəniyyət” dedikdə fərqli anlayışları nəzərdə tuturlar. Buna görə də onların gəldikləri nəticələr bir-birindən fərqlənir. Məsələn, “mədəni antropologiya” (Amerikada etnoqrafiya cərəyanlarından biri olub, mədəniyyəti məhz etnoqrafik baxımdan öyrənir) elminin banilərindən F.Boas insan həyatının bioloji olmayan (“qeyri-bioloji”) bütün cəhətlərinin məcmuyunu mədəniyyət hesab edir. Məşhur sovet psixoloqu A.N.Leontyev isə göstərir ki, mədəniyyət ictimai-tarixi təcrübənin (fərdi təcrübənin yox) nəticəsi və törəməsidir.

Dili və mədəniyyəti davranışla əlaqələndirən mədəni antropologiya cərəyanına görə, dil insan davranışının ən mühüm formalarından biridir. Bu cərəyanın nümayəndələri dilçiliyi ümumi mədəniyyət nəzəriyyəsinin tərkibinə daxil edirlər. Biheviörizm ideyalarına əsaslanan mədəni antropologiya tərəfdarları (Malinovski) nitqi vərdiş, insan orqanizminin standart fəaliyyət növü hesab edir.

Sovet dilçilik elmində dil və mədəniyyət arasında izomorf əlaqə olması fikri tənqid edilmişdir. Lakin ümumiyyətlə dilin mədəniyyətə təsirini inkar etmək də mümkün deyildir. Bununla yanaşı dilin mədəniyyətə təsiri həlledici əhəmiyyət kəsb etmir. Bir ictimai hadisə olan dil mədəniyyətin digər komponentlərindən kəskin şəkildə fərqlənir. Dil təkcə mənəvi mədəniyyət sahəsinə xidmət göstərmir, həm də istehsal ilə bilavasitə əlaqədar olub, əmək proseslərinə, istehsal proseslərinə xidmət edir. Bundan əlavə, dil həm də bilavasitə ictimai əlaqələrlə bağlı olub, onlara xidmət edir. Dil ünsiyyət aləti, mübarizə alətidir və deməli, ictimai sahənin tərkib ünsürlərindəndir. Bütün bunlarla yanaşı, dil həm də mənəvi mədəniyyət hadisəsidir.

Mürəkkəb və çoxcəhətli hadisə olan dil mədəniyyətin müxtəlif sahələrində müxtəlif səciyyəyə malik olur. Mədəniyyətin elə sahələri var ki, bilavasitə dil ilə əlaqədar deyildir (təsviri incəsənət, musiqi, xoreoqrafiya və s.). Bununla yanaşı, mədəniyyətin elə sahələri də vardır ki, onlar dil ilə sıx şəkildə əlaqədarlıdır. Məsələn, bədii ədəbiyyat sahəsində dil forma ünsürlərindən biridir.

Dil ilə mədəniyyətin digər sahələri arasında ikitərəfli əlaqələr vardır. Məlumdur ki, ədəbi dilin formalaşmasına bir sıra iqtisadi, siyasi və mədəni-tarixi faktorlar təsir göstərir. Bədii yaradıcılıq nümayəndələri ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayırlar.

Dil və mədəniyyət problemi ilə əlaqədar məsələlərdən biri də milli və beynəlmiləl cəhətlərin qarşılıqlı münasibətləri problemi-dir. Bu məsələ V.İ.Leninin əsərlərində hərtərəfli və əsaslı şəkildə həll olunmuşdur. Vladimir İliç hər bir milli mədəniyyətdə beynəlmiləl və milli xüsusiyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. Məlumdur ki, müasir dövrdə milli mədəniyyətlərin beynəlmiləlləşməsi prosesi güclənməkdədir.

Mədəniyyətlərin bir-birinə yaxınlaşması və beynəlmiləlləşməsi nəticəsində internasional leksika yaranmışdır. Dünya miqyasında internasionalizmlər bir neçə mərkəzdə cəmləşmişdir. Hər bir mərkəz geniş areal ilə əhatə olunmuşdur. Bu areallar yarımareallara, dördüdə bir və s. areallara bölünür, ta o vaxta qədər ki, bu ən xırda areallar arasında həddü itir, bir areal digərinə keçir.

Avropa internasionalizmləri arealı xüsusilə qeyd edilməlidir. Bu areal nəinki Avropa ərazisində mədəni mərkəzin meydana çıxması ilə əlaqədardır, həm də ümumdünya miqyasında inkişaf etməkdə olan mədəniyyətin mərkəzinə çevrilmişdir.

Bir sıra sovetizmlər (sovet, lunoxod, kosmonavt – ABŞ-da “aeronavt” və s.) dünyanın çoxlu dillərinə yayılıb beynəlmiləlləşmişdir. Orta əsrlər Şərqiində müsəlman dininin, elm və mədəniyyətinin yayılması ilə əlaqədar ərəb dilinin bir sıra sözləri (xüsusilə daha çox Qafqazda, Orta Asiyada, Afrikada) beynəlmiləl səciyyə və əhəmiyyət kəsb etmişdi.

Leksik internasionalizmlərin formalaşması və yayılması prosesi cəmiyyətin, habelə mədəniyyətin ümumi inkişafı ilə əlaqədar izah edilməlidir. Müasir dövrümüzdə elm və texnika sahəsində xalqlar, elm xadimləri arasında əlaqələr qüvvətlənmiş və bunun nəticəsində elmi-texniki terminologiya internasional səciyyə kəsb etmişdir. Lüğətin internacionallaşması prosesi kapitalizmdə fəallaşsa da, yalnız sosializmdə həqiqi inkişaf yoluna düşür, çünki yalnız sosializm internacionallaşmaya mane ola bilən hər cür hədləri aradan götürməyə qabildir.

Dil siyasəti problemi ilə əlaqədar mübahisəli qalan, həll edilməli olan məsələlər çoxdur. Hər şeydəi əvvəl bu terminin dəqiqləşdirilməsi zəruridir. Bu terminlə yanaşı, eyni və ya yaxın mənalarda “dil quruculuğu”, “dil planlaşdırılması” terminlərindən də istifadə olunur. Bəzən bu terminlərin “dillə şüurlu və məqsədəuyğun təsir” mənasında işləndiyini göstərsələr də, bir sıra tədqiqatçılar bu fikirlə razılaşmır. “Dilə təsir” ifadəsi nə deməkdir? Bu təsir bir funksional vahid olan dili və ya bir struktur vahid olan dili nə- zərdə tuturmu? Yəni funksional, yoxsa struktur təsir nəzərə alınır?

Adətən, “dil siyasəti” termininin məzmunu belə şərh olunur; dövlətin, partiyanın, sinfin, ictimai qrupların dildəki mövcud funksional bölgünü dəyişmək və ya olduğu kimi saxlamaq haqqında gördükləri tədbirlər məcmuyuna dil siyasəti deyilir. Məqsəd ya mövcud linqvistik normaları qorumaq, ya da yeni normalar qəbul etməkdir.

Deməli, əslində ictimai siniflər, partiya, dövlət dilin funksional cəhətinə təsir göstərir və bunun vasitəsilə həm də onun strukturuna təsir göstərmiş olur.

Çox zaman dil sisteminə dəyişiklik cəmiyyətin bilavasitə təsiri ilə deyil, dolayısı təsiri altında xüsusi kommunikativ funksiyaların genişlənməsi və ya məhdudlaşması ilə əlaqədar baş verir. Bununla belə, insanın dil sisteminə müstəqil təsir göstərmə imkanı da vardır və bu imkanı görməmək mümkün deyildir. Məsələn, Koreya Xalq Demokratik Respublikasında milli Koreya dilinin əlamətlərini dirçəltmək məqsədilə 60-70-ci illərdə həm məhdud ixtisas sahələri, həm də ümumi kütlənin istifadəsi üçün yeni lüğət vahidləri (ana dili əsasında) tətbiq edilmişdir. Bu yeni vahidlər təkcə qarşıya çıxan yeni anlayışları bildirmək üçün deyil, həm də əvvəlcə dildə olan əcnəbi mənşəli vahidləri əvəz etmək üçün işlənməyə başlamışdır.

Habelə Yaponiyada dil siyasəti dəyişmişdir. ABŞ ilə müharibə dövründə yapon dilindən bütün ingilis mənşəli sözlər çıxarılmış, bunlar Çin sözləri, ya da Çin söz köklərindən düzələn sözlərlə əvəz edilmişdi. Hazırda isə yapon dilində kül li miqdarında amerikanizm vardır.

Bu misallar şüurlu surətdə leksik səviyyədə edilən dəyişmələri əks etdirir ki, belə hallarda dilin strukturunda heç bir dəyişiklik edilməyə də bilər. İlk baxışda əhəmiyyətsiz, kənar məsələ kimi görünə də, belə dəyişmələr ciddi və əsaslı nəticələrə səbəb ola bilər. Deməli, dil siyasətinin təsiri ilə dil sisteminə müəyyən təsir göstərilə bilər. Lakin bu da doğrudur ki, cəmiyyətin dil strukturuna təsiri yalnız müəyyən həddə dairəsində mümkündür ola bilər.

Bəzən “dil siyasəti” dedikdə “partiya və dövlətin milli məsələ üzrə dil sahəsində siyasəti” başa düşülür. Bu mənada işləndikdə “dil siyasəti” termini “dil quruculuğu” termini ilə qarşılaşdırılır. Bu sonuncu termin dil siyasətinin praktik olaraq həyata keçirilməsi mənasında işlənilir.

“Dil quruculuğu” termini 20-30-cu illərdə Sovet İttifaqında meydana çıxmışdır və əslində konstruktiv səciyyəli fəaliyyəti əks etdirir. O zaman SSRİ-də misli görüləmiş mədəni quruculuq işləri aparılır, əlifbalar, terminlər, ədəbi dillər problemi çarizmin ictimai və milli zülmündən xilas olmuş xalqlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Deməli, dil siyasəti dövlət daxilində dilin öz vəzifəsini yerinə yetirməsinə və inkişafına təsir göstərən ictimai faktorlardan biridir. Bu siyasət dillərin və dil yarım sistemlərinin funksional bölgüsünə təsir göstərə bilər. Belə ki, bu sistem və yarım sistemlərin bəzilərinin daha yüksək səviyyəyə qalxmasına, başqalarının isə yayılmasına, məhdud dairədə işlənməsinə səbəb ola bilər, həm sistemin inkişafına təkan verə bilər, həm də inkişafın qarşısını ala bilər.

Dil siyasətində əsas məsələ dilin özünün, onun mövcudluq formalarının, müəyyən kommunikativ məqsəd üçün dil vahidlərinin seçilməsidir.

Dil siyasəti ilə əlaqədar dilin inkişafına şüurlu müdaxilə məsələsi meydana çıxır. Vaxtilə F.de Sessürün ardıcılıqları belə müdaxilə imkanını və əhəmiyyətini prinsipə inkar edirdilər. Son zamanlar isə, xüsusilə sosiolinqvistik dilçiliyin dirçəlişi ilə əlaqədar bu nihilist mülahizə rədd edilmişdir. İndi göstərilir ki, dil sisçemisinin işarəvilik xarakteri dil dəyişmələrinə mane ola bilməz.

Dilin müəyyən qarşılıqlı əlaqələri olai ünsürlər sistemindən ibarət olması mülahizəsindən belə nəticə çıxarılır ki, xarici faktorların təsiri ilə bütün dildaxili dəyişmələr sistem xarakteri daşıyır. Bununla əlaqədar dil sisteminin müxtəlif səviyyələrinin xarici təsirlərə məruz qalmasının müxtəlif dərəcələri göstərilir. Göstərilir ki, dil sisteminin bir səviyyəsində sistem münasibətləri pozulduqda bu sistemin digər sahələrində də dəyişmələr baş verir, bir növ; “zəncirvari reaksiya” müşahidə edilir.

Sovet dilçiləri belə bir nəzəri qənaətə gəlmişlər ki, sistem-daxili dəyişmələr son nəticədə xarici faktorlardan (dilin xüsusi kommunikativ funksiyalarının inkişafından) asılıdır. Deyildiyi kimi, dilin xüsusi kommunikativ funksiyalarının həcmi xarici faktorlardan asılıdır, yəni həmin xalqın xüsusi dövləti olub-olmamasından, o xalqın sosial və hüquqi vəziyyətindən, çoxmillətli dövlətlərdə milli siyasətdən və s. asılıdır. Bu xüsusi funksiyaların həcmi dəyişdikdə bilavasitə dil sistemində də dəyişikliklər yaranır; həmin həcm genişləndikdə dilin leksik-semantik, sintaktik, morfoloji və stilistik sistemləri inkişaf edir; həmin həcm daraldıqda (kiçildikdə) xüsusi funksiyalar inkişaf edir.

Dil siyasətində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün qarşıda duran məsələlərə yalnız linqvistik baxımdan yanaşmaq kifayətləndirici deyildir. Bu işdə həm dilin ümumi inkişaf təmayüllərini nəzərə almaq, həm də sosioloji faktorlara diqqət yetirmək zəruridir. Məlumdur ki, çoxlu uğursuzluqların səbəbi (yeni normalar yaratmaq cəhdi ilə əlaqədar, yeni ədəbi dillər üçün dialekt əsası yaratmaq, yeni sözlər, terminlər və s. yaratmaq cəhdi ilə əlaqədar) sosioloji və dil proqnozlaşdırılmasında buraxılmış qüsurlarla əlaqədar olmuşdur.

Başqa elmlərdə olduğu kimi, dilçilikdə də proqnozlaşdırma təmayül səciyyəli hadisələrin gələcək inkişafını əvvəlcədən müəyyən etməkdir. Müasir dövrdə dillərdə belə təmayül demokratikləşmədən ibarətdir. Demokratikləşmə yazılı (və ya ədəbi) dillərin danışq dili ilə yaxınlaşmasından ibarətdir ki, burada danışq dilindən sözlərin, sintaktik konstruksiyaların və morfoloji hadisələrin ədəbi dillərə keçməsi nəzərdə tutulur. Azad olmuş

ölkələrdə isə demokratizm yerli nitq formaları əsasında ədəbi dil (və ya dillər) yaratmaqdan ibarətdir ki, sonralar bu dil bütün ünsiyyət sahələrində keçmiş metropoliya dilini əvəz edə bilsin. Deməli, dildə demokratikləşmə nəinki funksional, həm də sistem daxili inkişaf meyli deməkdir. Demokratikləşmə odur ki, qrammatik formalar unifikasiya edilir (vahid şəkllə salınır), bəzi dillərin (rus dili, ərəb dili) morfologiyasında analitizm qüvvətlənir. Leksika sahəsində isə dili etimologiyası məlum olmayan xarici sözlərdən təmizləmək, milli dil vəsaiti hesabına yeni terminlər yaratmaq işi demokratikləşmədir.

Bizim dövrümüzdə də demokratikləşməyə əks meyl ola bilər. İctimai cəhətdən təcrid edilmiş dil kollektivi nəinki dil cəhətdən fərqlənmək istəyir, bəlkə öz nitq vərdişlərini bütün cəmiyyətə qəbul etdirməyə cəhd göstərir. Lakin müasir dövrdə dildə məhz demokratikləşmə çox güclü olduğundandır ki, göstərilən cəhd nəticəsində yalnız bu və ya digər sosial dialekt və ya jarqon yarana bilər. Leksika sahəsində özünü göstərən demokratikləşmə meyli yalnız müəyyən həddə qədər mütərəqqi səciyyəli olur; leksikada həddən artıq demokratikləşmə çox vaxt purizmə aparıb çıxarır. Nəzərə alınmalıdır ki, purizm dili xarici dillərin təsiriindən xilas edə bilməz.

Müasir dövrdə purizmdən fərqli bir hadisə – internasionallaşma meylidir. Maddi istehsal müasir dünyada getdikçə daha artıq ümumbəşəri xarakter kəsb edir. Elmi və texniki inqilab bütün xalqların həyatına üzvi surətdə daxil olmuş, bəşəriyyətin sülh uğrunda, müharibə əleyhinə mübarizəsi qüvvətlənmişdir. Bu şəraitdə ümumbəşər səciyyəli çoxlu yeni anlayışlar meydana çıxır və bununla əlaqədar da internasionalizmlər yayılmış olur. Dillərdə internasionalizmlər mütərəqqi hadisədir, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmaya müsbət təsir göstərir.

Dildə proqnozlaşdırma (demokratikləşmə və internasioiallaşma) passiv və aktiv ola bilər. Proqnozlaşdırma o zaman passiv hesab edilir ki, dil situasiyasını öyrənmək əsasında dilin funksional inkişaf meyilləri müəyyənləşdirilir və bununla da əsas iş bitmiş hesab olunur, dilin inkişafına müdaxilə edilmir. Aktiv proqnozlaş-

dırmada isə dilin inkişafına insanın müdaxiləsi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, burada dil siyasətinin tətbiqi mühüm yer tutur.

Dil siyasəti ümumdövlət, partiya, ictimai qrup siyasətinin bir hissəsidir. Buna görə də bu siyasətdə siniflərini mənafeyi öz əksini tapmalıdır. Bu siyasət iartiyalı səciyyə daşıyır. Bəzi xarici ölkə alimlərinin fikrincə isə dil siyasəti haqqında biliklərin çoxalması cəmiyyətdə milli və internasional təmayüllərin qüvvətlənməsinə təkan verəcəkdir. Onlar dil siyasətini sinifdən, partiyadan xaric bir şey hesab edirlər. Sosioliqvinistikanın məhz dil siyasəti sahəsində müxtəlif siniflər, təbəqələr arasında apardığı mübarizə daha kəskin və aydın şəkildə təzahür edir. Bununla əlaqədar müxtəlif ictimai zümrələr və etnik birliklər bu və ya digər dil siyasətində kəskin etirazla çıxış edir, yaxud dil siyasətini tədqiq edən alimlər arasında ideoloji fikir ayrılıqları özünü göstərir.

1964-65-ci illərdə Hindistanda vahid rəsmi dil kimi hindu dilini qəbul etməyə cəhd göstəriləndə bir sıra etnik birliklər (benqallar, tamillər) qəti surətdə bunun əleyhinə çıxmışdı.

Sinfi məzmununa görə dil siyasətini fərqləndirmək zəruridir: a) *d e m o k r a t i k d i l s i y a s ə t i*. Geniş xalq kütlələrinin mənafeyini nəzərdə tutub, dil problemləri həll olunur. Məsələn, KXDR-də xalq məişət-danışıq dili üsürləri əsasında yeni ədəbi dil normaları hazırlanır; b) *a n t i d e m o k r a t i k d i l s i y a s ə t i*. Məsələn, bir sıra gənc Afrika ölkələrində vahid “milli” dil kimi keçmiş metropolianın dili qəbul edilir. Halbuki bu dildə, əsasən, hakim təbəqələr, ziyalılar və şəhər əhalisinin bəzi təbəqələri ünsiyyət saxlayır.

Dil siyasəti nəinki daxili siyasətin tərkib ünsürüdür, həm də dövlətin başqa dövlətlərlə əlaqədar olan xarici siyasətinin bir hissəsidir. Məsələn, ABŞ dövləti və hakim dairələri ingilis dilini başqa ölkələrə yaymaq, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu dilin əvvəlki mövqelərini saxlamaq və nüfuzunu daha da artırmaq üçün külli miqdarda xərc qoyur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə dil planlaşdırması işləri ilə məşğul olmaq üçün kapitalist Ford xüsusi fond ayırmışdır.

Öz etnik istiqamətinə görə dil siyasətinin iki növü diqqəti cəlb edir: a) *internasional dil siyasəti*. Çoxmillətli dövlətdə bütün xalqların dilləri hüquqca bərabər hesab olunur, yalnız bir millətdən ibarət dövlətdə isə dil kontaktları nəticəsində milli dilə daxil olmuş əcnəbi ünsürlərə qarşı çıxılmaz; b) *millətçi dil siyasəti*. Çoxmillətli dövlətdə etnik qrupların birinin dilinə əsaslanır, onun üçün üstünlük yaradılır. Bir millətdən ibarət dövlətdə isə əcnəbi dil ünsürlərinin işlədilməsinə qarşı çıxılır, yalnız doğma dil ünsürlərindən istifadəyə cəhd göstərilir.

Dilin ümumi kommunikativ funksiyası onun ünsiyyət vasitəsi olması, insanların qarşılıqlı əlaqələrinə xidmət etməsidir. Bu ümumi kommunikativ funksiyadan əlavə dildə xüsusi kommunikativ funksiyalar da vardır ki, onlar aşağıdakılardır.

1) *Təkfunksiyalı dillər*. Buraya xırda xalqların yazısız dilləri və ya dialektləri, şəhər məişət danışığı dili, professional “dil” və ya korporativ jarqon, arqo, ölü və ya qədim yazılı dillər, dinin istifadə etdiyi əcnəbi dil və s. daxildir.

2) *Çoxfunksiyalı (polifunksional) dillər*. Bütün dil funksiyalarını əhatə etməyən, habelə birdən artıq funksiyaları olan dillərə deyilir. Buraya yazılı dialekt dili, rəsmi, ümumdövlət əhəmiyyəti daşıyan milli dillər daxildir.

3) *Universal dillər*. Buraya birmillətli dövlətlərdə olan milli ədəbi dil, çoxmillətli dövlətlərdə isə rəsmi şəkildə ümumdövlət dili kimi qəbul edilmiş dillər daxil edilir.

Ünsiyyət sahələrində işlədilməsindən asılı olaraq dilləri aşağıdakı qruplara bölmək mümkündür:

1) *Makrovəsətəçi dillər*. Çoxmillətli dövlətlərdə millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi işlənən, habelə birmillətli dövlətlərdə ümumdövlət ünsiyyət vasitəsi olan dillərə makrovəsətəçi dillər deyilir. Belə dillər iki şəkildə təzahür edir. Birincisi, millətlərarası vəsətə funksiyası olan dillərdir ki, bunlar müvafiq cəmiyyətin daxili ictimai əlaqələrinin inkişafı nəticəsində təbii yolla meydana gəlir. İkincisi isə o cəmiyyətin öz daxilində meydana çıxmayıb, müvafiq ehtiyacı rəf etmək üçün başqalarından alınır.

2) **R e g i o n a l d i l l ər**. Dövlət daxilində ümumi, universal dil kimi işlənməyən dillərə regional dil deyilir. Çoxmillətli ölkədə həm ədəbi forması olan milli və ya xalq dili, həm də geniş kütləni əhatə edən yazısız dillər regional dil hesab olunur.

Regional dilin xüsusi funksiyalarının həcmi bir çox ictimai-iqtisadi, milli-siyasi və linqvistik şərtlərdən asılıdır. Xalqların və onların dillərinin bərabərliyi bərqərar olan cəmiyyətlərdə, müstəqil dövlətə malik ölkələrdə- regional dillər milli dillərə məxsus funksiyaları yerinə yetirir. Bir milləti başqalarından fərqləndirib onun dilini məcburi dövlət dili hesab edən ölkələrdə başqa xalqların dilləri bütün mümkün ola bilən xüsusi funksiyaları da yerinə yetirə bilmir. Regional dillərdə yazının və ya terminologiyanın yoxluğu onlardan istifadə miqyasını məhdudlaşdırır.

3) **Y e r l i d i l l ər**. Buraya həm çoxmillətli dövlətlərdə azlıqda qalan və ikidillilik şəraitində yaşayan xalqların dilləri, həm də birmillətli ölkədə ərazi dialektləri və şəhər loru dili daxil edilir.

Yerli dil, əsasən, qeyri-rəsmi şifahi ünsiyyətdə işlənir. Məktəblərdə bu yerli dillər yalnız ibtidai sınıflarda tədris olunur (lakin dialekt və loru dil tədris edilmir). Funksional baxımdan buna gündəlik-məişət dili də demək mümkündür.

4) **P r o f e s s i o n a l d i l l ər**. Əslində keçmişdə Rusiyada çərçilərin (xırdavatçıların) arqosu, Koreyada jənşen yığanların arqosu, ərəb Şərqiində sənətkarların arqosu belə “dillər”dən hesab olunur. Müasir dövrdə bu tipli professional dillər yoxdur. Hazırda, adətən, müəyyən sənət birliklərinin nümayəndələri öz dillərində bir sıra istehsalat terminlərin və fərqli tərkiblər işlətmələri ilə seçiyələndir. Bu istehsalat terminlərinin tərkibində həm neytral texniki terminlər, həm də onların ekspressiv ekvivalentləri ola bilər.

Bir sıra yerlərdə (Ağ dəniz sahilində yaşayan xalqlar, alman dilinin yayıldığı bəzi yerlər) professional “dil”lərlə yerli dillər bir-birinə uyğun gəlir.

M ə r a s i m d i l l ər i. Bir sıra ölü dillər, qədim yazılı və müasir dillər dini ayinlər dili kimi işlədilir (katoliklərdə latın di-

li, Yaxın və Orta Şərqdə islam dini ilə əlaqədar yayılmış ərəb dili, pravoslavlarda qədim slavyan dili, hinduizmdə sanskrit, bud-dizmdə pali dilləri və s.). Mərasim dilləri məhdud işlədilmə dairəsinə malik olur.

PSIXOLINQVİSTİKA

“Psixolinqvistik” termini ilk dəfə Amerika psixoloqu N.Pronkonun 1946-cı ildə nəşr olunan “Dil və psixolinqvistika” əsərində işlədilmişdir. İlk zamanlar bu termin dilçilik ilə psixologiyanı birləşdirən ümumi bir termin mənasına malik olmuşdur. 1953-cü ildə İndiana ştatının Bluminqton şəhərində universitetlərarası seminar çağırılmışdı. Bu seminarı məşhur psixoloqlar C.Keroll və Ç.Osqud, habelə dilçi və etnoqraf T.Sibeok təşkil etmişdilər. Həmin seminarda “psixolinqvistika” termini dəqiq məzmun kəsb etdi, onun ayrıca, müstəqil bir elm olduğu (dilçilik ilə psixologiyanın birləşməsi yox) əsaslandırıldı.

İki ay davam edən bu seminarda psixolinqvistik tədqiqatların nəzəri əsasları haqqında yekdil rəy yarandı və müvafiq problemlərin gələcək inkişaf yolları müəyyənləşdirildi. Həmin yekdillik nəticəsində 1954-cü ildə bu cərəyan haqqında kollektiv monoqrafiya (“Psixolinqvistika. Nəzəriyyəsi və tədqiqat problemləri öçerki”) nəşr olundu. Bu əsər çox böyük müvəffəqiyyət qazandı və dilçiliklə psixologiya hüduunda yeni bir elmin yarandığını sübut etdi.

Amerika psixolinqvistika elminin əsaslarının formalaşmasında bir sıra mənbələr mühüm rol oynamışdır. Bu mənbələrdən birincisi deskriptiv dilçilik, ikincisi biheviolist psixologiya, üçüncüsü isə riyazi kommunikasiya nəzəriyyəsidir.

1954-cü ildən sonrakı müddətdə psixolinqvistikanın inkişaf yolu heç də hamar olmamış, bu elm bir sıra sarsıntılara məruz qalmışdır. Əlbəttə, Bluminqton seminarının təqdim etdiyi model yaşamaqda, inkişaf etməkdə davam etmişdir. Lakin həmin konsepsiya bütövlükdə inkişaf etdirilməmiş, onun ayrı-ayrı çəhətləri təkmilləşdirilmişdir.

Ç.Osqud və T.Sibeokun redaktorluğu ilə 1954-çü ildə nəşr olunan “Psixolinqvistika” məcmuəsində deyilir: “Psixolinqvistika elə elmdir ki, fikrin kodlaşdırılması və kodsuzlaşdırılması ilə bağlı məsələləri araşdırır”.

Bu tərif ənənəvi psixolinqvistikaya verilmiş tərifdir. “Ənənəvi” psixolinqvistika nümayəndələri bir sıra ciddi tədqiqat əsərləri hazırlamışlar. Lakin tezliklə bu ənənəvi psixolinqvistik görüşlərə qarşı çıxışlar da özü nü göstərməyə başladı. Məsələn, B.Skinnerin “Nitq davranışı” (1957) adlı məşhur əsəri göstərilə bilər. Lakin bu elm üçün təhlükə B.Skinner və onun əsəri deyildi, başlıca təhlükə bir dəstə gənc psixoloq və dilçilər idi ki, bunlara bir tərəfdən Çorc Miller, digər tərəfdən Noem Xomski başçılıq edirdilər. Bu gənclər dil haqqında Osqudun mülahizələrini yenidən və tənqidi şəkildə nəzərdən keçirməyə başlamışdılar.

Nəticədə iki və bir-birinə əks mövqe tutan psixolinqvistika cərəyanı meydana çıxmış oldu. Yeni cərəyan heç də klassik deskriptivizmə deyil, transformasion dilçiliyə əsaslanır. Bu iki cərəyanın ziddiyyətləri əslində düşmənçiliyə çevrilmiş oldu. Bu yeni yaranan “transformasionizmdən” müdafiə məqsədilə Osqud bir neçə məqalə ilə çıxış etməli oldu.

Bununla belə demək lazımdır ki, “transformasionalistlərin” öz içərisində bəzi məsələlərdə fikir birliyi yoxdur. Xüsusilə insan nitqinin təşkili modelini anlamaq məsələsində ciddi ixtilaf var. İkinci və daha mühüm cəhət burasıdır ki, Osqud və onun tərəfdarlarından fərqli olaraq transformasionalistlər törədici modelin yalnız ayrı-ayrı səviyyələri ilə məşğul olurlar, bütövlükdə bu model haqqında təsəvvürləri isə yoxdur.

Odur ki, nitq mexanizminin transformasion modelin məhdudluğunu göstərən və tənqid edən yazılar meydana çıxmağa başladı. Məlum oldu ki, müasir psixolipqvistikada transformasionizm yeganə və başlıca prinsip deyildir.

Psixolinqvistika elminin bir variantı da Fransada meydana gəlmişdir. Bu variant psixologiyada fransız sosioloji məktəbinin əsasında yaranmışdır. Ona görə də təsadüfi deyil ki, fransız psixolinqvistikasının əsasını sosioloji məktəbin ən görkəmli nümayəndələri Pol Fress və Jan Piaje qoymuşlar.

Fransa psixolinqvistləri də iki rəqib təmayüldə birləşmişlər ki, bunlardan biri ənənəçilərdir (nümayəndələri F.Bresson, P.Fress və tələbələri). Digər təmayül transformasionalistlərdən ibarətdir. Bu cərəyanın başında Corc Millerin yaxın dostu və tələbəsi Jak Meler durur. O, 1969-cu ildə Amerika transformasionalist psixolinqvistikasının ən mühüm əsərlərinin fransız dilinə tərcüməsindən ibarət bir məcmuə buraxıb ona ön söz yazmışdır. Burada Miller konsepsiyası dünya elminin ən son və axırncı nailiyyəti kimi qələmə verilir, bütün digər cərəyanların üzərindən isə qələm çəkilir.

Fransa psixolinqvistikası bir sıra başqa, məsələn, İngiltərə psixolinqvistikasından fərqli olaraq mücərrəd nəzəri bir sahə kimi yox, tətbiqi-əmali sahə kimi inkişaf etdirilir. Nəşr edilən əsərlərdən məlum olur ki, burada psixolinqvistika problemləri konkret dil tədrisi məsələləri ilə əlaqədar nəzərdən keçirilir.

Hər hansı digər ölkələrin psixolinqvistlərinə nisbətən İngiltərə psixolinqvistləri Amerika elminin təsirinə daha artıq miqyasda tutulmuşlar. Bu cəhət Edinburq psixolinqvistika qrupunun 1966-cı ildə nəşr etdiyi “Psixoliiqvistika” kitabından məlum olur. Müasir dövrdə İngiltərədə psixolinqvistika ictimai nitq psixologiyası ilə birləşir.

İtaliyada psixolinqvistikanın inkişafı nəzəri və əmali əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Bu cərəyanın əsas nümayəndəsi Renso Titone öz əsərini 1964-cü ildə nəşr etmişdir. Onun əsəri Osqudun yolunu davam etdirən psixolinqvistik əsərlərdəndir. Onun fikrincə, psixolinqvistik əhəmiyyəti dilçiliyin – xüsusilə B.Kroçe və K.Fossler nəzəriyyəsi ilə sonrakı inkişafıdır.

Bunlardan başqa, psixolinqvistika elmi daha bir sıra ölkələrdə (AFR, Rumıniya, Çexoslovakiya, Polşa, Hollandiya, Norveç, Kanada və s.) inkişaf etdirilir.

Xaricdə bu elmin vəziyyəti haqqında aşağıdakıları demək olar. Əvvələ, belə bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, ümumiyyətlə nitq fəaliyyəti ilə əlaqədar tədqiqatlar, xüsusilə psixolinqvistik tədqiqatlar getdikcə daha artıq miqyasda məzmun təhlili ilə məşğul olur, söyləmlərin ictimai funksiyası ilə daha çox maraqlanır.

Bu meyl müxtəlif ölkələrdə və məktəblərdə müxtəlif şəkildə özünü göstərsə də, nəzəri görüşlərindən asılı olmayaraq bütün psixolinqvistik cərəyanlar üçün səciyyəvidir. Son vaxtlar hətta transformasionizm daxilində bu meyl çox sürətlə yayılmaqdadır.

Digər tərəfdən, psixolinqvistika getdikcə daha artıq miqyasda psixolojişməyə meyl göstərir. Bu cəhət xüsusilə Amerika cərəyanında müşahidə olunur. Hazırda Amerikada psixolinqvistik tədqiqatlar transformasionizm ilə birləşmişdir və əslində psixologiya ənənələri ilə bağlı deyildir. Bununla yanaşı göstərmək lazımdır ki, heç bir psixolinqvistik model hər hansı bir ümumi psixoloji konsepsiyaya daxil olmasa mövcud olub yaşaya bilməz. Amerika transformasionizmində belə ümumpsiholoji əsas yoxdur və opa görə də orada belə qəribə vəziyyət yaranmışdır ki, onlar nitq psixologiyası haqqında sovet elmi nəzəriyyəsini qəbul etmişlər. Bununla əlaqədar olaraq Amerikada və digər xarici ölkələrdə L.S.Viqotskinin “Təfəkkür və nitq” əsəri geniş yayılmışdır (ingilis, fransız, alman, italyan, çex dillərində nəşr olunan bu əsər haqqında xaricdə çoxlu rəylər yazılmışdır).

Habelə son zamanlara qədər müxtəlif eksperimental tədqiqatlar və nəzəriyyələrin birləşməsi kimi təzahür edən psixolinqvistika hazırda daxili bir vəhdət, bütövlük təşkil etməkdədir. Nəhayət, psixolinqvistika getdikcə daha artıq dərəcədə mücərrəd müşahidələrdən və “damdandüşdü” modellərdən uzaqlaşır, konkret psixofizioloji əsaslara malik modellərə yaxınlaşır.

Nitq fəaliyyətinin tədqiqində əgər xarici dilçilər, xüsusilə Amerika dilçiliyi çox uzaq nəzəri məqsədlər güdürsə, sovet elmində bu kimi məqsəd minimum səciyyəlidir.

SSRİ-də psixolinqvistika 60-cı illərin əvvəllərindən inkişaf etməyə başlamışdır. 1970-ci ildə psixolinqvistika üzrə III Ümumittifaq simpoziumu çağırılanda (birinci simpozium 1966-cı ildə, ikincisi 1968 və dördüncüsü 1972-ci ildə keçirilmişdir) orada yüzdən artıq məruzə oxunmuşdu. Moskva, Leninqrad, Belorusiya və Qırğızıstan universitetlərində psixolinqvistikadan xüsusi kurslar keçilir.

SSRİ-də psixolinqvistik tədqiqatların nəzəri əsasını marksizm-leninizm fəlsəfəsi təşkil edir, psixoloji cəhətdən isə bu tədqiqatlar L.S.Vıqotski ideyalarına əsaslanır.

Dilçiliklə psixolinqvistikanın qarşılıqlı əlaqəsi necədir? Dilçi dilin modelini qurarkən ümumiyyətlə bu modelin mətn yaratmaqda və bu mətni anlamaqda rolu barədə düşünməyə bilər. Halbuki məhz bu cəhət psixolinqvist üçün mühümdür ki, göstərilən sistem və bu sistemə məxsus proseslər (fəaliyyət) modeldə yenidən yaradıla bilsin.

Bəs linqvistik və psixolinqvistik modellərin qarşılıqlı əlaqəsi necə olacaqdır? Hər şeydən qabaq hər iki model tipinin tətbiq edilmə nəticələri eyni olmalıdır.

Həm linqvistik, həm də psixolinqvistik modellər o zaman eyni və uyğun ola bilər ki, onlar “düzgün” (yəni təbii dillərdən fərqlənməyən) mətnlər törətsin, “düzgün olmayan” (səhv) mətnlər düzəltməsin.

Nəzərə alınmalıdır ki, ən yaxşı linqvistik model də – hətta bu model müəyyən dərəcədə psixolinqvistik eksperimentlərlə yoxlanmış olsa da – insanın və onun fəaliyyətinin daxili sisteminə xas olan zəruri əlamətlərini prinsipə tam əks etdirə bilmir.

Linqvistik və psixolinqvistik modellər arasında bir fərq də belədir ki, dilçilik üçün bütü vahidlər və dilçilik təhlili nəticəsində əldə edilən bütün qaydalar eyni dərəcədə qiymətli, bərabərhuquqlu hesab olunur. Məsələn, cəmlik anlayışını ifadə etmə qaydaları idarə əlaqəsində ismin hal anlayışlarını ifadə etmə və s. qaydalarından keyfiyyət etibarilə (bir dilçilik qaydası kimi) əsla fərqlənmir. Bir sıra dilçilərin fikrincə, allomorf morfemdən necə fərqlənilsə, allofon da fonemdən o cür fərqlənir.

Psixolinqvistika üçün isə dil vahidləri və qaydaları arasında fərqlər əhəmiyyətlidir, özü də o fərqlər əhəmiyyətlidir ki, onlar dərk olunur, dərk oluna bilər və idarə oluna bilər.

Məlumdur ki, psixi proseslər şüurlu proseslər deyil və psixi fəaliyyətin müxtəlif növləri arasında keyfiyyət fərqləri çox böyük olur. Psixolinqvistik baxımdan fonetik və fonoloji obyektlərin başlıca fərqi belədir ki, potensial şəkildə fonemlər dərk olu-

nur, onların variantları – allofonlar yox. Morfemlərin variantları isə potensial dərk olunma qabiliyyətinə malikdir. İdarə əlaqəsinə də hal şəkilçilərinin işlənilməsi maksimum səviyyədə avtomatlaşmışdır, ona görə də faktik olaraq idarə olunmur (nəzarət yolu ilə düzəldilmir, yəni “kimi görürəm?” – tipli ifadələr haqqında danışan şəxs düşünmür ki, burada “kimə görürəm” və s. demək olar, ya yox), çətinliklə, çox az halda dərk olunur.

Xarici dilçilikdə dil sisteminin ən zəruri komponentlərinin fitri səciyyəli olduğu fikri çox geniş yayılmışdır. Bu nəzəriyyəni irəli sürən N.Xomski və ardıcılıarı göstərirlər ki, uşağın dili mənimləməsi ünsiyyət prosesində baş vermir, bəlkə bu bir fitri, anadangəlmə qabiliyyətdir ki, orqanizmin böyüməsi ilə əlaqədar getdikcə inkişaf edir. Deməli, dilə sahiblənmə başqalarını yamsılama ilə, başqalarından eşidib öyrənmə ilə baş vermir, bəlkə daha çox insanın, uşağın fitri psixi qabiliyyəti ilə əlaqədar olur.

Bu fikri sübut etmək üçün Xomski belə bir dəlildən istifadə edir. Uşaq çox cüzi bir müddət ərzində dili elə sürətlə və kamil tərzdə mənimləyir ki, bunu yalnız dilə sahiblənmənin fitri olması ilə izah etmək mümkündür. Bundan əlavə, uşağın başqalarından eşitdiyi, mətnlər, adətən, qırıq-qırıq, yarımçıq olur, fonetik və qrammatik cəhətdən o qədər də kamil olmur. Belə mətnlərin təhlili nəticəsində tam adekvat dil sistemi yaratmaq mümkün deyildir. Deməli, uşağın düşdüyü dil mühiti əslində onun nitq qabiliyyətinin inkişafı üçün katalizator rolu oynayır. Dilin strukturuna isə uşaq fitri şəkildə sahiblənməmiş olur.

Bu nəzəriyyənin tərəfdarları öz fikirlərini sübut üçün bir dəlil də onu göstərirlər ki, uşaqlar çox müxtəlif şəraitdə böyüsəldə, müəyyən fonemlərə, habelə müxtəlif sintaktik konstruksiyalara hamı eyni ardıcılıqla sahiblənilir. Göstərilən mülahizələrə əks fikirlər də az deyildir. Eksperimentlər yolu ilə sübut edilmişdir ki, uşağın böyüdüyü mühidə qəsdən bu və ya digər konstruksiyadan tez-tez, çox-çox istifadə etdikdə uşaq da belə konstruksiyalara daha tez sahib olur. Məsələn, uşağın yanında müqayisə tərkiblərindən bol-bol istifadə olunduqda uşaq da daha tez və daha çox belə tərkiblər işlədəcəkdir və ya əksinə, deyək ki,

uşağın yanında müəyyən intonasiyadan istifadə edilməsin. Onda həmin intonasiyaya uşaq çox-çox sonralar sahiblənəcəkdir.

Deməli, uşaqda fitri dil strukturları olmur. Bəlkə belə demək daha düz olar ki, uşaqda dilə fitri olaraq sahiblənmək qabiliyyəti olur (söhbət strukturdan yox, qabiliyyətdən gedir). Axı insan yeganə canlıdır ki, dilə sahiblənə bilir, deməli, onda fitri şəkildə dilə sahiblənmək qabiliyyəti vardır.

Müxtəlif dillər uşaq tərəfindən mənimsəmənin (ontogenez) ilk mərhələlərində strukturca bənzər olur. Bütün dillərdə uşaqlar dili öyrənmənin ilk mərhələlərində böyüklərin sözlərini birhəcalı (samit+sait tipli) strukturlar ilə “əvəz etməyə” mail olurlar. Məsələn, “süd” əvəzinə “tü” kimi.

Bundan sonra bütün dillərdə digər bir mərhələ başlanır ki, uşaq söz-cümlə (“söz-fraza”) ilə ünsiyyət edir. Məsələn, “Tüşi” – “Mən ata minmək istəyirəm”, “Üfə” – “Yemək istəyirəm” və s. Deməli, uşaq üzvlənməmiş qlobal sözləmlərdən, formal cəhətdən predikativliyi olmayan ifadələrdən istifadə edir. Güman olunur ki, bu proses özü də bir universalidir. Çünki dilə sahiblənmənin bu üsulu bütün dillərə xasdır. Psixolinqvistik baxımdan bu üsul belə şərh edilir ki, situasiya yalnız temanın işlədilməsi ilə çox yığcam şəkildə ifadə olunur, “qalan şeylər” isə (rema) dilxarici mətndən ibarət olur.

Fonoloji sistemin mənimsənilməsi prosesi üzrə inkişaf mərhələlərinin ardıcılığı da müxtəlif dillərdə bənzər şəkildə özünü göstərir. Seqment vahidlərə nisbətən prosodik hadisələrin (intonasiya, vurğu, ton) mənimsənilməsi daha əvvəl baş verir. Adətən, uşaq nitqində dodaq samitləri ilə “a” saitindən ibarət açıq hecalar ən əvvəl işlədilməyə başlayır: *ba, ma, pa, va*. Bu fakt da dilə sahiblənmə işinin fitri olduğuna bir dəlildir.

Dilin inkişafının istənilən anında uşaqın işlətdiyi dil vasitələri bir sistem təşkil edir. Dilin inkişaf mərhələləri o deməkdir ki, əvvəllər üzvlənməyən vahidlər sonralar diferensiallaşır, hər dil səviyyəsi (fonem, morfem, söz, konstruksiya) üçün səciyyəvi vahidlər formalaşır, onların işlədilmə qaydaları müəyyənləşir.

Dilin, nitq fəaliyyətinin səviyyəsi aşağı olduqca dil vahidlərinin və dil qaydalarının dərk edilməsi çətin olur. Altı-yeddi yaşlı təhsil görməmiş uşaq xüsusi təlim almasa, öyrədilməsə, sözün tərkibindəki fonemləri ayıra bilməz. Fonemləri müəyyənləşdirmə işi savadsız böyüklər üçün də olduqca çətinidir. Axı əslində morfem və sözlərin fonem diskretliyi yazı, hərf, qrafika ilə əlaqədardır.

Psixolinqvistikanın ən maraqlı problemlərindən biri belədir: danışan və qavrayanların məhz hansı vahidlərdən və hansı qaydalardan istifadə etdiklərini eksperimental vəitələrlə öyrənmək.

Psixolinqvistika baxımından digər bir maraqlı məsələ belədir: dildə xüsusi semantik səviyyə varmı? İnsan forma olmadan yalnız anlam vahidlərindən istifadə edirmi? Əgər “sırf forma” vahidləri (fonoloji vahidlər) varsa, “sırf anlam” vahidləri də varmı? Çoxlu təcrübələrdən məlum olmuşdur ki, adamlar sözləri deyil, “məfhumları”, mənaları, anlamları yadda saxlayır, onlardan istifadə edir.

Nitqin törənmə mexanizmini bilmək üçün ən əvvəl ümumiyyətlə ihsan fəaliyyətinin başlıca xüsusiyyətlərini bilmək zəruridir.

Hər bir fəaliyyətin bir motivi olur. Motiv şəxsin və ya bütöv bir kollektivin ehtiyacı, emosiyası, məqsədidir. Bu və ya digər motivin təsiri ilə insan müəyyən işi, hərəkəti etməli olur. Hər bir hərəkət isə müəyyən məqsəd güdür, insan məqsədə çatmaq üçün hərəkət edir.

Məqsədə çatmaq üçün bir sıra əməliyyatlar da icra edilir ki, bu əməliyyatlar ümumi hərəkətə tabe edilir və bu hərəkəti yerinə yetirmə vasitəsi olur.

Deməli, insan fəaliyyətinin komponentləri iyerarxiya prinsipi üzrə təşkil oluiur. Odur ki, fəaliyyətin müxtəlif səviyyələri haqqında bəhs açmaq mümkündür. Adətən, fəaliyyətin əsas (aparıcı) səviyyəsi və fon səviyyəsi fərqləndirilir. Əsas səviyyə bilavasitə məqsədə çatmağa yönələn hərəkət səviyyəsidir. Adətən, əsas səviyyəyə məxsus hərəkətlər dərk olunur. Fon səviyyəsi isə məxsus olan köməkçi hərəkətlər isə dərk olunmur, bunlar avtomatik icra edilir.

Söyləmin törəmə prosesi də çoxsəviyyəli, çoxmərhələli mürəkkəb hərəkətdir. “Anlam – mətn” prosesində müxtəlif səviyyələr mövcuddur. Bu prosesin başlanğıcı psixi prosesdir, sonu isə artikulyatorların işindən ibarət fiziki prosesdir. Aydın məsələdir ki, burada başlanğıc nöqtə ilə son nöqtə birbaşa, müstəqim xətlə əlatələnə bilməz. Burada çox mürəkkəb hadisə olan kodların dəyişilməsi baş verir və bu proses o vaxta qədər aramsız şəkildə davam edir ki, nəhayət, ifadə xaricə çıxmaq üçün hazır olan bir forma alır.

Nitqin törəmə prosesinin müxtəlif səviyyələrdə quruluşuna təsir edən bir amil də alınan nəticələrin düzgünlüyünə nəzarət etməkdən ibarətdir. Müəyyən məna, məzmun bildirən sözləmlərin tələffüzü bir sıra müstəqil əməlniyatların yerinə yetirilməsini tələb edir: lüğətdən sözlər seçmək, sintaktik strukturu seçmək, söz formalarını müəyyənləşdirmək və s. Buna müvafiq olaraq bir növ “əmək bölgüsü” baş verir: yarım sistemlərin biri sintaktik strukturların, digəri isə zəruri olan söz-formanın seçilməsini təmin edir və s. Nitqin rəvan törənməsi üçün seçmə (strukturu, söz-formanı və s. seçmə) işinin uğurlu olduğu barədə əks-rabitə üzrə məlumat verilməlidir. Deməli, hər alt sistemdə elə mexanizmlər olmalıdır ki, əks-rabitə siqnallarını qəbul etsin və seçmə işi uğursuz olduqda lazımi düzəlişlər versin.

Söyləmin törəmə mərhələləri hansılardır? Hər bir fəaliyyət kimi, nitq fəaliyyəti də motivasiyadan – yəni motivin meydana gəlməsindən başlanır. Bu motiv başqasına müəyyən informasiya vermək, başqasına bir işə təhrik etmək və s.-dən ibarətdir. Nitq fəaliyyətinin özü daha yüksək səviyyəli fəaliyyətin tərkibinə daxildir. Belə ki, əslində söyləmin törədilməsi özlüyündə bir məqsəd deyil, bəlkə insanların əməli fəaliyyətini planlaşdırma və tənzimləmə vasitəsi olur. Odur ki, hər bir ayrıca halda müəyyən motivlər iyerarxiyası özünü göstərir.

Anlamın formalaşması iki mərhələ keçir. Birinci mərhələdə potensial sözləmlər çox zəif üzvlənmiş olur və çox qabarıq fərdi çalarlara malik olması ilə səciyyəlidir. Bu mərhələdə söyləmin yalnız teması və bu tema haqqındakı məlumat – rema fərqlənir,

həm tema, həm də rema hələlik yalnız anlam səviyyəsində (məna səviyyəsində yox) ifadə olunur.

Bir sıra yazılarda “məna” ilə “anlam” terminləri fərqləndirilmir, biri digərinin yerində işlədilir. Lakin psixolinqvistika baxımından bu iki anlayışın fərqi izah olunmalıdır. Dilçilik baxımından həm məna, həm də anlam məzmun planına məxsus ünsürlərdir. Lakin mənanın səciyyəsi *bu* və ya digər müvafiq ünsürün sistemdəki yeri ilə bilavasitə əlaqədardır. Halbuki anlam çox zaman fərdin şəxsi təcrübəsi ilə bağlıdır. Məsələn, “meşə” sözü-nün mənası hamı üçün eynidirsə, kəndli ilə şəhərlinin və ya pionerlə meşəbəyinin bu barədə anlamları tamamilə fərqli olacaqdır. Anlam obraza daha çox yaxındır, yəni anlam nəinki məntiqiməfhum səciyyəlidir, həm də müəyyən dərəcədə hissi-emosional təbiətə malikdir. Halbuki məna daha çox ictimai əhəmiyyətə malik olub, ümumiləşmiş məfhumdur, ümumi semantikanın struktur ünsürüdür. Deməli, anlamdan mənaya keçid prosesi əslində fərdi təcrübədən ictimai təcrübəyə keçiddir, fərdi təcrübənin ictimai dəyəri olan məfhumlarla ifadəsidir.

Beləliklə, *anlam səviyyəsi* və ya dərindəki semantik səviyyə hələ dilə qədərki səviyyədir. Bu səviyyədə ümumi məqsədi şəxs “özü üçün” üzvləndirir. Bu hələ birinci mərhələdir, yəni konkret söyləmlər törətmək üçün sonralar koddan koda keçirmə (ötürmə, çevirmə) işinə hazırlığın birinci mərhələsidir. Bu səviyyədə danışanın ifadə etmək istədiyi bütün əsas anlamlar artıq vardır, lakin bunlar az ya çox diskret olmayan (qeyri-diskret) vəziyyətdədir, fərdi rənglərə malikdir.

Anlam proqramlaşdırılmasının ikinci səviyyəsi *semantik səviyyədir*. Bu səviyyədə söyləm semantik cəhətdən tamamilə formalaşır. Bu səviyyədə əsas əməliyyat ifadə edilməli olan anlamların qarşılıqlı struktur əlaqələrini, deməli, müstəqil ünsür kimi anlamların özünü də müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu əməliyyatlar “subyekt” (kim? nə?), “obyekt” (kimi? nəyi?) kimi kateqoriyalar üzərində aparılır ki, həmin kateqoriyalar çox ümumi olub, müxtəlif dillərdə, əsasən, fərqlənmir.

Ümumi qlobal fikir əvvəlki səviyyədə tema və rema şəklində üzvlənirdisə, burada situasiyanın, yaxud predikatların, onların semantik antantlarının üzvlənməsi baş verir. İfadə edilən fikir struktura kəsb edir. Anlamların məna vasitəsilə ifadəsi semantik səviyyədə başlanır.

Dərindəki semantik səviyyədə deyiləcək şeylərin anlam modeli, nəticənin obrazı formalaşır.

Söyləm törəməsinin sonrakı mərhələsi dərindəki sintaksis mərhələsidir. Bu səviyyədə iki müstəqil əməliyyat (sözlərin seçilməsi və sintaktik konstruksiyanın seçilməsi) aparılır. Lakin bu sözlər və konstruksiyalar sonuncu söyləmdə işlədülənlər deyil, onlardan hələ çox uzaqdır. Bu mərhələdə isə əslində hələlik sözlərdən yox, söz siniflərindən bəhs açmaq olar. Belə ki, tema-rema və propozision struktur (əvvəlki iki mərhələ) əsasında lüğətdən sözlər araşdırılır, axtarılır, bəzi söz layları, leksikanın müvafiq semantik (anlam) yuvaları aktivləşdirilir.

Üzərində dərindəki sintaktik səviyyəli əməliyyat aparılan sintaktik konstruksiyalar çox sadə konstruksiyalar olub, əvvəlki səviyyənin semantik strukturuna da müvafiq gəlir.

Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə semantik səviyyədən dərindəki sintaktik səviyyəyə keçid *daxili nitqin* köməyi ilə mümkün olur. Dərindəki sintaktik səviyyənin əsas funksiyası burada anlam strukturlarının ilk dəfə nitqlənməsi (nitqə çevrilməsi) hesab olunur. Yəni anlam strukturu ikitərəfli işarələrdən (daha doğrusu, işarələrin daxili obrazlarından) istifadə edən struktura ilk dəfə yaxınlaşır.

Daxili nitq nitqin mövcudluğunun ən sadə formasıdır. Daxili nitq ona görə yığcam olur ki, bu nitq, əsasən, predikatlarla örtüşə bilir, nəzərdə tutulan aktantlarsız örtüşür, bu aktantları aşır, çünki bunlar qəti şəkildə səsli ifadə səciyyəsi kəsb etməmişdir. Bununla yanaşı, daxili nitq həm də genişləndirilmiş nitqdir, çünki burada potensial şəkildə bütün predativ konstruksiyalar ayrı-ayrılıqda mövcud olur. Beləliklə, nitqin törənməsinin əvvəlki səviyyələri bunlardır: dərindəki semantik səviyyə, üzdəki semantik səviyyə, dərindəki sintaktik səviyyə. Sonrakı səviyyələri

sırası ilə belə göstərmək olar: üzdəki sintaktik səviyyə, dərindəki morfoloji səviyyə, üzdəki morfoloji səviyyə. Nəhayət, fonoloji və fonetik səviyyə.

Hər bir səviyyə öz xüsusi paradiqmatika və sintaqmatikasına (yəni öz lüğətinə və sintaksisinə) malikdir. Hər bir səviyyədə bu və ya digər vahid (semantik, sintaktik, leksik vahid) seçilmiş olur və digər tərəfdən müvafiq konstruksiya tərkibinə daxil edilmiş olur. Odur ki, dilin daxili sistemi elə mexanizmlərə malik olmalıdır ki, bu mexanizmlərin bəziləri hər səviyyə üçün vahidləri seçə bilsin, başqa vahidlərlə bu vahidləri birləşdirə bilsin.

Hər bir yuxarı səviyyədən aşağı səviyyəyə keçid ondan ibarətdir ki, yuxarı səviyyənin irəli sürdüyü məsələləri həll etmək üçün aşağı səviyyə vəsait təqdim etməli olur.

Konkret anlamı ifadə etmək üçün zəruri olan potensial vasitələrin miqdarı hər bir sonrakı səviyyədə azalır və nəhayət, yeganə bir forma kəsb etmiş olan konkret sözləm formalaşır. Əlbəttə, anlamın özü də bu əməliyyata biganə qalmır, bəlkə sözləmin formalaşması ilə anlam da formalaşmış olur. Psixolinqvistik baxımdan sözləmin törəməsi hazır fikrin mətnə ifadə olunması deyildir, bəlkə bu fikrin mərhələlər üzrə formalaşması və dəqiqləşməsidir, ilkin mərhələdə amorf olan fikir, nəhayət, dil vasitələri ilə ifadə olunur.

Nitqin qavranılması da xüsusi bir fəaliyyətdir, hərəkətdir. Nitqi qavrayan şəxs daxil olan məlumatı (informasiyanı) nəinki passiv şəkildə təsbit edir, bəlkə nitq signalına aktiv tərzdə təsir göstərərək onu elə dəyişdirir ki, ən qısa müddətdə bu signalı müəyyən anlamlara çevirə bilsin.

“Mətn – anlam” keçidini dilçilik baxımından təsvir etmək əslində müxtəlif mərhələlərin (səviyyələrin) ciddi şəkildə sıralanmasını göstərməkdir: signalın fonoloji təfsiri, onun morfoloji və morfoloji təsviri, sivtaktik strukturların müəyyənəşdirilməsi və nəhayət, anlamların təfsirini vermək.

Lakin psinxolinqvistik baxımdan belə təsvir real deyildir. Onun real olmadığı ondan görünür ki, adi məişət nitqində akustik materialın çox hissəsi qeyri-müəyyən olur və buna görə də

həmin nitq seqmentinin fonoloji şərhı tam və dəqiq hesab edilə bilməz. Təkcə bu cəhətə görə nitqin qavranılmasında bütün səviyyələrin təhlili səhv hesab edilə bilər. Nitqin düzgün qavranılmasına mane olan digər bir cəhət zaman anlayışı ilə bağlıdır. İnsan qulağı müvafiq zaman ərzində eşitdiyi bütün informasiyanı qavraya bilmir.

Bu kimi və daha bir sıra digər çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün psixolinqvistika elmi transformasion törədici qrammatikaya üz tutur. Çünki bu cərəyanın nümayəndələri qavrama nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışlar və onların bu nəzəriyyəsi “sintez vasitəsilə analiz” adlanır.

Bu nəzəriyyəyə görə, sözləmin qavranılması onun törənməsi ilə izah olunur. Sözləmin daha çox informativ səciyyəli ayrı-ayrı üzvlərini fraqmentar şəkildə eşidən şəxs bu ünsürlər əsasında dərinləki strukturu müəyyənləşdirir və onun əsasında sözləmi bütöv şəkildə törədə bilər. Beləliklə, məlum olur ki, nitqin törənməsi və qavranılması üçün ayrı-ayrı fərqli mexanizmlərə ehtiyac yoxdur. Eyni bir mexanizm hər iki prosesə xidmət göstərərək onları təmin edir və bununla da dil sisteminin quruluşunda mühüm qənaət yaranmış olur.

Bəzən göstərirlər ki, insanın daxili sistemi maksimum yığıcamlığa, sadəliyə meyli edir. Əlbəttə, bu meyli şişirtmək lazım deyildir. Orqanizmin hər hansı sisteminin vəzifəsi mühitə daha yaxşı uyğunlaşmağı bacarmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə canlı sistemlərdə (orqanizmlərdə) çoxlu ünsürləri və bu ünsürlər arasında əlaqələri olan antisistemlər özünü göstərir. Buna görədir ki, ünsürləri etibarsız olsa belə, ümumi sistem etibarlı ola bilər. Hər hansı ünsür və ya ünsürlər qrupu, hətta bütün bir antisistem sıradan çıxsa belə, orqanizm öz işini görməkdə, vəzifəsini yerinə yetirməkdə davam edir. Çünki funksiyasını itirmiş, sıradan çıxmış ünsürlərin işini orqanizmin başqa ünsürləri öz üzərinə götürür.

Nitqin törəmə mexanizmindən fərqli olan qavrama mexanizminin mövcudluğu, şəxsiz ki, orqanizmin uyğunlaşma qabiliyyətini yüksəldir.

“Sintez vasitəsilə analiz” nəzəriyyəsinin bir qüsuru da belədir. Nitqin qavranılması prosesinin məzmunu “mətn anlam” keçidindən ibarətdir. Belə olduqda, nə yolla isə söyləmin daxili strukturunu müəyyən etmiş şəxs üçün heç də zəruri deyil ki, cümlənin fonetik formalarını əldə edənə qədər törəmə prosesini davam etdirsən. Çünki o, bilavasitə dərindəki strukturdan cümlənin anlamını əldə edə bilər. Lakin məlumdur ki, adamlar, adətən, aydın olan cümləni də təkrar edə bilərlər.

Bununla belə sintez vasitəsilə analiz bir mühüm nöqtədə çox qiymətlidir. Doğrudan da, nitqi qavrama prosesində müəyyən bir nitq parçası, fraqment əsasında o nitqin strukturunu qabaqcadan söyləmək mümkündür.

Müqayisə üçün görmə qavrayışını misal gətirmək olar. Bu qavrayışda səciyyəvi cəhət belədir ki, insan gözü əvvəlcə qavranılan şeyin (şəklin) ən informativ hissələrini təsbit edir. Bundan sonra isə insan öz əvvəlki təcrübəsinə əsaslanaraq qavranılan şeyi bütövlükdə görür, obyektin detallarına kimi hələ görə bilmir.

Deməli, qavrama prosesində şəxs obyektin bəzi mühüm əlamətlərinə isnad edərək onun mahiyyəti, təbiəti haqqında fərziyyə yürüdür, bundan sonra isə bu fərziyyənin varlığa, həqiqətə uyğun gəlib-gəlmədiyini yoxlayır. Nitqi qavrayan şəxs vasitəsiz iştirakçılar tipli vahidlərlə əməliyyat aparır. Vasitəsiz iştirakçılar isə müxtəlif həcmdə təzahür edir, onlar söyləmin seqmentasiyası məhsulu olur.

Bundan əlavə, onlar daxili iyerarxiyaya malik olur, buna görə də bəzi əlamətləri daha mühüm və zəruri olur.

Çoxlu təcrübələr əsasında müəyyən edilmişdir ki, nitqi qavrayan insan bütöv vahidlər kimi sözlər, söz birləşmələri, cümlələr (başqa sözlə, müxtəlif həcmli vasitəsiz iştirakçılar) üzərində əməliyyat aparmalı olur.

Vasitəsiz iştirakçıların başlıca əlamətləri hansılardır? Əlbəttə, iştirakçıların hər növünün – heca, söz, söz birləşməsi və cümlələrin öz əlamətləri vardır.

Hecaların əlamətlərindən biri heca kontrastlarıdır. Heca kontrastı samitdən saitə keçid növü ilə müəyyən edilir. Sa-

mit+sait tipli hecalarda samitlə saitın qarşılıqlı münasibətindən asılı olaraq müxtəlif hecalar intensivlik, uzunluq, tezlik və zaman ərzində dəyişməyə görə müxtəlif heca kontrastları ilə izah oluna bilər.

Sözlər üçün bir neçə başlıca əlamət vardır. Ən əvvəl sözün prosodik tipi (sözdə hecaların miqdarı, vurğunun yeri, ton konturları) mühüm hesab olunur. Əvvəlki təcrübəsi sayəsində insan sözün bir sıra fonem əlamətlərini qavramasa da, göstərilən prosodik əlaməti duymuş olur.

Söz birləşmələrinin və cümlələrin prosodik tipləri (vurğunun növbələnməsi ilə əlaqədar olan ritm, intonasiya) də mühümdür.

Qavrama belə olur ki, adətən, şəxs eşitdiyi söyləmədən yalnız anlamları qavrayır. Axı nitq törənəndə də məna yox, anlamlar əsas rol oynayır. Hər bir anlam isə fərdi çalarlara malik olduğundan dinləyənin qavradığı anlam danışanın nəzərində tutduğu anlamdan fərqlənə bilər (bununla əlaqədar məzəli rəvayət və lətifələr vardır, bu əsasda xüsusi “söz oyunları” oynanır). Qavranılan söyləmin yadda saxlanması da anlamlar sayəsində mümkün olur. Ona görədir ki, insan eşitdiyini başqasına yalnız “ümumi anlamlarla” bildirir. Eyni mənanı danışan və dinləyən müxtəlif anlamlarla əlaqələndirirlər.

Psixolinqvistik baxımından məna anlayışı nə deməkdir? İstər dilçilik, istərsə də psixologiya elmləri tarixində məna haqqında müxtəlif fikirlər, mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Oqden və Riçards tərəfindən irəli sürülən və sonralar Ç.Morris tərəfindən məqbul görülən konsepsiya baxımından məna aşağıdakı şəkildə izah olunur.

Məna mürəkkəb münasibətlər sistemidir və işarənin üç funksiyası əsasında təşkil olunur: praqmatik, semantik və sintaktik funksiya. Bu üç funksiya semiotikanı təşkil edən üç əsas fənnə müvafiqdir.

Bunlardan *praqmatik funksiya* işarənin situasiya və davranışa münasibətidir. Məna haqqında bir sıra nəzəriyyələrdə məhz bu funksiya, mənanın bu cəhəti ön plana çəkilir. Biheviyrist nəzəriyyələrin çoxusu bura aid olur. Bu nəzəriyyələrdə məna mü-

əyyən söz stimuluna qarşı orqanizmin bu və ya başqa şəkildə anlaşılan reaksiyasıdır.

Mənanın belə anlaşılması XIX əsrdə xüsusilə ortodoksal pozitivizm tərəfindən irəli sürülən mənə anlayışına qarşıdır. Çünki bu pozitivizm mənə dedikdə xüsusi ruhi mahiyyət başa düşürdü. Praqmatik yanaşma üsulu “ümumiyyətlə mənə” məsələsində özünü doğrultmasa da, bəzi semantik tip (qrup) təşkil edən sözlərə müəyyən dərəcədə tətbiq edilə bilər. Burada K.Bülerin mənaları aşağıdakı tərzdə təsnif etməsi nəzərdə tutulur: “simvollar sahəsi” (Symvolfeld), “işarələr sahəsi” (Zeigfeld) və işarə situasiyalarının təsnifi sahəsi. Bülerin fikrincə, dilin işarə sahəsi bilavasitə dil ünsiyyətində subyektiv orientasiyalar sistemidir. Əlaqəli nitqdə dilin simvolik sahəsi digər sinif faktorlardan ibarət olur ki, bu da kontekstin düzəldilməsinə və anlaşılmasına yardım edir. “Situasiya və kontekst elə iki mənbədir ki, biz hər dəfə bunlardan dilə məxsus cümlələri qurmaq üçün istifadə edirik” (K.Büler).

Buna müvafiq olaraq “işarə situasiyalarını” (Büler belə hallarda yalnız “işarə” sözündən istifadə edir) iki yerə bölmək olar: a) simpraktik işarə – yəni işarə yalnız diakritik rol oynayır. Məsələn, bilet kassası qabağında durub **“Mənə Quba şəhərinə ketmək üçün üç bilet verməyinizi xahiş edirəm”** – şəkildə uzun cümlə işlətmək əvəzinə **“Quba, iki dənə”** deyilməsi simpraktik işarələrdə istifadə edilmişdir. Əvəzlilər simpraktik işarələr hesab olunur. b) Simfiziki işarə – yəni işarə predmetin əlamətidir. Məsələn, xüsusi adlar belə (simfiziki) işarələrə daxildir.

Büler situasiya və kontekst anlayışlarını sərrast şəkildə qarşılaşdırır. Lakin bu iki faktor o qədər müxtəlif, fərqlidir ki, onları bir təsnifat bölmələrinə də daxil etməyə ehtiyac yoxdur. Onların bir-biri ilə münasibəti virtual və real işarələrin münasibətinə uyğundur. Söz üçün kontekst (sözün konteksti) o sözün makrosistemdə mövqeyidir, situasiya isə sözün mikrosistemdə yerinə deyilir.

Söz assosiasiyaları problemi də mənanın praqmatik funksiyası (konkret işarə situasiyası) ilə əlaqədardır.

Adətən, bu problem dilə xas mənaların (dil mənalarının) əlaqəsi problemin hesab olunur. Əslində isə bu baxış səhvdir. Ona görə ki, eksperiment yolu ilə müəyyən edilən assosiativ əlaqələr heç də invariant səciyyəli olmur. Bunlar daha çox konkret işarə situasiyasından və bir sıra ekstralingvistik-faktorlardan asılı olur. Ünsiyyət şəraiti dəyişdikdə onlar ciddi dəyişməyə məruz qalır. Bunun isə səbəbi odur ki, şifahi assosiasiyalar mahiyyətcə fərdi səciyyəlidir, bunlar mənaların assosiasiyası deyil, anlamların və daha geniş miqyasda əlsaq, sözişlətmələrin (affektiv çalarlıq da daxil olmaqla) assosiasiyasıdır. Çünki biz söz işlətmələrin ümumi kompleksindən hər dəfə mənənin bir komponentini ayırır və bütöv kompleksin əlamətlərini bu bir komponentə də aid edirik.

Deməli, hər vaxt hər kəsdə sözlər arasında özünəməxsus semantik sistem olur və bu sistem başqalarında olan eyni tipli sistemlərdən fərqlənmiş olur; habelə bu semantik sistem hər kəsin özündə də şəraitlə əlaqədar dəyişir, başqa şəraitdə başqa şəkil alır. Vəziyyət belə isə, bəs dildə mənalar sisteminin vəhdəti necə əldə olunur?

Əvvələn, “fərdi” mənalar sistemi hər kəsin başında məhz ictimai şüurun daimi nəzarəti altında təşəkkül tapır və dəyişir. K.Marks göstərirdi ki, ictimai şüur, heç də ayırı-ayrı fərdlərin şüurlarının sadəcə toplusu deyildir, onun özünün səciyyəvi qanunauyğunluqları vardır. Təbii tərz: də fərdi şüurlara qarışmış olan bu ictimai şüur dil kollektivində mənalar sisteminin ümumiliyini müəyyənləşdirir.

Digər tərəfdən, bu ümumilik dilin inkişafının normalaşdırılması, bu inkişafa şüurlu müdaxilə, bunu tənziqləmə ilə əlaqədardır (əlbəttə, bu cəhət yalnız yüksək mədəni cəmiyyətlərə xasdır). Habelə real ünsiyyət prosesində əgər fərdi sözişlətmələr müəyyən hüdudu keçirsə, bunlar daim təshih olunur, düzəldilir, ümumi sözişlətməyə uyğunlaşdırılır. Nəhayət, mənalar sistemi dilin fonomorfoloji və ya simtaktik strukturu tərəfindən limitlənmiş və hüdudlanmışdır. Bu faktor mənalar sistemini diaxronik baxımdan nəzərdən keçirərkən xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, dil kollektivinin bütün üzvlərinin başlarındakı leksik sistemlərin eyniliyi və ya təxminən eyniliyi, əsasən, dilxarici faktorlarla əlaqədardır, onlardan asılıdır. Dilin “mənalı sistemi” əldə etmək üçün fərdi dil təzahürləri üzərində müəyyən statik əməliyyat aparmaq, fərdi kənara çıxma hallarından sərf-nəzər etməklə ən tipik əlaqələri, başqa sözlə, orta xətti seçmək zəruridir.

Fonologiyada həm fərdi “dil şüuru”, həm də ümumi dil baxımından əsl sistemlilik müəyyən edilmişdir: dilin fonoloji sistemi həqiqi abstraksiya prosesi nəticəsində bərpa olunur. Leksika səviyyəsində yalnız fərdi dil sistemi sahəsində sistemlilik vardır, bir ictimai hadisə kimi dildə isə sistemlilik yoxdur. Dilin leksik “sistemi” fərdi sistemləri süni şəkildə tənzimləyib qaydaya salmaq nəticəsində meydana gəlir.

Adətən, ən çox inkişaf etmiş dillərdə anlam birinci plana keçir, mənanı özünə tabe edir.

İşarənin digər funksiyası *semantik funksiyadır* ki, Morris bunu “semantik məna” adlandırır. Bu semantik məna Osqudun sözləri ilə desək, “həm filosoflar üçün, həm də psixoloqlar üçün ən böyük maraq kəsb edir”. Mənanın bu cəhəti işarənin denotatla əlaqəsini, sözün əşyavi məzmununu əks etdirir.

Hələ də çox zaman məna anlayışının mahiyyəti və funksiyası barədə bəhs açarkən yalnız mənanın bu (semantik) cəhəti ilə maraqlanır və güman edirlər ki, guya yalnız insandan xaricdə olan şeylər obyektiv mahiyyətə malikdir. Əlbəttə, məna anlayışının belə anlaşılması pozitivizmə aparıb çıxarır, yaxud pozitivizmin təsiridir. Mənanın mahiyyəti yalnız o zaman düzgün anlaşıla bilər ki, məna o dildə danışanların fəaliyyətini məzmunu ilə əlaqələndirilsin. Bu şərtlə ki, həmin fəaliyyət fərdi deyil, təbiətən ictimai fəaliyyət olsun.

Mənanın bu (semantik) cəhətindən bəhs edərkən adlandırma probleminə toxunmaq lazım gəlir. Adlandırma haqqında L.S. Vıqotskinin görüşlərinin mahiyyəti belədir ki, müəyyən əşya və ya hadisəni adlandıranda məntiqi təfəkkür qanunlarına deyil, kompleks təfəkkür qanunlarına isnad olunur və buna görə də assosiasiya, bənzərlik və yaxınlıq əsasında məna intiqalları (məna

köçürmələri) baş verir. Məsələn, *butulkanın boğazı, stolun ayağı, çayın qolu* və s. dedikdə məhz kompleks şəkildə predmetin bir ümumi qrupa aid edilməsi baş verir. Məlum olur ki, “kompleks təfəkkür qanunları” dedikdə Vıqotski metafora qanunlarını, mənanın metaforik intiqalını nəzərdə tutur. O göstərir ki, sözün buradakı vəzifəsi semasioloji vəzifə deyildir. Burada söz nominativ, işarəedici vəzifə daşıyır. O, əşyaya işarə edir, onu adlandırır. Müəyyən mənada metafora sözün mənasındakı anlam çalarının və ya affektiv çaların dəyişmə istiqamətidir.

Mənanın üçüncü komponenti (Morris terminologiyasında üçüncü bir məna növü) *sintaktik mənadır*. Bu məna işarənin başqa işarələrlə əlaqəsinə müvafiq olaraq ynarır. Bu məna növünü bəzən “struktur məna” həcminə daxil edirlər. Sintaktik məna problemi iki məsələ ilə bağlıdır. Birincisi, leksema taktikası, ikincisi, cümlənin strukturu məsələləri ilə əlaqədardır. Hazırda “leksema (lar) sintaksisi” və “morfem (lər) siitaksisi” anlayışları fərqləndirilir. Leksema sintaksisi leksemaların və leksemalar sinfinin xətti (zəncinvarı) tərzdə birləşmə qaydalarını təsvir edir. Məsələn, Azərbaycan dilində mübtədanın əvvəl, xəbərin sonra gəlməsi faktı leksema sintaksisi faktı hesab oluna bilər.

Morfem sintaksisi morphem səviyyəli (morfem-sözlər və leksik mənadən asılı olmayaraq daha yüksək səviyyəli morphemlər, yəni morphem-söz birləşmələri) vahidlərin birləşmə qanunlarını təsvir edir. Başqa sözlə, morphem sintaksisi deskriptiv dilçiliyin morfotaktika adlandırdıqları elmin bir şöbəsidir.

Morfem və leksema sintaksislərinin fərqləndirilməsi əslində dilçilik tarixindən məlum olan iki qrammatik konsepsiyanın fərqləndirilməsi ilə əlaqədardır.

Bunlardan biri qrammatik münasibətlərin formal ifadəsinə əsaslanır və son nəticədə morfologiyanın predmeti kimi struktur-funksional morfemikanı əsas götürür (Rusiyada F.F.Fortunatov və ardıcılları, Amerikada Yel deskriptivizm nümayəndələri). Əsasən flektiv dil materiallarına isnadən qurulan bu nəzəriyyə məhz flektiv dillər üçün daha çox yararlıdır.

Bu morfem sintaksisi heç də morfoloji sözlərlə məşğul olmur, bəlkə qrammatik morflar və morfemlərlə məşğul olur.

Digər təmayül (A.A.Potebnya, İ.İ.Meşşaninov) belədir ki, qrammatik mənanın formal ifadəsinə əsaslanmaq lazım deyil, bəlkə bu mənanın mövcudluğu faktına isnad etməlidir. Bu mənanın formal tərzdə ifadə edilib-edilmədiyinin əhəmiyyəti yoxdur. Belə olduqda əlavə mənalar da nəzərə alınmış olur.

Leksema sintaksisi Çin dili üçün əlverişlidir. Əlbəttə, sırf morfem sintaksisinə və ya sırf leksema sintaksisinə malik dillər yoxdur. Bu iki sintaksisdən hər dildə bu və ya digəri az-çox üstünlüyə malik ola bilər.

Bu deynlənlərə müvafiq olaraq hər sintaksis növündə “cümlə üzvü” anlayışı fərqlənir. Çin dili kimi dillərdə cümlə üzvü müəyyən sintaktik mövqedə çıxış edən leksema sinfidir (leksemaadır).

Rus dili kimi dillərdə (“flektiv” dillərdə) cümlə üzvləri sistemi “nitq hissələri” sistemindən asılı olur. Burada cümlə üzvü morfem-sözlər sinfidir, yəni morfem-sözlərin allovariantlarıdır, yəni söz-formalardır.

Nitqin psixologiyasından fərqli olaraq, psixolinqvistika nitqin törənmə və qavranılmasında yalnız dilin strukturu baxımından əhəmiyyəti olan (relevant olan) psixofizioloji proseslərlə məşğul olur. Məsələn, sintaktik transformasiyanın psixoloji korrelyatlarını müəyyənləşdirmək sırf, tipik psixolinqvistik problemlərdəndir.

Dilçilik elmindən fərqli olaraq psixolinqvistika dilin strukturunda seçmə üsulu ilə təhlil aparır. Bu elmi dilin strukturunda yalnız o məsələlər məşğul edir ki, onlar həmin dildə danışanların dil qabiliyyətinin quruluşu və funksiyası ilə əlaqədar olsun. A.A.Leontyev belə hesab edir ki, dil universalilərinin tədqiqi də ilk növbədə psixolinqvistik məsələdir.

Yenə də dilçilikdən fərqli olaraq psixolinqvistika kodun xarici əlaqələrindən sərf-nəzər etmir, bəlkə onu öz predmeti hesab edir. Psixolinqvistika elan edir ki, “dilçiləri başa düşdükləri mənada dil mövcuddur və onun nəzərdən keçirilməsi zəruridir. La-

kin dil kodunun daxili strukturunun öyrənilməsi dil haqqında bir lingvistik təhlil obyektini kimi hələ tam bilik vermir. Tam bilik əldə etmək üçün nəzərə alınmalıdır ki, dil kodu mürəkkəb vahidin – nitq fəaliyyətinin dialektik sisteminin bir komponentidir”¹.

A.A.Leontyevə görə, nitq davranışları sistemi dilçiliyin obyektidir. Bununla əlaqədar dili üç obyekt şəklində modelləşdirmək olar: “dil bir qabiliyyət kimi, dil bir predmet kimi, dil bir proses kimi”.

“Psixolingvistika elə bir elmdir ki, onun predmeti dil sistemi ilə (bir predmet kimi alınan dil ilə) dil qabiliyyəti arasındakı əlaqədir”². Bu fikrini bir az dəqiqləşdirən A.A.Leontyev yazır: “Psixolingvistikanın predmeti bir bütöv kimi nitq fəaliyyətidir və onun (nitq fəaliyyətinin) kompleks modelləşdirilməsi qanunauyğunluqlarıdır”³.

Tədqiqatçıların hamısı belə bir mülahizədə yekdildir ki, nitq fəaliyyəti bir neçə elmin (psixologiya, dilçilik, məntiq, fiziologiya) obyektinə ola bilər.

PARALINQVİSTİKA

Paralinqvistika yeni yaranmış dilçilik fənlərindən biridir və nitqi müşayiət edən faktorları öyrənməklə məşğul olur. Dilçilik sözlü (verbal) kommunikasiyanı tədqiq edirsə, paralinqvistika sözsüz ünsiyyəti tədqiq edir. Əlbəttə, yalnız sözlü ünsiyyətlə əlaqədar edildikdə paralinqvistik tədqiqatlar dilçilik üçün maraqlı ola bilər. Sözlü ünsiyyətlə əlaqəsiz olan sözsüz ünsiyyət növləri isə (məsələn, telepatiya) artıq dilçiliklə, habelə paralinqvistika ilə əlaqəsiz hadisələr hesab olunur, başqa elmlərə (psixologiyaya) daxil edilir.

¹ А.А.Леонтьев. Психологические единицы в порождении речевого высказывания. М., 1969, сәh. 31.

² А.А.Леонтьев. Язык, речь, речевая деятельность, М., 1969, сәh. 106.

³ Yenə orada, сәh. 110.

Kommunikasiyanın dəqiq şəkildə baş verməsinə imkan yaranan sözlü və sözsüz faktorların birləşməsinə iki səbəblə izah etmək olar: a) sözlü vasitələrin işlənməsində artıqlıq mövcud olması ilə; b) kommunikasiya prosesinin maddi konkretliyi ilə. Təbii zəruriyyət üzündən bu iki faktor dilin inkişafı prosesində birləşməlidir. Lakin bu birləşmənin çox səciyyəvi xarakteri vardır. Belə ki, bu birləşmə heç də intralingvistik və ekstralingvistik faktorların üzvü birləşməsi deyildir, bəlkə, öz mahiyyətinə görə, dilin səthində baş verən birləşmədir.

Ekstralingvistik faktor dilin strukturuna daxil deyil və daxil ola bilməz. Ona görə ki, dil sistemi xarici faktorlardan asılı deyildir və əslində ünsiyyət üçün heç də əlavə vasitələrə ehtiyacı yoxdur. Mahiyyətcə, dil sistemi özlüyündə, öz daxili imkanları sayəsində hər hansı fikri məzmunu (hissələri, iradi momentləri və s.-ni də bura daxil etməklə) ifadə etmək qabiliyyətinə malik olur.

Lakin təbii şəraitdə müxtəlif səbəblərlə əlaqədar hər hansı məzmunu sözlə ifadə edərkən mümkün ola biləcək dil artıqlığı, özü də sırf dil vasitələrinin ixtisar edilib işlədilməməsi ləğv edilə bilər.

Nitq parçasında müəyyən kommunektiv məqsədlə əlaqədar artıqlığın ləğv edilməsi o dərəcəyə çatdırıla bilər ki, sözlü ünsiyyət faktik olaraq pozula bilər. Məhz belə şəraitdə fikrin sözlə ifadəsində çatmayan vahidləri paralingvistik vasitələr əvəz etmiş olur.

Paralingvistik ünsiyyət vasitələri bu mənada ikili təbiətə malikdir. Bir tərəfdən ünsiyyətdə paralingvistik ifadə vasitələri olduğu üçün sözlü frazalar yığıcamlaşmış olur, digər tərəfdən bu vasitələr nitq faktorlarını əvəz edir. Elə buna görədir ki, paralingvistik vasitələr müstəqil deyil, kommunikasiyada yardımçı vasitə rolu oynayır.

“Paralingvistik” və “paradil” anlayışlarını fərqləndirmək zəruridir. Paralingvistik qeyri-dil ünsiyyət vasitələrini öyrənən elmdir, paradil – ünsiyyətdə iştirak edən qeyri-dil vasitələrinin məcmuyudur. Bu vaxta qədər paralingvistik tədqiqatlarla filoloqlardan başqa psixoloqlar, antropoloqlar və s. sahələrin mütəxəssisləri də məşğul olmuşlar.

Paralinqvistika elminin məşğul olduğu problemlər çoxdur: kinesikanın bütün növləri (jestlərdən pantomimaya kimi), bütün tələffüz – fonasiya növləri (danışıqdan vokal sənətə kimi), situativ kontekst mövcud olan bütün ünsiyyət növləri (adi danışıqdan həkimlə söhbətə kimi).

Kinesika probleminin elmi tədqiqini hələ Ç.Darvin irəli sürmüş, dilin mənşəyi ilə jest və mimikalar arasında əlaqə məsələsini çox ətraflı şəkildə tədqiq etmişdir. Müasir elmdə “kinesika” termini kommunikasiya prosesində informasiya bildirmək məqsədi güdən mənalı (ifadəli) bədən hərəkətlərini əks etdirir. Hərçənd ki, jestlər və müxtəlif bədən hərəkətləri üzərində alimlər çoxdan tədqiqatlar aparmışlar, lakin bir elmi cərəyan kimi paralinqvistika əsrimizin 50-ci illərində formalaşmışdır. Yalnız son zamanlar qeyri-dil üsuiyyət vasitələri semiotika baxımından və səslil dil ilə əlaqədar öyrənilməyə başlamışdır. Semiotik cəhətdən bütün işarə sistemlərinə xas olan universal qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsi zəruriyyəti ilə əlaqədar həm canlılar aləmində, həm də insan cəmiyyətində səssiz dil üzrə kommunikasiya problemlərinə maraq çoxalmışdır.

Bəzən paralinqvistik hadisələrin öyrənilməsini, bu yeni elmi E.Sepirin adı ilə bağlamağa çalışsalar da, tədqiqatçılar dilçilik ədəbiyyatında bu elmin yaradıcısı kimi C.Treyceri nişan verirlər. “Paralinqvistika” termininin sabitləşməsində onun əməyi çoxdur. Bu yeni elmin hüdudlarını cızmış C.Treycerin fikrincə, şifahi nitqi müşayiət edən səslil hadisələr paralinqvistik hadisə hesab edilməlidir. Ondən sonra isə paralinqvistika anlayışı daha geniş mənada işlənmiş, bu elmin hüdudları da genişləndirilmişdir. Bütün kinetik və semantik əhəmiyyətli digər hadisələr də buraya daxil edilmişdir.

C.Treycerin əsərlərindən sonra paralinqvistika problemləri yalnız dilçilər tərəfindən və dilçilik baxımından öyrənilməkdədir. Semiotik tədqiqatlar nəticəsində meydana gəlsə də, paralinqvistika təkcə dilçilik problemləri ilə kifayətlənməyib, daha geniş ictimai-mədəni davranış məsələlərini də əhatə edir. halbuki C.Treycer əslində bu elmi yalnız dilçiliklə bağlamaqla onun obyektini məhdudlaşdırmış olurdu.

Nə qədər çətin və mübahisəli olsa da, paralingvistik və ekstralingvistik hadisələri bir-birindən fərqləndirmək zəruridir. Ekstralingvistik faktorlar bütün dil sisteminin işlənməsi və inkişafı ilə əlaqədardır. Məsələn, dilin cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi, dil və mədəniyyət, millətlərarası əlaqələrin dilə təsiri, əşya ilə onun adı arasında əlaqə və s. Halbuki paralingvistik faktorlar konkret ifadələrlə, məlumatla əlaqədar olur.

Ünsiyyətdə paralingvistik vasitələrdən istifadə olunmasına səbəb heç də dil sisteminin kəsirləri, çatışmazlığı, dilin strukturunda bu və ya digər qüsurlu olması ilə əlaqədar deyil, bəlkə ünsiyyətin səciyyəsi ilə, xarici faktorlarla əlaqədardır. Belə mühüm ünsiyyət şəraitinə misal olaraq dialoqda müəyyən tempə riayət edilməsini, ifadənin (və ya onun bir hissəsinin) mənasına diqqət yetirilməsini, mnemonik vasitələrdən istifadəni və s. göstərmək mümkündür. Əlbəttə, dilin sözlü (verbal) vasitələrindən istifadə etməklə də bu məsələlərin öhdəsindən gəlmək olar. Lakin çox zaman paralingvistik vasitələrdən istifadə daha əlverişli və yığcam olur. Canlı ünsiyyət zamanı ifadələrin müəyyən hissələri atıla da bilər ki, bunları kontekst, qrammatik formalar əvəz edə bilər. Müqayisə et: *Qızım, sənə yaylıq alım – Sənin üçün yaylıq alım*. Lakin elə hallar da olur ki, atılan hissələri başqa dil vahidləri əvəz etmir, bəlkə qeyri-dil, sözsüz (qeyri-verbal) hadisələr əvəz edir. İki ifadəni müqayisə edək: 1. *Mərtəbəciyin üst gözündəki qara çildli üstü zər yazılı kitabı mənə ver*; 2. *O kitabı mənə ver* (jest ilə işarə edilir). Bu misalların müqayisəsi ümumiyyətlə, dildə qənaət problemi baxımından maraqlıdır. İşarə jesti ifadənin strukturu üçün heç bir əlavə semantik yük bildirmir, bəlkə ifadənin müəyyən qisminə qənaət edilməsinə səbəb olur. Bu mənada ikinci frazadakı qənaət dilin sistemində daxil olmur, bu sistemlə əlaqədar olmur, lakin müəyyən şəraitdə yığcamlığa və təbiiliyə səbəb olur. Deməli, paralingvistik vasitələrdən istifadə nitq aktında qənaət edilməsinə səbəb ola bilər.

Jestlərdən istifadə heç də dil sistemində qənaətlə əlaqədar olmur, bəlkə konkret ünsiyyətdə, məsələn, adi dialoqda qənaət yaradır. İşarə jesti ilə **“Ora bax”** deyilsə, çox uzun sözlü ifadə

tərzi anlaşılır: *“Sən get o işə müdaxilə et”, “həmin hadisənin necə baş verdiyinə diqqət yetir”, “Mən istəyirəm ki, sən də belə hərəkət etməyəsan”* və s. Deməli, paralingvistik vasitələrin mövcudluğu sayəsində sözlü dildən çox qənaətlə istifadə olunur.

Qeyd olunmalıdır ki, bir sıra yeknəsəq, stereotip şəraitlərdə paralingvistik vasitələrin işlənməsi daha zəruri olur. Elə şəraitlər olur ki, hər saniyə qiymətli olur və bu halda ifadənin bütöv tələffüzü yalnız zərər verə bilər.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, bilavasitə struktur şəkildə formalaşmayan bütün informasiya “emosional dil”ə aiddir. C. Treycerə görə, emosional dil səsli nitqi müşayiət edir və bunun iki cəhəti vardır: vokallaşma və səslərin keyfiyyəti. Vokallaşma anlayışına aşağıdakılar daxildir: “xarakterizatorlar” (gülüş, ağlaşma, pıçılta), “klassifikatorlar” (tonun yüksəkliyi və s.) və bölüşdürüçülər (nidalar, öskürmə, asqırma). “Səslərin keyfiyyəti” dedikdə ton, tembr və s. nəzərdə tutulur. Deməli, müəllif bir tərəfdən paralingvistikanın predmetini genişləndirir (gülüş, ağlamaq kimi fizioloji hadisələri də bura daxil edir), digər tərəfdən isə məhdudlaşdırır (yalnız səsli hadisələr əhatə olunur).

Göstərilən mənada “emotiv dil” problemi ümumiyyətlə emosionallığın ifadəsi, xüsusilə də dil vasitələri ilə ifadəsi kimi daha böyük problemlə çulğadır.

Müasir dilçilikdə mübahisəli şəkildə qalmaqda davam edən məsələlərdən biri də dil vahidlərində hissi və əqli (rasional) cəhətlərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi, hissi cəhətin dil strukturunda ifadə üsulları məsələsidir. Adətən, belə güman edirlər ki, məntiqi məzmun dilin formal vasitələri (leksika, qrammatika) ilə tam uyğun şəkildə nümayiş etdirilir. Halbuki nitqin emosional səciyyəsi dilin struktur unsurları vasitəsilə deyil, müxtəlif və hər cür formal əlamətlərlə – özü də dil strukturunun müxtəlif səviyyələrinə məxsus əlamətlərlə əks etdirilir.

Ən geniş mənada emosional semantika anlayışına bütün modallıq növləri (yəqinlik, güman, ehtimal anlayışlarından başlamış şadlıq, sevinc, nidalara qədər) daxil edilir. Bu məzmun

həm leksik (modal sözlər, nidalar), həm qrammatik (feil formaları), həm də intonasion (emfaza) yolla verilə bilər. Emosionallığın ifadə vasitələrinə dildən kənar vasitələr (jestlər, mimikalar və s.) də daxildir ki, bunlar paralingvistik kommunikasiyanın tərkib hissələridir.

Güman edirlər ki, prinsipcə hər bir ifadə iki qatdan ibarətdir: əsas, əşyavi-məntiqi məzmunlu qat və qiymətləndirici emosional qat. Birinci qat müəyyən informasiya ifadə edir, ikinci qat bu informasiyaya danışan şəxsin münasibətini bildirir. Həm də göstərilər ki, əşya və hadisə haqqında məlumat ifadə edərkən dilin başlıca, əsas vasitələrindən istifadə olunur, emosional məzmunun bütün növlərini bildirmək üçün isə köməkçi, əlavə (yəni paralingvistik) vasitələr cəlb edilir.

İfadənin emosional məzmunu mahiyyətcə insan psixikası ilə əlaqədar olduğundan başlıca paralingvistik vasitə kimi jestlər və mimikaların təzahür etməsi təbiidir, çünki bunlar insanın hiss və həyəcanlarını bilavasitə əks etdirir.

Bir çox emosiyalar (şadlıq, acıq, qəm, ironiya və s.) asanlıqla insanın bədəni vasitəsilə maddiləşdirilir. Bunlardan nitqi müşayiət edən və onun strukturuna təsir göstərənlər dilçilik üçün maraqlıdır.

Lakin heç də bütün paralingvistik vasitələr emosiya ifadə etmir. Bunların bəziləri emosionallıq ifadəsinə xidmət edir. Bu vasitələrə ilk növbədə jestləri və mimikaları aid etmək olar. Bu sonuncular rəşional dil məzmunundan fərqli olaraq başqa dil məzmununu ifadə edir. Lakin canlı nitqin işlənməsi üzərində müşahidələr göstərir ki, həmin jest və mimikalar emosionallıq baxımından tamamilə neytral olan, sadəcə faktları əks etdirən ifadələri də müşayiət edə bilər. Məsələn, hər hansı uzun, qısa, böyük, kiçik, uca, alçaq və s. predmet haqqında söhbət çox zaman müvafiq jest ilə müşayiət edilir.

Bütün bunlara görə də paralingvistik vasitələrin emosional səciyyəli ifadələrə xas olduğunu söyləmək və onları neytral informasiya bildirən ifadələrə qarşı qoymaq düzgün deyildir. Deməli, emosionallıq və rəşionallıq baxımından paralingvistik və

lingvistik hadisələri qarşılaşdırmaq olmaz. Paralingvistik hadisələr həm emosional, həm də rasional (məntiqi) ifadələri müşayiət edə bildiyi kimi, həm emosionallıq, həm də rasionallıq sırf dilçilik (lingvistik) vasitələrlə ifadə edilə bilər.

Mənşəcə bioloji səciyyəli olub, vəzifəcə ünsiyyətə xidmət edən paralingvistik vasitələr hazırda dilçilərin diqqətini daha çox cəlb etməkdədir. Adətən, paralingvistik hadisələrə səs fonasiyası xüsusiyyətlərini, habelə mimika və jestləri, digər ifadəli hərəkətləri daxil edirlər ki, bunlar hamısı nitqi müşayiət edir, bu nitqin məzmununa əlavə informasiya daxil edir.

Səs fonasiyası barədə bunu demək olar ki, insanın səsi vasitəsilə onun xarakteristikası müəyyənləşdirilə bilər. Fonasiya insanın bütün səs cihazları ilə bağlı olan fiziki hadisədir və danışan şəxsin məhz fiziki xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ümumi fonasiya əlamətləri – səsin gücü, tembr, oberton, diksiya və s. mahiyyətə danışan şəxsin fizioloji xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır və onun psixi əhvali-ruhiyyəindən asılıdır, həmişə nitq artikulyasiyasını müşayiət edir və şəxsin fiziki vəziyyətinin xarici əlaməti kimi çıxış edir. Başqa sözlə, insanın fonasiyası ikicəhətlidir, o, iki cəhəti birləşdirir: nitqin bütün variantlarda təzahür edən artikulyasiyasının fərdi-fiziki əlamətləri və nitqin (əsl dilə məxsus) fonematik xüsusiyyətləri. Bu keyfiyyətlər öz bioloji təbiətinə görə fərqli deyil, funksiyaya görə isə müxtəlifdir.

Səsin fiziki əlamətləri müəyyən informasiya bildirir və bu əlamətlərə əsasən danışan haqqında nəticə çıxarmaq mümkündür. Lakin həmin informasiya müstəqil deyil, dolayısı yolla ifadə edilmiş olur, ona görə də tam dəqiq mənada qavranmaya da bilərlər. Səsin gücü də insanı səciyyələndirməyə xidmət edə bilər.

Səs tembrinə bəzən “səsin zınəti”, “kolorit” və ya sadəcə “səsin rəngi” adı verirlər. Səsinin tembrinə görə biz tanışların səsinə asanlıqla fərqləndiririk. Səsin “rənginə” görə, adətən, xanəndənin səsinə təyin edir, onu bariton, bas, tenor və s. adlarla fərqləndirirlər.

Nitqin ümumi fonasiya əlamətlərindən biri də intonasiya hesab oluna bilər. Lakin intonasiya dilin iki funksiyasının hüdu-

dunda durur. Bu funksiyalardan biri dil vasitələri sisteminə daxil olub sırf qrammatik səciyyə daşmasıdır, yəni intonasiya söz sırası tipli qrammatik kateqoriya ilə birgə işlənib, frazanın struktur komponenti kimi təzahür edir.

Məntiqi vurğu fonunda (məntiqi vurğu cümlə üzvünü nəzərə çarpdırmağın intonasion vasitəsi hesab edilir) intonasiya müxtəlif dil tiplərindən (analitik, sintetik və s.) asılı olaraq hər dildə fərqli şəkildə istifadə olunur. İntonasiyadan məntiqi vurğu kimi istifadə olunmasına dair çoxlu misallar gətirmək mümkündür. Bütün bunlar paralingvistikaya yox, qrammatikaya aiddir. Lakin səsin ümumi fonasiya əlamətləri (intonasiya da daxil olmaqla) paralingvistikanın mövzudur. Danışanın nitqi və şəxsiyyətlə əlaqədar dil fonasiyası xüsusiyyətlərindən ən mürəkkəbi intonasiyadır. İntonasiya bəzən ifadənin əks məna almasına səbəb olur), habelə şəxsin əhvali-ruhiyyəsi haqqında məlumat verir. İntonasiyanın təsir baxımından əhəmiyyəti böyükdür.

Bədən hərəkətləri semiotikasını öyrənən fənni bildirmək üçün, adətən, “kinesika” termini işlənir. Bu termin həm fərdlərin bədən hərəkətlərini öyrənən elmin adı kimi, həm də bu hərəkətlərin adı kimi işlənir. Danışanların heç də bütün kinetik hərəkətləri paralingvistik səciyyə daşmır.

Ümumiyyətlə kinesika mənşəcə insanın bioloji xüsusiyyətləri haqqında elmdir və zoosemiotika elminin tərkibinə daxildir. Lakin bioloji kinesika fiziki funksiyalarla əlaqədardırsa, paralingvistik kinesika dil ünsiyyətinə insanın münasibətini əks etdirir.

Mənşəyinə görə danışma və artikulyasiya prinsipə bu prosesləri müşayiət edən dinamik, kinetik və sair mexaniki insan hərəkətlərindən ayrılıb uzaqlaşdırıla bilməz. Dilin meydana gəlmə prosesində danışmaq orqanlarına nisbətən insan bədənini hissələrinin müxtəlif hərəkət formaları daha qədim, ilkin olmuşdu? Gümən ki, elə əvvəldən səslərin müxtəlif jestlərlə müşayiət edilməsi kommunikasiyanın ayrılmaz xüsusiyyəti olmuşdur. Dilin bütün tarixi inkişafı ərzində bunların (səs və jest) əlaqələri və bir-birinə nisbəti müxtəlif olmuşdur. Ən ibtidai dövrlərdə kinematik nitq ünsiyyət prosesində müəyyən işarə sistemi keyfiyyəti kəsb

etmişsə də, meydana çıxan səsli dillər bu sistemləri sıxışdırıb aradan çıxarmışdır. Müasir dövrdə də insan digər canlılarla (insandan başqa) bioloji ünsiyyətdə kinematik nitqdən istifadə edir.

Bir çox tədqiqatçılar göstərirlər ki, bioloji fərd olan insan həm də ünsiyyət vasitələrindən istifadə etmə işində heyvana məxsus əlamətləri saxlamaqdadır. Başqa sözlə, insan toxunma dilindən, görmə dilindən, iy dilindən istifadə edir. Lakin bu formalar, adətən, səsli dil ilə müşayiət ediləndə ünsiyyət dəyəri kəsb edir, həm də heç vaxt səsli dili əvəz etmir. Bundan əlavə, insanın jestləri sistemi tam ikonik, real, təsviri səciyyəli deyil, bəlkə mücərrəd və universal səciyyəlidir. Bu xüsusiyyətinə görə də heyvanların konkret davranışı ilə əlaqədar olan siqnal hərəkətlərindən fərqlənir.

Əlbəttə, insanın “dilsiz” (səs dili iştirak etmədən) kommunikasiya sistemləri əlavə, ikinci dərəcəli, tabe sistemlərdir, lakin bunlar mənşəcə müxtəlif olsa da, funksiyaca dilə yaxınlaşır, dil-də bunlardan istifadə olunur və dil vasitəsilə bunların mənalari açılır. Buna görədir ki, həmin sistemlər müstəqil hesab edilmir, səsli dilə yardımçı vasitələr sayılır. Bu mənada bütün paralingvistik vasitələr öz funksiyalarına görə birləşə bilir – onların hamısı nitqdə informasiyanı formalaşdırmağa xidmət edir. “Qeyri-dil davranışına” məxsus maddi formaları bir tərəfdən paralingvistika, digər tərəfdən başqa hər hansı elm sahələri (məsələn, kinetika) öyrənə bilər. Bu baxımdan jestləri də müxtəlif cəhətlərdən – bioloji, mədəni-tarixi, etioqrafik, paralingvistik cəhətlərdən nəzərdən keçirmək mümkündür.

Adətən, “jest” dedikdə müxtəlif bədən hərəkətləri, yəni kinetika başa düşülür, mimika isə danışanın üzünün ifadələridir. Adətən, bədii ədəbiyyatda (xüsusilə dram əsərlərində) dialoqlarda paralingvistik mətn remarkalarda əks etdirilir.

Jest və mimikalar ünsiyyətdə yardımçı rol oynayır. Ş.Balli göstərirdi ki, işarə “mimika səciyyəli ola bilər, yəni göstərmə işinə – əllərin jesti ilə, başın hərəkəti ilə, baxışın istiqaməti və s. ilə göstərmə işinə xidmət edən hər hansı ixtiyari hərəkət ola bilər. Əgər mən barmaqla predmeti göstərib “doppez” (“verin”)

deyirəmsə, deməli, mənim jestim “orada olan şeyi mənə verin” cümləsinə bərabər olan cümləni tamamlayır”¹.

Müəyyən kommunikasiya məqsədilə əlaqədar olaraq nitq parçasındakı artıqlığı ləğv etmə işini o dərəcəyədək aparıb çatdırmaq olar ki, axırda sözlü ünsiyyət faktik olaraq məhv edilmiş olar. Məhz bu şəraitdə, belə olduqda ifadənin verbal strukturunda çatışmayan minimum cəhətləri paralingvistik vasitələr əvəz etmiş olur.

Adətən, ünsiyyət bütün köməkçi dil vasitələrinin tam iştirakı ilə baş verirsə, paralingvistik şəraitdə dil strukturunda müəyyən normadan artıq olan artıqlıq ləğv edilir.

Məsələn, aşağıdakı ifadə məhz dilin struktur vasitələri hesabına tam hesab oluna bilər: **“Mənə bax, S. Vurğunun birinci çildini verin”** – dedikdə əlavə ünsiyyət vasitələri artıqdır. Bu frazanı **“Mənə o çildi verin”** şəklində deyib, əlimizi müvafiq kitabla tuşlasaq, kommunikasiya pozulmur, çünki jest vasitəsilə “o çildi” ifadəsinin mənasını dəqiqləşdirmiş oluruq. Bu halda deyilməyən (əvvəlki misaldan atılan) vahidlər artıqlıq kəsb edir. “Mənə verin” deyib jest ilə müvafiq kitab göstərildikdə də artıqlıq ləğv edilmiş və fraza tam minimuma endirilmiş olur. Bu frazada mövcud olan informasiyanı bərpa etmək üçün paralingvistik vasitələr daha fəal və tam şəkildə iştirak etməli, ünsiyyət aktının müvazinəti bərpa edilməli olur.

Təbii dildə artıqlıq bütün səziyələrdə (fonetika, leksika, qrammatika) lazım, zəruri olandan artıq ifadə vasitələri sayəsində yaranırsa, ünsiyyətin paralingvistik vasitələri müəyyən qədər ikililiyi (ikili mahiyyəti) ilə səciyələndirir: bir tərəfdən məhz ünsiyyətin paralingvistik ifadə vasitələrinin varlığı genişləndirilmiş: sözlü frazaların işlənməsini mümkün edir, digər tərəfdən də məhz onlar nitqdə müvazinətin tənzimləyicisi faktoru rol oynayır. Deməli, paralingvistik vasitələr ünsiyyətdə müstəqil yox, köməkçi vasitələrdir.

¹ Ш. Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955, сәh. 96.

Ünsiyyətin əməli tələbatı nəticəsində təbii dil elə bir vəziyyətə gəlib çıxır ki, bu dil hər hansı maneələrə, hər hansı şəraitdəki hər cür “küyə” üstün gəlir. Elə buna görə də dilin daxili sistemində qanunauyğun və təbii olaraq müəyyən qədər dil vasitələri artıqlıq təşkil edir. Hazırda bu artıqlıq aprior şəkildə 50 % hesab olunur. Dil sistemində ifadə vasitələrinin belə toplusu və artıqlığı sayəsində hər hansı şəraitdə kommunikasiya mümkün ola bilər. Həm ən sadə, həm də ən çətin şəraitdə ünsiyyət mümkün olur. Lakin konkret ünsiyyət formaları zamanı çox halda dilin bütün ifadə vasitələrinin işləpilməsi tələb olunmur.

Müəyyən şəraitdə dildəki artıqlıq hətta frazaların quruluşuna bir ağırlıq gətirir, nitqin tempinə maneə olur. Bəzən də danışan dilin ifadəlilik vasitələrindən qənaətlə istifadəyə çəhd edir ki, onun bu cəhdi təbiidir. Bu cəhd nəticəsində də dildəki artıqlıq ləğv edilir.

Deməli, dildə artıqlıq və qənaət iki bir-birinə əks olan təməlyüldür. R.Yakobsonun aşağıdakı fikri maraqlıdır: “Hazırda iki bir-birinə zidd üsuldan – artıqlığı rədd etmək və artıqlıqdan istifadə etmək üsulundan istifadə etməyən dilçilik tədqiqatı təsəvvür etmək çətin ki, mümkün ola”.¹

Deməli, dildəki artıq formal vasitələrin ləğvini tənziqləmək üçün mövcud olan ən sadə, qənaətcil sistem paralingvistik vasitələridir.

Vundt insan həyatında ifadəli hərəkətlərin roluna mühüm diqqət yetirirdi. O, ifadəli hərəkət dedikdə “affektləri müşayiət edən fiziki hadisələri” başa düşürdü. İnsanın psixi vəziyyətinin hər cür dəyişikliyi müvafiq fiziki dəyişikliklə müşayiət olunur. Vundt bütün hərəkətləri belə qruplaşdırır: 1) daxili hərəkətlər – nəfəsalma və qan dövranı; 2) mimik (mimika) hərəkətlər – üz əzələlərinin hərəkətləri; 3) pantomimik hərəkətlər – bütün bədənin (xüsusilə əllərin və ayaqların) hərəkətləri.²

¹ «Новое в лингвистике», вып. IV. М., 1965, səh. 580.

² *Вак:* Т.А.Амирова, Б.А.Олоховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975, səh. 382.

Mimik və pantomimik hərəkətlərə kinetik hərəkətlər deyilir. Məlumdur ki, bədən və onun üzvləri də müəyyən şəraitdə ünsiyyətə xidmət edib, kommunikativ səciyyə daşıyır. Deməli, insanlar arasında dil vasitəsilə ünsiyyət yarandığı kimi, qeyri-dil vasitələrilə də yarana bilər. Ən mühüm qeyri-dil kommunikasiya vasitəsi jestlər hesab olunur. Nitqi müşayiət edən jest danışanın sərbəstliyinin heç nə ilə məhdudlaşmadığını əks etdirir. Danışqı nitqini öyrənərkən də jestlərdən istifadə məsələsini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Jestlər sözlü (verbal) mətnin yığcamlığına imkan verir. Deyilməli olan bir sıra sözləri əvəz edir. Dialoq nitqində bu və ya digər mənaları əks etdirir.

Ünsiyyətdəki roluna görə jestlər iki yerə belünür: 1) işarəvi jestlər, yəni həm ifadə planına, həm də məzmun planına malik olan jestlər; 2) qeyri-işarəvi jestlər. Bura ritmik və emosional jestlər daxildir.

Ritmik qeyri-işarəvi jestlər. Adətən, frazanın təşkilində jestlərin rolunu intonasiyanın rolu ilə eyniləşdirirlər. Daha doğrusu, jest çox vaxt intonasiya funksiyasını yerinə yetirir, intonasiyanı əyaniləşdirir, müəyyən nitq sintaqmlarını fərqləndirir, onların hüdudunu müəyyən edir. Nitqin tempinin sürətləndiyini və ya yavaşladığını əks etdirir və məntiqi vurğunu nəzərə çarpdırır. Danışqı dilində cümlələrin tələffüzü müəyyən ritmə tabe olur. Yəni ritm nitqdə sürətlənmə və ləngimənin müntəzəm şəkildə bir-birini əvəz etməsidir. Həmin bu ritm eyni tipli intonemlərin təkrarlanması və yeni tipli intonemlərlə əvəz edilməsi nəticəsində, buna müvafiq olaraq eyni tipli jestlərin təkrarlanması və yeni tipli jestlərlə əvəz edilməsi nəticəsində meydana çıxır. Bütün bunlar danışqı dilində sürətlənmə və ləngimədən, güclənmə və zəifləmədən ibarət olan mütəhərrik bir aləm yaradır. Ritmik jestlər həm də nitqin kommunikativ baxımdan əhəmiyyəti olan mənalı hissələrə (sintaqmlara, müxtəlif söz birləşmələrinə) bölgüsünü nəzərə çarpdırır.

İnsan başını müntəzəm və yeknəsəq şəkildə tərpətməklə və ya əl(lər)ini yellətməklə ritmin monoton səciyyəsinə çox asanlıqla əks etdirə bilər. Bir sıra intonasion sintaktik strukturlar (bir-

ləşmələr və ən müxtəlif cümlə növləri) yalnız nitq prosesində jestlərin fəal iştirakı sayəsində daha təbii hesab olunur, yəni yalnız jestlərin iştirakı nlə əlaqədar meydana çıxır və asanlıqla dərk olunur, qavranılır. Xüsusilə sadalama anlayışı ifadə etmək üçün işlənən konstruksiyalar bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Məlum olduğu üzrə, sadalama intonasiya baxımından həmcins olan nitq parçalarının təkrarlanmasıdır. Sadalanma prosesində strukturun özü dinamik səciyyəli olduğundan dinamik səciyyəli jest ilə müşayiət olunur. Sadalama prosesində sanki daxilən zaman, vaxt ölçüsü özünü göstərir və danışan şəxs bu daxili zaman anlayışını jestlər vasitəsilə təzahür etdirir.

Ritmik jestlər ifadə və cümlələrin təşkil edilməsinə, tənzimlənməsinə xidmət göstərən siqnallardır, əlavə (yardımçı) supra-seqment vasitələrdir. Səciyyəvi və maraqlı cəhət burasıdır ki, ritmik jestlərin nəinki müəyyən sabit məzmunu olmur, habelə qəti müəyyən edilmiş bir cizgisi də yoxdur, bunlar mənaca çox yaygın, qeyri-müəyyəndir. Ritmik jestlərin ən nümunəvi növü muntəzəm şəkildə əl çalmaq hesab oluna bilər; bu funksiyanı başqa jestlər (yumruq şəklində əlin hərəkəti, fəzada barmaqla dairə, yarım dairə çəkmə hərəkəti və s.) də yerinə yetirə bilər. Burada əsas məsələ odur ki, eyni bir hərəkət eyni bir temp ilə, bir qayda-da bir neçə dəfə təkrar edilir.

Emosional jestlər. Nitqdə **emosional** çalarlıqları ifadə etmək baxımından da jestlər intonasiyaya uyğun gəlir.

Ritmik jestlər kimi emosional jestlər də müvafiq intonasion vahidlərin funksiyasını yerinə yetirir. Doğrudan da, müəyyən əhvali-ruhiyyəni, emosional vəziyyəti yalnız jestlə (habelə yalnız intonasiya ilə) ifadə etmək mümkün deyildir, lakin dil vahidləri ilə birlikdə (heç olmasa lap nidalarla birləşəndə) ifadə etmək olar. Dil vahidləri ilə birlikdə təzahür edən jest intonasiya ilə verilən ekspressivliyi daha da qüvvətləndirir. Ş.Balli göstərirdi ki, müəyyən tərkibdə hissənin rolu çoxaldığı nisbətdə sözün rolu azalır.

Jest əslində insan emosiyaları üçün maddi dayaq nöqtəsidir. Jest danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini – təəccübünü, təəssüfünü, acığını, sevincini, şadlığını və s. ifadə edə bilər.

Emosional jestin nə demək olduğunu (mənasını) üzün mimikası və nitqin intonasıyası əks etdirir. Emosional jestlər çox vaxt fərdi olur (odur ki, deyirlər: “adəti belədir...”), onlardan istifadə qaydası isə danışanın adətindən, temperamentindən asılı olur. Güclü, enerjili jestlər danışanın qeyri-təbii, həyəcanlı vəziyyətini əks etdirir və mədəni davranış baxımından müsbət qiymətləndirilmir. Sabit səciyyə kəsb edən jestlərin adları dildə frazeologizmlər keyfiyyətində təzahür edir: *Əlini əlinə vurmaq* (sevinmək), *əlini yelləmək* (peşmançılıq bildirmək), *başını tərپətmək* (bəyənmemək), *başını ovucları arasına almaq* (təəssüflənmək), *yumruğunu öz sinəsinə vurmaq* (narazılıq bildirmək).

İşarəvi jestlərin başlıca xüsusiyyəti onların məzmun planına da malik olması və informasiya bildirməsidir. Bunlara işarə (deyktik) jestləri, təsviri (ikonoqrafik) jestlər və simvolik jestlər daxildir.

İşarə jestləri. Bu jestlərin başlıca funksiyası danışanın olduğu, habelə onun ətrafındakı yeri, məkanı fərqləndirmək, nəzərə çarpdırmaqdır. Gözlərlə, başın hərəkəti ilə işarə edib göstərmək olarsa da, işarə jestləri daha çox əllərin vasitəsilə edilir və belə əl ilə edilən jestlər (“əl jestləri”) daha dəqiq və konkret olur, ona görə də bir çox hallarda onlara daha çox üstünlük verilir.

İşarə jestinin əsasını əllərin hərəkəti təşkil edir. Bu əl hərəkəti sabit bir nöqtəyə tərəf zəruri olan istiqaməti əks etdirir. Nisbətən zəif səciyyəli jestlərin ifadəsi üçün barmaqların müxtəlif hərəkəti mühüm rol oynayır. Ədəb qaydalarına görə insaia müasir dövrdə barmaqla işarə edilməsi məqbul görünür (“barmaqla göstərmək” frazeologizmi tarixi səciyyəlidir). Lakin əşyalara, heyvanlara belə işarə etmək olar.

İşarə jestləri nitqdə, adətən, işarə əvəzlilikləri ilə müşayiət olunur. *Bunu (jest) tanıyırsan? Aldığın elə budur (jest)? Yənə ordan (jest) gəlirsən? Bu (jest) boyda olar?*

İşarə jestləri ancaq dil vahidləri ilə müşayiət edildikdə başa düşülə bilər. Ona görə də bu jestlər, adətən, əvəzliliklərə qovuşmuş olur, onlarla birlikdə təzahür edir.

Təsviri jestlər. Bu jestlərin həmişə bir prototipi olur və jestdən məqsəd həmin prototipin bu və ya digər xüsusiyyətini ifadə etməkdir. Müxtəlif obyektləri təsvir etmə imkanları bir-birindən fərqlənir. Bu isə təsvir obyektinin səciyyəsi ilə əlaqədardır: təsvir obyektini insan özüdür (onun xarici əlamətləri, pozası, hərəkətləri, habelə mimikaları), yoxsa nə isə insandan kənar bir şeydir (müxtəlif predmetlərin iri-xırdalığı, onların hərəkəti və fəzadakı vəziyyəti). İnsan davranışını təqlid və ya təsvir etmə qeyri-dil ünsiyyəti sahəsində ən az şərti sahədir, şərti qeyri-dil ünsiyyəti sahəsidir, lakin bununla belə, adətən, “təsvir” etmə tam yamsılamaq, təqlidini çıxarmaq deyildir. Bu cəhəti isə tədris işində nəzərdə tutmaq lazımdır. Təsviri jestlərlə fikir ifadə edərkən çox vaxt müvafiq hərəkətləp elə təsirli, təsviri ünsürü seçilir, nəzərə çarpdırılır ki, bu ünsür bütünlükdə hərəkətin nümayəndəsi olur, özlüyündə müvafiq hərəkəti xatırladır. Məsələn, yazı məşnində yazı çap etmə işi bir sıra hərəkətləri icra etməkdən ibarətdir. Lakin bu işi jest ilə ifadə edərkən yalnız barmaqların hərflərin üzərinə basılmasının təsviri kifayət edir. Təsviri jestlərdə səciyyəvi bir cəhət də təsvirin ekspressiv cəhətdən şiddətləndirilməsidir.

Qarnı şişib ey (jest). *Çanımlı boğazıma//xirtdəyimə* (jest) *yığıb. Səhərdən axşama başlamışan tıx-tıx-tıx* (jest).

Müxtəlif predmetlərin formasını, hərəkətini, vəziyyətini təsvir edən jestlər xüsusilə çox geniş miqyasda yayılmışdır: *Kitabdır ha* (jest). *Kitaba bax* (jest). *Boya bax a!* (jest). *Saç tökülüb üz-gözünə* (jest), *çıxıb küçəyə. Çiyini də çəkir* (jest), *bilmək olmur nə istəyir. Gör necə də qıçqırıb!* (jest).

İşlənmə şəraitinə görə təsviri jestlər çox vaxt işarə jestləri ilə birlikdə təzahür edir. Haqqında danışılan əşya meydana gəlirsə, üzəndirsə, ona işarə etmək olar. Əgər bu əşya meydana yoxdursa, onu təsvir etmək lazım gəlir ki, bu da təsviri jestlərin köməyi ilə ola bilər. Hər iki jest növü mətndə əvəzliliklə birləşə bilər. Deməli, bu jestlərin biri işarə edir, digəri göstərir. İşarə etmə ilə təsvir etmə, göstərmə arasındakı fərq, yəni predmetə işarə etmək işi ilə bu predmeti təsvir etmək işi arasındakı fərq bu jestləri qarşılaşdırmaq, ayırmaq üçün bir əsas verir. Lakin müəyyən

dil kontekstində verilən məlumata işarə vasitəsilə; əşyanın əlamətləri haqqında məlumatı da əlavə etmək mümkündür. Halbuki təsviri jstlər yalnız konkret xarici əlamətləri əks etdirə bilər.

Simvolik jestlər. Bu jestlərdə işarələnən ilə işarələyən arasında şərti əlaqə mövcud olur. Bu jestlər digər jestlərdən fərqli işarəvilik xüsusiyyətinə malik olur. Öz işarəvilik keyfiyyətinə görə simvolik jestlər təsviri jestlərə qarşı qoyulur. Təsviri jestlər predmetlərin konkret xarici əlamətləri haqqında konkret məlumat bildirirsə, simvolik jestlər, adətən, mücərrəd məzmunu malik olur. Burada ifadə edilən mücərrəd məzmun isə yalnız müəyyən dil kollektivinin (xalqın, tayfanın və s.) daxilində müvafiq jest ilə əlaqələndirilmiş olur. Adətən, təsviri və simvolik jestləri fərqləndirərkən piktoqrafik və ideoqrafik yazının fərqi misal çəkirlər: təsviri jestlər piktoqramlara, simvolik jestlər ideoqramlara uyğun gəlir.

Şərti simvolik jestlər içərisində ən çox diqqəti cəlb edən vidalaşma və görüşmə məqamında işlənən jestlərdir.

Azərbaycanlılar qədimdən bəri vidalaşarkən əlini əlinin üstünə qoyub döşünə sıxır, başı aşağı əyir və ya sağ əli sol döşü üzərinə gətirib baş endirirdilər. Bizim dövrümüzdə bu jestlər arxaikləşib, Rusiya və Avropada işlənən jestlər qəbul olunmuşdur. Vida zamanı əli irəliyə və geriyyə yelləmək adəti rüslardan alınmışdır. Lakin Rusiyada son 10-15 ildə yeni bir vidalaşma jesti – əli sağa-sola yelləmə jesti yayılmışdır ki, rus tədqiqatçılarının fikrincə bu hal Avropa kinofilmlərinin təsiri nəticəsində baş vermişdir. Hazırda Azərbaycanda hər iki jestdən istifadə olunmaqdadır.

Görüş zamanı isə vaxtilə əsasən baş əyərdilər, indi isə sadəcə əl uzadıb görüşürlər (burada müxtəlif etiket normaları vardır). Məsələn: 1) Görüş zamanı sadəcə baş əyib keçirlər. 2) Əl-ələ tutub görüşürlər. 3) Əl-ələ tutub möhkəm sıxırlar. 4) Əl-ələ tutub sağa-sola, yuxarı-aşağı yelləyirlər. 5) İkiəlli görüşürlər: a) Yalnız biri ikiəlli görüşür; b) Hər ikisi ikiəlli görüşür. Bütün bu görüş növləri müxtəlif münasibətləri əks etdirir. 6) Görüş zamanı öpüşürlər. 7) Görüş zamanı qucaqlaşırırlar. 8) Görüş zamanı ağlayır və bəzən qəşş edirlər. Mimik vasitələrlə görüş çoxdur.

Təsdiq və inkar anlayışları ifadə etmək üçün azərbaycanlılar başın hərəkətlərindən istifadə edirlər. Rus və azərbaycanlılar

da şəhadət barmağı dodağa şaquli istiqamətdə sıxmaq susmaq əlamətidir. Bundan əlavə, azərbaycanlılar dodaqları bir-birinə qısmaqla da susmaq anlayışı ifadə edirlər.

Yada salanda şəhadət barmağını və ya bütöv əli gicgahına vurmaq və ya şəhadət barmağı ilə alnına tiqqıldatmaq.

Bəzi simvolik jestlərin işlənməsinə etiket qaydaları imkan vermir, ona görə də bu jestlər kobud, vulqar, loru nitqi müşayiət edir. Maraqlıdır ki, bu jestlər daha çox ekspressiv səciyyəli olur və Azərbaycan dilində danışanlar tərəfindən asailiqlə başa düşülür. Məs: *Baş barmağı yuxarı qaldırmaq* (əla, müsbət qiymətləndirmək), *çirtmə ilə boğaza vurmaq* (sərxoşluğu göstərmək), *əlini əlinə sürtmək* (yaxşı bir hadisə gözlədikdə), *şəhadət barmağını baş barmağına surtmək* (pul).

Bir qrup jestlər appelyativ funksiya daşıyır. Bunlar çağırış bildirən, qovma məqamında istifadə edilən jestlərdir. Barmaqları, əli və qolu ilə çağırmaq. Habelə dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədilə sual və xahiş məqamında işlənən jestlər də appelyativ jestlərə daxildir.

Müxtəlif dillər həm də jestlərə görə bir-birindən fərqlənir. Bu hal özlüyündə maraqlı olmaqla bərabər tədqiqatçıların qarşısına həll edilməsi zəruri olan bir sıra problemlər çıxarır.

Vitold Doroşevski yazır: “Müəyyən məzmunu nəinki danışmaq, sözləri tələffüz etmə yolu ilə, həm də jestlərin, jestikulyasiyanın (əl, qol, üz, baş... hərəkətləri) vasitəsilə ifadə edirlər. Sözlərin mənası kimi jestlərin də mənası onların işləndikləri ümumi şəraitdən asılı olur; müxtəlif xalqların – fransızların, italyanların, ingilislərin, isveçlərin nümayəndələri mimika vərdişlərinə, jestlərinə görə bir-birindən fərqlənilir. Başın üfüqi və şaquli istiqamətdə tərpədilməsi Avropa qitəsi ölkələrində bir cür, Balkan yarımadası və Kiçik Asiyada başqa mənaya malikdir. Funksional cəhətdən jestlərlə nitq arasında bənzərlik vardır, lakin bu bənzərliyə əsasən hər hansı jestin bir dil vahidi kimi sözə müvafiq gəldiyini söyləmək mənasız olardı”¹.

¹ В. Дорошевский. Элементы лексикологии и семиотики, М., 1973, сәh. 212.

Bəzən yazılı nitqdə jestin özünün təsviri verilmir, bu jest haqqında ümumi məlumat verilir.

Əvəz... başıyla işarə elədi ki, razıyam (Anar); Birinci stəkanı Cahan xanıma uzatmaq istəyəndə arvad əli ilə “içmirəm” işarəsi verdi (M.İbrahimov); Cahan xanım çobanlara işarə ilə bildirdi ki, “nə etməli, bu qızın başı xarəbdır” (M. İbrahimov).

Jestlər müxtəlif xalqlarda müxtəlif məzmunla malik olur. “Tədqiqatçılar hələ də bəzi Cənubi Amerika hindularının dil və məişətini öyrənmə bilmirlər. Ona görə ki, onların jestlər sistemini bilmirlər. Hinduları ünsiyyətə cəlb etmək üçün tədqiqatçıların etdiyi jestləri hindular bir hədə kimi qəbul edirlər. Odur ki, tədqiqatçı vaxtında aradan çıxma bilməsə, onu öldürürlər”¹.

Deməli, müxtəlif xalqların ünsiyyət saxlaması üçün ümumi, müştərək jestlərin yaranmasının rolu mühümdür.

“Rus-türk müharibəsi zamanı rus soldatları ona təəccüblənirdilər ki, Balkanlarda başı aşağıdan yuxarıya doğru tərpətməklə inkarlıq (“yox”) ifadə olunur, başı bir tərəfdən digər tərəfə (yana) tərpətməklə təsdiq (“bəli”) bildirilir. Beləliklə, jestlər tamamilə bir-birinə ziddir. Odur ki, belə jestlər bir işarələr sistemi daxilində yanaşı yaşaya bilməz. Bu jestləri işlədərkən rus və bolqar bir-birini anlaya bilməz. Buna görə də stixiyalı tərzdə yeni jest – başı üfüqi tərzdə bir neçə dəfə tərpətmək jesti yarandı”².

Ə.Haqqverdiyev “Həmşəri pasportu”nda yazırdı: “Boyun aradı qaşımaq Rusiyada bir zəbani-haldır. Bunun mənası budur ki, “buraya gəlib-gedəndə kasıb-kusubu unutma!”

Müxtəlif xalqlarda jestlərin müxtəlif məna bildirməsi tərcümə işində müəyyən çətinliklər törədir. Bu problem elmdə həll edilməmişdir. Bir xalqın mənalı jestlərinin başqa dildə necə vermək lazımdır? Alman (ADR) yazıçısı Valter Qalaşın “Bir parça səma” hekayəsinin tərcüməsində deyilir:

O mənə baxırdı və hər iki əlinin baş barmağını yummuşdu. Demək, o mənə uğur arzulayırdı (“Ədəbiyyat və incəsənət”, I.VIII.1970).

¹ Б.А.Успенский. Поэтика композиции, М., 1967, сәh, 56.

² Yənə orada.

V.İ.Leninin bir cümləsi belə tərcümə edilmişdir: “Digər qətnamə isə, necə deyərlər, bu birinci addımı uzun-uzadı təsvir edir və (vulqar söz işlətdiyim üçün üzr istəyirəm) bu addım barəsində *barmağını sorub* fikir yeridir”.¹

Ayrı-ayrı müəlliflər bəzən bu və ya digər jestin rəmzi mənasını izah etməklə obrazlı yazı manerasından istifadəyə cəhd göstərirlər. Futboldan bəhs edən bir yazıda deyilir:

Hücumçuların dəfələrlə qeyri-sərrast zərbədən sonra *əlləri ilə başlarını tutmaları* tamaşaçılara bildirdi ki, onlar ən real imkanlarını itirmişlər. Bir nov *özünü tənqid əlaməti* olan bu vəziyyət... (“Bakı”, 13. XI. 68).

M.Blumfeld “Dil” əsərində göstərir ki, jest həmişə nitqi müşayiət edir. Öz səciyyəsinə və həcminə görə jest fərdi fərqlərə malik olsa da, daha çox ictimai əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilli xalqlara nisbətən italyanlar jestdən daha çox istifadə edirlər. Fərdi səciyyəli jestlər də müəyyən dərəcədə ənənəyə bağlıdır, müxtəlif kollektivlərdə dəyişikliklərə məruz qalır. Görüşüb ayrılanda əlimizi yelləyərkən biz ovcumuzu əks tərəfə açıyıqsa, neapolitanlar ovuclarını özlərinə tərəf çevirirlər.

Bəzi kollektivlərdə jest dili işlənir, onlar müvafiq halda nitq əvəzinə jestlərdən istifadə edirlər. Belə jest dilin neapolitanların aşağı təbəqələri arasında, danışmamağa and içən monaxlar arasında, habelə bəzi Amerika hindu qəbilələri içərisində yayılmışdır.

Bəzən göstərirlər ki, bir sıra dillər kifayət qədər inkişaf etmədiklərindən onlar jestlərə çox əl atır. Bu uydurma fikirdir. Jest hər cür müstəqillikdən məhrum olub, nitqdə köməkçi funksiya daşıyır.²

Hər hansı paralingvistik vasitələrin toplusu ixtiyari deyil, sistemləşdirilmiş və daxilən sözlü ifadələrin xarakterinə uyğunlaşdırılmış olur. Hər bir konkret məlumat yalnız səsli strukturla onun paralingvistik keyfiyyətinin vəhdətində açılıb anlaşıla bilər.

¹ V.İ.Lenin. Demokratik inqilabda sosial-demokratiyanın iki taktikası; Bakı, 1969, səh. 29.

² *Важ:* В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч. II. М., 1965, səh. 198.

Paralingvistik vasitələrə həm “subyekt faktoru” (danışanın müxtəlif hərəkətləri və göstərişləri vasitəsilə fərqləndirmə, nəzərə çarpdırma – situation markerlər), həm də situation hadisələr (məsələn, danışmaq vaxtı şəxsi əhatə edən şeylər) daxildir. Bu iki bölmə arasında fərq bundan ibarətdir ki, birinci vasitə (“subyektiv faktor”) insanın özü üçün ünsiyyət vasitəsidir, ikinci vasitə isə xarici fon təşkil edən vasitədir. Ünsiyyətin yazılı və ya şifahi şəkildə getməsindən asılı olaraq nitq aktını müşayiət edən paralingvistik üsullar hərəkətli (əllərin, çiyinlərin hərəkətləri) və qeyri-hərəkətli (mətnə qeydlər, simvollar) ola bilər.

İstər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə kontekstə həmişə paralingvistik vasitələr daxil edilir. Lakin yazılı nitqdə kontekstin rolu tamam fərqlidir, çünki kontekst sırf dil vasitələrindəndir, söz və cümlə ən kiçik qapalı vahidlərdə mənacə dəqiqləşmədikdə kontekst onları geniş dairədə dəqiqləşdirməyə xidmət göstərir. Deməli, ünsiyyətin dəqiq şəkildə baş verməsinə xidmət etdiyi üçün kontekst əlavə dil vasitəsi hesab olunur, dil çərçivəsindən kənara çıxarıla bilməz və buna görə də paralingvistik vasitələrə daxil edilə bilməz. Yazılı nitqdə dil situasiyası ciddi şəkildə müəyyən edilmiş olur və buna görə də dilin struktur göstərişləri ilə təmin edilmiş olur.

Yazılı nitqdə paralingvistik vasitələrə daxil olan vasitələrdən istifadə olunur. Bunlar dildən xaricdə olan göstəricilərdir. İlk növbədə bəzi yazı işarələri belə göstərici rolunda çıxış edə bilər: nida işarələri, çox nöqtələr, nida və sual işarələri birləşməsi və s., habelə mətndəki müxtəlif şəkillər, sxemlər, çertyojlar, qrafiklər və s. də bura daxil ola bilər.

Mətnin rəngli və ya iri hərflərlə yazılışı da paralingvistik qrafikaya aid edilir. Xüsusi şriftlər – onların iriliyi və ya rəngliliyi (məsələn, qəzətdə başlıqların rəngləri, böyük şriftlər, mətndəki kursivlər və s.) oxucunu məcbur edir ki, ifadə olunan informasiyanın mühümlüyunə, zəruriliyinə inansın. Belə hallarda şrift mətnin düzgün anlaşılmasına kömək edir.

Şifahi nitqdə ən ümumi paralingvistik vasitə situasiya hesab olunur. Situasiya real tərzdə mövcud olan zaman, məkan

və əşya şəraitlərini məcmuyuna deyilir. Şifahi ünsiyyətdə situasiyanın rolu ondan ibarətdir ki, burada bütün artıqlıq bildirən vasitələr atılır, halbuki bu vasitələr yazılı nitqdə bütövlükdə iştirak etməli olur. Görmə və eşitmə vasitəsilə qavrayış nəticəsində şifahi ünsiyyətdə əlavə izahatsız da informasiya dərk olunur. Məsələn, kinoteatrın kassirinə deyilir: **“İki dənə, on beşə, ortada olsun”**. Bu ellipsisi başa düşməyə yalnız situasiya kömək edir: **“İki dənə bi let ver, bu biletlər on beşinçi sırada, orta yerlər dən birinə məxsus olsun”**.

Demək lazımdır ki, əsl paralingvistiklər yalnız insana məxsus olub, dilçilikdə intralingvistikaya daxil edilir, halbuki situasiya yalnız dolayısı ilə nitqin xarici cəhəti ilə məşğul olan paralingvistik hadisələrdəndir.

Müəyyən maddi situasiya, habelə kontekst və mimika ellipsislərdə fikrin tamlığını təmin edəndə bu hal həmin vasitələrin sözlərlə birlikdə təzahürünün normal halı hesab olunur, belə nitq vahidləri immanent və paralingvistik vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsində təzahür edir və anlaşılır.

Paralingvistik vasitələr səsli dilə tabe olub, ona xidmət göstərir. Bu vasitələrsiz də ünsiyyət dil sayəsində mümkün olar. Lakin səsli dil olmadan paralingvistik vasitələr özlüyündə ünsiyyətə xidmət edə bilməz və ya kifayət dərəcədə edə bilməz. Ona görədir ki, dil ünsiyyətində bir yardımçı vasitə kimi bu (paralingvistik) vasitələr nəzərdə tutulur.

Ünsiyyətə xidmət edən dilin milli və ümumbəşəri xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi əhəmiyyətli və zəruri olduğu kimi, ünsiyyətə xidmət göstərən paralingvistik vasitələrin də milli və ümumi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi zəruridir.

DİLLƏRİN TİPOLOGİYASI

Hər hansı bir sistem kimi, dil sistemi də ayrı-ayrı ünsürlərdən (fonem, morfem, söz, söz birləşməsi, cümlə) və strukturdan nbarətdir. Dil ünsürləri maddi substansiyaya – səs tərkibinə malik olur. Dilin daxili quruluşu, onun saysız-hesabsız ünsürlərinin əlaqə sxemləri o dilin strukturunu təşkil edir.

Ayrı-ayrı dilləri nəzərdən keçirdikdə onların bəziləri arasında bənzər, oxşar əlamətlər müşahidə edilir. Məsələn, rus və bolqar, habelə Azərbaycan və tatar dillərində çoxlu ümumi söz kökləri olduğunu göstərmək mümkündür. Bu vəziyyətin səbəbi odur ki, həmin dillər mənşəcə eyni dil qruplarına (slavyan dilləri) və ya dil ailəsinə (türk dilləri) daxildir. Bununla belə, məsələn, rus dilində ismin hallanma sistemi var – isimlər altı halda işlənir, bolqar dilində hal sistemi yoxdur. Deməli, ismin strukturu baxımından rus və bolqar dilləri fərqlənir.

Yer üzündə dillər çoxdur. Bu dillərin hər birində başqa dillərə məxsus xüsusiyyətlər olduğu, onları başqa dillərə yaxınlaşdırdığı kimi, hər dilin yalnız özünəməxsus cəhətləri və onu başqalarından ayıran xüsusiyyətlər də vardır. Elə xüsusiyyətlər də vardır ki, yalnız müəyyən qrup dillərə xasdır. Buna görə də həmin dillər digər qrupa məxsus dillərdən fərqlənir.

Ən müxtəlif, həm də mənşəcə qohum olmayan dillərdə ümumi struktur əlamətlər müəyyən edilə bilər. Məsələn, birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isim olan təyini söz birləşmələri ingilis və türk, monqol və yapon dillərində və s. özünü göstərir.

Birləşmədə iştirak edən sözlərin maddi tərkibi nəzərə alınmadan, məhz göstərilən struktur əlamət əsasında yuxarıdakı dilləri ümumi struktura malik dillər kimi bir qrupda birləşdirmək olar: onlar sifətlə ismin yanaşması yolu ilə təyini söz birləşməsinə malik dillər qrupu adlandırıla bilər.

Dilçiliyin xüsusi bir şöbəsi olan tipoloji dilçilik müxtəlif dillərdə müşahidə olunan əsas, zəruri əlamətlərin səciyyəsinə açmaq və ümumi qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməklə məşğuldur. Tipoloji dilçilik dil tipləri və dil strukturu tipləri haqqında elmdir.

Dilçilik tipologiyası və ya tipoloji dilçilik dillərin strukturunda olan xüsusi, tək-tək hallarda özünü göstərən bənzərlik və fərqləri öyrənmir, bəlkə ümumi səciyyəə daşıyan, geniş yayılmış halları, geniş miqyasda müşahidə edilən bənzərlik və fərqləri təsdiq edir. İrəli sürülən məqsəddən və həll edilməli problemlərdən, habelə tədqiqat obyektindən asılı olaraq, dilçilik tipologiyasını iki yerə – ümumi tipologiya və xüsusi tipologiya elmlərinə bölmək mümkündür.

Tək-tək dil sistemlərini səciyyələndirən müxtəlif əlamətləri, habelə müxtəlif dilləri birləşdirən ümumi əlamətləri öyrənməklə ümumi tipologiya elmi məşğul olur.

Məlumdur ki, qohum dilləri müqayisə edib öyrənmək zəruri olduğu kimi, tarixən heç bir əlaqəsi, qohumluğu olmayan dillərin müqayisə edilib öyrənilməsi də zəruri hesab edilir. Tarixi və coğrafi baxımdan bir-birindən çox uzaq olan, yad olan dillərdə də ümumi əlamətlər, eyni dəyişmə üsulları, eyni tarixi proseslər müşahidə edilir. Ümumi tipologiya mənşəcə çox uzaq olan, ən müxtəlif dil ailələrinə məxsus olan dillərdə özünü göstərən ümumi prosesləri, ümumi dəyişmə və inkişaf qanunlarını öyrənir. Özü də müxtəlif dil sistemlərinin həm fonetika, həm morfologiya, həm də semasiologiya sahəsində müqayisəsi nəticəsində geniş elmi ümumiləşdirmələr müəyyənləşdirmək mümkün olur. Deməli, tipoloji tədqiqatlar ümumiyyətlə dilçilik elminin obyektinin genişləndirilməsinə səbəb olur, mənşəcə müxtəlif dil strukturlarının müqayisəsi tədqiqat materialının zənginliyini təmin edir.

Xüsusi tipologiya nisbətən məhdud səciyyəli problemlərin öyrənilməsi ilə məşğul olur. Burada ya bir dilin, ya da məhdud dillər qrupunun tipoloji səciyyəsi tədqiq edilir. Deməli, tarixi-müqayisəli dilçilik mənşəcə qohum dillərin tədqiqi ilə məşğul olursa, ümumi və xüsusi tipologiya həm qohum dillərin, həm də əsasən qohum olmayan dillərin tipoloji xüsusiyyətləri öyrənməklə məşğul olur. Qohum dillərin tədqiqində əsas diqqət maddi formanın ümumiliyinə yönəldilir. Bu maddi forma əsas çıxış nöqtəsi olur, qohum olmayan dillərin öyrənilməsində bu və ya digər morfemin semantikasi və funksiyaları əsas alınır, başlıca diqqət

bunlara yönəlir. Məsələn, tipoloji obyekt kimi müəyyən dillərdə şəxs əvəzlilikləri sistemi, yaxud bu və ya digər şəkildə sistemli alınmış öyrənilə bilər.

Tədqiqatın daha xüsusi və konkret məqsədindən, habelə obyektindən asılı olaraq xüsusi tipologiyaya həm də tarixi (və ya diaxronik) tipologiya daxil edilir. Tarixi tipologiya ayrı-ayrı dillərin tipologiyasında baş verən tarixi dəyişmələri, ayrı-ayrı dillərin və dil qruplarının struktur tipologiyasını tədqiq edir. Məsələn, sintetik dillərin analitik dillərə keçməsi, habelə qrammatik kateqoriyaların strukturunda tarixən baş verən dəyişmələr...

Dillərin ayrı-ayrı yarım sistemlərini və ya səviyyələrinin tipologiyasını tədqiq edən dilçilik sahəsinə səviyyələr (yarım sistemlər, aspektlər) tipologiyası deyilir. Bu, rəqəmsal fonoloji sistemlər, morfoloji sistemlər, leksik sistemlər sahəsində tədqiqatlar aparılır.

Müəyyən ərazidə və ya arealda olan dillərin ümumi tipoloji səciyyəsi və qanunauyğunluqlarını areal tipologiya öyrənir.

Xarici dilləri öyrənmək ehtiyacı ilə əlaqədar əcnəbi dilin fonoloji, morfoloji və sintaktik quruluşu, habelə leksik sistemi ilə ana dilinin müvafiq xüsusiyyətləri tipoloji aspektdə dərindən və əsaslı şəkildə tədqiq edilmiş öyrənilməlidir. Ona görə də həm dillərin ümumi tiplərini müəyyənləşdirmək, həm də xarici dilin və ana dilinin müxtəlif səviyyəsində tipoloji səciyyəsinə üzə çıxarıb aydınlaşdırmaq tamamilə müasir aktual problemlərdir.

Adətən, xarici dilləri öyrənən tələbələr bu xarici dilləri öz ana dilləri ilə müqayisə edir və məhz ana dilindən çıxış edərək xarici dilə yanaşırlar. Ona görə də xarici dilləri öyrənməyin pedaqoji tələblərindən biri də belədir ki, bu xarici dilin ana dilindən tipoloji cəhətdən fərqlənən mühüm struktur əlamətləri müəyyən edilmiş üzə çıxarılsın. Xarici dil müəllimlərinin uzun müddət ərzində apardıqları müşahidələrdən və eksperimental tədqiqatlardan məlum olur ki, başqa dilləri öyrənərkən tələbələrin çətinlikləri və həmişə buraxdıqları nöqsanlar ana dilinin təbiəti ilə əlaqədar təzahür edir.

Dilçilik tipologiyası və ya dillərin tipologiyası termini haqqında elmdə vahid anlayış yoxdur. Əsas ümumi məqbul fikir be-

lədir ki, dilçilikdə “tipologiya” dedikdə dil tipləri haqqında təlim başa düşülür. Tipoloji baxımdan dil tipləri ayrı-ayrı səviyyələrdə, yaxud yarım səviyyələrdə öyrənilir, habelə ayrı-ayrı dillərin və dil qruplarının sistemləri müqayisə edilir və ya qarşılaşdırılır.

Tipologiyanın prinsiplərinə görə bütün dillərə xas olan ümumi cəhətləri müəyyənləşdirmək tələb olunur. İ.İ.Meşşaninov yazmışdır ki, bütün dillərə xas olan ümumilik nəinki cümlədə sözlər arasındakı münasibətlərdə, habelə dillə ifadə olunan əşyalıq və hərəkət, öz modal çalarlıqları ilə subyekt, predikat, obyekt, atribut və s. anlayışlarda təzahür edir. Bütün dillərə xas bu ümumilik ona görə tipoloji qarşılaşdırmalar üçün əsas götürülür ki, konkret dil materiallarında bunların haqqında ümumi sxem cızmaq mümkün deyildir.

Dillərin ümumi əlamətlərini müəyyənləşdirmək üçün ayrı-ayrı müxtəlif dillərin faktlarını struktur əsasda sistemləşdirmək lazım gəlir ki, bu iş də tipoloji dilçiliyə daxildir.

Dilçiliyin tipologiyasının əsas anlayışlarından biri “dil tipi” anlayışıdır. Bu anlayışın dəqiq tərifini vermək olduqca çətinidir. Bu vaxta qədər dil tipi anlayışı elmdə aydınlaşdırılmamış, bu və ya digər dil tipinin meyarı müəyyənləşdirilməmişdir.

Elmdə və məişətdə “tip” sözü çox işləkdir. Bəs “dil tipi” nə deməkdir?

Rus dili sözləri kök, əsas, sözdüzəldici morfem və sözdəyişdirici morfem hissələrindən ibarət olur. Çox zaman kök ayrılıqda bir söz kimi mövcud olmur. Türk dilərində isə kök müstəqil olub, əsas ilə eyniyyət təşkil edir: *əl, baş, çiçək, dünən* və s. Odur ki, bu dillərdə kök elə söz hesab olunur.

Rus dilində yalnız sözdəyişdirici morfem qoşulmaqla müstəqil leksik vahid formalaşa bilər. Türk dillərində hər bir sözdəyişdirici şəkilçi yeni bir qrammatik məna bildirir.

Bir sıra başqa sistemli dillərdən fərqli olaraq türk dillərində ön şəkilçi yoxdur. Burada həm leksik, həm də qrammatik dəyişmələr son şəkilçiləri sözə qoşmaqda düzəlidir. Eyni məqsədlə rus və ingilis dillərində həm ön, həm də son şəkilçilərdən istifadə olunur.

Cümlənin strukturunda söz sırası baxımından ingilis və türk dillərində ümumi cəhət belədir ki, bu dillərdə sabit söz sırası vardır. Lakin bu sabit söz sırası türk dillərində mübtəda-tamamlıq-xəbər şəklində (“*Bağban gül əkir*”) ingilis dilində isə mübtəda-xəbər-tamamlıq şəklində (*The gardener plant femers*) təzahür edir.

Rus dilində isə söz sırası nisbətən sərbəst səciyyəlidir. Lakin burada da əsas variant (mübtəda-xəbər-tamamlıq) və digər üslubi variantlar müəyyən edilə bilər: *Я читаю книгу – Книгу читаю – Книгу я читаю...*

Məşhur çex dilçisi B.Skaliçka tipologiya məsələlərindən bəhs edərkən göstərmişdir ki, dil hadisələri arasında aşağıdakı əlaqələr vardır:

1) Bir dildə A varsa, deməli, V də vardır. Başqa sözlə, dildə A hadisəsi – məsələn, cinslər üzrə uzlaşma hadisəsi varsa (rus, alman, fransız, İsveç dilləri kimi), o dildə V hadisəsi də – qrammatik cins hadisəsi də vardır. Cinslər üzrə uzlaşma, yəni A hadisəsi olmayan dillərdə (ingilis, türk, yapon, İndoneziya dilləri) qrammatik cins də – V hadisəsi də yoxdur.

2) Dildə A hadisəsi varsa, deməli, ehtimal ki, V hadisəsi də vardır. Bu əlaqə növünün iki ifadə üsulu vardır:

a) İzomorfizm əlaqə növü. Bu o deməkdir ki, A problemi müəyyən şəkildə həll olunursa, V problemi də o şəkildə həll olunur. Məsələn, əgər dildə bir neçə hallanma sinfi varsa, (qədim rus dili, qədim inkilis dili), o dildə həm də bir neçə təsriflənmə sinfi vardır.

b) Kompensasiya əlaqə növü. Bu o deməkdir ki, bir qrammatik hadisənin ifadəsi üçün dildə iki vasitə varsa, deməli, bu vasitələrin yalnız birinə malik olan, yalnız birindən istifadə edən dil ola bilər. Məsələn, dildə söz sırası qrammatik dəyərliliyə malikdirsə (ingilis dili, türk dilləri, monqol dili), o dildə təyinlə təyinlənən arasında uzlaşmaya ehtiyac yoxdur və doğrudan da, uzlaşma o dildə əks etdirilmir.

1) Dildə A varsa, V də ola bilər. Bu əlaqə növü tam təsadüfi səciyyəli olsa da, o dilin tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdir-məkdə nəzərə alın bilər.

Müasir dilçilik elmi öyrədir ki, sistemin daxilindəki ayrı-ayrı ünsürlər (fonem, morfem, söz və s.) bir-biri ilə müəyyən əlaqələrdə, həmin dilin daxilində əlaqələrdə olur. Elə ona görə də çox yaxşı təkmilləşmiş sistem olan dildə hər hansı bir hadisə başqa hadisədən asılı olub, onu şərtləndirir. Digər tərəfdən sistemin hər bir ünsürü həmin sistemin bütün digər ünsürlərlə çox müxtəlif tellərlə qarşılıqlı şəkildə əlaqədardır.

“Ümumi dilçilik” əsərində deyilir: “Dil tipi dilin quruluşu deməkdir”¹. halbuki qohum və qohum olmayan dillərin tədqiqindən məlum olduğu üzrə, hər bir dilin quruluşunda müxtəlif dil tipləri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər birlikdə mövcud olur.

Məsələn, bütün digər Hind-Avropa dilləri kimi ingilis dili də flektiv tipli dildir. Bu dildə aqqlütinativ dil tipinə məxsus əlamətlər də az deyildir. Belə ki, ingilis dilində qrammatik cins kateqoriyası yoxdur və bununla əlaqədar isimlə sifətin uzlaşması yoxdur, bu cəhətdən türk dillərindən fərqlənir: the new town – the new towns – təzə şəhər – təzə şəhərlər. Halbuki rus dilində uzlaşmanın tələbi ilə hər iki komponentdə dəyişmə baş verir: новый город – новые города.

İngilis dilində də türk dillərində olduğu kimi bəzi sözdəyişdirici şəkilçilərin yalnız bir qrammatik mənası vardır. Məsələn, cəmlilik anlayışını ifadə edən -es, -en morfemləri başqa məna bildirmək üçün işlənmir. Deməli, bu dildə də bəzi morfemlər tək-mənalıdır.

Digər tərəfdən, cümlədə söz sırası baxımından ingilis dili kök sözlü dillərə (Çin dilinə) yaxınlaşır. Hər iki dil tipində S (mübtəda) + P (xəbər) + O (tamamlıq) quruluşu səciyyəvidir.

Əsasən, sintetik quruluşlu hesab edilən rus dilində analitik quruluş əlamətləri də vardır. Məsələn, rus dilində gələcək zaman forması, sifətin dərəcələri analitik tərzdə meydana çıxır.

Bütün bunlardan məlum olur ki, əslində “saf”, təmiz dil tipi yoxdur. Hər bir dilin quruluşunda başqa müxtəlif dil tiplərinin əlamətləri özünü göstərir. Tipologiya dillərdə üstünlük təşkil edən əlamətlər əsasında qurulur, bu üstün əlamətlərə əsaslanır.

¹ Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972, сәh. 517.

Deməli, dil tipi nədir? – sualına belə cavab vermək olar: Dil tipi o dilin bir-biri ilə müəyyən əlaqələrdə olan əsas əlamətlərinin məcmuyudur. həm də dildə müəyyən bir əlamətin olub-olmaması başqa əlamətlərin olub-olmamasını şərtləndirir.

Müxtəlif qohum və qohum olmayan dilləri müqayisə etdikdə onların bir sıra ümumi müştərək xüsusiyyətlərə malik olduğu aydınlaşır. Məsələn, türk dilləri üçün müştərək olan xüsusiyyətlər belədir:

a) sözdüzəldici şəkilçilərin hər biri bir qrammatik mənə bildirir; b) ahəng qanunu bu dillərin hamısına xasdır;

b) yalnız şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma vardır, cinsə görə uzlaşma yoxdur; q) təyin təyinləndəndən əvvəl gəlir; d) feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkibləri geniş yayılmışdır.

Bir sıra dillər üçün ümumi olan başlıca əlamətlərin belə sabit toplusu müvafiq dil tipini təşkil edir. Göstərilən əlamətlər türk dilləri tipi əlamətləridir.

Hələ XIX əsrdə dörd dil tipi müəyyənləşdirilmişdi: flektiv və ya insirafi dil tipinə Hİnd-Avropa və Sami; aqqlütinativ və ya iltisafı dillərə türk, monqol, tunqus-mancur, fin-uqor, yapon; amorf və ya köksözlü dillərə tai; polisintetik və ya inkorporlaşan dillərə isə Çukot-Kamçatka və Amerika hindu dilləri daxil edilmişdi. Bu təsnifat müvafiq dillərdə sözün formal əlamət və xüsusiyyətləri, sözə sözdüzəldici və sözdəyişdirici morfemlərin birləşmə xüsusiyyətləri baxımından aparılmışdır.

Müasir tipologiya elmində isə nəinki forma tipləri nəzərə alınır, həm də sözlər arasındakı əlaqə tipləri nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə habelə dilin müxtəlif səviyyələri üzrə tipoloji əlamətlər müəyyən edilir. Bütün bu fərqli cəhətləri nəzərdə tutduğu üçündür ki, V.Skaliçka dünyada beş dil tipi olduğunu göstərir: flektiv, introflektiv, aqqlütinativ, köksözlü və polisintetik dil tipi hər bir konkret dildə bu göstərilən müxtəlif dil tipləri eyni zamanda özünü göstərir. Bu isə o deməkdir ki, əslində dil tipi anlayışı mücərrəd anlayışdır və hər bir konkret dildə və ya dillər qrupunda təzahür edir. Digər tərəfdən, təbii dillər üzərində aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, real şəkildə mövcud olan dil-

lərdən heç biri öz əlamətlərinə görə göstərilən beş dil tipinə tam uyğun, müvafiq gəlmir. Elə buna görədir ki, alimlər ideal dil tipi, süni etalon dil yaratmaq qərarına gəlmişlər.

V. Skaliçka bu və ya digər dil tipini təşkil edən əlamətləri müəyyənləşdirməyə cəhd göstərmişdir. Lakin o yalnız qrammatik əlamətləri müəyyənləşdirmişdir. Belə ümumi əlamətlərdən biri aqqlütinativ, flektiv və köksözlü dillərdə sözlərin cümlədə sabit tərzdə sıralanması hesab olunur. Lakin sözlərin sırası baxımından bu dilləri birləşdirmək düzgün deyildir. Ona görə ki, aqqlütinativ türk dillərində söz sırası mübtəda-tamamlıq-xəbər şəklindədirsə, flektiv dillərdə (habelə köksözlü dillərdə) bu sıra mübtəda-xəbər-tamamlıq şəklindədir: *Mən kitab aldım – я купил книгу. Yeh gekaifen ein Bush, Lam boudhta book.*

V. Skaliçka göstərir ki, aqqlütinativ dillərdə feili sifət, feili bağlama, məsdər və feili isimlər bütün başqa dillərdən fərqli olaraq çox geniş yayılmışdır.

Flektiv dillərdə nitq hissələri hər hansı dil tipinə nisbətən daha qəti və aydın şəkildə fərqləndirilir. Çünki hər bir nitq hissəsinə məxsus olan morfoloji əlamətlər vardır. Lakin flektiv dillərdən olan ingilis dili müasir dövrdə konversiya hadisəsini təsiri nəticəsində aqqlütinativ və ya köksözlü dil tiplərinə xas xüsusiyyətlər kəsb etməkdədir. Halbuki bu sonuncu dil tiplərində nitq hissələri bir-birindən o qədər də kəskin və aydın tərzdə fərqlənir.

B.A.Serebrennikov aqqlütinativ dil tipinin geniş səciyyəsinə müəyyənləşdirmişdir. Bu dil tipinin sabitliyini müəllif iki səbəblə əlaqələndirir: 1) aqqlütinativ dillərdə isimlər siniflər üzrə qruplara bölünür. Qədim Hind-Avropa dillərində isə belə bölgü olmuşdu və bunun nəticəsində də həmin dillər sintetik quruluşdan analitik quruluşa keçmişdir; 2) bu dillərdə söz sırası sabit olur: təyin + təyinlənən şəklində olur. Özü də təyin sifət, isim, feili sifət, atributiv söz birləşməsi və tərkiblərlə ifadə oluna bilər.

B.A.Serebrennikovun fikrincə, aqqlütinativ dillərdə yanaşma əlaqəsi inkişaf edib geniş yayıldığı üçün sifətlər hallanmır.

Beləliklə, hər bir dil özünəməxsus xüsusiyyətləri olan struktura malik olur. Dilin strukturu onun daxili quruluşudur. Struktur

müxtəlif səviyyələrdə olan vahidlərin – fonem, morfem, söz və s.-nin əlatə və münasibətlərindən ibarət mürəkkəb bir sistemdir.

Dil vahidləri bir sıra cəhətlərə görə bir-birindən fərqlənsə də, eyni zamanda bir sıra ümumi əlamətlərə və xüsusiyyətlərə də malikdir. Məsələn, sözdəyişmə morfemləri söz çərçivəsində şəkilçi keyfiyyətində çıxış edir. Fonemlərin müstəqil mənası yoxdur, onlar birtərəfli dil vahidləri olub morfemlərin, sözlərin yaranmasına xidmət edir və habelə fərqləndirici və ya distinktiv əlamətə malik olur. Bütün bunlar yarım sistemlər (fonemlər yarım sistemi, morfemlər yarım sistemi və s.) yaradır.

Bu yarım sistemlər dil strukturunda bir-birindən ayrılıqda deyil, müxtəlif əlaqə və münasibətlər əsasında bir-birinə bağlanmış şəkildə mövcud olur. Fonemlərin sayından və tiplərindən asılı olaraq dildə sözlərin strukturu, onların uzunluğu fərqləndirilir. Sözlərdən söz birləşmələri və cümlələr qurmaq üçün istifadə olunur. Deməli, dil strukturunda heç də bütün yarım sistemlər eyni mövqe tutmur. Bəzi yarım sistemlər başqaları üçün əsas təşkil edir. Beləliklə, dilin strukturunun yaruslar üzrə quruluşu meydana çıxır. Hər bir yarus özlüyündə dil mərhələsi təşkil edir. Dil yaruslarına aşağıdakılar daxildir: fonoloji yarus, morfem yarusu, morfoloji yarus, sintaktik yarus və söz yarusu.

Bu, nisbətən iri yaruslardan başqa tipologiya həm də ayrı-ayrı mikrosistemləri tədqiq etməklə məşğul olur. Hər bir mikrosistem müvafiq dil yarusuna daxil olur. Məsələn, zaman mikrosistemi, sözdüzəltmə mikrosistemi və s.

Tipologiya elmində müxtəlif həcmli sistemlərin bənzərliyini və ya oxşarlığını müəyyənləşdirməyin mühüm əhəmiyyəti vardır. Dil strukturunun ayrı-ayrı sahələrinin oxşarlığı və ya paralelizminə izomorfizm deyilir.

Dilçiliyə “izomorfizm” terminini polyak dilçisi Y.Kuriloviç riyaziyyatdan gətirmişdir¹. Riyaziyyatda bu termin eyniyyət mənasında, iki ədədlər sisteminin daxili quruluşunun bənzərliyi mənasında işlədilir.

¹ *Bax:* E.Курилович. Очерки по лингвистике. М., 1962.

Ə.Ə.Makayevin fikrincə, izomorfizm müxtəlif səviyyəli dil vahidlərinin strukturca eyniliyidir və bu eyniliyə görədir ki, müxtəlif səviyyəli dil vahidləri arasında əlaqələr də eyni olur¹. Müəllifə görə, izomorfizmin belə anlayışı dilin struktur xüsusiyyətlərini əks etdirir və dilin müxtəlif səviyyələri ilə əlaqədardır. Onun fikrincə, dilin səviyyələrini təsvir edəndə və bu səviyyələrin eyni tipli olduğunu müəyyənləşdirəndə distributiv və transformasion təhlil ən əlverişli təhlildir.

Tipoloji təsvirin başlıca məqsədlərindən biri də müxtəlif dillərin izomorfizmini müəyyənləşdirməkdir. Deməli, dilin nəinki mikrosistemində, həm də yarım sistemində və bir sıra dillərin bütün sistemində oxşarlıq və ya eynilik üzə çıxarılmalıdır.

İzomorfizmin əksinə olan allomorfizm isə müəyyən dil səviyyəsini təşkil edən vahidlərin müxtəlif tipli vahidlər olduğunu müəyyənləşdirməyə deyilir.

Dillərin müqayisəsindən məlum olur ki, bu dillərdə ümumi çəhətlər vardır. Məsələn, bütün dillərdə sait və samitlər vardır. Lakin bəzi dillərdə sait fonem az, samit fonem çox olur. Məsələn, rus dilində 6 sait, 34 samit fonem vardır. İngilis dilində 21 sait, 25 samit fonem olduğu göstərilir. Az da olsa, çox da olsa, bütün dillərdə sait və samitlər mövcuddur. Deməli, dilin strukturunda saitlər sistemi ilə samitlər sistemi olması ümumi, universal səciyyə daşıyır.

Tək-tək istisnalar nəzərə alınmasa, demək olar ki, bütün dillərdə feilin indiki zaman forması vardır. İngilis dilində isə indiki zamanın dörd forması özünü göstərir. Buna baxmayaraq, indiki zaman formasının bütün dillərə xas, universal səciyyəli olduğunu söyləmək mümkündür.

Habelə elə bir dil yoxdur ki, o dildə söz və ya cümlə olmasın. Bütün dillərdə və ya dillərin çoxunda özünü göstərən ümumi struktur qanunauyğunluqlara **universali** deyilir.

¹ З.А.Макаев. К вопросу об изоморфизме. «Вопросы языкознания», 1961, № 5, сәh. 51.

Bu tərif, əsasən, dili sinxron planda səciyyələndirən universalilərə aiddir. Odur ki, bu universalı növünü təsviri və ya mütləq universalı adlandırmaq olar. Bir qanunauyğunluq kimi mütləq universalilər bütün dillərə xasdır və elə buna görə də digər müxtəlif semiotik sistemlərdən fərqli olaraq yalnız dil sistemlərinə xasdır. Odur ki, linqvistik və ekstralingvistik universalilərdən (məsələn, dil işarələri sistemindən fərqli olan digər işarələr sisteminə xas universalilərdən) bəhs etmək olur.

Burası var ki, mütləq universalilər ayrı-ayrı dillərin və ya dil qruplarının səciyyəvi əlamətlərini üzə çıxara bilmək imkanına malik deyildir. Odur ki, tipologiya üçün heç də bütün dillərdə deyil, bəlkə dillərin çoxunda özünü göstərən linqvistik səciyyəvi hadisə və faktlar daha əhəmiyyətli hesab olunur. Məsələn, Hind-Avropa dillərində hallanma sistemi vardır. Lakin bu dil ailəsinə mənsub olan bəzi dillərdə isimlər hallanmır. Məsələn, bolqar, fransız, ispan, ingilis dilləri.

Hal sisteminə malik olub-olmaması əsasında Hind-Avropa dillərinin qruplaşdırılması dillərin təsnifində mühüm tipoloji əlamətdir. Belə ki, hallanma sisteminin bu dillərin çoxunda özünü göstərməsi dil universalisi hesab edilə bilər. Digər tərəfdən, hal sisteminin bir sıra dillərdə olmaması da dil universalisi kimi qiymətləndirilə bilər. Beləliklə, “hal sisteminə malik olan dillər” və “hal sisteminə malik olmayan dillər” qarşılaşdırması (oppozisiyası) əsasında təsnifat aparıla bilər.

Təsviri və ya statik səciyyəvi universalilər dillərin tipologiyasını sinxron baxımdan müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı diaxronik universalı da vardır ki, o, dildə dəyişmə və inkişaf prosesini səciyyələndirir.

Ən müxtəlif dillərdə eyni şəkildə inkişaf prosesi getdiyinə aid nümunələr çoxdur. Qədim Hind-Avropa dillərinin çoxunda mövcud olmuş cütlük kəmiyyəti sonralar aradan çıxmışdır.

Dil universalisi dil ünsürlərinin sistem daxili əlaqələrinin eynitipli, izomorf ifadə üsuludur.

Dil hadisələrinin universalılığı haqqında hələ orta əsrlərdə bəhs açmağa başlamışlar. O zaman bütün məlum olan dillər

haqqında ümumi, vahid, universal qrammatika yazmaq istəmişlər. Buna görə də bütün dillər üçün müştərək olan ümumi məntiqi qanunları müəyyənləşdirməyə çalışdılar. Bu iş prosesində məntiqi kateqoriyalarla dilçilik kateqoriyalarını eyniləşdirirdilər ki, bu, əlbəttə, düzgün deyildir. Bu səhv baxışın nəticəsidir ki, o zaman dilin inkişafına dilin korlanması kimi qiymət verilir, çünki hər hansı inkişaf dəyişmə yolu ilə baş verir, hər bir dəyişmə isə ideal standart dildən (Qərbdə belə dil klassik latın dili hesab olunurdu) uzaqlaşma deməkdir. Ona görə də dili bu korlanmaqdan (dəyişməkdən) xilas etmək məqsədilə normativ lüğətlər tərtib etmək meyl, bu lüğətlərdə düzgün sözləşmə qaydalarını təsbit etmə meyl qüvvətlənmişdi.

C.Qrinberq dünya dillərində 45 qrammatik universali müəyyənləşdirmişdir. Bunlardan bəzilərinə diqqət yetirək C.Qrinberq göstərir ki, “önlüklü (ön qoşmalı) dillərdə genitiv, demək olar ki, həmişə idarə edən isimdən sonra gəlir, qoşmalı (son qoşmalı) dillərdə isə genitiv idarə edən isimdən əvvəl gəlir”.

Bu universali slavyan dilləri materialında çox aydın təsdiq olunur. Bu dillər önlüyə malik dillərdir və deməli, yiyəlik halda olan isim onu idarə edən isimdən sonra gəlməlidir. Doğrudan da belədir: *книга студента*. Önlüyə malik olmayan dillərdə (türk dilləri, fin-üqor və s. dillərdə) isə yiyəlik halda işlənən isim onu idarə edən isimdən əvvəl gəlir: *tələbənin kitabı*.

Digər bir universali belədir: dil yalnız son şəkilçilərə malik dildirsə, deməli, o dildə yalnız qoşmalar var (önlük yoxdur), habelə dil yalnız ön şəkilçilərə malikdirsə, deməli, o dildə önlüklər vardır. Birinci qrupa türk, monqol, yapon dilləri, ikinci qrupa Hind-Avropa dilləri daxildir.

Fonologiya, fonetika, morfonologiya və qrammatika sahəsində universalilər B.A.Uspenski tərəfindən geniş miqyasda araşdırılıb üzə çıxarılmışdır¹.

Universalilər nəzəriyyəsinin bir sıra qüsurları da vardır: dil tiplərini müəyyənləşdirərkən gətirilən faktlar kifayət dərəcədə

¹ *Важ:* Б.А.Успенский. Структурная типология языков. М., 1955.

əsaslandırılmır, bu və ya digər universalinin səbəbləri tam aydınlaşdırılmır, bir sıra hökmlər aprior səciyyəyə daşıyır və s.

Bir sıra dillər üçün ümumi, müştərək və ya bənzər xassələr izomorfizm, fərqli xassələr isə allomorfizm adlanır. Deməli izomorfizm və ya allomorfizmi müəyyənləşdirmək üçün bu dilləri bir-biri ilə müqayisə etmək və ya, adətən deyildiyi kimi, qarşılaşdırmaq lazımdır.

Bu qarşılaşdırmada dillərin biri ölçü vahidi kimi götürülür, digər dil(lər) isə bu ölçü vahidi dil ilə müqayisə edilir. Məsələn, əcnəbi dili ana dili ilə qarşılaşdırarkən əcnəbi dilə məhz ana dili baxımından yanaşılır, deməli, ana dili ölçü vahidi və ya etalon hesab olunur.

Ana dilinin strukturu müxtəlif ola bilər. Odur ki, ana dilini, məsələn, rus dili ilə qarşılaşdırmanın nəticələri bir cür, digər strukturlu, məsələn, fransız dili ilə qarşılaşdırmanın nəticələri başqa cür olacaqdır.

Deməli, şərti olaraq etalon kimi alınan ana dili ilə qarşılaşdırma mütləq mənada əhəmiyyətli deyil, yalnız çox nisbi nəticələr verə bilər. Bu nəticələr isə hər hansı müşahidə yürütmək üçün o qədər də elmi əsasa malik olmur.

Dilçiliyin xüsusi bir bölməsi olan dillərin tipologiyası qeyri-məhdud miqdarda dillərlə məşğul olur. Bu dillər mənşəcə oxşar ola bilər (hind-Avropa dilləri kimi), müəyyən areallar ilə məhdudlaşa bilər (Balkan dilləri) və s.

Deməli, yalnız etalon tapıldıqdan sonra, yəni elmə məlum olan bütün dillər üçün yararlı olan ölçü vahidi müəyyənləşdirildəndən sonra hər hansı dilin elmi təsviri, onun tipologiyasının müəyyən edilməsi mümkün ola bilər.

B.A.Uspenski iki etalon dili fərqləndirməyi təklif edir: minimal etalon bütün dillər üçün invariant modeldir, maksimal etalon isə bütün dillərin xüsusiyyətlərinin məcmuyudur. Başqa sözlə, minimal dil etalonu bütün dillərdə tədqiq ediləcək səviyyənin (aspektin) tipoloji əlamətlərini birləşdirir. Maksimal dil etalonu isə bu tədqiq edilən dillərin bütün əlamətlərini birləşdirir.

Mövcud təbii dillərdən hansılar etalon dil kimi götürülə bilər? B.A.Uspenski belə hesab edir ki, amorf dillər belə etalon dil kimi alınə bilər. Çünki onun fikrincə, amorf dillər sadə struktura malikdir. Bütün dillər üçün ümumi olan invariant münasibətlər bu amorf dillərdə daha aydın və daha ardıcıl surətdə təzahür edir.

Lakin bu fikrə etiraz edənlər də vardır. Onların fikrincə, etalon dil səciyyəsinə fərqlənə bilmək üçün amorf dillər yaramır, ona görə ki, bu dillər də öz strukturuna görə çox mürəkkəbdir. Etalon dil isə daha sadə strukturlu olmalıdır. Bütün bunlara görədir ki, hazırda etalon dil kimi işlədilə bilən aprior dil sistemi düzəltməklə məşğul olurlar.

DİLLƏRİN TİPOLOJİ TƏSNİFATI HAQQINDA

XVI-XVIII əsrlərdə dənizçiliyin və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar Avropa ali ilərinə məlum oldu ki, dünyada çox müxtəlif struktura malik dillər vardır. XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində avropalılar qədim Hindistanda mövcud olmuş sanskrit dili haqqında məlumat əldə edirlər. Sanskrit qədim hindlilərin müqəddəs kitablarının adı idi, çox zəngin flektiv quruluşa malik olan bu dilin mürəkkəb fonoloji sistemi vardı.

Qədim hindlilərin mədəniyyətini və dilini öyrənən alman alimi **Fridrix Şlegel** (1772-1829) 1808-ci ildə “Hindlilərin dili və müdrikliyi haqqında” əsərini çap etdirir. Dillərin strukturca fərqlərinə ilk dəfə diqqət yetirən Şlegel bütün dilləri bu struktur baxımından iki yerə bölmüşdür: 1) Şəkilçili dillər. Bu dillərə türk, Polineziya və Çin dillərini daxil etmişdir. Onun fikrincə, bu dillərdə sözlər arasında əlaqə sırf mexaniki yolla ifadə olunur. 2) Flektiv dillərə sami, gürcü, fransız dilləri daxil edilir.

Onun qardaşı **Avqust Şlegel** (1767-1845) bu təsnif sxemini dəyişdirmiş, üç qrup dillər olduğu fikrini irəli sürmüşdür: qrammatik strukturu olmayan dillər, şəkilçili dillər, flektiv dillər. Öz tədqiqatında flektiv dillərin strukturundan çıxış edən A.Şlegel belə nəticəyə gəlir ki, Çin dilini və Hind-Çin dillərini xüsusi

qrupa ayırmaq zəruridir. Çünki bu dillərdə fleksiya yoxdur və qrammatik münasibətlər söz sırası vasitəsilə ifadə olunur.

A.Şlegel dilləri daha qədim (sintetik dillər) və daha sonrakı (analitik dillər) adı ilə iki yerə bölmüşdür.

Lakin dillərin tipologiyası elminin həqiqi banisi alman alimi Vilhelm Humboldt dilçiliyin bu bölməsinin əsas elmi müddəalarını irəli sürmüşdür. O, çoxlu, ən müxtəlif strukturları olan dilləri bilirdi, həm də geniş linqvistik biliyə malik idi. Elə buna görə də dillərin quruluşca bölgüsünü əsaslandırma bilmiş, ilk dəfə tipoloji təsnifatı irəli atmışdır.

O öz təsnifatında bu və ya digər sözün müəyyən morfemi özünə birləşdirmə qabiliyyətini əsas götürmüşdür.

Əsasən A.Şlegelin tipoloji təsnifatı ilə razılaşan V.Humboldt bütün məlum dilləri dörd qrupa ayırmışdır: təcrid edilmiş dillər (Çin dili kimi sözdəyişdirici şəkilsiz olmayan dillər), iltisqa dillər (türk dilləri kimi yalnız təkmənalı şəkilsiz morfemləri olan dillər) və flektiv dillər (sözlərə çoxmənalı morfemlər əlavə olunan dillər: Hind-Avropa və ya sami dilləri). O daha bir xüsusi dil qrupu kimi Amerika hindularının dilini ayırmış və onlara inkorporlaşan dillər adı vermişdir. Burada sözlər xüsusi söz-cümlələrdə birləşmə qabiliyyətinə malik olur.

Dil ilə xalqın psixologiyasını qarışdıran, bunları eyniləşdirən V. Humboldt səhvən belə güman edirdi ki, dillərin müxtəlif tiplərin xalqların mədəni inkişafının müxtəlif mərhələlərini əks etdirir. Onun zənnincə, flektiv dillərdə xarici və daxili fleksiya sayəsində sözlərin vəhdəti çox “ciddi, düzgün” formaya malik olur. Odur ki, bu dilləri dil yaradıcılığının zirvəsi hesab edirdi. Guya digər dil tipləri inkişafın nisbətən aşağı mərhələsində durur.

Sonralar dilçilikdə bioloji cərəyanın nümayəndəsi Avqust Şleyxer V.Humboldtun təsnifatını daha da dəqiqləşdirmiş, ona əlavələr etmişdir. Dil tipləri Haqqında təlimi o, “morfologiya” adlandırmış, dillərin quruluşundakı fərqlər əsasında aparılan təsnifata isə “morfoloji təsnifat” adı vermişdir. Öz bioloji nəzəriyyəsinə görə Şleyxer güman edirdi ki, dillərdə də inkişaf sadədən mürəkkəbə doğru getmiş, sadə formalı dillər inkişaf edərək mü-

rəkkəb formalı dillərə keçmişdir. Onun fikrincə, Şlekel qardaşlarının irəli sürdüyü dillərin üç tipi anlayışı (Şleyxer polisintetik dillərn ayrıca dil tipi kimi fərqləndirib ayırmırdı) ümumiyyətlə, dilin in-kişafının üç mərhələsini təşkil ednr. Çanlı aləmdə mine-rallar (cəmadat), bitkilər (nəbatat), canlılar (heyvanat) bölgüsünə dillərin amorf, iltisəqi, insirafi tipləri uyğun gəlir. A.Şleyxer dil-çilikdə sözün struktur komponentlərini simvollarla əks etdirən ilk alim olmuşdur. Belə ki, A hərfi ilə sırf kök morfemi, bu A-dan sonra gələn a hərfi ilə (yəni A a tərzində) son şəkilçini, A-dan əvvəl gələn a hərfi (yəni a A tərzində) ön şəkilçini (pre-fiksi), A¹ hərfi ilə köməkçi sözü əks etdirirdi.

Beləliklə, təcrid olunmuş (amorf) dillərin, yəni sırf kökdən ibarət dillərin strukturunu A işarəsi ilə göstərirdi. Bura Çin, Bir-ma dillərini aid edirdi. A a formulu ilə iltisəqi türk dilləri əks et-dirilirdi. Hind-Avropa dillərinin analitik tipi belə qeyd olunurdu:

$$Aa + A^1$$

Məlum olur ki, öz inkişafının ilk dövrlərində tipoloji dilçi-lik müvafiq dillərdəki sözlərin morfoloji əlamətlərindən çıxış edir və bunlara əsaslanırdı.

XIX əsrin birinci yarısında bu vəziyyətlə yanaşı, həm də müxtəlif strukturlu dil tipləri, ümumiyyətlə, dilin vahid inkişaf prosesinin ayrı-ayrı mərhələləri şəklində təsəvvür olunurdu. Belə ki, həm V.Humboldt, həm də A.Şleyxer belə güman edirdilər ki, təcrid olunmuş dillər arxaik dillərdir, iltisəqi dillər keçid mərhələsində olan dillərdir, flektiv dillər ən çox inkişaf etmiş dil-lərdir. Ona görə də XIX əsrin birinci yarısında yaranan tipologi-ya aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi: 1. Bu tipologiya daha çox qiymətləndirici səciyyəli idi, çünki bəzi dillərin daha bəsit səciyyəli olduğunu irəli sürürdü.

1. O dövr dilçiləri güman edirdilər ki, bir tipə malik dillər (məsələn, aqqlütinativ tipə malik türk dilləri) öz inkişafı prosesin-də öz tipini dəyişir, başqa tipə (flektiv dil tipinə) çevrilir. Başqa sözlə, o dövrün tipoloji dilçiliyi dilləri təsnif edərkən dillərin qu-ruluşunda tipoloji inkişaf ola bilməsini qəbul etmir, mütləq başqa tipə keçid olacağını deyirdilər. Onlar flektiv dillərə nisbətən təcrid

edilmiş dillərin az təkmlil olduğunu göstərirdilər. Deməli, bu dilçilikdə qiymətləndiricilik əsas məsələ idi. Bəzi dillər az təkmliləşmiş, bəzi dillər çox təkmliləşmiş hesab olunurdu.

Tipologiyanın sonrakı inkişafında V.Humboldtun tələbəsi və ardıcılı Q.Şteyental mühüm rol oynamışdır. Q.Şteyental ayrı-ayrı sözlərə deyil, sözlər arasında sintaktik əlaqələrə diqqət yetirir, bu əlaqələri öyrənir, yəni morfoloji hadisələri yox, sintaktik hadisələri əsas götürür və beləliklə, tipoloji tədqiqatlar sahəsini genişləndirir, yeni bir tipoloji təsnifat prinsipi irəli sürürdü.

Q.Şteyentalın tədqiqat prinsipini davam etdirən alman dilçisi F.Misteli sonralar tipoloji təsnifatda daha iki yeni meyar irəli sürmüşdür: sözlərin cümlədəki yerinə görə və sözün daxili strukturuna görə verilən bu təsnifatlar ümumən tipoloji təsnifatlar sisteminin çoxalmasına səbəb olmuşdur.

Sözlərin cümlədəki yerinə görə aparılan təsnifat sintaktik səciyyəli olub, çox mühüm əlamətə əsaslanır. Məsələn, analitik dillərdə (ingilis, İsveç, Norveç və s.) xəbərin yeri sabit olub, adətən, mübtədadan sonra gəlir. Bu cəhət isə həmin dillərdə analitizmin inkişafı ilə bağlıdır. Türk dillərində isə xəbər cümlənin sonunda gəlir.

Təsnifat tipologiyası üzrə ən son əsəri alman dilçisi F.N.Fink yazmış və burada da dillər müəyyən tiplərə daxil edilmişdir. O da digər tipoloji tədqiqat nümayəndələri kimi, əsas tipoloji vahid kimi sözü alır. Məlumdur ki, müxtəlif tipli dillərdə söz müxtəlif struktura malik olur. Ona görə də dillərin təsnifat meyarı kimi bu iki cəhət götürülür: a) strukturun tam və ya qismən əhata olunması; b) cümlədə sözlərin uzlaşma qaydası və tipi.

F.N.Fink öz tədqiqatları nəticəsində dünyada səkkiz dil tipi olduğunu müəyyənləşdirmiş, hər tipə konkret dilləri misal göstərmişdir: 1) tabeədiciləşmə və ya subordinativ dillər (türk dili); 2) inkorporlaşmış dillər (Qrenland dili; bu dillərdə sözün quruluşu bütöv tərzdə olur); 3) tənzimləyiciləşmə dillər (Bantu dilləri ailəsinə məxsus subdillər; bu dillərdə köməkçi sözlərlə affiksələr arasında çox zəif əlaqə olur); 4) kökləri təcrid edilmiş dillər (Çin dili); 5) əsasları təcrid edilmiş dillər (Samoa dili); 6) kökü fleksiya

dillər (ərəb dili); 7) əsas flexsiyalı dillər (yunan dili); 8) qruplar üzrə flexsiyalı dillər (gürcü dili).

Tiplər daxiliidə dillər uzlaşma əlaqəsi əsasında bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Məsələn, türk dilində isimlər və feillər arasında uzlaşma əlaqəsi olduğuna görə bu dillər bantu dillərinə qarşı qoyulur. Bantu dilində prefikslər – ön şəkilçilər geniş yayılmışdır və burada zərflərdən başqa bütün nitq hissələri uzlaşmada iştirak edir.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində aparılan tipoloji tədqiqatlar ümumi tipologiya elmi tarixində bir mərhələ təşkil edir. Bu zaman həmin elmin əsas məqsədi dillərin tipoloji təsnifatını yaratmaq olmuşdur. Həm də tədqiqatçılar bu zaman fikirlərini və nəzəri mülahizələrini yürüdərkən sözün morfoloji xarakteristikasından çıxış etmişlər ki, bu meyar nə qədər sanballı olsa da, hər halda tam ixtiyari seçilmiş meyardır. Dillərin təsnifi üçün daha heç bir meyar irəli sürülməmişdir. Odur ki, bu dövr dillərinin təsnifi bəzən heç tipoloji təsnifat deyil, morfoloji təsnifat adlanır.

Tədricən dilçiliyin inkişafı sayəsində məlum olurdu ki, dil mürəkkəb, çoxmərhələli strukturdur. Bu cəhət isə alimləri məcbur edir ki, tipologiya problemlərinə olan baxışlarını dəyişsinslər, habelə dillərin tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün irəli sürülən meyarlar haqqında görüşlərində dəyişiklik yaratsınlar.

İndi dillərin tipoloji tədqiqatında və təsnifatında çarpazlaşmış əlamətlər sisteminə əsaslanmaq meyl qüvvətlənir. Bunun nəticəsində tipologiya elmində bir sıra cərəyanlar meydana çıxır.

Bu cərəyanlardan biri çoxcəhətli və ya pilləvari tipologiyadır. Bu tipologiyanın ən görkəmli nümayəndəsi Amerika dilçisi E.Sepir hesab olunur. O, dillərin yeni tipoloji təsnifatının müəllifidir. E.Sepir XIX əsrin birinci yarısında irəli sürülmüş olan dillərin morfoloji təsnifatını kəskin tənqid etmiş və göstərmişdir ki, bu təsnifat təkamül səciyyəsi daşıyır, çünki dillərin strukturunun daha bəsitdən (təcrid edilmiş dillər) daha mürəkkəb (fektiv dillər) tipə doğru təkamülünü nəzərdə tutur. Digər tərəfdən, Sepirin fikrincə, dillərin üç tipə bölünməsi sırf xarici cəhətə əsaslanır, çünki sözlərin yalnız texniki quruluşuna diqqət yetirir.

E.Sepirin görüşləri zəngin dil materiadlarına əsaslanır. O göstərir ki, ayrı-ayrı, bəzən də ərazicə bir-birindən uzaq olan dillərdə “bənzər inkişaf istiqaməti” müşahidə edilir, yəni bu dillər eyni istiqamətdə inkişaf edir, tədricən tipoloji oxşar əlamətlər kəsb edir, müəyyən modellər və ya tiplər əmələ gətirir.

Tipoloji dilçiliklə məşğul olan alimlərdən E.Sepir birinci dilçidir ki, dil materialını müxtəlif ünsürlərin ixtiyarı toplusu kimi deyil, bir sistem kimi nəzərdən keçirir.

E.Sepir dillərin inkişaf prosesinin tipoloji səciyyə daşdığını, onların struktur tiplərini müəyyənloşdirməyin mümkün olduğunu qeyd edir və bununla əlaqədar üç meyar irəli sürür.

1. Morfemlərin birləşmə texnikası, başqa sözlə, kök və şəkilçi morfemlərin (sözdüzəldici və sözdəyişdirici morfemlər) bir-birinə qovuşma dərəcəsi. Bu meyara əsasən aşağıdakı dil tipləri fərqləndirilir: saf, təmiz şəkildə formal ünsürləri olmayan təcrid edilmiş dillər; şəkilçi morfemin qoşulması ilə kök morfemdə heç bir dəyişiklik olmayan iltisəqi (aqqütinativ) dillər; şəkilçi və kök morfemləri bir-biri ilə qovuşmuş olan və buna görə də praktik olaraq bir-birindən ayrılması mümkün olmayan fuzion dillər; kök morfemdə daxili dəyişmələr (sait və samitlərip dəyişməsi, vurğu və ya intonasiyada dəyişmələr və s.) baş verən simvolik dillər.

2. Sintez dərəcəsi, başqa sözlə, bir sözdə müxtəlif mənaların (həm leksik, həm də qrammatik mənaların) birləşmə dərəcəsi. Bu cəhətdən E.Sepir analitik, sintetik və polisintetik dilləri fərqləndirir. Analitik dillərdə bütöv sözün daxilində məfhumlar birləşməsi olmur. Çünki belə dillərdə ayrıca sözə yalnız kök morfem qoşulur, başqa morfemlər qoşulmur. İngilis və fransız dilləri bu dil tipinə daxildir. Sintetik tipli dillərdə sözlərə şəkilçi morfemlər qoşula bilər və buna görə də bu dillərdə şəkilçilər çoxmənalı olur. Polisintetik dillərdə isə bu sintetizm daha yüksək dərəcədə olur.

3. Morfemlərin birləşməsinə kömək edən qrammatik proseslərin xarakteri: təcrid edilmə, aqqütinasiya, fuziya və simvollaşma.

Bu göstərilən üç meyarı tətbiq etmə nəticəsində E.Sepir aşağıdakı dörd əsas dil tipini müəyyənləşdirmişdir:

1) Sadə sırf relyasion dillər. Bu dillərdə əlaqələr şəkilçilərin köməyi olmadan ifadə edilir: Çin dili kimi. 2) Mürəkkəb sırf relyasion dillər. Bu dillərdə əlaqələr şəkilçilərin köməyi ilə ifadə edilir və bununla yanaşı kök morfemlərin mənası şəkilçilərin və ya daxili dəyişmələrin təsiri ilə dəyişə bilər: türk və Polnieziya dilləri kimi. 3) Sadə qarışıq relyasion dillər. Burada sintaktik əlaqələr nəinki şəkilçilərin köməyi olmadan ifadə edilir, həm də aqqlütinasiya və fuziyanın köməyi ilə ifadə edilir: fransız dili kimi. 4) Mürəkkəb qarışıq relyasion dillər. Burada kök morfemlərin mənası şəkilçilərin və daxili dəyişmələrin köməyi ilə dəyişmiş olur. Latın; ingilis dilləri kimi.

Yuxarıda göstərilən üç tipoloji meyarı əsaslanan E.Sepir bu dörd dil tipi daxilində 21 tip müəyyən etmişdir.

Əsası E.Sepir tərəfindən qoyulmuş tipoloji cərəyanın sonrakı inkişafı Amerika tipoloqu Çozef Qrinberqin adı ilə bağlıdır. Onun məqsədi dillərin morfoloji tipologiyasını rəqəmlərlə əks etdirmək olmuşdur. O bu məqsədlə dilin tipologiyasını əks etdirən əsas göstəricilər kimi bəzən dil əlamətləri və ya kateqoriyaları seçib ayırır. Bu göstəricilər dildə sintez, aqqlütinasiya dərəcəsi, sözlərin birləşib mürəkkəbləşmə xarakteri, derivasiya və s.-dir.

Müasir tipologiyada digər bir cərəyan hələ XIX əsrdə meydana çıxan və əsasən, Praqa dilçiləri tərəfindən inkişaf etdirilən cərəyandır ki, buna xarakteroloji cərəyan da deyilir. Bu cərəyanın nümayəndələri qarşısında belə bir məqsəd durur: ayrıca bir dilin digər dillərlə qarşılaşdırılması ilə həmin dilin ən zəruri tipoloji əlamətlərini ətraflı təsvir etmək. Onlar bu əlamətlərin qarşılıqlı şəkildə əlaqədar olduğunu söyləyir və dil tipi anlayışını qarşılıqlı şəkildə əlaqədar hadisələr toplusu kimi başa düşürlər.

Xarakteroloji məktəbin nümayəndələrindən çex alimlərini göstərmək olar. Bunlardan V.Skaliçka, V.Matezius, E. Levi və b. qeyd oluna bilər. Dil sistemləri tipologiyası üzrə ilk əsərlərdən biri N.S.Trubetskoyun “Fonologiyanın əsasları” kitabı

hesab olunur¹. 1939-cu ildə almanca nəşr olunan bu əsər elmdə fonoloji tipologiya üzrə tədqiqatların başlanğıcı sayılır. Burada külli miqdarda müxtəlif dillərin fonoloji sistemlərinin tipoloji xarakteristikası şərh olunur.

N.S.Trubetskoy habelə dillərin bənzərliyi nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Dillərin bənzərliyi dedikdə elə dil qrupları, “dil ittifaqları” nəzərdə tutulur ki, bunlar tipoloji bənzəriş nəticəsində meydana çıxır, fonoloji, morfoloji və sintaktik sistemlərdə bənzər əlamətlərin olması ilə səciyyələnir. Məhz bu xüsusiyyətə görə də bunlar dil ailələri anlayışı ilə qarşılaşdırılır. Məlumdur ki, dil ailələri lüğət tərkibinin və qrammatik vasitələrin ümumiliyi ilə fərqlənir. Deməli, dil ailələrində lüğət və qrammatik vasitələrin ümumiliyi əsasdır, “dil ittifaqları”nda fonoloji, morfoloji və sintaktik sistemlər bir-biri ilə oxşar olur.

Cümlələrin tipologiyasını T.Milevski tədqiq etmişdir. O, aşağıdakı cümlə tiplərini müəyyənləşdirmişdir: Konsentrik cümlələr – bu cümlələrin mərkəzini, əsasını təşkil edən feil öz forması ilə başqa cümlə üzvlərinin onunla əlaqəsini əks etdirir. Ekssentrik cümlələr müxtəlif struktura malik ola bilər. Bəziləri sabit söz sırasına malik olur ki, bunlara mövqeli strukturu olan cümlələr deyilir, bəziləri hal strukturlu cümlələrdir. Bunlarda mübtədə ilə tamamlığın əlaqəsi hal formaları ilə ifadə edilir və nəhayət, tsiklik strukturlu cümlələrdir ki, bunlarda birinci sözün sonluğu sonrakı sözlərin sintaktik funksiyasına işarə, signal olur.

Son zamanlar tipologiya problemlərinə maraq çoxalmışdır. Bu işdə R.Yakobsonun “Tipoloji tədqiqatlar və tarixi-müqayisəli dilçiliyə onların xidməti” mövzusunda oxuduğu məruzənin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Müəllif öz məruzəsində müasir dövrdə dilçilik elmi üçün tipoloji tədqiqatların böyük əhəmiyyətini qeyd edir. Çünki elm müxtəlif dillərlə məşğul olduqca daha çox tipoloji oxşayışlar meydana çıxır. Belə oxşayışları – izomorfizmi müəyyənləşdirmək tipologiyanın başlıca məqsədlərindəndir. O göstərir ki, tipologiya üçün ayrı-ayrı ünsürlər və ya bunların

¹ И.С.Трубецкой. Основы фонологии, М., 1960.

toplusu bir əsas ola bilməz, bəlkə sistem əsas hesab edilməlidir. O, sistem dedikdə morfoloji və fonoloji sistemləri, dil strukturu qanunlarını, onun hissələrini, bütünlükdə dilin qarşılıqlı asılılığını nəzərdə tutur. Tipologiya elmi hadisələrdə implikasiya (əvvəlcədən bilmə, duyma) qanunlarını, fonoloji və morfoloji sistemlərin əsasını təşkil edən implikasiya qanunlarını müəyyənləşdirir. Məsələn, dildə A hadisəsi varsa, deməli, V hadisəsi də vardır. Bunu konkret nümunələrdə də göstərmək olar: əgər bir dilin fonoloji sistemində dodaqlanan ön sıra saıtləri varsa (fransız, alman dilləri kimi), o dildə dodaqlanan arxa sıra saıtləri də olmalıdır. Tək olmayan hallarda (cəmlilik halı, ikilik halı) cins kateqoriyası təkdəkinə nisbətən az olur (rus dilindəki kimi).

Tipologiya nəzəriyyəsinin inkişafında İ.İ.Meşşaninovun xidmətləri daha böyükdür. O öz tipoloji tədqiqatında aşağıdakı sintaktik əlaqələrə əsaslanmışdır: predikativ əlaqələr – subyekt predikatla bağlayan, bu bağlılığın qrammatik ifadəsi olan əlaqələr; obyekt əlaqələri – təsirli feili obyektə bağlayan, müxtəlif dillərdə müxtəlif qrammatik ifadəsi olan əlaqələr; atributiv əlaqələr – təyinlə təyinlənenin əlaqəsi. Müəllif Qafqaz dillərindən Paleoasiya dillərinə kimi külli miqdarda dil faktlarından istifadə etmişdir.

Öz əhatəli, məzmunlu tədqiqatı nəticəsində İ.İ.Meşşaninov dillərin sintaktik tipologiyası problemini həll etmiş və bu tipologiyanın üç növünü müəyyənləşdirmişdir.

1) *Passiv quruluşlu dillər*. Bura Çukot dili və Şimali Amerikanın bəzi dilləri daxildir. Müəllif bu dillərin tipoloji əlaməti kimi inkorporlaşmanı göstərmişdir. Yəni bu dillərdə subyekt də, obyekt də fərqli qrammatik formaya malik deyildir, aparıcı sözə tabe olan bir kompleks təşkil edir. *Passiv quruluşlu dillərdə* feillər təsirli və ya təsirsiz adı ilə bölünə bilmir.

2) *Erqativ quruluşlu dillər*. Bu dillər üçün erqativ konstruksiyalar səciyyəvidir. Bu dillərin başlıca xüsusiyyəti belədir ki, feil – xəbər mübtədə ilə ikitərəfli sintaktik əlaqədə olur; feil həm mübtədə ilə uzlaşır, həm də bu mübtədanı idarə edir. Bu ikitərəfli əlaqənin qrammatik ifadəsi feilin təsirli və ya

təsirsiz olması ilə əlaqədar dəyişilir: feil təsirli olarsa, mübtəda xüsusi bir halda – erqativ halında (iş görəni, faili bildirən hal) işlənir, feil təsirsiz olduqda mübtəda mütləq halda işlədilir.

İ.İ.Meşşaninov erqativ quruluşlu dillərə Qafqaz dillərini (avar, lak, dargin, qismən də gürcü dili) və Pireney yarımadasında yaşayan baskların dilini aid edir.

3) *Nominativ quruluşlu dillər*. Bu dillərdə əsas səciyyəvi əlamət odur ki, subyektin adlıq (nominativ) halda işlədilməsi feilin təsirli və ya təsirsiz olmasından asılı deyildir. Müəllif bu dillərə Hind-Avropa, türk, monqol, fin-uqor və s. çoxlu dilləri daxil edir.

İ.İ.Meşşaninov siitaktik sistemlərin tipologiyasını tədqiq edərək belə bir doğru mülahizə yürütmüşdür ki, tipoloji tədqiqatlar müqayisəli-tarixi dilçiliyə mühüm kömək göstərir.

Tipoloji tədqiqatlara marağın artması ilə əlaqədar 60-cı illərdən bəri tez-tez bu problemlərə həsr olunmuş konfranslar keçirilməkdədir. 1963-cü ildə, habelə 1964-cü ildə Moskvada belə konfranslar təşkil edilmişdir.

Tipoloji baxımdan qrammatik səviyyəyə nisbətən leksik səviyyə az öyrənilmişdir. Leksik tipologiya üçün dilin ümumi leksikasının müxtəlif semantik- siniflərə bölünməsi, leksikanın leksik-qrammatik əlamətlər üzrə qruplaşdırılması, sözdüzəltmə sistemində tipoloji xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi, leksik sistemdə əsas və köməkçi sözlərin, nominativ və deyktik sözlərin, konkret və mücərrəd sözlərin arasındakı əlaqələri, münasibətləri üzə çıxarmaq maraqlıdır.

Tipologiya üzrə ilk monoqrafik əsər yazan B.A.Uspenski belə hesab edir ki, struktur tipologiyanın əsas məqsədi izomorf və allomorf əlamətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Müəllifə görə, bütün dillərə xas olan əlamət və xüsusiyyətlər izomorf, dillərin bir qisminə xas olan əlamət və xüsusiyyətlər allomorf hesab edilir. Bu prinsip ümumi dil nəzəriyyəsi və dil univrsallələrinin əsas prinsipi hesab olunur. Müqayisəli-tarixi metodun əldə etdiyi nailiyyətləri yoxlamaq üçün tipoloji dilçilikdən istifadə oluna bilər.

1967-ci ildə Buxarestdə dilçilərin X Beynəlxalq konqresində dilçilik tipologiyası məsələləri geniş müzakirə edilmişdir. 1977-ci ildə SSRİ EA Dilçilik İnstitutunda funksional və struktur tipologiya problemlərinə həsr olunan elmi sessiya çağırılmışdı.

Ümumiyyətlə XX əsrdə tipologiya elminin bir sıra qolları yaranmışdır: mərhələvari tipologiya, kvantitativ tipologiya, xarakterologiya, ayrı-ayrı dil sistemlərinin tipologiyası, universalilər tipologiyası.

Sovet tipologiya elmində iki cərəyan özünü daha qabarıq göstərir: struktur tipologiya və tarixi tipologiya.

DİL UNİVERSALİLƏRİ

1961-ci ilin aprel ayından Nyu-Yorkda dil universaliləri probleminə həsr edilən konfrans keçirilmişdi. Bu konfransda iştirak edən məşhur Amerika dilçisi Ç.Osqud obrazlı şəkildə demişdi: konfrans iştirakçıları dilçilikdə baş verən inqilabın şahidləridir. Müəllif demək istəyirdi ki, müasir dilçilik yeni inkişaf yoluna düşmüş, faktları toplamaq mərhələsindən ümumiləşdirmə, nəzəri mülahizələr söyləmə mərhələsinə daxil olmuşdur.

Dil universaliləri problemi dilçiləri həmişə məşğul etmişdir. Lakin həmin konfransdan sonra bu problemin öyrənilməsində yeni dövr başlandı.

Əslində dilçilər dil hadisələrində həmişə universalilər axtarmışlar. Lakin bəzən onların müəyyən etdikləri universalilər səhv olmuş, bəzən də bu universalilər haqqında söylənen mülahizələr birtərəfli və yarımçıq olmuşdur.

Antik dövrlərdə qrammatika müəllifləri cümlə üzvlərini universal hadisə kimi öyrənirdilər. Y.A.Komenski, R.Bekon, H.Leybnis, Por-Royal qrammatikasının müəllifləri, sonralar E.Husserl, A.Marti və başqaları da universalilərlə məşğul olmuşlar.

Elmdə “qrammatika universalisi” termini XIII əsrdən işlənməyə başlanmışdır. “Por-Royal qrammatikası”nda dil universalilərini təsvir etməyə və taksonomiyanın əsaslarını müəyyənləş-

dirməyə cəhd göstərilir. Müəlliflərin (Arno və Lanslo) fikrinə, onların irəli sürdüyü qrammatik-məntiqi sxem və ya məntiqə əsaslanan qrammatik sxem hər bir dildə öz ifadəsini tapmalıdır. Onların təqdim etdiyi bu ümumi etalon sxem latın dilinin qrammatik sistemindən ibarət idi. Onlar latın dili qrammatikasını məntiqi baxımdan ideal nümunə hesab edirdilər. Hər hansı başqa dilə də həmin latın dili prizmasından yanaşır, latın dilinin ideal, universal sxemlərinə uyğun gəlib-gəlmədiyi baxımından qiymətləndirirdilər. Ümumi qrammatika və taksonomiya anlayışlarına bu cür qiymət verən klassik nöqtəyi-nəzər qüsurlu olub, özünü qrammatikada doğrulda bilmirdi. Çünki həmin meyarla yanaşanda əslində dilləri mühüm fərqləri üzə çıxarılmır, yalnız aydın olan, onsuz da məlum olan xüsusiyyətlərə diqqət yetirilir.

XVIII əsrdə dil məsələlərinə rəasional fəlsəfə baxımından qiymət verilməyə başlanır. “Rasional və ya universal qrammatika” bütün dillər üçün müştərək olan ümumi prinsipləri müəyyənləşdirməklə məşğul olur.

Əvvəllər universal qrammatika dedikdə daha çox universal semantik kateqoriyalar başa düşülürdü. Güman edilirdi ki, bu universal semantik kateqoriyalar hər bir dilin əsasını təşkil edir və deməli, ayrı-ayrı dillər bu ümumi, ideal sxemin variantları olub, az-çox ondan uzaqlaşmış və ya ona yaxınlaşmışdır. Hər hansı dilin bu universal sxemdən uzaqlaşması o dilin tənəzzülü, korlanması kimi qiymətləndirilirdi. Gündəlik məişətdə işlənməklə dildə əvvəlki sxemdən fərqlənən dəyişmələr baş verir ki, bu dəyişmələr də dili korlayır. Buna görə də dildəki hər hansı dəyişməni orta əsr filosofları mənfi bir hal sayırdılar. Məsələn, roman dilləri (fransız, italyan və s.) “korlanmış latın dili”, rus dili uzun müddət “korlanmış kilsə-slavyan dili” hesab oluurdur.

Bütün bunların nəticəsidir ki, XIX əsrə qədər dilçilikdə tipologiya və geneologiya anlayışları eyniləşdirilirdi. Buna görə də dil hadisələrinə realistsəsinə yanaşılır, bəlkə normativlik baxımından qiymət verilirdi: real həyatda necə deyildiyi təlim edilmirdi, necə demək lazımdır məsələsi təlim edilirdi. Güman edilirdi ki, hər bir normalaşdırma keçmiş vəziyyəti bərpa etməlidir, dilin, dil hadisələrinin indiki vəziyyəti deyil, keçmişdəki və-

ziyyəti əsas götürülüb, bu keçmiş baxımından qiymətləndirilirdi.

XVIII əsrə qədər dillərn bir-birindən fərqləndirən, ayıran cəhətlər yox, onları ümumiləşdirən, birləşdirən cəhətlər tədqiqatçıları daha artıq cəlb edirdi. Bilavasitə fərqli cəhətlərə o qədər də diqqət yetirilmirdi. XIX əsrdə müxtəlif mədəniyyətlər, dillər, milli xarakterlər arasında olan fərqlərin səbəblərini müəyyənləşdirməyə cəhd edir və bununla əlaqədar hər bir dilin öz “ruh”unu axtarmağa başlayırlar. Nəticədə müxtəlif dil tiplərinin mövcudluğu müəyyən edilir, dillərin morfoloji təsnifatı meydana çıxır. Bu zaman dünya dillərinin universalilər baxımından tədqiqinə diqqət yetirilmir və ya bu tədqiqat arxa plana keçirilir. Həmin problem bu dövrdə daha çox filosoflar tərəfindən (E.Husserl, A.Marti) tədqiq edilir.

XVIII əsrin ortalarından başlayaraq dil universalilərinə maraq çoxalmışdır. Bu da struktur dilçiliyin inkişafı ilə əlaqədardır. Universalilər problemi bir tərəfdən strukturalizm nümayəndələrindən Yelmslevin, digər tərəfdən Xomski məktəbi ardıcılarının diqqət mərkəzində durur. Universalilər problemi ilə əlaqədar konkret tədqiqatlar əslində N.S.Trubetskoy və R.O.Yakobsonun əsərlərinin təsiri ilə əlaqədar meydana çıxıb intişar tapmışdır. 50-ci illərin soylarından dil universaliləri sahəsi üzrə ətraflı və geniş miqyaslı tədqiqatlar aparılmağa başlanır. Ümumi dilçilikdə bu problemin yeni tərzdə qoyuluşu və həlli R.O.Yakobsonun və C.Qrinberqin adı ilə bağlıdır.

1957-ci ildə Oslo şəhərində dilçilərin VIII Beynəlxalq konqresində R.Yakobson məruzəsində müqayisəli-tarixi dilçilik üçün tipoloji tədqiqatların əhəmiyyətindən bəhs edərkən universalilər probleminə də toxunmuş və göstərmişdi ki, tipologiya dil strukturunun müxtəlif səviyyələrində implikasiya (hadisələri qabaqcadan bilmə, duyma) qanunlarını müəyyənləşdirməyə xidmət göstərir. Bu isə o deməkdir ki, A ünsürünün mövcudluğu V ünsürü varlığını və ya yoxluğunu əks etdirir, göstərir¹.

¹ Р.Якобсон. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание, Сб. «Новое в лингвистике», вып. НГ, М., 1963, сәh. 95-105.

1961-ci ildə dil universaliləri konfransında C.Qrinberq, Ç.Osqud və Ç.Cenkinson tərəfindən yazılmış “Dil universaliləri memorandumu” əsərinin böyük rolu vardır. Burada göstərilirdi ki, müxtəlif dünya dillərində bu dillərin hamısına xas olan ümumi cəhətlər də vardır. Dillər bir-birindən nə qədər fərqlənsə də, onlar sanki bir ümumi nümunə əsasında yaranmışdır. Formal olaraq yalnız bəzi oxşar xüsusiyyətləri öyrənilmişsə də, əslində çoxlu belə oxşarlıqların mövcud olduğunu dilçilər duyur və yeni-yeni dilləri öyrənərkən həmin oxşarlıqlardan, ümumiliklərdən çıxış edirlər. Öz təbiətinə görə dil universaliləri bütün dillərə xas olan əlamətlər və meyllərdir. Ona görə də dil universaliləri dilçiliyin ən ümumi qanunları hesab olunur.

Dilçilik elmi üçün dil universaliləri probleminin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Universalilər üzrə tədqiqatların mühüm praktik əhəmiyyəti tarixi-müqayisəli bərpa işində, qədim, naməlum yazıları oxumaqda və s. özünü göstərir. Bu tədqiqatların bilavasitə tipologiya üçün nəzəri əhəmiyyəti böyükdür.

Müxtəlif dillərin tipoloji qarşılaşdırılması yolu ilə universal invariantları müəyyənləşdirmək mümkündür. Tədqiqatçıların fikrincə, dillər hədsiz dərəcədə müxtəlif olsa da, hamısı eyni model əsasında qurulmuş, düzəlmiş olur¹.

Universalilər problemi ümumi dilçiliyin başlıca və aktual problemlərindəndir. Dil universalilərinin müəyyən edilməsi dilin mahiyyətinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədardır. Dil universalisi bütün dillərə xas olan əlamətləri üzə çıxarmaqla, hər bir konkret dili, ümumiyyətlə, insan dilinin variantı kimi səciyyələndirir.

Dilçilik universaliləri müxtəlif şəkildə və prinsiplərə görə fərqləndirilə bilər: tədqiqat obyektinə görə fonoloji, qrammatik, semantik və s. universalilər; tədqiqat üsuluna görə – sinxron(ik) və diaxron(ik) universalilər; formasına görə – elementar və implikasion universalilər; təsdiqləmə səciyyəsinə görə – deduktiv və induktiv universalilər, mütləq və nisbi universalilər və s.

¹ Дж.Гринберг, Ч.Осгуд, Дж.Дженкинсон. Меморандум о языковых универсалиях, «Новое в лингвистике», вып. V, М., 1970, сәh. 31.

Tarixi inkişaf prosesində dillərin lüğət tərkibində baş verən dəyişmə qanunauyğunluqlarının statistikasını ən çox tədqiq olunmuş dil universalilərindəndir.

M.Svodeş, R.Liz və digər bir sıra tədqiqatçıların müəyyən etdiyi qlottoxronoloji tədqiqat metodunun bəzi qüsurlarına baxmayaraq, bu metod əsasında müəyyən edilmişdir ki, min il ərzində dəyişmə əmsalı bütün dillər üçün çox yaxın olub, təxminən eynidir və R.Lizin hesablamasına görə belədir: dilin 80,48 faizi $\pm 1,76$ faiz min il üçün sabit kəmiyyət, konstanta təşkil edir.

Universalilərin ən çətin və mürəkkəb problemlərin semasiologiya sahəsində özünü göstərir. Dilçilərin çoxu bu fikirdədir ki, ümumi semasioloji qanunauyğunluqlar yoxdur. Bu qanunauyğunluqların varlığını iqrar edənlər arasında da həmin qanunları müəyyənləşdirmə üsulları barədə yekdil rəy yoxdur. Dilçilərdən A.Meye, H.Şuxardt, L.Şpitser, L.Veysgerber ümumi semantik qanunauyğunluqları müəyyənləşdirmək mümkün deyildir – fikrini irəli sürürlər. A.A.Potebnya, M.M.Pokrovski, O.Yespersen isə həmin fikrə qarşı çıxırlar. “Semasioloji hadisələrdə heç də hərç-mərclik yoxdur, bəlkə əksinə, bu hadisələrin arxasında müəyyən qanunlar durur”¹.

Dil universalilərinin məntiqi-qrammatik cəhətdən çıxış etdikdə ehtimal etmək olar ki, sözlərin məna dəyişməsində daxili bir məntiq vardır. Dünyanın bütün dillərində metafora, metonimiya, funksional dəyişmə və s. kimi məna dəyişmələri vardır. Özü də çox uzaq və yad struktura malik dillərdə bənzər məna dəyişmələrin çox müşahidə edilir. Hətta o qədər çox ki, belə bənzərlikləri təsadüf hesab etmək mümkün deyildir.

Dil universalilərinin müxtəlif tərzdə anlaşıldığını nəzərə alan V.Skaliçka yazmışdır: “Amerika dilçilərinin məcmuəsində bu kimi universaliləri, onların müxtəlif növlərini şərh etmək cəhdi göstərilmişdir:

¹ Ф.М.Березин. К постановке проблемы языковых универсалий, «Семантика и восточные языки», М., 1967, с. 120.

1. Bütün dillər üçün ümumi olan hadisələr (və ya bizim anlayışımızda universalilər).

2. Bir çox dillər üçün ümumi olan hadisələr.

3. Bütün dillər üçün müəyyən şərtlə ümumi olan hadisələr (əgər A varsa, onda, deməli, V də var).

4. Bir çox dillər üçün müəyyən şərtlə ümumi olan hadisələr (əgər A varsa, onda, yəqin ki, V də var)”¹.

Göründüyü kimi, müəllif yalnız bütün dillərə məxsus əlamətləri əsl universali hesab edir, digər keyfiyyətləri isə dilin natamam xarakteristikası sayır.

Dil universalilərini öz mahiyyətinə görə psixolinqvistik hadisə hesab etmək olarmı? F.M.Berezin bu suala mənfi cavab verərək yazır: “Dil insan şüuru və obyektiv varlıq əlaqələrinin vahid zəncirində tərkib hissələrindəndir; dil həm şüurdan, həm də obyektiv varlıqdan asılı deyildir. O həm şüurun vəziyyətini, həm də obyektiv varlığın müxtəlif formalarını əks etdirir. Şüur fəaliyyətinin təzahür forması ümumbəşəri xüsusiyyətlərə malik olan təfəkkürdür... Şüurun məzmununu təşkil edən, dil vasitəsilə ifadə olunan fikir obyektiv varlığı əks etdirir. Fikrin predmetə aid edilmə prosesinin məntiqi təbiəti ümumidir, adekvatdır, universaldır və öz əksini belə bir məlum formulada tapır ki, təfəkkür ümumbəşəri səciyyəlidir və milli formalarda müxtəlif dillər şəklində təzahür edir”².

Fikrin predmetlə əlaqələnməsində elə ümumi qanunauyğunluqlar vardır ki, bunlar müxtəlif dillərdə bənzər ifadə tərzləri, üsulları şəklində əks etdirilir. “Müxtəlif xalqların əqli vərdişləri nə qədər müxtəlif olsa da, bəzi ümumi əlamətlərin varlığını da inkar etmək olmaz. Ümumbəşəri məntiq var və başlıca məntiqi kateqoriyaları hər bir düşüncəli adamda tapmaq mümkündür: təbii ki, onlar (ümumbəşəri məntiqi kateqoriyalar) qrammatik kateqoriyaların əsasını təşkil edir”³.

¹ В.Скаличка. К вопросу о типологии. «Вопросы языкознания», 1966, № 4, сәh. 22.

² Ф.М.Березин. К постановке проблемы языковых универсалий. «Семиотика и восточные языки», М., 1967, сәh. 115.

³ Ж.Вандриес. Язык, М., 1937, сәh. 112.

Ən müxtəlif dillərin nitq hissələri sisteminin əsasında bəzi ümumi, müştərək ünsürlər durur və bu ümumi ünsürlər sayəsində də məntiqi cəhətdən mənasız olan, lakin qrammatik cəhətdən düzgün qurulan cümlələri bir dildən başqasına tərcümə etmək mümkün olur. Belə cümlələrin tərcüməsində nitq hissələrinin bir-birinə uyğun gəlməsinin səbəbi yalnız təfəkkürün ümumbəşəri səciyyədə olmasıdır ki, bu da öz əksini sözlərin nitq hissələrinə bölünməsində tapır. Ümumbəşəri səciyyəli olduğundandır ki, nitq hissələri sırf formal söz qrupları deyil, bəlkə, əsasən, məntiqi səciyyəli qruplardır.

Dil universalilərini hansı üsullarla müəyyənləşdirmək olar? Bunu ən əvvəl dil hadisələrini qeyri-dil hadisələri ilə qarşılaşdırmaqla müəyyən etmək mümkündür. Məsələn, dili başqa işarə sistemləri ilə qarşılaşdırmaq olar. Bu halda müqayisə apararkən həm bütün dillərin təsviri üçün zəruri olan terminlərdən, həm də bu dilin müqayisə məqsədilə qarşılaşdırıldığı sistemlərin terminlərindən, yəni müəyyən ekstralinqvistik terminlərdən istifadə olunur. Deməli, burada söhbət linqvistik tipologiyadan deyil, semiotik, kommunikasiya və s. tipologiyalardan gedir, bu tipologiyada dilin mövqeyindən gedir.

Digər tərəfdən, dilləri bilavasitə bir-biri ilə müqayisə etmək əsasında dil universaliləri müəyyən edilə bilər. Bu halda linqvistik terminlərdən istifadə olunur. Burada A dili hər hansı digər V dili ilə qarşılaşdırılır. Linqvistik tipologiya da elə məhz budur.

Beləliklə, tipoloji tədqiqatlar əsasında bütün dillər üçün ümumi olan universal sistemlər qurmaq mümkündür. Fonologiyada belə sistem qurulmuşdur. Bu R.O.Yakobsonun irəli sürdüyü fərqləndirici əlamətlər sistemidir. O həm də feili kateqoriyaların taksonomiyasının ümumi sxemini vermişdir. L.Yelmslev bütün dillərin ümumi hal sistemini müəyyənləşdirmişdir ki, burada dillərin konkret xüsusiyyətlərindən asılı olmayan, mücərrəd semantik diferensial əlamətlər fərqləndirilir.

C.Qrinberq qohumluq terminlərini xarakterizə edən ümumi prinsipləri irəli sürmüşdür.

Belə ümumi sxemlər müvafiq dil hadisəsinin mahiyyətini səciyyələndirmək üçün zəruri olan başlıca prinsiplər əsasında qurulur.

Tipologiya naməlum dillərin tədqiqinə kömək göstərir: tipoloji nisbətləri bilən tədqiqatçı bəzi qanunauyğunluqlar əsasında bütün dil sistemini bərpa edə bilər. Bu cəhət həm müqayisəli-tarixi bərpa (rekonstruksiya) işində, həm də naməlum dilin yazılarının oxunmasında əhəmiyyətlidir. Fonetik əlifba ilə yazılmış hər hansı yad mətni oxuma işi sait və samitlərin nisbəti, hecanın quruluşu və s. haqqında ümumi tipoloji məlumatlara əsaslanır. Prinsip etibarilə eyni təhlil üsulu öyrənilən dilin qrammatik strukturunu müəyyənləşdirməkdə də işə yararır, qrammatik düzgünlük baxımından o dilin cümlələrinin də düzgün oxunmasına xidmət edir.

Universalilərin sadalanması xüsusi maraq kəsb edir. Bu sadalanma dilin yalnız ən mühüm əlamətlərini əks etdiməlidir. Odur ki, bu zaman (sadalınmada) dilin hər cür zəruri olmayan ikinci dərəcəli əlamətlərindən sərf edilir.

Ç.Hokket dilin aşağıdakı xüsusiyyətlərini universalilərə aid edir: “Hər bir insan cəmiyyətinin dili var; hər bir dilin (insan dilinin) ənənəsi var; hər bir dildə xüsusi adlar var”¹.

C.Qrinberq qrammatik universalilərin siyahısını tutmuş və məlum olmuşdur ki, onların miqdarı qırx beşdir. Məsələn, bir nömrəli universal belədir: “Adlardan ibarət subyekt və obyekt olan nəqli cümlələrdə, demək olar ki, həmişə subyekt obyektədən əvvəl gəlir”².

“Dildə ismin yiyəlik halı varsa, o dildə həm adlıq hal, həm də qalan hallar vardır”. “Dildə ismin yönlük və – ya yerlik halı varsa, o dildə təsirlik və ya çıxışlıq halı da vardır”.

¹ Ч. Хоккет. Проблема языковых универсалий. «Новое в лингвистике», вып. V, М., 1970, с. 28.

² Дж.Гринберг. Некоторые грамматические универсалии, касающиеся преимущественно порядка значимых элементов. «Новое в лингвистике», вып. V, М., 1970, с. 158.

“Feil vasitəli obyektlə uzlaşırsa, deməli, vasitəsiz obyektlə də uzlaşır. Feil obyektlə uzlaşırsa, deməli, feil subyektlə də uzlaşır”¹.

Tədqiqatçılar universalı qanunlarını, toplusunu bir məcəllə kimi tərtib etməyə cəhd göstərmişlər. Belə məcəllələr bir çox ölkələrin alimlərinin tədqiqat nəticələrini yekunlaşdırır, müəyyən zaman ərzində tipologiya elminin vəziyyəti haqqında əyani təsəvvür yaradır. Digər tərəfdən lingvistik universalilər məcəlləsi dünya dillərinin təsvirini – tipoloji panxronik qanunlar baxımından təsvirni əks etdirir.

DİL UNIVERSALİLƏRİNİN TƏSNİFİ

Universalilər öz mahiyyətinə və əhatə dairəsinə görə müxtəlif növlərə bölünür ki, bunlardan bəzilərini qeyd edirik:

I. Deduktiv və induktiv universalilər. Əlaqədar vahidlərin təyininə və ya dil haqqında əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş hadisələrdə özünü göstərən universallıq deduktiv universalı hesab olunur. Adi hallarda dil vahidlərinin belə əlaqəsi aydın şəkildə təzahür edir. Nisbətən mürəkkəb vəziyyət mövcud olduqda – universalı əlaqələri çox da aydın təzahür etmədikdə, onların mövcudluğunu sübut etmək mümkündür.

Əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş hadisələrdə təzahür etməyən, əlaqədar vahidlərin təyininə özünü göstərməyən, bəlkə empirik yol ilə postulat kimi qəbul edilən, mühakimə üçün əsas götürülən universalilərə induktiv universalı deyilir: zidd gələn hallar özünü göstərmədikdə həmin postulat dəyişilmədən məqbul hesab olunur.

Deduktiv universalilərə nisbətən induktiv qanunlar daha mühümdür, daha çox informasiyalıdır. Çünki əvvəlcədən bunların necəliyini söyləmək mümkün deyildir, bunlar heç nədən asılı deyildir.

¹ Языковые универсалии и лингвистическая типология, М., 1969, səh. 333-340.

Mütləq (absolyut) induktiv universalilər bizim dil haqqında biliklərimizi genişləndirir, bunlar bir sıra yeni imkanlar – əvvəlcədən nəzərdə tutulma imkanları açır ki, bu yolla da deduktiv universalilərə çevrilir. Bununla da empirik universalilər “deduktiv dilçilik nəzəriyyəsinin yaranması üçün potensial material verir”¹.

II. Mütləq və statik universalilər. Məşhur “Dil universaliləri haqqında memorandum” əsərində dil universaliləri belə ifadələr kimi səciyyələndirilir: “bütün (mütləq çoxluq təşkil edən) X-lərdə, X-dil hesab olunduqda, belə bir vəziyyət özünü göstərir ki...”. Bu əsasda mütləq və statik universalilər fərqləndirilir. Başqa sözlə, mütləq universaliləri belə müəyyənləşdirilir: “bütün dillərdə belə bir vəziyyət özünü göstərir ki...”. Statik universaliləri haqqında isə deyilir: “dillərin çoxunda belə bir vəziyyət özünü göstərir ki...”².

Mütləq universalilərdə istisna olmur. Statik universalilərdə tək-tək istisnalar özünü göstərsə də, bunlar müəyyən edilmiş əlaqələrin yüksək statistik ehtimalıqını xələdar etmir. Tək-tək istisnalar olsa belə, onlar səciyyəvi hesab edilməyə bilər, bir sabit sistemin digərinə keçid prosesində meydana çıxan təsadüflər sayıla bilər; yüksək statistik ehtimalıq olan əlaqələr isə, məsələn, ümumi kod kimi səciyyələndirilə bilər.

Bu baxımdan yarımçıq universalilərdə özünü göstərən istisnalar maraqlıdır. Müəyyən universalidə istisna təşkil edən dillər çox zaman müəyyən areala mənsub dillər olur. Bu vəziyyətə əsaslanaraq qədim dil kontaktları haqqında, substrat səciyyəvi hadisələri müəyyənləşdirmək barədə nəticələr çıxarmaq olar, habelə dilin müvafiq universaliləri qanunlarına zidd olmayan ən qədim vəziyyətini bərpa etmək olar, çox sonralar dil interfe-ransiyası təsiri ilə yaranan anomaliləri izah etmək olar.

Statik yox, mütləq universalilər baxımından düzgün olan qanunauyğunluqlar dilçilik metodikasının inkişaf səviyyəsini

¹ Дж.Гринберг, Ч.Осгуд, Дж. Дженкинсон. Меморандум о языковых универсалиях. «Новое в лингвистике», вып. V, М., 1970, с. 42.

² Yənə orada, s. 33-37.

əks etdirir. Çünki bu qanunauyğunluqlar ümumi deduktiv dil nəzəriyyəsinin nəticəsi kimi təzahür edə bilər. Eyni zamanda mütləq induktiv qanunauyğunluqlar mahiyyətcə hər dəfə hipotetik olur: çünki bu qanunları irəli sürəndə, adətən, məhdud miqdarda dillərin materialına isnad edirlər. Ona görə də həmişə müvafiq qanuna zidd gələn hallar ola bilər.

III. Sadə və mürəkkəb universalilər. Yuxarıda universalilərə belə tərif verildi: “bütün (mütləq çoxluq təşkil edən) X-lərdə, X-dil hesab olunduqda, belə bir vəziyyət özünü göstərir ki...”. Bu tərif mümkün ola bilən bütün universaliləri əhatə etmir. Universalisi səciyyəli elə qanunauyğunluqlar ola bilər ki, bunlar göstərilən formaya müvafiq gəlməz, bəlkə, məsələn, belə bir ifadə tərzini kimi təzahür edə bilər: “bütün (mütləq çoxluq təşkil edən) X və U-lərdə, X və U-dil hesab olunduqda, belə bir vəziyyət özünü göstərir ki...” (Burada iki yox, üç, dörd və s. miqdar dil də nəzərdə tutula bilər). Birinci növ universalilər sadə, ikincilər isə mürəkkəb universalisi adlandırılırlar. Beləliklə, sadə universalilər müəyyən hadisənin hər bir dildə olub-olmadığını müəyyənləşdirir, halbuki mürəkkəb universalilər müxtəlif dillər arasında müəyyən asılılıq olduğunu təsdiq edir.

IV. Sinxronik və diaxronik universalilər. Bu universalilərə məşhur “Memorandum”da belə tərif verilir ki, sinxronik universalisi bu cür ifadə kimi səciyyələndirilməlidir. “bütün (mütləq çoxluq təşkil edən) X-lərdə, X-dil (sinxronik vəziyyətdə) hesab olunduqda, belə bir vəziyyət özünü göstərir ki...”.

Diaxronik universalisi isə belə bir ifadə kimi səciyyələndirilməlidir: “Bütün (mütləq çoxluq təşkil edən) X və U-lərdə, X-daha qədim, U-daha sonrakı dil hesab olunduqda, belə bir vəziyyət özünü göstərir ki...”¹. Müəlliflərin çoxu sinxronik universalilərin tədqiqini daha zəruri, diaxronik universalilərin öyrənilməsini sonrakı, ikinci dərəcəli iş hesab edirlər.

¹ Дж.Гринберг, Ч.Осгуд, Дж.Дженкинсон. Меморандум о языковых универсалиях. «Новое в лингвистике», вып. V, М., 1970, сәh. 40.

Sinxronik və diaxronik universalilər arasında müstəqim əlaqə ola bilər. Məsələn, bir sıra sinxronik universalilər qanunauyğunluqlarını yalnız diaxronik zəminə əsaslanmaqla qavramaq, başa düşmək mümkündür. Beləliklə, eyni məzmun həm sinxronik, həm də diaxronik universalilər formasında təzahür edə bilər. Bu universalilər müəyyən şəraitdə biri digərinə keçə bilər.

V. Dil universaliləri və nitq universaliləri. Hər hansı bir universal hadisə mütləq səciyyəli qanunauyğunluq şəklində deyil, bir təmayül şəklində təzahür etdikdə diaxronik universalilər formasına əl atmaq əlverişli olur. Lakin bir sıra universalilər təmayülləri dildə təzahür edir və diaxroniyaya deyil, sinxroniyaya aid olur. Lakin bunları dəqiq struktur qanunauyğunluqlar formasında ifadə etmək mümkün olur, çünki bunlar məhz təmayülpri – prinsipə hər bir dil üçün səciyyəvi olan təmayül kimi təzahür edir və tək-tək hallarda pozula da bilər. Deməli, müstəsna hallar da ola bilər ki, bunlar yarımçıq universalilərdə təzahür edir və tək-tək dillərdə görünür. Halbuki universalilər özü dillərin mütləq çoxunda əksini tapmış olur. Prinsipə hər bir dildə pozulma təmayülü ola bilər, bu pozulma da bütün dillərə xas olduğundan universalilər səciyyəsi kəsb edə bilər.

Deməli, bu halda dil universalilərinə qarşı qoyulan nitq universalilərindən bəhs oluna bilər. Demək lazımdır ki, müəyyən qanunauyğunluq bütünlükdə dilə məxsusdursa, deməli, o, canlı nitqdə də, yəni həmin dilin realizə olunduğu bütün hallarda da təzahür edir.

Bu və ya digər hadisənin mövcudluğunu təsdiq etmə məqamında universalilər statistik yox, mütləq universalilər səciyyəsi kəsb edir.

VI. Ekstralingvistik və lingvistik universalilər. Dilləri qeyri-dil hadisələrlə (dilə yaxın sistemlərlə) qarşılaşdırmaq əsasında da dil universalilərini müəyyənləşdirmək olar. Məsələn, dilləri digər işarə sistemləri ilə, digər informasiya verilməsi və saxlanması sistemləri ilə müqayisədə də dil universaliləri müəyyən edilə bilər. Müqayisə həm bütün dillərin təsviri üçün zəruri olan terminlərdə, həm də dil sistemi ilə qarşılaşdırılan digər sis-

temlərin terminlərində, yəni müəyyən ekstralingvistik terminlərdə aparıla bilər. Bu son halda söhbət linqvistik yox, ekstralingvistik tipologiyadan və bu tipologiya daxilində dilin yerindən, mövqeyindən gedir.

Digər tərəfdən, bilavasitə dilləri bir-biri ilə qarşılaşdırmaq əsasında, yəni yalnız linqvistik terminlər üzrə (müəyyən A dili hər hansı bir V dili ilə müqayisə üçün zəruri və kifayətləndirici olan terminlər üzrə) dil universalilərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Məhz bu halda əsl mənada dilçilik tipologiyasından bəhs açmaq olar. “Ekstralingvistik” universalidən fərqli olaraq bu universaliyə “lingvistik” (dil) universalisi demək mümkündür.

Ç.Hokketin məqaləsinin çox hissəsi ekstralingvistik universalilərə həsr edilmişdir. Müəllif təbii dilləri heyvanların kommunikasiya sistemləri ilə qarşılaşdırmaqla universalisi qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirir¹. U.Vaynrayx isə dilləri süni semiotik sistemlərlə müqayisə əsasında universaliləri müəyyən edir².

Ç.Hokket insan dilini heyvanların kommunikasiya sistemləri ilə müqayisə edərək 16 universal əlamət müəyyən edir ki, bunların hər biri hər hansı dildə (deməli, bütün dillərdə) özünü göstərir, lakin heyvanların kommunikasiya sistemlərinin heç olmasa, birində özünü göstərmir. “İnsan dili” dedikdə isə Hokket yalnız və yalnız şifahi ünsiyyət dilini başa düşür. Burada tədqiqat obyektinə yazılı dil də daxil edilsəydi, onda əlamətlərin miqdarı azala bilərdi.

Adətən, bütün tədqiqatçılar başlıca diqqəti konkret linqvistik universaliləri müəyyənləşdirməyə yönəldirlər ki, bu universalilər dillərin öz aralarında müqayisəsi əsasında üzə çıxarılır və məhz linqvistik terminlərlə ifadə edilir.

Dilin hansı səviyyəsinə məxsus terminlərlə ifadə edilməsinə görə dil universaliləri fərqləndirilir. Deməli, fonoloji, qrammatik, semantik universalilər bir-birindən fərqlənir. E.Sepirin fikir-

¹ Ч.Хоккет. Проблема языковых универсалий. «Новое в лингвистике», вып. V, М., 1970, сәһ. 45-76.

² У.Вейнрайх. О семантической структуре языка, «Новое в лингвистике», вып. V, М., 1970, сәһ. 163-227.

lərinə şərik çıxaraq C.Qrinberq həm də simvolik səviyyədə universaliləri fərqləndirməyi təklif edir. Bu səviyyədə forma ilə mənanın qarşılıqlı əlaqəsi təhlil olunur, halbuki digər səviyyələrdə ya forma mənadan, ya da mənə formadan ayrılıqda alınaraq təhlil olunur.

VII. Müxtəlif abstraksiya səviyyələrinə məxsus universalilər.

a) Fonoloji universalilər. Universalilər problemi fonologiyada ətraflı tədqiq olunub öyrənilmişdir. Həm konkret fonemlər (məsələn, burun səsləri) ilə əlaqədar, həm də diferensial əlamətlər terminlərində fonoloji universalilər müəyyənləşdirilə bilər. Burada diferensial əlamətlər akustik və ya artikulyasion əlamətlər ola bilər.

Akustik diferensial əlamətlərə məxsus terminlərdə universaliləri R.O.Yakobson müəyyənləşdirmişdir. Məsələn, aşağıdakı əlamətlər əsasında universal qarşılaşdırmalar müəyyənləşdirilmişdir: sait-samit, samit-qeyri-samit, kompakt-diffuz, yüksək-alçaq, burun-qeyri-burun¹.

Artikulyasion diferensial əlamətlərə Ç.Hokket diqqət yetirmişdir. Misal olaraq, partlayan-partlamayan samitlər, saitlərin yüksəklik əsasında qarşılaşdırılması və s. digər qarşılaşdırmalar irəli sürülür². Bəzi universalilər heçanın quruluşu, habelə prosodik hadisələr əsasında müəyyənləşdirilir.

Fonoloji səviyyədə universaliləri ifadə planında müəyyənləşdirmək nisbətən asandır. Bu universaliləri N.S.Trubetskoy sərrast şəkildə üzə çıxarmışdır³. O göstərir ki, “aşağıdakı dörd samit növü universal səciyyəlidir: quttural, apikal, dodaq və sibilyantlar”. Onun göstərdiyinə görə yalnız tək bir saiti olan dil yoxdur. N.S.Trubetskoy supersegment fonemlərdən intonasianı

¹ *Важ:* Р.О.Якобсон. Значение лингвистических универсалии для языкознания, «История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях»; ч. II., М., 1965.

² Дж.Хоккет. Проблема языковых универсалий, «Новое в лингвистике», вып. V, М., 1970.

³ Н.С.Трубецкой. Основы фонологии, М., 1960, сәһ. 142-143.

universal hesab edir. “Habelə qəti demək olar ki, emosiya oya-
dan intonasiyalardan çoxu ən müxtəlif və bir-birindən çox uzaq-
da olan dillərdə eyni mənaya malik olur”¹.

İnformasiya baxımından bir sıra dil hadisələrinə yanaşdıqda məlum olur ki, informasiya nəzəriyyəsində öyrənilən hadisələrdən biri – artıqlıq hadisəsi də universal səciyyə daşıyır. Bu hadisə fonoloji səviyyədə ölçülə bilir və dünyanın hər hansı dilində təxminən 50 faiz təşkil edir. İngilis danışq dilində artıqlıq 56 faiz, türk danışq dilində 50 faiz təşkil edir².

b) Qrammatik universalilər. C. Qrinberqin məşhur məqaləsində qrammatik universalilərdən ətraflı bəhs olunur, həm sintaksis, həm də morfologiyanı əhatə edən 45 universalini müəyyən-ləşdirilir³.

Qrinberq morfologiyada həm məzmun planında, həm də ifadə planında universal qanunauyğunluqlar müəyyən etmişdir. Qrammatik mənaları tədqiq edərək o, qrammatik kateqoriyaların və kateqorial formaların iyerarxiyasını implikasiyalar formasına salır. Qrammatik kateqoriyaların ifadəsi planında Qrinberqi xüsusilə ifadənin açıq şəkildə təzahürü, dil hadisələri arasında fərqlərin silinməsi, sıfır ünsürün mənası (məsələn, əgər müəyyən halın sıfır allomorfu varsa, onun mənaları içərisində təsirli feillərlə əlaqələndikdə subyekt mənası olmalıdır) daha çox cəlb edir.

Sözün strukturu baxımından universal morfologiyadan danışmaq mənasızdır. Ona görə ki, morfemlərin funksiyaları müxtəlif dillərdə müxtəlif olur.

Nitq hissələri səviyyəsində universaliləri fərqləndirib müəyyən-ləşdirmək daha çox maraqlı kəsb edir. Çünki nitq hissələri dilin ən ümumi leksik-qrammatik kateqoriyasıdır, hər dilin qrammatik quruluşunun əsas yüklərindəndir. Müxtəlif dillərdə nitq hissələri sistemində ümumi məntiqi bir əsas mövcuddur. Ən

¹ Yenə orada, səh. 37.

² Q. Qlison. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1958, səh.370.

³ Дж.Гринберг. Некоторые грамматические универсалии, касающиеся преимущественно порядка значимых элементов, «Новое в лингвистике», вып. V, М., 1970.

müxtəlif dil qruplarına mənsub olan dillərin qrammatik quruluşları bir-birindən nə qədər fərqlənsə də, bunların hamısında isim, sifət, feil, əvəzlik, zərf, köməkçi sözlər vardır. Dünyanın bütün dillərində isim əşya bildirir, mücərrəd anlayışları, mücərrəd əlamətləri bildirir, sifət əşyanın əlamətini, feil iş və hərəkəti, say miqdarı və sıranı bildirir.

Bu kateqoriyaların bəzi primitiv dillərdə inkişaf etmədiyinə əsaslanmaq düzgün deyildir. Bu vəziyyət həmin xalqların təfəkkürünə xas olan anadangəlmə xüsusiyyətlə bağlı deyil, bəlkə obyektiv reallıqla-istehsalın və ictimai münasibətlərin inkişaf səviyyəsi ilə, mücərrəd təfəkkürün aşağı səviyyədə olması ilə əlaqədardır.

Nitq hissələrinin ifadəsindəki oxşarlıqları müvafiq dillərin mənşəcə qohum olması ilə izah etmək düzgün deyildir. Ona görə ki, bəzən bu oxşar xüsusiyyətli dillər arasında nə mənşə qohumluğu olur, nə də bunlar bir-birinə təsir etmiş olur.

“Az inkişaf etmiş dillərin xüsusiyyətləri heç də onu göstərmir ki, bu dillərdə nə isə xüsusi tipli nitq hissələri var və ya heç bir nitq hissəsi yoxdur, bəlkə onu göstərir ki, dünya dilləri üçün adi olan nitq hissələri sistemi bu dillərdə təfəkkürün və dilin qrammatik quruluşunun aşağı inkişaf mərhələsində olması ilə əlaqədar inkişaf etməmiş bir haldadır”¹.

Dünyanın müxtəlif dillərində nitq hissələri sisteminin ümumiyyətlə təfəkkürün məntiqi sistemi ilə əlaqədardır və dil universalilərini müəyyənləşdirərkən bu nitq hissələrinin bildirdikləri real mənələrə əsaslanmaq zəruridir.

Sintaktik səviyyədə universal kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsi işində də uğurlar olmuşdur. O.Yespersen məfhumu kateqoriyalar anlayışını irəli atmış və bu anlayışın universal səciyyəli olduğunu söyləmişdir. Ona görə ki, bu kateqoriyalar bütün dillərə şamil edilə bilər. Məfhumu kateqoriyalar anlayışı sovet dilçiliyində İ.İ.Meşşaninov tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

¹ А.И.Савченко. «Части речи и категории_ мышления», Ростов, 1959, сәh. 50-51.

İ.İ.Meşşaninov göstərir ki, bütün dillərdə subyekt və predikat vardır və bunlar məntiqi-qrammatik (məfhum) kateqoriya təşkil edir. Bütün dillər üçün daha bir ümumi cəhət cümlə üzvləri arasında əlaqələrin ifadə tərzidir. Dörd belə ifadə tərzidir: subyektiv, obyektiv, predikativ, atributiv. Bu dörd əlaqə növü əsasında qrammatik quruluşun bütün mürəkkəbliklərini birləşdirən dil əsası təşkil edilmiş olur. İ.İ.Meşşaninovun fikrincə, dilin əsasını morfolojiya və ya leksika ünsürləri yox, sintaksis ünsürləri təşkil edir,

c) Semantik universalilər. Universalilər problemi semantik tədqiqatların inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Semantika elminin nümayəndələri hələ keçən əsrdə bu elmin başlıca məqsədini ümumi “qanunlar” müəyyənləşdirməkdə görürdülər. Hələ 1820-ci ildə alman alimi Reyziq semasiologiyanı müstəqil bir elm sahəsi kimi fərqləndirmiş, bu elmin qarşısında duran məqsədin “mənalарın inkişafını müəyyən edən qanunları” öyrənməkdən ibarət olduğunu demişdi. “Semantika” terminini ilk dəfə M.Breal 1883-cü ildə işlətməmiş və bu yeni fənnin məqsədini belə müəyyənləşdirmişdir: “mənalарın dəyişmə qanunlarını” öyrənmək. Bundan sonra müxtəlif semantik dəyişmə qanunları haqqında tədqiqatlar aparılmağa başlamışdır.

Bununla yanaşı, bəzi tədqiqatçılar tamamilə fərqli mülahizələri irəli sürmüşlər. Bunlardan F.de Sössürü göstərmək olar. Sössür mənə dəyişmələrinin tək-tək hallarda, nadir şəkildə baş verdiyini və dil tarixində bunların əlaqəsiz, təsadüfi hadisələr olduğunu göstərirdi.

Hər halda mənə dəyişmələrinin qanunları, üsulları problemi alimlərin diqqətini cəlb etməkdə davam edirdi. Yespersenin aşağıdakı fikri bir aksiom kimi qəbul edilmişdi: “Universal təfəkkür qanunları vardır ki, bunlar mənə dəyişmələri qanunlarında əks olunur, hərçənd mənalар haqqında elm bu qanunları öyrənməkdə hələ o qədər də irəli getməmişdir”¹. İndi də bu əqidədə olan təd-

¹ С.Ульман. Проблема универсалии в языкознании. «Новое в лингвистике», вып. V, М., 1970, сәh. 250.

ciqatçılar vardır. Məsələn, V.A.Zvegintsev müasir semantika elmini ona görə tənqid edir ki, bu elm öz əsas məqsədindən sapmışdır, dilin səciyyəvi inkişaf qanunları ilə məşğul olmur. Lakin əsrimizin 30-cu illərində dilçiliyin digər bölmələri kimi, semantika elmində də tədqiqatın istiqaməti dəyişir, təsviri, struktur tədqiqat önə keçir, aparıcı mövqə kəsb edir, məna dəyişmələrinin ənənəvi tədqiqatları isə arxa plana keçir. Tədqiqatda istiqamətin belə dəyişməsi semantik universalilər probleminə mühüm təsir göstərmişdir.

Keçmişdə öyrənilən, irəli sürülən semantik qanunların hamısının ümumi bir qüsuru vardı: bu qanunlar kifayət qədər dil faktına əsaslaırmır, bəzən çox etibarsız və kifayət qədər olmayan dil faktlarına istinadən ümumi hökmlər verilirdi.

Dil universaliləri sahəsində semantika ən mürəkkəb bölmələrdəndir. Hazırda başlıca prinsip kimi bunu söyləmək olar ki, dilin ümumi semantik səciyyəsi o dilin fikri (təfəkkür) məzmununa və buna görə də universal kateqoriyalar planında dilin struktur təsviri təfəkkürün məntiqi strukturuna uyğun gəlir.

Semantik universalilər, ümumiyyətlə, universalilərin xüsusi bir növü olub, çox az öyrənilmişdir. Bununla belə, bu sahədə hər halda müəyyən nailiyyətlər qazanılmışdır. Məsələn, belə maraqlı nəticələr əldə edilmişdir: “Bütün dillərdə metaforik intiqal nəticəsində yeni mənalar yaranır” (*C. Qrinberq, Ç. Oqsud, C. Cenkinson*), “Əzizləmə anlayışı kiçiltmə anlayışı ilə əlaqələnilir, toqquşur” (*U. Vaynrayx*).

U.Vaynrayx ümumi semantik kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsi və təsviri işində simvolik məntiqdən istifadə etməyə cəhd göstərir. “Mən güman edirəm ki, təbii dillərdə təsadüf olunan bütün semantik struktur müxtəlifliklərini təsvir etmək üçün daha əlverişli məntiqi hesablamalardan istifadə kifayətdir”¹.

Semantik universalilərin çoxu statik səciyyəlidir. S.Ulman sinxronik və diaxronik universaliləri fərqləndirir. O, məna mo-

¹ У.Вейнрайх. О семантической структуре языка. «Новое в лингвистике», вып. V, М., 1970, сәһ. 171.

ativləşməsi, sinonim və çoxmənalılıq hadisələrini sinxronik universalilərə, metafora, məna daralması və genişlənməsini diaxronik universalilərə aid edir. Qohumluq semantik sahəsini tədqiq etməklə Ulman müxtəlif dillərin semantik xüsusiyyətlərini müqayisə etmək və ümumi əlamətləri müəyyənləşdirmək əsasında semantik universaliləri öyrənmə nümunəsi vermişdir.

Simvolik universalilər çox az öyrənilmişdir. Hələlik yalnız bir nümunə göstərilə bilər: bütün dillərdə ana anlayışını bildirən sözlərdə burun samiti iştirak edir.

DİLİN LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİ HAQQINDA

Dilin leksik-semantik sisteminə aşağıdakılar daxil edilir: leksik vahidlərin bütün anlam əlaqələri, onların variantları, bir-birinə təsiri və qruplaşma növləri (bütün bunlar leksik paradiqmatika adlanır), habelə dilin digər yarımsistemlərinə məxsus ünsürlərlə onların əlaqələri, semantik variantların yaranmasının şərait və formaları (bunlar isə leksik sintaqmatika adlanır).

“Leksik-semantik” ifadəsi dilin həmin sisteminin ikili mahiyyətini əks etdirir: bir tərəfdən semantik səviyyədə leksik semantika qrammatik semantikadan fərqləndirilir, digər tərəfdən lüğətin bir üsürü kimi alınmış semantika bu sistem vasitəsilə ən kiçik ikitərəfli vahidlərə – sözün leksik-semantik variantlarına bölünür.

Dilin leksem(atik) sistemini, vokabulyarı təşkil edən lüğət tərkibindən fərqli olaraq leksik-semantik sistem sözlərin ayrı-ayrı mənalarının çox mürəkkəb sintezindən ibarətdir. Həmin mənalar isə paradiqmatikada və sintaqmatikada təzahür edir.

Dilin leksik-semantik sisteminin başlıca vahidi sözdür və sözün məzmununda konkret leksik məna, ümumi kateqoriya – semantik məna və qrammatik məna qəti fərqləndirilməlidir.

Dilin leksik-semantik sistemində ən kiçik, səciyyəvi vahid sözün leksik-semantik variantı hesab olunur. Sözün leksik-semantik variantı birtərəfli əlamətlərdən (semalardan) fərqli olaraq

və ya onların əksinə olaraq ikitərəfli vahidlərdir. Sözün daxilində mənaların fərqlənməsində səs tərkibinin bir rolu yoxdur (sözün səs forması relevant deyildir). Odur ki, leksik-semantik sistem üçün “ifadə planı” kimi dilin başqa aspektləri, cəhətləri (leksematik, morfoloji, sintaktik cəhətləri) çıxış edir. Buna görə də leksik-semantik sistemdə əsas tədqiqat obyektı sözdür, onun anlam münasibətləri və leksik əlaqələridir.

Sözün anlam strukturu dilin leksik-semantik sisteminin birinci səciyyəvi əlamətidir. Leksik vahidlərin məzmunu ilə ifadə forması arasında müntəzəmlik yoxdur. Odur ki, sözün anlam strukturunu yalnız məntiqi (konseptual) cəhətdən müəyyənləşdirirlər; bu zaman dil vasitələri nəzərə alınmır.

Semantik realizə, sözlərin yenidən, təkrar işlənməsi ya sərbəst, ya da frazeoloji-bağlı birləşmələrdə özünü göstərir.

Sözün anlam strukturu anlayışı sözün eyniyyəti anlayışı ilə bilavasitə əlaqədardır. Sözün anlam eyniyyəti problemini öyrənməkdə qarşıya bir sıra obyektiv çətinliklər çıxır. Birinci çətinlik ondan ibarətdir ki, çoxmənalı sözün bu və ya digər mənasını realizə edən semantik kontekst (mətn) həm sistemə (dilə), həm də nitqə aid ola bilər. Habelə bu semantik kontekst (mətn) həm leksik, həm də qrammatik (morfoloji və sintaktik) dil vasitələrindən ibarət ola bilər. Odur ki, sözün anlam strukturunu müəyyənləşdirmək çoxmənalı vahidlərin daxili cəhətdən fərqləndirilməsi üçün obyektiv meyar tapılması ilə əlaqədardır.

Sözün leksik-semantik variantlarının hüdudunu müəyyənləşdirməkdə ikinci çətinlik sözün həm obyektiv, həm də subyektiv səciyyəli (ictimai funksiyalı dildən, adətən, fərdi şəkildə istifadə olunur) olmasındadır, ümumi və fərdini, sistem və nitqə məxsus hadisələri fərqləndirməyin çətinliyindədir.

Sözün anlam strukturu məfhumunu ilk dəfə irəli atan V.V.Vinoqradov leksik mənaların əsas tiplərini müəyyənləşdirmişdir.

Məlumdur ki, adlara nisbətən feillərin anlam həcmi daha genişdir. Bu fikri rus dilçisi M.M.Pokrovski, xaricdə isə M.Breal irəli sürmüşlər.

İsim və sifətlərin leksik mənasının əsasında onların əşyavi-məntiqi məzmunu durur. Bu məzmun isə əşya, hadisə və ya onların tək-tək əlamət və xüsusiyyətləri haqqında anlayışdan ibarətdir. Odur ki, bu sözlərin leksik mənası həmin məfhum və əlamətlərin təyini şəklində şərh edilir.

Feili leksemaları öyrənəndə əsas obyektiv çətinlik onların məntiqi-əşyavi məzmununun səciyyəsi ilə əlaqədardır. Belə ki, adlardan fərqli olaraq feillərin mənası o qədər geniş olur ki, feil çox zaman semantik mənasını itirmə həddinə çatır, “simvolik” işarədən “deyktik işarəyə” çevrilmə həddinə çatır. Məsələn, çoxmənalı feillərdən biri də “almaq” feilidir. Bu feil nitqdə çox müxtəlif mənalarda işlənir. Bu geniş mənalar sistemini konkretləşdirmək zəruriyyəti meydana çıxır ki, bunun üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: 1) “almaq” feili ilə birləşən sozlərin konkret mənaları; 2) bu feilin tələbi ilə işlənən tamamlığın quruluşca (sadə və ya mürəkkəb) növü; 3) hərəkətin subyekt və obyektinin semantikasının səciyyəsi (canlı, cansız, şəxs, əşya, heyvan, konkret və ya mücərrəd leksika və s.).

Felin konkret leksik mənası, onun bu və ya digər leksik-semantik variantı ümumi strukturdan, sintaktik mövqedən asılıdır.

Struktur semasiologiyanın əldə etdiyi nailiyyətlərdən biri də budur ki, leksik mənalar da struktur təşkil edir. Əlbəttə, bu hökm hələ tam və hərtərəfli əsaslandırılmamışdır. Çünki hələ də leksik mənə nəyə deyilir, bu leksik mənə nə dərəcədə linqvistik cəhətdən təhlil edilə bilər və ümumiyyətlə onun linqvistik təbiəti necədir? – kimi məsələlər haqqında ümumi vahid fikir, razılıq yoxdur. Bu məsələlər haqqındakı ixtilaf o qədər çox və böyükdür ki, bütün bu suallara az-çox ümumi cavab vermədən struktur semasiologiya prinsipləri haqqında danışmağı təsəvvürə gətirmək belə mümkün deyildir. Odur ki, göstərilən aspektlərdə leksik mənə problemlərindən bəhs etmək zəruridir.

Leksik mənaları öyrənərkən qarşıya iki cür çətinlik çıxır: birinci çətinlik odur ki, deyildiyi kimi, hələ də dilin semasioloji səviyyəsinin əsas vahidi qeyri-müəyyəndir, müəyyənləşdirilməmişdir. Bundan əlavə, semasioloji səviyyə dil üçün nə qədər ən

zəruri və mühüm olsa da, hələ də bütövlükdə dilçilik pasportu, dilçilik vətəndaşlığı hüququ almamışdır. İkinci çətinlik odur ki, hələ də leksik mənanı əsl, sırf dilçilik hadisəsi kimi izah etmək cəhdi ilə, onu ekstralingvistik faktorlar (məfhum, ideya, əşya, obyektiv aləm və s.) vasitəsilə izah etmək cəhdi arasındakı antinomiya aradan götürülməmişdir. Bu çətinlikləri sıra ilə izah edək.

Bir az daha ümumi kateqoriyalardan – forma və substansiya məsələsindən başlamaq lazım gəlir. Əlbəttə, ilk növbədə bizi bu kateqoriyaların lingvistik ifadəsi maraqlandırır.

Dilçilikdə forma və substansiya terminləri tam dəqiq mənada işlədilmir. Çox vaxt bu terminlər inkar (neqativ) üsulu ilə təyin edilir: substansiya odur ki, o, forma deyildir; forma odur ki, o, substansiya deyildir. Analoji qaydada deyə bilərik ki, tək olmayan hər şey çoxluqdur, çoxluq olmayan hər şey isə təklikdir. Belə təyin riyaziyyatçıları təmin eləmir. Dilçilər də təsdiq üzrə (pozitiv) tərif üçün çalışırlar. Bu zaman dilçilər substansiyanı dildə bilavasitə və hisslər vasitəsilə qavranılan hər şey kimi təyin edirlər. Bu halda forma hisslər vasitəsilə qavranılmayan şey hesab edilməlidir. Məsələni belə qoyduqda başa düşmək olmur ki, hissi cəhətdən qavranılmayan leksik mənanı hara aid etmək lazımdır? Bu məsələ bir də ona görə mürəkkəbləşir ki, hazırda dilçilik tədqiqatı faktik olaraq bilavasitə müşahidə edilə bilən nitq faktlarına (ifadə, mətn, korpus və s.) əsaslanır. Burada isə forma və substansiya qovuşmuş şəkildə mövcud olur və yalnız elmi təhlil vasitəsilə fərqləndirilir.

Dilin immanent nəzəriyyəsində əsas çıxış nöqtəsi forma anlayışıdır. Bu forma pozitiv şəkildə funksiyalar iyerarxiyası kimi və ya öyrənilən vahidlərin sabit, mükəmməl sistemi kimi başa düşülür. Bu zaman müəyyən edilir ki, forma ilkindir, substansiya isə ondan asılı vəziyyətdədir, ikincidir. Bu fikir isə forma ilə substansiyanın bir-birindən ayrılıqda mövcud olduğu mülahizəsinə əsaslanır ki, buna inanmaq, bunu təsəvvür etmək çətinidir. Əslində burası şübhəsizdir ki, substansiyadan xaricdə forma yoxdur, habelə formadan xaricdə substansiya yoxdur. Deməli,

bunların hər hansı birinin ilkin olduğunu söyləmək düzgün deyildir. Lakin hər halda elmi təhlil yolu ilə bu üzvlənməmiş bütöv kütlədən, vahiddən forma və substansiyanın əlamətlərini təmiz, “saf” şəkildə ayırmaq, fərqləndirmək mümkündür.

Şəksiz ki, strukturu ilk növbədə formada axtarmaq lazımdır. Forma həmişə struktur şəkildədir. Dilçilik tədqiqatında dilin forması ilə strukturunu eyni şey hesab etmək mümkündür.

Lakin formadan formaya fərq var. Bu, hər elmdə xüsusi səviyyə kəsb edir. Bir sahədə formasız olan şey başqa sahədə ciddi formal qanunlara malik ola bilər. Atom nüvəsinin fiziki strukturu da, amöblərlərin bioloji quruluşu da funksiyalar iyerarxiyası kimi təsəvvür edilə bilər. Bununla belə onların quruluşunun formal prinsipləri müxtəlifdir. Dilin müxtəlif səviyyələrində də izoformizm (izomorfizm ilə qarışdırılmasın) və ya izostrukturluq ola bilməz. Beləliklə, burada məqsədimiz birinci növbədə onu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir ki, məna ilə əlaqədar nəyi forma hesab etməli və dilin ayrıca səviyyələrindən biri olan semasioloji cəhətinin struktur təşkilinin əsasında hansı forma əlaməti durur. Forma strukturla eynidirsə və semasioloji hadisələrdən bəhs edərkən formadan danışmaq mümkündürsə, onda mənanın da struktur xarakter daşdığını qəbul etmək lazım gəlir. Çünki formaya malik hər şey struktura malikdir.

Bu məsələnin həll edilməsində Sössür tərəfindən irəli sürülən və bir çox dilçilər tərəfindən məqbul görülən digər bir eyniləşdirmə də bizə kömək göstərə bilər. Dil ilə nitqi fərqləndirərkən Sössür dili forma hesab etmişdir. Bu eyniləşdirməyə müvafiq olaraq forma nəyi hesab etmək lazımdır? – məsələsi mənanın dil faktı kimi qiymətləndirilməsinə və onun nitq faktı (əksinə olaraq burada məna substansiya keyfiyyətinə malikdir) olan mənadan fərqləndirilməsinə aparıb çıxarır. Bu istiqamətdə məntiqi olaraq məsələnin ikinci cəhətini də, yəni dil faktı olan mənanın əsasında duran formal və deməli, struktur prinsipi də həll etmək zəruri olur. Məna strukturunun xarakteri və forması haqqındakı məsələnin dil planına keçirilməsi (köçürülməsi) ilə əldə etdiyimiz kömək çox cüzdür, nisbidir. Əvvələn, formanın dil ilə, nit-

qin isə substansiya ilə eyniləşdirilməsi mütləq səciyyə daşıya bilməz (çünki bunlar müxtəlif nəzəri sahələrə aid hadisələrdir). Digər tərəfdən, bu əməliyyat bizi yenə də köhnə və məlum çətinliklər qarşısında qoyur. Bunlardan başlıcası odur ki, dilçilərin bütün cidd-cəhdinə baxmayaraq, dil faktı olan məna ilə bu mənanın dilxarici əlamətlər əsasında müəyyənləşdirilməsi arasında ziddiyyət vardır. Bunun nəticəsidir ki, əslində dilə məxsus hadisələr ekstralingvistik terminlərlə qeyd edilir, bu terminlərlə şərh olunur və ya mənanın müxtəlif növləri və səviyyələri elə müəyyənləşdirilir (Paulda uzual və okkazonal mənalar, Frizdə linqvistik və ictimai-mədəni mənalar, Yelmslevdə fiziki və kollektiv mənalar və s.) ki, burada sərbəst surətdə linqvistik və ekstralingvistik təhlillər bir-birini əvəz edir, izləyir. Bütün ağlabatanlığına və orijinallıqlarına baxmayaraq, bu təhlil və şərh üsulları ilə semasiologiyadakı mövcud çıxılmaz vəziyyətin qarşısını almaq mümkün deyildir. Yeni axtarışlar gərəkdir, həm də əsas diqqət göstərilən antinomiyanın (eyni hadisəyə linqvistik və ekstralingvistik yanaşma) ləğv edilməsinə yönəldilməlidir. Bu işi görməmişdən qabaq, istifadə ediləcək məfhum və hadisələr haqqında tam dəqiq, sərrast məlumat əldə olunmalıdır. Məna probleminədən danışılarkən ilk növbədə nədən söhbət getdiyi müəyyənləşdirilməlidir. Başqa sözlə, biz tam aydın şəkildə təsəvvür etməliyik ki, dilin semasioloji səviyyəsinə məxsus (və ya qlossematik terminologiya ilə desək, dilin məzmun planına məxsus) əsas və ən sadə vahidlər hansılardır. Halbuki əslində tədqiqatçılar ən sadə semasioloji vahid olaraq leksema və ya söz kimi kateqoriyalardan istifadə edirlər. Bunlar isə öz mənalarına görə çox mürəkkəb anlayışlardır, buna görə də ən sadə vahidlər kimi alın bilməz.

Semasioloji səviyyədə əsas və ən sadə vahid olaraq bir sıra terminlər irəli sürülmüşdür ki, bunlardan ən müvəffəqiyyətli "monosema" terminidir. Bu terminin əsas üstünlüyü orasındadır ki, o, ekstralingvistik faktlara müraciət etmədən semasioloji vahidlərin müəyyən deskriptiv formullar şəklində təsvir edilməsinə imkan yaradır.

Monosemanın həm dil faktı, həm də nitq faktı kimi müəyyənləşdirilməsi məna probleminə dildaxili və ekstralinivistik hadisələr arasındakı antinomiya ilə əlaqədardır. Bu antinomiyanın özü isə dil ilə nitq arasındakı fərqlərin tam doğru, düzgün müəyyən edilməməsindən meydana gəlmişdir.

Dildaxili anlayışı Sössür tərəfindən izah olunmuşdur. O, “dildaxili” əvəzinə “dəyərlilik” (значимость, ценность, valeur) işlədir. Öz məşhur əsərində göstərir ki, dəyərlilik “dilə digər ünsürləri ilə əlaqələr və fərqlənmələr nəticəsində meydana gəlir”. Dəyərlilik sistemdən törəyir, sistemin törəməsidir (“Sistemin tərkibinə daxil olmaqla söz nəinki məna kəsb edir, həm də başlıcası odur ki, dəyərliliyə malik olur”),

Dəyərlilik öz əhatəsinə görə müəyyənləşir (“hər hansı terminin dəyərliliyi yalnız onun əhatəsi ilə əlaqədar təyin edilir”). Beləliklə, bütövlükdə dil “saf dəyərlilik sistemidir və sistemin tərkibinə daxil olan ünsürlərin vəziyyətindən başqa, bu sistemi heç bir şey səciyyələndirmir”. Bu keyfiyyətlərinə görə dəyərlilik məna ilə qarşılaşdırılır.

Dildaxili anlayışı üzərində aparılan sonrakı tədqiqatlar Sössürün dəyərlilik haqqındakı mülahizələrini yalnız bir az da mürəkkəbləşdirmişdir. Əlavə edək ki, Sössürün özündə də bu yerdə çatışmayan cəhətlər vardır. Onun fikrincə, dəyərlilik məna ilə yanaşı mövcud olur və vahid bir kompleks təşkil edir.

MƏNA VƏ ANLAM

Semiotika, psixolinqvistik və kibernetikanın nailiyyətlərinə əsasən akustik obrazların və mənaların formalaşması prosesini, mənənin anlama əlaqəsini ümumi şəkildə cızmaq olar.

Ümumi sistem nəzəriyyəsinə görə insan psixikası xarici aləmin proqnozlaşdırıcı struktur modelidir. Bu təfəkkür modelinin əsas kütləsi konkret obrazlardır – tək-tək denotatların (hadisə və obyektlərin) inikasındır. Bu fərdi struktur modellərdən əlavə şüurda bir ümumiləşmə də meydana gəlir. Həmin ümumiləşmiş

obrazlar mücərrəd vahidlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Mücərrəd vahidlər bütün bir sıra konkret obrazlar qrupunun (“sinfinin”) struktur modelini təşkil edir. Deməli, denotatlar sinfinin struktur modeli olan mücərrəd vahidlər də öz növbəsində müəyyən əlamətlər üzrə qruplaşır və daha yüksək mücərrədlik yaradır. Başqa sözlə, dildə mücərrədlik mərhələlər (yaruslar) üzrə, pillə-pillə yüksəlir.

Məsələn, tək-tək quşların (göyərçin, qaranquş, kəklik, durna) şüurda əksi yaranır. Həmin inikas tək-tək denotatların struktur modelini təşkil edir. Eyni zamanda hər quş sinfinə, qrupuna məxsus olan (məsələn, göyərçin sinfi bu tip göyərçinlərin inikası kimi, qaranquş sinfi bütün qaranquşların inikası kimi və s.) bütün denotatlara da müvafiq olan struktur model yaradır ki, burada mücərrədlik göz qabağındadır. Göyərçin sinfinin mücərrəd inikası, qaranquş sinfinin mücərrəd inikası, kəklik sinfinin mücərrəd inikası və s... birlikdə başqa bir sinif yaradır ki, bu da daha yüksək mücərrədlik bildirən quş denotatı ilə ifadə olunur. Quş sinfi başqa denotatlar sinfi ilə (heyvan, cücü, balıq və s.) birlikdə bir daha yüksək mücərrədliyə malik “canlı” denotatın tərkibini təşkil edir və s.

Göründüyü üzrə, mücərrədlik mərhələsi (yarusu) yüksək olduqca daha az vahidlər əhatə edilmiş olur. Başqa sözlə, dildə mücərrədləşmə çoxmərhələli, piramida şəklində təzahür edir. Elə buna görədir ki, təzə, yəni rast gəlinən hər bir fərdi obyekt və hadisə şüurda çox sürətlə əks olunur və onların (obyektlərin) ən səciyyəvi, mühüm əlamətləri haqqında informasiya asanlıqla mənimsənilir. Yenə də buna görədir ki, müəyyən əlamətinə əsasən şüurda müvafiq obyektin obrazı çox sürətlə tapıla bilər.

Hər kəsin şüurunda mücərrədləşmələr komplekti (toplusu) vardır, bu komplekt hamı üçün ümumi və sabitdir. Ona görə də fərdi təfəkkür vahidləri saysız-hesabsız olsa da, bu ümumi mücərrədləşmələr komplektinin hər biri müəyyən əlamətə əsaslanır və ünsiyyətin sürətlə baş verməsini tənzim edir.

Xarici aləmdəki dəyişmələr onu müşahidə edən insan şüurunda əks olunur, özü də konkret denotatların obrazları arasında

əlaqənin strukturca dəyişməsi şəklində əks olunur. Bu xarici aləmdəki dəyişmələri müşahidə etməyən insan da öz şüurunda həmin dəyişmə ilə əlaqədar müəyyən düzəlişlər etməyə məcburdur ki, onun şüurundakı obrazların arasındakı əlaqənin strukturu da dəyişmələri müşahidə eləyənin şüurundakına bənzəsin. Bunun üçün müşahidəçi şəxs hansı fikir vahidləri arasında əlaqə dəyişməsi olduğunu bu və ya başqa şəkildə bildirməlidir, yəni heç olmasa bu haqda xaricən müşahidə edilə bilən bir şeylə – işarə ilə bildirməlidir. Məlumdur ki, dil işarələri lüğəti yaddaşda qalır. Belə olduqda əgər müşahidəçinin şüurunda olan fikir vahidlərindən biri bilavasitə dil işarələrindən biri ilə əlaqədar olarsa, onda bu işarənin (dil işarəsinin) yaranması müvafiq nitq işarəsinin yaranmasına səbəb olur. Bu nitq işarəsi isə fikir vahidinin əvəzedicisi, nümayəndəsi, onun adı olur. Lakin ünsiyyət zamanı, əsasən, konkret fərdi fikir vahidləri işlədilir və onların sayı hədsizdir. Deməli, bu fikir vahidlərini nisbətən az olan dil işarələri ilə əlaqədar hesab etmək düz deyil. Dil kollektivinin bütün üzvlərinin yaddaşında olan dil işarələrinin miqdarı o qədər də çox deyildir. Halbuki fikir vahidləri sonsuzdur, onların hamısını ifadə üçün dil işarəsi çata bilməz.

Dil işarələri ilə ən mücərrəd fikir vahidlərinin əlaqələrini isə müəyyənləşdirmək olar. Öz mahiyyətinə görə mücərrəd obrazlar əslində konkret obrazların siniflərinin, növlərinin, tiplərinin nümayəndəsi olduğu üçün onların miqdarı məhduddur və onların strukturu eyni dildə danışanların hamısı üçün bənzərdir, eynidir. Demək, mücərrədliyin müəyyən mərhələsində piramidanın yuxarı hissəsində dil işarələri mühüm rol oynayır. Dil işarəsi ilə onun mənası arasındakı əlaqəyə **dil vahidi** və ya **monem** deyirik. Əsas məsələ budur ki, monemin bir cəhəti (məhz məna cəhəti) mücərrəd olsa da, hər halda xarici aləmdəki obyektin (denotatın) obrazıdır, denotat vasitəsilə motivləşmiş (denotatın əlamətini əks etdirən) struktura malikdir.

Monemin ikinci cəhəti (dil işarəsi) nitq işarəsinin ümumiləşdirilmiş obrazıdır və məna ilə müstəqim tərzdə əlaqədar deyildir. Elə buna görə də dil işarəsinin mənasından fərqli olaraq strukturu ixtiyaridir.

F.de Sössür dil işarəsinin ixtiyari olduğunu təkidlə qeyd edirdi. O bu zaman monemin yalnız bir cəhətini – akustik obrazı nəzərdə tuturdu. Monemin ikinci cəhəti – dil işarəsinin mənası ixtiyari deyil, xarici aləmlə əlaqədardır, onun predmet və hadisələri ilə bağlı motivləşir.

Semantika problemləri fikir vahidləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin əsas növlərini dəqiqləşdirməyi tələb edir. Belə qarşılıqlı əlaqələr üçdür: rəbitə, müstəqim assosiasiya və məcazi assosiasiya.

İki fikir vahidinin rəbitəsi fizioloji cəhətdən təşkil olunur, burada əlaqələnən vahidlərin köpkret strukturundan asılı olmayaraq bunlardan birinin o birinə təsiri olur.

İki fikir vahidinin **assosiasiyasında** (rəbitədən fərqli olaraq) fikir vahidləri arasında fiziki kontakt mövcud olmur. Bu vahidlərin strukturları arasında bir **bənzərlik**, “izomorfizm” (həmin bənzərlik məqsədəuyğun fəaliyyətdə, konkret situasiyada meydana çıxır) olduğundan həmin vahidlər qarşılıqlı tərzdə bir-biri ilə əlaqələnir. Bu vahidlərdən biri mücərrəd olarsa və eyni sinfə mənsub konkret vahidlərin hər hansı bir strukturunun yarımstrukturuna daxil ola bilərsə, onda mücərrəd və konkret vahidlərin arasında **müstəqim assosiasiya** yaranır. Müxtəlif siniflərə məxsus iki vahid (obraz) arasındakı assosiasiya **məcəzi assosiasiya** adlanır.

Konkret fikir vahidlərini adlandırma prosesi, yəni “aktual mənalar” (anlamlar) rolunda çıxış edən fikir vahidlərini əksetdirmə prosesi ən azı iki mərhələdən keçir. İki mərhələli adlandırma belə gedir: müstəqim və məcazi assosiasiya ünsiyyətdə meydana çıxır. Bu zaman adlandırılması lazım gələn konkret fikir vahidi öz mücərrəd nümayəndəsi ilə qarşılıqlı əlaqəyə girir və konkret anlam vahidi üçün **orta işarələyə**nə çevrilir. Mücərrəd vahid dil işarəsi ilə müstəqim tərzdə əlaqələnirsə, yəni onun mənası olursa, onda həmin işarə anlam rolunda çıxış edən: konkret fikir vahidi üçün dolaylı (məcazi) işarələyən kimi işlənir. Deməli, mənalar anlamlar üçün işarələyən funksiyasına malik olur. Həm də hər bir konkret anlamla mənanın əlaqəsi həmişə müvəqqəti, ötəri

olur, şəraitlə əlaqədar olur və assosiasiyalara əsaslanır. Dil işarələri (akustik obrazlar) isə mənalar üçün işarələyən hesab olunur. Dil işarəsi ilə mənənin əlaqəsi danışıq aktına qədər mövcud olur, assosiasiyalardan asılı olur, uzual hesab edilən bu əlaqə kollektivin bütün üzvləri üçün eyni, sabit olur. Hər dəfə ünsiyyət prosesində təzahür etsə də, bu əlaqə sabitdir.

Tələffüz edilən və eşidilən nitq işarəsi dil işarəsinin işarələyəni rolunu oynayır. Dil işarəsi isə mənə və anlama əlaqəlidir. Deməli, nitq işarəsi üçün, həm də onun vasitəsilə mənə və anlam üçün işarələyən rolunu oynayır. Bir daha yadda saxlanmalıdır ki, dil işarəsinin strukturu bilavasitə əlaqədar olduğu mənaya münasibətində ixtiyaridirsə, nitq işarəsi öz strukturuna görə çox asılıdır (söhbət struktur asılılıqdan gedir, öz substansiyasına görə **nitq işarəsi fərqlənə də bilər**). **Məlum olur ki, işarələnən və işarələyən arasında da müəyyən əlaqə vardır** (F.de Sössür belə əlaqəni görmürdü).

Anlam denotativ işarələyəni, mənə anlamın işarələyəni, dil işarəsi mənənin işarələyəni, nitq işarəsi isə dil işarəsinin işarələyənidir.

Beləliklə, F.de Sössürün “işarələnən” dediyi məfhum mənə və anlama, onun “işarələyən” məfhumu isə dil işarəsinə və nitq işarəsinə bölünür. Lakin dil işarəsinin işarələyənlərə bölünməsi probleminə bir sıra mühüm məsələlər aydın deyildir. İşarələnmək üçün, yəni mənə səciyyəsi kəsb etmək üçün mücərrədliklərin seçilmə mexanizmi (mövcud anlamlardan hansının nə üçün seçildiyi məsələsi) qaranlıq qalır. Bəzən güman edirlər ki, insanın fikri fəaliyyətinin vahidlərinin seçilməsi prosesi konkret dil işarələri obrazları əsasında baş verir və deməli, mücərrədlik dil vahidləri ilə ifadə edilmədikcə bunlar tam fikir vahidləri də hesab oluna bilməz. Lakin müasir elmi nailiyyətlər əsasında məsələ bir qədər başqa cür izah olunur.

İnsan fəaliyyətinin konkret məqsədindən asılı olaraq hər hansı denotata və onun psixi obrazlarına (real obyektlərin beyində əks olunan obrazlarına) müxtəlif tərzdə yanaşır, onları müxtəlif meyarlar əsasında təsnif etmək olar. İnsanın müxtəlif fəa-

liyyət növləri vardır ki, bunlardan biri də kommunikativ fəaliyyətdir. Kommunikativ fəaliyyət insan həyatı üçün çox mühümdür. Xarici aləm əşya və hadisələri, onların obrazları və ümumiləşdirmələri məhz bu fəaliyyət baxımından təsnif edilməli olur. Deməli, nisan şüurunda məhz kommunikativ fəaliyyət baxımından müxtəlif səciyyəli denotat müxtəlif səviyyələrdə formalaşdırılır. Bütün bu kommunikativ mücərrədləşmələr bilavasitə dil işarələri ilə əlaqələnir və bunlar birlikdə müvafiq dilin monemlərini əmələ gətirir (dil işarələri – akustik obrazlar özləri də bu kommunikativ fəaliyyət prosesində meydana çıxır, yəni nitq işarələrinin yenidən yaranması və ya onların tanınması da bu prosesdə baş verir).

Bütün bu göstərilən səbəblərə görədir ki, yer üzündə bütün insanların təfəkkür tərzən eynidir. Başqa sözlə, bütün insanların praktik fəaliyyətinin əsas tipləri eyni və ya yaxın olduğu üçün bu fəaliyyət tipləri prosesində meydana çıxan abstraksiya tipləri də yaxındır. Bir-birinə çox yaxın mücərrəd vahidlərin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan fikri fəaliyyət növləri bir-birinə yaxın olur.

Yuxarıda göstərilən səbəblər dillərin quruluşunda özünü göstərən (və bəzən çox kəskin olan) fərqlərin izahına yardım edir. Müxtəlif xalqlarda denotatların konkret obrazları kommunikativ cəhətdən müxtəlif tərzdə üzləndirilir. Hər xalqın kommunikativ fəaliyyətində fərqlər təzahür edir. Məqsəddən asılı olaraq həm konkret obrazlar, həm də fikri fəaliyyətdə iştirak edən mücərrəd vahidlər müxtəlif cür təsnif edilir. Deməli, dil vasitələri ilə ifadə edilən məzmunun kommunikativ üzlənməsi müxtəlif olur, hansı abstraksiyaların mənaya çevrilməsi, hansılarının anlam olması müxtəlif olur.

Beləliklə, kommunikativ fəaliyyət məqsədəuyğun fikri fəaliyyətdir, lakin heç də hər hansı fikri fəaliyyət kommunikativ fəaliyyət deyil. Odur ki, ümumiyyətlə təfəkkür dil təfəkküründən fərqlənir. Dillərin quruluşundakı müxtəliflik konkret və mücərrəd anlamların kommunikativ cəhətdən təsnif üsullarının fərqi, yəni anlamların mənalara çevrilməsindəki fərqi nəticəsidir. Lakin ünsiyyət iştirakçılarının hansı dildə düşünməsindən

asılı olmayaraq məzmun həmişə eyni qalır. Çünki düşünmə o zaman baş verir ki, danışan məqsəddən asılı olaraq ifadə edəcəyi anlamın hüdudlarını müəyyənləşdirir və onu mənaya keçirir (“kodsuzlaşdırır”), dinləyən isə əksinə, qavranılmış mənə əsasında anlamı bərpa etməyə başlayır.

Beləliklə, dil işarəsinin işarələyəni mənə və anlamdır. Mənə dilin konkret quruluşunun təsiri altında formalaşır. Anlamlar isə kommunikativ cəhətdən heç də eyni deyil, onlar həm konkret, həm də mücərrəd obrazlar rolunda çıxış edə bilər. Bundan əlavə, anlamların daha bir fərqi var ki, bu fərq dil vahidlərinin semantikasına ilə dil təfəkkürünü səciyyələndirmək üçün zəruridir.

Anlamlar həm konkret, həm də mücərrəd obrazlar olur. Bu və ya başqa bənzərlik əlaməti əsasında həmin obrazlar anlamla mənə arasında olduğu kimi, öz aralarında assosiativ cəhətdən əlaqələnmiş olur. Odur ki, bu və ya digər məzmun anlamının adlandırılması prosesi – ünsiyyət üçün zəruri olan bu proses heç də göstərdiyimiz, kimi, iki mərhələli deyil, bəlkə üç mərhələlidir: 1) ilkin anlamdan onunla əlaqədar olan aralıq anlamına qədər olan mərhələ; 2) aralıq anlamından mənaya qədərki mərhələ; 3) mənadan dil işarəsinə qədərki mərhələ.

Buna görədir ki, dinləyici qavradığı mənəni təhlil etmə nəticəsində hər şeydən əvvəl bu aralıq anlamını başa düşmüş olur. Bu mərhələdə təfəkkürün dil ilə bağlı mərhələsi (“təfəkkürün dil mərhələsi”) bitmiş olur, lakin kommunikativ təfəkkür davam edir. Dinləyən mənə vasitəsilə qavradığı anlamın özünü nəzərə alır, həm də danışan tərəfindən nəzərdə tutulan, lakin bilavasitə dil vasitələri ilə ifadə edilməyən anlamla assosiasiyasını da nəzərə almalı olur. Buna görədir ki, anlamların iki növünü fərqləndirmək zəruridir: eksplisit və implisit anlamlar.

Eksplisit anlam nitq işarələri vasitəsilə, yəni bilavasitə mənələr vasitəsilə ifadə olunan anlamdır. İmplicit anlam ünsiyyətin əsas səbəbi olan anlamdır. İmplicit anlam üçün olan işarələyənlər içərisində eksplisit anlam da vardır.

Hər bir konkret dildə anlamların ifadəsi müxtəlif olur. Bəzi anlam tiplərində bilavasitə mənələrlə müstəqim və ya məcazi as-

sosiasiyalara girmək meyli daha qüvvətli olur, başqa anlam tiplərinin ifadəsi üçün aralıq hadisələrdən – eksplisit anlamlardan istifadə edilir və bu zaman əsas məqsəd implisit tərzdə ifadə olunur. Bir dil üçün nəzərdə tutulan bu cəhətlər başqa dillərdə başqa səciyyə kəsb edə bilər.

A.A.Leontyev mənə və anlam anlayışlarını belə fərqləndirir: “Mənə cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən mənimsənilmiş ictimai təcrübə formasıdır”. “Anlam konkret fəaliyyətdə (ünsiyyət prosesində) mənənin təzahürüdür”. Müəllifin fikrincə, sözün mənəsi ilə onun anlamı (anlamları) arasında kəskin fərqlərin ola bilməsi mümkündür¹.

Adətən, ifadə edilən anlam olur, həm də anlam ifadə edilərkən sözün mənələri konkretləşdirilir.

STRUKTUR VƏ İNFORMATİV MƏNALAR

Dilin semantikasını kəmiyyət və keyfiyyətə, struktur və funksiyaya müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Çünki dil müxtəlif səciyyəli semantikalara malik olan sistemdir. Bundan əlavə, dil həm də təfəkkür formalarını (məntiqi-məfhumu təfəkkür, bədii-obrazlı təfəkkür, adi təfəkkür), insanların dərk etmə fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirir, habelə müxtəlif dilxarici informasiya bildirir.

Dil vahidlərinə münasibətinə görə iki cür mənə fərqləndirilir: a) struktur mənələri (burada dil vahidlərinin özlərinin semantikasını, onların məzmununu nəzərdə tutulur); b) informativ mənələri (burada verilən məlumatın müxtəlif kateqoriyaları nəzərdə tutulur).

1. Struktur mənə. Mənə hər hansı dil vahidinin məzmununu təşkil edir. Başqa sözlə, mənə dil vahidinin semantik funksiyasıdır. Ona görə ki, hər biri özünəxas məzmunu malik dil vahidləri fikrin daxili formasını əmələ gətirir.

¹ А.А.Леонтьев. Смысл как психологическое понятие. «Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком», М., 1969, сәh. 60-62.

Danışan xüsusi məqsəd izləmirsə, dil vahidlərinin mənalarına ayrıca diqqət yetirmir. Dil vahidlərinin mənası onların dilxarici korrelyatlarından və konkretlikdən uzaqlaşıb mücərrədləşmiş olur.

Hələ V.Porziq (1934) aşağıdakı məfhumları bildiren sözlərin əlaqədar olduğuna diqqət yetirmişdi: *it-hürmək, qarğı-qırmaq, əl-tutmaq, xörək-yemək, paltar-geymək*. Bu kimi sözlər arasında sintaqmatik məna rəbitəsi mövcuddur.

Tədqiqatçılar sintaqmatik və paradiqmatik məna əlaqələrini qarşılaşdırırlar. Paradiqmatik əlaqə: *kəşi-arvad, yaxşı-pis*, (qapını) *örtmək-çırpmaq-bağlamaq*, sintaqmatik əlaqə: *hürmək-it, sürmək-maşın, burxulmaq-ayaq, çəkmək-şəkil*.

Paradiqmatik əlaqələr. Hər bir sözün semantik dəyərliliyi iki faktor əsasında müəyyənləşdirilir: sözün seçmə və birləşmə imkanları. Müəyyən iş, hadisə, əşya və s. haqqında məlumat vermək, fikri ifadə etmək üçün onların adını bildiren sözü tapmaq və bu ad-sözü başqaları ilə birləşdirmək zəruridir. Sözü tapmaq və ya seçmək müəyyən anlam dairəsində olan dil vahidlərindən birini fərqləndirib ayırmaqdır, birləşdirmək isə bu sözləri qrammatik qaydalar əsasında əlaqələndirməkdir.

Sözü seçmə dedikdə nəzərə almaq lazımdır ki, hər söz müəyyən leksik-semantik paradiqmanın (və ya paradiqmalar qrupunun) bir üzvüdür. Leksik-semantik paradiqma hər hansı bir semantik əlamət əsasında birləşən sözlər qrupuna deyilir.

Sözləri birləşdirmə termini onu göstərir ki, söz dildə mövcud olan sintaktik qaydalar əsasında düzəlmiş sintaqmanın komponenti kimi çıxış edir.

Paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələr bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə bağlıdır. Hər paradiqmaya daxil olan sözlər sintaqmatik əlaqələrinə görə də başqalarından fərqlənir. Müvafiq paradiqmadakı sözün sintaqmatik əlaqələrini əvvəlcədən, ümumiləşdirilmiş tərzdə söyləmək mümkündür.

Obyektiv aləm hadisələri bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədar olduğu kimi, onları ifadə edən sözlər də belə qarşılıqlı şəkildə bir-biri ilə əlaqələnir.

Dilxarici hadisələrə (əşya, hadisə, əlamət və s.) belə əlaqəsinə görə sözlər müəyyən qruplara bölünür ki, bunlara tematik qruplar deyilir.

Bəziləri bu tematik qrupları dilçilikdə tədqiq etməyin əleyhinə çıxır. Çünki bu qruplar semantik (dil) faktorlarından deyil, əşyavi-məntiqi faktorlardan asılıdır.

Lakin əvvələn, dildə özünü göstərən bütün əlaqə və qrupları (nəyin təsiri ilə meydana gəlsə də) öyrənmək dilçiliyin vəzifəsidir. Digər tərəfdən, əslində dilin bütün lüğət tərkibi bilavasitə dilxarici hadisələri əks etdirir.

Habelə məlumdur ki, hər dil dilxarici aləmi tamamilə başqa-başqa şəkillərdə fərqləndirir və qruplaşdırır. Odur ki, çox zaman dilxarici və dildaxili hadisələri bir-birindən fərqləndirib ayırmaq heç mümkün olmur.

Alma aqacı, zoğal ağacı, şam ağacı, söyüd ağacı, küknar ağacı, əncir ağacı və s. adlar əşyavi-məntiqi cəhətdən bir qrup bildirir. Lakin Azərbaycan dilində ümumi **meyvə ağacı** (alma, zoğal, əncir, heyva və s. üzüm) termini olduğu halda, meyvəsi olmayan ağacları (şam, küknar, söyüd və s.) bildirmək üçün belə ümumi termin yoxdur.

Dilimizdə bir çox meyvə ağaclarının adı müvafiq meyvələrin adındandır (alma, heyva, zoğal, əncir). Başqa sözlə, burada həmin tematik qrupa (*meyvə və ağacı*) məxsus sözlərin ümumi semantik xüsusiyyəti müşahidə edilir. Əlbəttə, burada bəzi kəna-raçıxarma halları da müşahidə edilir: alma–alma ağacı, zoğal–zoğal ağacı, əncir–əncir ağacı və s. qarşılaşdırmalar olduğu halda, nar–nar ağacı, üzüm–üzüm ağacı qarşılaşdırması mümkün deyildir. Dildə **nar ağacı**, **üzüm ağacı** işlənmiş, **nar kolu**, **üzüm tənəyi** deyilir.

Hər hansı əşya və ya hadisəni müxtəlif şəkildə adlandırmaq olar. Deməli, hər hansı əşya və ya hadisənin adını çəkmək o deməkdir ki, danışan mümkün olan adlandırma üsullarından yalnız birinə əsaslanmışdır, onu başqalarından seçib ayırmışdır. Məsələn, eyni hadisəni aşağıdakı şəkillərdə ifadə etmək olar:

Yeniyyətmə Əhməd ağac əkdi.
Yeniyyətmə Əhməd küknar əkdi.
Tələbə Əhməd söyüd əkdi.
Ağdaşlı Əhməd palıd əkdi.

Bu sıranı artırmaq olar və bunlar hamısı eyni fikri bildirir. Lakin *Qoça Əhməd ağac əkdi* və ya *Yeniyyətmə Əhməd turp əkdi* ifadələri bu sərəya daxil edilə bilməz. Çünki *yeniyyətmə, tələbə, ağdaşlı* sözləri eyni predmeti (Əhməd) müxtəlif cəhətdən səciy-yələndirir. Bu sərəya habelə *qonşumuz, əlaçı, qoçaq, diribaş, qaragöz, yerlimiz, məşhur* və s. kimi çoxlu söz aid edilə bilər. Habelə göstərilən ağac və küknar eyni əşyanı bildirə bilər.

Əlbəttə, *yeniyyətmə, tələbə, ağdaşlı* və *qoça* sözləri arasında nə isə bir ümumilik vardır. Bu ümumilik həmin sözlərin şəxsə aid olması, hamısının şəxsi bildirməsidir. Lakin şəxs tematik qrupuna daxil olan bu sözlərin bir-biri ilə əlaqəsi müxtəlifdir. Burada *yeniyyətmə* və *qoça* sözləri bir-birini mənaca rədd edir, onlar bir-birinin əvəzində işlənə bilməz. Eyni şəxsə həm *yeniyyətmə*, həm *tələbə*, həm *əlaçı*, həm *yerlimiz* və s. demək olarsa, eyni şəxsə həm *yeniyyətmə*, həm də *qoça* demək olmaz. Deməli, *yeniyyətmə* və *qoça* sözləri müəyyən semantik paradiqmanın üzvləridir, yəni “şəxsin yaşa görə adlandırılması” semantik paradiqmanın üzvləridir. Eynilə yuxarıdakı misallarda olan *tələbə* sözü *müəllim* (direktor, prokuror, həkim, mühəndis, kolxozçu, fəhlə və b.) sözünü, *ağdaşlı* sözü *yevlaxlı* və s. sözünü inkar edir. Özü də burada “sənət, peşə ilə əlaqədar”, “yaşadığı ərazi ilə əlaqədar” semantik paradiqmalar meydana gəlir. Lakin *yeniyyətmə, tələbə, əlaçı, diribaş* və s. sözləri paradiqmatik cəhətdən qarşılaşa bilmir. Bunlar bir-biri ilə əlaqədar müxtəlif leksik-semantik paradiqmanın üzvləri kimi çıxış edə bilmir. Odur ki, bu sözlərin müəyyən tematik qruplar təşkil etdiyini söyləyirlər. Həmin tematik qrupların ayrı-ayrı üzvləri müxtəlif leksik-semantik qrupların üzvləri ola bilər.

Göstərilən nümunələrdən *ağac* və *küknar*, *ağac* və *söyüd* heç də paradiqmatik sıra əmələ gətirmir, bunlar mənaca qarşılaşdırıla bilməz. Lakin *küknar, söyüd, palıd* sözləri müəyyən se-

mantika (“bar verməyən ağac”) əsasında paradiqmanın üzvləri kimi çıxış edir.

Deməli, sözlər arasındakı paradiqmatik əlaqə ən əvvəl əşyaların özləri arasındakı əlaqədən asılıdır. Bu cür, yəni əşyaların əlaqəsindən yaranan paradiqmatik sıra bədən üzvlərinin adları, gecə-gündüzün müxtəlif vaxtları, ev müxəlləfatı, landşaft və s. adı olan sözlərdə özünü göstərir. Bu kimi söz qrupları xarici aləmə məxsus əşyaların özlərinin qruplaşmasını əks etdirsə də, bu qruplar müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Yəni hər bir dil kollektivi obyektiv aləm hadisəsini fərqli şəkildə qruplaşdırır. Məsələn, müxtəlif xalqlarda bədən üzvləri müxtəlif tərzdə qruplara ayrılıb adlandırılır.

Danışanın nəyi ifadə etmək istədiyindən məramından asılı olaraq sözlər seçilir və birləşdirilir. Deməli, sözlər lazımi məlumatı ifadə edə bilmə qabiliyyətinə görə seçilir və birləşdirilir. Lakin sözün dəyərliliyi onun yalnız əşyavi mənasından (məfhumu məzmunundan) ibarət deyildir, bəlkə həm də sözün ekspresiv-üslubi çalarlığı ilə də bağlıdır. Odur ki, sözlərin seçilməsi və birləşdirilməsi işi təkcə informasiya bildirmə məqsədi güdmür, həm də bu məlumatın öz məqsədini, şəraitin də nəzərə alınmasını tələb edir. Beləliklə, iki cür paradiqma fərqləndirilir: a) əşyavi-anlam əlamətlərinin qarşılaşdırılmasına əsaslanan paradiqma və b) üslubi paradiqma.

Üslubi paradiqmanı təşkil edən sözlər eyni əşya, hadisə, əlamət və s.-ni əks etdirir və buna görə də bir-birini əvəz edə bilər. Lakin bunlar başqa səviyyədə – məhz üslub səviyyəsində qarşılaşdırılır. Yəni bu sözlər ekspresiv dəyərliliyə görə bir-birini əvəz edə bilmir. Məsələn: *gülmək- irişmək-hırıldamaq-qaq-qıldamaq-şaqqıldamaq-pıqqıldamaq-uğunmaq* sinonimləri bir üslubi paradiqma vahidləridir. Lakin bunlar heç də bütün hallarda bir-birini əvəz edə bilməz. Habelə: *danışmaq-demək-söyləmək-dinmək-mızıldamaq-başlamaq; ölmək-gəbərmək-keçinmək; saç-birçək-tel-tük-qıl* və s. (hər paradiqma mənaca əlaqədar sözlərdən – sinonim və ya antonimlərdən təşkil olunur).

Sözlərin leksik mənasından danışarkən V.V.Vinoqradov bu mənanın “əşyaya bilavasitə istiqamətləndiyini” göstərir. Bu cəhətdən sözlərin mənalari müstəqim (nominativ), məcazi və düzəltmə-nominativ adı ilə üç yerə ayrılır.

Obyektiv aləmin əşya və hadisələrinə bilavasitə istiqamətlənmiş olan mənalər həmin predmetlərin (və hadisələrin) başqa predmetlərə (və hadisələrə) münasibətini, onların əlaqəsini əks etdirməlidir. Bu cəhətdən əvəzliliklər diqqəti cəlb edir. Habelə bir sıra isimlərin də leksik mənasında bu əlaqə özünü göstərir. Məsələn, *nəvə*, *baba*, *ata*, *xala* (*elmi*) *rəhbər*, *rəis*, *dost* və s. kimi isimlərin mənası müvafiq denotatların başqa denotatlarla qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır. Biri üçün *xala* hesab edilən şəxs başqası üçün bacı, bibi, ana. nənə, gəlin, qayınana ola bilər. R.Rza bir şeirində “babamın nəvəsi, nəvəmin babası” ifadəsini işlədir. Burada əsas məsələ hansı nöqtədən yanaşmaqla, “çıxış nöqtəsi” ilə bağlıdır. Yəni paradiqmatik qarşılaşdırma (*baba* və *nəvə* sözlərindəki məna) bu “çıxış nöqtəsi”ndən asılıdır.

Digər bir qarşılaşdırma *gözəl-çirkin*, *uça-alçaq*, *yaxın-uzaq*, *böyük-kiçik* və s. tipli sözlərdə müşahidə edilir. Bu tip sözlərin “çıxış nöqtəsi” necə olmalıdır? Axı bu sözlər hər dəfə nitqdə fərqli mənada işlənir. Biri üçün *uca* olan şey başqası üçün *alçaq* ola bilər. Şair deyir: “Yox, fərq bizim *hündür* ilə *alçağımızda*”.

Birinin çirkin bildiyini başqası gözəl hesab edə bilər: “hamıya *çirkin* olsam da, yarıma *göyçək* olaydım” (El mahnısı).

Burada məşhur “*Yaxşı* nədir, *pis* nədir?” sualı linqvistik əhəmiyyət də kəsb edir.

Əşyaya müstəqim istiqamətlənmiş belə vahidlərin mənası antonim və sinonimləri ilə müqayisədə meydana çıxarıla bilər.

Adətən, dildə mütləq sinonimlərin olmadığını deyirlər. Deməli, sinonimin meyarının özü də mütləq deyil, bunların müəyyənlişməsində az-çox fərqi amillərin təsiri ola bilər. Bununla belə, hər halda iki müxtəlif hadisəni qarışdırmaq qətiyyəni yaramaz: müxtəlif sözlərin mənacə yaxınlığı bir şeydir, müxtəlif sözlərin eyni əşyanı bildirməsi başqa bir şey. Sinonimlik hadisəsi semantik aspektdə müəyyənlişdirilir, sinonim semantika hadisə-

sidir. Odur ki, sinonimlər müəyyənləşdirmək işində sözlərin yalnız mənaca yaxınlığı (eyni əşyanı bildirməsi yox) əsas meyar kimi qəbul edilməlidir. Deməli, sinonimlər yalnız mənə çalarlıqlarına görə fərqlənən və ümumi, müştərək mənə nüvəsinə malik olan sözlərə deyilir.

Müxtəlif sözlərdən birini seçmək imkanı özlüyündə ümumiyyətlə çox vaxt heç də həmin sözlərin semantik bənzərliyindən və hətta tematik cəhətdən həmcins olmasından asılı olmur.

Eyni hadisə (əşya, əlamət) müxtəlif sözlərlə ifadə edilə bilər. Bu vəziyyətin səbəbi odur ki, adətən, varlığı təşkil edən hadisələri müxtəlif cəhətdən səciyyələndirmək olur. Məsələn, eyni şəxs həm Əhməd, həm elmlər namizədi, həm dosent, həm keçəl, həm çopur, həm xəsis, həm söhbətçil, həm qonşu, həm qohum, həm ata, həm əmi və s. hesab edilə bilər. Çox zaman şəxsi adlandırarkən hansı sözü işlətmək məsələsi danışanın bu şəxsə münasibəti ilə əlaqədar olur. Halbuki bir çox müəlliflər sinonimləri müəyyən edərkən onların eyni əşyanı ifadə etməsinə əsas alırlar. Belə olduqda yuxarıda göstərilən müxtəlif vahidlər sinonim hesab edilməlidir.

Sözlərin tam qarşılaşdırılmasına antonimiya deyilir. Ən ümumi və zəruri semantik əlamətə görə qarşılaşdırıla bilən sözlər antonimlik təşkil edə bilər. Bu sözlər müvafiq leksik-semantik paradigmanın ən kənar nöqtələrində yerləşir.

Antonimlik keyfiyyəti sözlərin əks etdiyi obyektiv aləm hadisələrində bir cür, bu hadisələrin əlamət və keyfiyyətində başqa cür təzahür edir:

a) real dünya hadisələrini əks etdirən sözlərin antonimliyi: *danış-sus, gecə-gündüz, həyat-ölüm, işıq-qaranlıq, xeyir-şər, acı-şirin;*

b) həmin hadisələrin keyfiyyətini əks etdirən sözlərin antonimliyi: *varlı-yoxsul, zəngin-kasıb, yalan-doğru, böyük-küçük, yaxşı-pis, güclü-zəif, yaxşı-yaman.*

Birinci qrup antonimlərin əsas xüsusiyyəti belədir ki, burada daha başqa sözlər antonim ola bilər. Məsələn, susmaq sözünə *dillənmək, çərənləmək, oxumaq* sözləri, ölüm sözünə *yaşayış,*

dolanacaq, dirilik sözləri və s. də antonim ola bilər. Şirin təkcə *acı yox*, habelə *turş* sözünə qarşı qoyula bilər.

Antonimlərin belə mürəkkəb xüsusiyyəti obyektiv aləm hadisələrinin özünün mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Xarici dünya hadisələri arasındakı əlaqələr heç də bəsit və birtərəfli tərzdə bir xətt (bir qarşılaşdırma) əsasında mövcud olmayıb daha mürəkkəbdir, ən müxtəlif istiqamətlərdə öz təsirini göstərir. Həmin hadisələri əks etdirən sözlərin antonimliyi əsl mənada semantik antonimlik deyildir. Belə semantik antonimlik ikinci qrup antonimlərə xasdır. Burada sözlər müəyyən keyfiyyətləri əks etdirir. Yalnız əlamət bildirən sözlər bir-birinin əksi, ziddi kimi qarşılaşdırıla bilər. Bu kimi vahidlərin dildə mövcud olması üçün onların antonim qarşılığı konstruktiv rol oynayır. Məsələn, dildə *uzun, böyük* sözləri ona görə var ki, *qısa, kiçik* sözləri var, onlara qarşı durur. Bildiyimiz, tanıdığımız sözlər bizim üçün adiləşir, onun tərkibi diqqətimizdən yayınır. Az eşitdiyimiz və bizim üçün təzə olan səs tərkibinə malik sözlər isə diqqəti özünə cəlb edir. Buna görə də həmin sözləri tərkibcə bənzər olan sözlərlə qarşılaşdırır, müqayisə edir, bunları əlaqələndirməyə cəhd edirlər.

Hər bir naməlum məlum vasitəsilə dərk olunduğu kimi, yeni rast gəlinən sözləri də dilin mövcud sözləri əsasında qavramağa çalışırlar. Bu zaman daha çox sözün daxili motivləşməsini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərilir. Yəni söz ya tərkib hissələrinə bölünür, ya da onun mənaca fərqləndirici əlamətləri sadalanır.

Sintaqmatik əlaqələr. Sözlərin seçilməsi paradiqmatika ilə birləşdirilməsi sintaqmatika ilə əlaqədardır. Paradiqmatik əlaqələr dildə sistem şəklində mövcud olan əlaqələrdir, sözlərin seçilməsi də həmin paradiqmatik əlaqələr əsasında baş verir, yəni bu seçilmə deyilən əlaqələrə əsaslanır, tabe olur. Seçilmiş vahidlərin birləşdirilməsi isə bilavasitə mətnə məxsus olan fakt hesab edilir. Lakin seçilmə işi konkret mətnlə bağlı olsa da, əslində dil vahidlərinin birləşmə qaydaları da sistem əlaqələrinə əsaslanır. Sistem əlaqələri isə heç də konkret məlumat, bu və ya digər mətnlə əlaqədar deyildir. Sintaqmatik əlaqələr də sözlərin paradiqmatik əlaqələri kimi xüsusi semantik səciyyəyə daşıyır və bu

səciyyə fonunda söz birləşmə tərkibində müvafiq mətni məna kəsb edir.

Bütün bunlara əsasən mətnin özünün sözün mənasına təsiri olub-olmadığını izah etmək lazım gəlir. Yəni sözün müstəqil mənası varmı və ya mənanı söz mətn daxilindəmi kəsb edir? Buna çox müxtəlif, bəzən də bir-birini inkar edən cavablar verilmişdir. Bəziləri göstərirlər ki, sözün özünün ayrıca mənası yoxdur, hər söz yalnız mətnin daxilində məna kəsb edir (Məsələn: L.Yelmslev bu fikirdədir). Bir qrup tədqiqatçılar isə mətndən asılı olmayan müstəqil leksik mənalardan mövcudluğunu qəbul edirlər. Lakin mətn anlayışının özünü fərqli şəkildə izah edirlər. Bəzilərinin fikrincə, söz özlüyündə “məna qəlibinə” və ya “məna nüvəsinə” malikdir. Həmin məna nüvəsi sözün bu və ya digər şəraitdə, əhatə dairəsində işlənilib-şəkilənməsini müəyyənləşdirir, sözün real leksik mənasını isə mətn müəyyənləşdirir.

Sözlər dilin mövcud qanunauyğunluqları əsasında bu və ya digər mətn daxilində birləşə bilər. Məsələn, ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi isim olmalıdır. Bu bir qanundur. Lakin bu qanunauyğun ümumi model daxilində hər sözün xüsusi semantikasının da təsiri vardır. Bu cəhətdən sözlərin sintaktik və leksik birləşmə qabiliyyəti fərqlənir. Sintaktik birləşmə qabiliyyəti sözün leksik-qrammatik səciyyəsinə asılıdır. Leksik birləşmə qabiliyyəti isə sözün fərdi mənası ilə əlaqədardır.

Sintaktik və leksik birləşmə qabiliyyəti fərqlənsə də, bunlar hər bir konkret sözün vahid, bütöv semantikasının iki mərhələsini təşkil edir. Lakin sintaktik birləşmə qabiliyyəti o deməkdir ki, söz ümumi semantik xüsusiyyətlər əsasında bir sıra leksik vahidləri birləşdirən qrammatik əlamətləri əks etdirir. Leksik birləşmə qabiliyyəti sözlərin fərdi mənalardan asılı olaraq bir-biri ilə birləşə bilib-bilməməsini əks etdirir. Yəni obyektiv aləm hadisələri arasındakı əlaqə və münasibətdən asılı olaraq onları əks etdirən sözlər arasında əlaqələr yaranmış olur. Demək, sözlərin əlaqələnməsi real aləm əşya və hadisələrinin əlaqələnməsindən asılıdır. Əlbəttə, bu əlaqələnmədə də dilin öz qaydaları təsir göstərir.

Sözlərin leksik birləşmə qabiliyyətinə nisbətən sintaktik birləşmə qabiliyyəti daha çox dilin öz daxili qanunları ilə əlaqədardır. Başqa cür desək, sözlərin müəyyən leksik-qrammatik qruplara ayrılması və beləliklə, onların sintaktik vəzifələr daşması sırf linqvistik faktorlarla tənzim edilir. Lakin sözlərin işlənməsindəki sintaktik xüsusiyyətlər də fərdi mənələrdən tam azad deyildir. Nitqdə birləşən leksik vahidlərin semantikasını öz təsirini az-çox dərəcədə göstərmiş olur.

Sözlərin leksik birləşmə qabiliyyəti həmin sözlərin fərdi semantik xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Bəzi dillərdə (ingilis dili) sözlərin leksik birləşmə qabiliyyətini əks etdirən lüğətlər vardır. Əlbəttə, sözün leksik birləşmə qabiliyyətini tam əhatə edib müəyyənləşdirmək işi olduqca çətin və ya heç mümkün deyildir. Nəzərə alınmalıdır ki, hər sözün obrazlı-metaforik tərzdə işlənmə imkanları hədsizdir. Habelə bizi əhatə edən xarici aləm hadisələri çox müxtəlifdir. Real dünya baxımından hətta təbii görünməyən ən əcaib birləşmələr müəyyən şəraitdə tamamilə təbii hesab edilib işlədilməyə başlayır: *Saqqallı uşaq, canlı meyit, ağıllı dəlilər, ləqəb fabrikası, hurriyyət halvəsi, hürriyyət payı, çörək ağacı, şeytan fəhləsi, süd gölü.*

Sözlərin leksik birləşmə qabiliyyəti bu sözlərin anlam mənası ilə bağlı olub ondan asılıdır. Bu asılılıq linqvistik səciyyə daşımır, bəlkə obyektiv varlıqla, cəmiyyətin həyat şəraiti ilə əlaqədardır, ona görə də məkan və zamana görə dəyişkən olur. Məsələn, Avropada “damda yatmaq”, “damın üstünə çıxmaq” birləşmələri “bağda yatmaq”, “balkonda yatmaq” ifadələrinə nisbətən olduqca az işlənirsə, Şərqdə əksinədir.

Bu və ya digər söz birləşməsinin tərkibində müəyyən sözün tez-tez işlənməsi nəticəsində həmin sözün mənasında dəyişkənlik baş verir. Həmişə eyni mətnə çıxış edən söz tədricən şüurda ümumiləşir, bütün birləşmənin mənasını bildirmək qabiliyyəti kəsb edir. Bu hadisə “semantik sıxılma” adlanır.

II. İnformativ məna. Bunun aşağıdakı növləri vardır:

1) Məntiqi-dil mənası. Adətən, məntiqi-qrammatik mənanı fərqləndirirlər. Bu məna isə daha çox cümlənin aktual üzvlən-

məsinin və formal-məntiqi üzvlənməsinin təhlili zamanı müəyyənləşdirilir.

- 2) Əşyavi-məfhumi (koqnitiv) məna.
- 3) Emosional-qiymətləndirici (subyektiv) məna.
- 4) Yslubi(konnotativ) məna.

Dildə təkmənalı sözlərin çoxu terminlər olur: dülgər, mis-kər, nalbənd, xalçaçı, sınıqçı, saatsaz, traktorçu və s.

Lakin termin olmayan ümumi səciyyəli sözlər də təkmənalı ola bilər. Məsələn, izahlı lüğətdə bir sıra sözlərin təkmənalı olduğu göstərilir.

Hər bir sözün, hətta təkmənalı sözün də mənası semantik əlamətlər (semalar) məcmuyundan ibarət olur ki, bu semantik əlamətlər birlikdə mənənin strukturunu təşkil edir. Məsələn, təkmənalı *duzqabı* sözünün mənası ən azı üç semantik əlamətin birləşməsi ilə düzəlir: a) müəyyən alət olub, adətən, şüşədən, keramikadan, sintetikadan və s. düzəlir; b) müəyyən miqdar müvafiq əşya (duz) saxlaya bilmək üçün xüsusi formaya malik olur; c) duz, habelə istiot və başqa şeylər tökülüb saxlanır. Sözün məna strukturunun belə quruluşu sayəsində sözdən müxtəlif tərzdə istifadə olunur, hər dəfə mənənin əlamətlərindən biri aktuallaşır. Mənənin dəqiq tərzdə səciyyələndirilməsi üçün semantik əlamətlərin bütün növlərinin mövcudluğu zəruridir. Yalnız əlamətlərin məcmuyu deyilən məfhumu anlamağa imkan verir. Sözün əşyavi-məfhumi əlaqəsi onu təkmənalı edir. Təkmənalı sözlər də yeni məna kəsb etmə imkanına malik olur.

Sözün mühüm xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, nitqdə hər söz çoxlu predmet, hadisə, əlamətləri əks etdirir. Tarixi inkişaf prosesində söz çoxmənalılıq kəsb edir. Təkmənalı sözlərə nisbətən dildə çoxmənalı sözlərin miqdarı çox olur.

Çoxmənalı sözün bütün mənaları ümumi semantik əsasla malik olur: bu mənalar hamısı bir leksemanın tərkibinə daxil olur. Çoxmənalı sözün mənalarının ümumi leksemaya aid olması nəticəsində dilçilər bu çoxmənalı sözün hər bir mənasını leksik-semantik variant hesab edirlər.

Çoxmənalılıq o deməkdir ki, söz həqiqi və məcazi mənaya malik olur. Həqiqi mənalı söz əşyaya bilavasitə yönəldilmiş olur. Həqiqi məna motivləşmiş və motivləşməmiş ola bilər. Sözü mənşəyi aydın olmadıqda və onun mənası ilə səs tərkibinin əlaqəsi yalnız ənənə əsasında müəyyən edildikdə motivləşməmiş məna özünü göstərir.

ÜMUMİ MƏNA

Dilçilikdə “ümumi məna” termini XIX əsrdən işlənməyə başlasa da (H.Şteyntal, K.S.Aksakov, A.A.Potebnya), yalnız müasir dövrdə bu ümumi məna anlayışı xüsusi aktualıq kəsb etmişdir. Bu işdə R.O.Yakobsonun tədqiqatlarının güclü təsiri vardır.

“Ümumi məna” tərəfdarları sözün bütün mənalarını əhatə edən, hamısına aid ola bilən ümumi mənanı bərpa etməyə, tapmağa cəhd göstərirlər. Ümumi məna sözdəki bütün mənaları ehtiva edir. Bu ümumi və zəruri məna xüsusi və təsadüfi mənalara qarşı qoyulur. Çoxmənalı sözün bütün mənaları məhz bu “ümumi məna” əsasında birləşdirilib, bir-biri ilə əlaqələndirilir.

R.Yakobson “ümumi məna” anlayışını irəli sürərkən hər şeydən əvvəl F.de Sössürün “dil” və “nitq” haqqındakı mülahizələrinə əsaslanır. Sözdə bir “ümumi” və çoxlu “xüsusi” mənalar olduğunu söyləyən müəllif “ümumi məna”nın dilə, “xüsusi məna”ların isə nitqə məxsus olduğu fikrini irəli atmışdır. Çoxmənalı sözün hər hansı bir mənası “xüsusi məna”dır. Deməli, xüsusi mənalar “ümumi mənanın kombinator variantlarıdır”. Fonemin mövqeli variantları nitqdə əhatənin (başqa fonemlərlə əlaqənin) təsiri ilə yarandığı kimi, ümumi mənanın kombinator variantları da məhz əhatənin (başqa sözlə əlaqənin) təsiri ilə meydana gəlir. Sözü “ümumi məna”sı isə sabitdir, başqa sözlər ilə yanaşmadan asılı deyildir. Lakin “ümumi məna” da mətnin təsiri ilə müəyyən dəyişikliyə uğrayır. R.Yakobsonun təsiri ilə dilçilikdə “mənalının kombinator variantları” ifadəsi çox işlənilir.

Beləliklə, sözün “ümumi mənası” bu sözün bütün işlənmə məqamlarında sabit, dəyişilməz qalır. Bu ümumi mənaya “se-

mantik invariant” demək mümkündür. Müxtəlif mənalar məhz bu ümumi mənə vasitəsilə bir-birinə bağlanır. Deməli, ümumi mənə sözün nüvəsini (“anlam nüvəsini”) təşkil edir.

Çoxmənalı sözlərin mənalarının bir qismi ümumi semantik assosiasiyalar (metafora, metonimiya, funksional köçürmə) əsasında meydana çıxmış olur. Bu hal isə “ümumi mənə” anlayışı ilə əlaqənin qırılmasına səbəb olur. Metaforik və s. assosiasiyalar ümumi mənənin semantik variantları kimi çıxış edə bilmir. Məsələn, “göz” sözündə dilin bütün semantik sisteminin əks olunduğunu söyləmək mümkündür. Bu sözün semantik nüvəsini “əşyanın dərin, daxili mahiyyəti” anlayışı təşkil edir¹. Bu semantik mərkəz ətrafında başqa mənalar toplanır. *Göz* həm “dünyanın (kainatın) mahiyyəti”, həm də “qəlbin, könlün mahiyyəti” (“Göz qəlbin aynasıdır”) kimi mənalandırılır.

Gözün mahiyyəti əks etdirməsi ilə əlaqədar ifadələr çoxdur: “dünyanın gözü”, “könlümün gözü”, “suyun/bulağın gözü”, “südü gün gözü (südgözü)”, “gözündən vurmaq” (“Ovu gözündən, düşməni dizindən vururdu”), “gözü tutulmaq”, “gözündən batmaq”.

İnsanın doğuluşu və ölümü kimi əsas hadisələr, həyatın mahiyyətini təşkil edən hadisələr anlamı da bu sözdə əks olunur: “dünyaya göz açmaq” (doğulmaq), “göz yummaq/gözlərini əbədilik yummaq” (ölmək).

Göz lap qədimlərdən əşyanı, onun mahiyyətini təmsil etməklə xüsusi sehrkar bir qüvvə hesab edilmişdir. Gözə daha çox dağıtmaq, məhv etmək qabiliyyəti isnad edilmişdir: *pis göz*, *bəd göz*, *yaman göz*. Bu anlam bir neçə ifadə tərzində öz əksini tapır: a) *pis gözün* təsiri qeyd olunur – “göz dəymək”, “göz vurmaq”, “gözə gəlmək”, “gözə gətirmək”; b) *gözün pisliyi*, *bəd xüsusiyyəti* göstərilir – “gözü var”, (“gözü yamandır”), “gözü lap bıçaq kimi kəsir”; v) *göz dəymənin qarşısını alma*, *ondan qorunma məqsədi izlənilir* – “*pis gözə bıçaq batsın*”, “*yaman gözlərə şiş batsın*”.

¹ Ю.Ю.Авалиани. Из этюдов по соматической фразеологии ираиских языков, «Вопросы востоковедения», Самаркаид, 1976, səh. 6.

Göz sözü insanın daxili, mənəvi aləmini bildirmək – bu aləmin mahiyyətini əks etdirmək məqamında (müsbət və mənfi planda) işlədilir. Müsbət əhvali-ruhiyyəni əks etdirən anlam sahəsinə bunları daxil etmək olar:

a) əzizləmə, mehribanlıq anlamı – “gözümün işığı”, “göz nuru”, “göz giləsi”, “gözündə olmaq”, “gözü düşmək”, “elin gözü olan Qönçə”, “gözünün ağı-qarası”, “gözü tutmaq”, “gözdən düşmək”, “gözdən salmaq”, “gözü qalmaq”;

b) qayğıkeşlik anlamı – “gözündən uzağa qoymur”, “bircə an da gözdən qoymurdular”;

c) mənəvi yardım anlamı – “gözünə işıq gəlmək”, “arzusunun gözlərində yandırmaq”, “gözünü silmək”, “gözünü açmaq”;

ç) ümid, arzu anlamı – “kamı gözündə qalmamaq”, “arzusunun gözündə qoymamaq”, “ümid gözü”, “gözünün qurdunu öldürmək», “gözaltı elmək”, “gözü su içməmək”, “gözü almaq”;

d) təvazökarlıq, nəciblik, fağırılıq anlamı – “gözü özündə olmaq”, “başqalarında gözü yoxdur”, “dünya gözündə deyil”, “gözü toxdur”, “gözündə yoxdur”, “gözünü yerə zilləmək”, “gözləri yol çəkmək”, “gözü ayağına baxmaq”, “göz yummaq”, “göz çəkmək”;

e) güc, qüdrət, qüvvət anlamı – “gözü odlu”, “göz işığı”, “gözü işıqlı”, “gözünün ziyası zəifləmək”, “gözünə işıq gəlmək”, “gözünün altına almaq”, “gözünə durmaq”, “gözünü qorxutmaq”, “gözünü odunu almaq”.

Mənfi əhvali-ruhiyyəni əks etdirən anlam sahəsi daha genişdir. Bura aşağıdakılar daxildir: a) qəzəb, hirs, acıq, kin anlamı – “düşmən gözü ilə baxmaq”, “ədavət gözü”, “nifrət gözü”, “gözü görmək istəmir”, “gözündən od çıxmaq”, “göz ağartmaq”, “gözünə ağ (salmaq) düşmək”, “gözü qanlı”, “gözünü qan örtmək”, “gözünün düşməni”, “gözünü qan tutmaq”, “gözlərindən od/atəş yağmaq (tökülmək)”;

b) paxıllıq, həsəd, qibtə anlamı – “gözü götürmür”, “gözünə girmək”, “gözünə durmaq”, “gözündə olmaq”, “gözünə batmaq”, “tikan olub gözlərinə sancılır”, “gözünə su vermək”, “baxanda (görəndə) gözü ağrımaq”;

c) həyasızlıq, sırtıqlıq, tərbiyəsizlik anlamı – “üzü üzlər görüb, gözü gözlər”, “gözdən düşmək”, “özünü gözdən salmaq”, “gözü kölgəli olmaq”, “ağ göz”, “gözü göy” (göygöz Kosa), “gözünə soxmaq”, “gözünü çıxartmaq”, “gözdən tük çəkmək”;

ç) aldatmaq, inamsızlıq anlamı – “gözünü oğurlamaq”, “gözü su içməmək”, “gözünü bağlamaq”, “gözü bağlanmaq”, “göz-bağlayıcı”, “gözdən itmək/yayınmaq”, “göz gözə eləmək”, “gözdən oğurlanıb getdilər”, “gözünü oğurlamaq”, “gözünü yuxuya vermək”, “gözündən əski (pərdə) asmaq”, “gözünə pərdə çəkmək”, “gözünə kül/torpaq atmaq (səpmək)”;

d) qorxu anlamı – “gözü qorxmaq”, “gözünü qorxutmaq”, “gözünün odunu almaq”, “gözünə durmaq”, “gözü böyümək”, “gözüm onu alıb”, “gözünü püfləmək”, “gözü dörd olmaq”.

“Daxili mahiyyəti” bildirmək motivini göz sözünün baxış, görüş anlamlarında təzahür edir:

a) diqqətli, dərin baxış anlamı – “göz gəzdirmək”, “göz çəkmək”, “göz götürməmək” (“Göz götürməz, gözəlmiş, çirkin olan köyçəkdən”), “gözlərini ayırmamaq”, “gözlərini zilləmək”, “gözünü qaldıraraq baxmamaq”, “gözü (üzündə, gözündə...) qalmaq”, “gözaltı baxmaq”, “göz qoymaq”, “göz yetirmək», “göz altından”, “göz altınca”, “gözünü silmək”, “göz tikmək”, “gözdən buraxmamaq”, “gözdən kənara qoymamaq (buraxmamaq)”, “gözünə inanmamaq”, (“xəcalətindən heç kəslə göz-gözə gəlmək istəmədi” – Ə.Əbülhəsən), “gözü ilə yemək”, “gözü yolda qalmaq”, “gözü yol çəkmək”, “gözü dörd olmaq”;

b) gözləmə, intizar anlamı – “gözü ağzında olmaq (qalmaq)”, “gözü yolda olmaq (qalmaq)”, “gözü uçunmaq”, “gözünə almaq”, “gözü uçmaq”, “gözünə durmaq”, “gözünə (çimir) yuxu gəlməmək (getməmək)”;

c) yorğunluq, xəstəlik, yuxulama anlamı – “gözünü yummaq”, “gözünü yuxu tutmaq”, “yuxusu gözündən qaçmaq”, “gözünün yuxusunu (yorğunluğunu) almaq”, “gözləri qaranlıq gətirmək/ gözlərinin qabağı qaranlıq gətirmək», “gözü qaralmaq”, “gözün acısı” (“gözünün acısını almaq”), “gözünə kölgə (qaranlıq, duman) çökmək”, “gözünə yuxu ketmək/ketməmək”, “gözü-

nə pərdə çəkmək (gəlmək), “gözü qaralmaq”, “gözü kölkələnmək”, “gözlərinin ağır saralmaq”, “gözü ağarmaq”, “gözü ağara qalmaq”, “gözlərindən yuxu tökülmək”.

“Göz” sözü xəsislik və əliaçıqlıq anlamlarında insanın daxili səciyyəsinə bildirir: “dargöz/gözüdar”, “acgöz/ gözüac”, “gözütöx”, “gözü-könlü tox”, “gözü doymamaq”, “gözünü özünə yığmaq”, “gözünə qoymağa verməmək”, “gözü ac olmaq”, “gözü qalmaq”, “gözünə soxmaq”, “gözü doymamaq” (“Acın qarını doyar, gözü doymaz”) “gözü tox olmaq”, “gözü-könlü tox olmaq”.

“Göz” sözünün bir anlamı da mimika ilə əlaqədardır: “gözünü qıymaq”, “gözünü qırpmamaq”, “göz vurmaq”, “göz eləmək”, “göz atmaq/qaş-göz atmaq”, “Qaşını oynatdı, *gözündən güldü*” (*Aşıq Ələsgər*), “gözünün içi gülmək», “gözüaçıq”, “gözübəğli”, “gözləri bağlanmaq”, “gözləri qayır-qayır qaynayır”, “gözləri hədəqəsindən çıxmaq”, “gözlərini süzmək”, “gözləri tutulmaq”, “gözünü yummaq”, “göz bağlamaq”, “göz basmaq/eləmək/çalmaq”, “göz vurmaq/atmaq”, “gözünü döymək”, “gözündən oxumaq”, “gözünü ağartmaq”, “gözləri böyümək”, “gözləri alacalanmaq”, “gözləri çuxura/quyuya düşmək (batmaq)”, “gözlərini bərəltmək”, “gözlərini döymək”, “gözü atmaq/gözü atdanmaq”, “gözləri kəlləsinə çıxmaq”, “gözləri süzülmək”, “gözlərini ağzına dikmək”, “gözləri dolmaq”.

“Göz” sözünün ən geniş yayılan və daha işlək olan bir anlamı *görmək* ilə əlaqədar hesab olunmalıdır. Hətta bu isim *göz* ilə feil *gör* sözləri tarixən də eyni kökdən törəmişdir. Misallar: “*gözüm onu görmək istəmir*”, “*gözünü silib bax*”, “*hər iki qonşunun gözü onları çoxdan almışdı*”.

“Gözünə dəymək/ilişmək/sataşmaq”, “gözü ilişmək (sataşmaq)”, “gözü düşmək”, “gözü bağlanmaq (örtülmək)”, “göz qabağına (önünə) gətirmək”, “gözü seçmək”, “gözü ağır-qaradan seçməmək”, “gözə görünmək (görsənmək)”, “gözə çarpmaq (dəymək)”, “göz-gözü görməmək”, “göz istəyir ki, baxsın”, “gözünə batmaq (girmək)”, “gözünə gəlməmək”, “gözü axmaq”.

“Göz” sözünün mühüm anlamlarından biri də ekstralinqvistik momentlərlə bağlıdır. Bu söz xalqın adət-ənənəsi, həyat tərzi

və məişəti ilə əlaqədar anlamları əks etdirir. Məsələn, azərbaycanlılara xas olan hörmət, ehtiram, qonaqpərvərlik duyğularının ifadəsi üçün bu sözdən geniş miq- yasda istifadə edilir: “göz üstə”, “baş üstə, göz üstə”, “göz üstə yeriniz var”, “gözlərim üstə”, “iki gözüm üstə”, “hər iki gözüm üstə”.

İrəlində qeyd olunan arzu, istək, ümid anlamı ilə əlaqədar səciyyəvi alqış-qarğış mahiyyətli ifadələr formalaşmışdır: “gözünə dursun”, “gözlərin bala dağı görməsin”, “gözlər görməsin”, “gözünü dağlayım”, “gözün var olsun”, “gözün (üz) aydın (olsun)”, “gözünə şiş batsın/ox dəysin”, “gözlərim kor olsun”, “*Ensin gözünə qarə s u, Ağsu vətən oldu*” (*Zülali*), “gözündən gəlsin”, “gözdən iraq/uzaq (olsun)”, “gözünə dönüm”, “gözünə/gözlərinə/döndüyüm”, “gözüm üstə yerniz var”, “gözü qalmaq”, “gözü dalınca qalmaq/baxmaq”, “gözü olmaq”, “gözə düşmək”.

“Göz” sözü zaman anlamını bildirmək üçün işlənir – “gecə gözü”, “səhərin (sübhün) gözü”, “günün gözü açılan kimi”, “göz yumub-açınca”, “göz yumub açana qədər”, “ışıq gözünə yola düşdülər”.

“Göz” sözü məkan anlamını bildirməyə xidmət edir: “göz ilə ölçmək”, “gözəyarı ölçmək”, “göz işlədikcə uzanıb gedir”, “gözünün ucu (qırağı, kənarı, quyruğu) ilə baxmaq”, “gözünün içinə qədər”, “gözünün içinə demək”, “gözünün içi gülmək”, “gözünüç içi saralmaq”, “gözünün kökü saralmaq”, “göz önünə (qabağına) gətirmək.

Gözün yalnız bəzi anlamları mürəkkəb sözlərin təşkilində fəal rol oynaya bilir ki, bunlardan bəzilərini qeyd edirik:

Ağgöz/gözü ağ vahidinin ilkin, (törəmə) həqiqi mənası *kor* deməkdir. “gözünə ağ düşmək (gəlmək, danmaq, enmək)” ifadəsi (habelə “gözünə ağ salmaq”) də bununla (“kor olmaq”) əlaqədardır. Odur ki, “ağgöz qış” elə “kor qış” deməkdir. İzahlı lüğətdə “ağgöz” sözünün məcazi mənası “şiddətli, qarlı, gecə-gündüz qar yağan” kimi verilib. Bu məna “ağgöz” sözü ilə yox, “kor” sözü ilə bağlıdır. “Gözü ağarmaq” ifadəsi “kor olmaq” deməkdir. “İt yəsə gözləri ağarar” misalı vardır.

Lüğətdə bu sözün “qorxaq, cəsarətsiz, ağciyər” kimi verilmiş həqiqi mənası yoxdur. Bu məna “ağciyər” sözündən kontaminasiya üzrə düzəldilmişdir. Nəhayət, lüğətdə bu sözün yeni (jarqon) mənası (“araq” mənası) qeyd olunmamışdır. “Yenə ağgözdən vurubsan? (Ə. Vəliyev).

Göygöz/gözü göy vahidinin ilkin mənası göy rəngli gözləri olan deməkdir. Məcəzi şəkildə “həyasız” mənasında (“Molla Nəsrəddin lətifələri”ndə “Gözü göy, saqqalı sarı, özü səy ifadəsi təhqir məqamında işlənir) çıxış edir. Bu söz “xəsis”, “sırtıq” kimi məcəzi mənalar da bildirir. Məşhur “göygöz Kosa” tərkibində söz həmin mənada. *Qaragöz/gözü qara* vahidi də həqiqi mənada gözün qara rəngdə olduğunu bildirir. Bu söz həm də “əziz, hörmətli” anlamını əks etdirir (“Onun gözü qaradır, ya nədir?” “Gözümüz qarası/gözümün ağı-qarası”).

Qırmızı göz vahidi də həqiqi mənada gözün rəngi ilə əlaqədardır.

Göz sözündən obrazlılıq vasitəsi kimi istifadə olunur, müqayisə anlamı bildirilir:

Bir gözü Ala dağa baxır, bir gözü Qara dağa Bir gözü dağa baxır, bir gözü arana. Bir gözü burda, bir gözü Bağdadda. Qaş düzəldərkən (qayıran yerdə) (vurub) göz çıxarmaq. Bir gözümdə (filan), bir gözümdə (filan) (Yuxu danışarkən işlədilir).

Durna gözü kimi (durna gözlü) – “saf, təmiz”, dördgöz olmaq, dörd gözlə axtarmaq, qurbağagöz, badamigöz, qırmızıgöz, durnagöz.

Obrazlılıq məqsədilə tam fərdi şəkildə işlənilməyə aid nümunələr çoxdur. Bunlar hələ dilə məxsus anlam seçiyyəsi kəsb etməmişdir. Məsələn, S.Ə.Şirvaninin, Q.B.Zakirin şeirlərində işlənən “göz evi” perifrastik tərzdə “göz” anlamını əks etdirir.

Aşiq şeirində belə fərdi-ixtiyari anamlar xüsusilə çoxdur.

O gözləri fəttan hanı, görünməz (*Fəqir*). Aşiq oldum mən sənə ey *gözləri məstan* qız! (*Talib*). Qaşın bağ, gözün bağban. (*Sarı, Aşiq*). Qaşların bəzirkan, *gözlərin xoca* (*Aşiq Qərib*).

Bir sıra ifadələrin daxili forması müasir baxımdan aydın olmasa da, onların yuxarıda göstərilən ümumi anlam (“əşyanın də-

rin, daxili məhiyyəti”) baxımından izahı asan və mümkündür. Məsələn, “göz bulağı” ifadəsi belələrindəndir:

Düç sərv tək basanda qədəm göz *bulağına* (Füzuli). Ay işığında *gözlərinin bulaqlarında* titrəşən ağ damçılar mirvari kimi parıldayırdı (Ə. Haçızadə). Örpəyinin uçu ilə *gözünün bulağını* silib tez artırmaya çıxdı (Ə. Əbülhəsən).

Sözün nəinki paradiqmatik, həm də sintaqmatik əlaqələrini nəzərə almadan onun tam semantik mahiyyətini açmaq mümkün deyildir. Məsələn, aşağıdakı misallarda *qara* və *qora* sözləri yalnız *göz* sözü ilə bir sintaqm təşkil etdikdə həmin anlamı bildirə bilər:

Gözümün qarasını töküüb oxumuşam (Ə. Haçızadə). Gözünün ağına, qarasına qurbanam (İ. Səfərli) Başladı *gözünün qarasını* tökməyə.

Göz sözü ilə düzələn bir sıra feili birləşmələrdə fellərin inkar formada işlədilməsi zəruridir. Məlum olur ki, qrammatik inkarlıq bildirən şəkilçilər həm də leksik-semantik (“frazoloji-semantik”) səciyyə daşıyır: *gözdən buraxmamaq, gözdən qoymamaq, gözdən kənara buraxmamaq/qoymamaq, gözünə inanmamaq, gözünə yuxu (çimir) gəlməmək/getməmək, qulağına/gözünə girməmək/görünməmək, gözü doymamaq, gözü götürməmək, gözü su içməmək, göz açmamaq, əlindən göz açma bilməmək, göz qırpmamaq, göz-gözü görməmək.*

“Göz” sözünün sintaqmatik əlaqələrlə bağlı olan anlamları frazeoloji ifadələrin sabitləşməsində mühüm rol oynayır.

“Gördüyümdən göz kirəsi istəyir” tərkibində işlənən *göz kirəsi* ifadəsi əslində “diş kirəsi” ifadəsinə analogiya üzrə düzəldilmişdir. Tarixən “diş kirəsi” adlanan hadisə, fakt mövcud idi. Lakin *göz kirəsi, qulaq kirəsi* ifadələrinin denotatı yoxdur. Bunlar *diş kirəsi* ifadəsinə bənzətmə yolu ilə düzəlmişdir.

“Göz” ilə işlənən bəzi ifadələr metonimiya səciyyəsi daşıyır: *gözü görmək istəmir – görmək istəmir, gözünü yuxu tutmaq – yuxu tutmaq, gözünə düşməni (gözünün düşməni) hesab edir – düşməni hesab edir, gözə görünmək – görünmək.*

Göründüyü kimi, “göz” sözü atılmaqla müəyyən struktur – semantik sıxılma baş verir. “Göz götürüb baxmaq – baxmaq”,

“gözü qorxmaq – qorxmaq”, “gözünü qorxutmaq – qorxutmaq”, “gözünü yuxuya vermək – yuxuya vermək”, “səhərin (sübhün) gözü açılmaq – səhər (sübh) açılmaq”, “gözündən gülmək – gülmək”, “gözə görünmək – görünmək”, “gözü qızmaq – qızmaq”, “gözləri kor olmaq – kor olmaq”, “məna rixşənd gözü ilə baxır (Y.V.Çəmənzəminli) – rixşəndlə baxır”. “Yurdumuzun əfsanələri” kitabında (Bakı, 1976) “göz torpağı” ifadəsi tez-tez işlədilir: “Bir torba da göz torpağı var”, “Göz torpağını şaha göndərib..”

Semantik cəhətdən “sıxılmış” olan bu ifadə də aşağıdakı məlumat (cümlə) fonunda anlaşıla bilər: “Öləndə gözümə tökməyə bircə torba torpağım qalmışdı”.

Bir sıra ifadələr “gözün” fərdi anlamları ilə bağlıdır. Bunlar məhz ekstralinqvistik hadisələrlə bağlı olduğundan qruplaşdırıla bilmir, hər birinin fərdi tarixi və düzəlmə üsulu vardır. *Göz dustağı. Göz dağı. Göz yağı. Göz yaşı. Göz ağı. Göz alması. Göz yuvası. Göz bəbəyi. Göz quyruğu* (“gözünün yağını yedirmək”, “gözlərinin kökü sarılmaq”, “gözünün odunu almaq”, “gözünün suyunu axıtmaq”). Bəzən bu kimi ifadələr müəyyən ümumi modellər əsasında formalaşır ki, bu yerdə real hadisənin, əşyanın mövcud olub-olmaması nəzərə alınmır. Məsələn, “göz dustağı”nın denotatı varsa da, “göz qurdu”nun (“gözünün qurdu ölmək”) denotatı yoxdur. Bu ifadə dildə mövcud olan digər ifadələrə analogiya üzrə düzəldilmişdir: *beyin qurdu, qarın qurdu* (“qarnı qurdlu adam”), *ürək/qəlb qurdu* və s.

Fərdi anlamlar tarixi hadisələr, rəvayət və əfsanələr, adət-ənənələrlə bağlı olur və ya başqa dillərdən tərcümə nəticəsində meydana gəlir. Məşhur “Leyliyə Məçnun gözü ilə bax” ifadəsi bu cəhətdən maraqlı kəsb edir.

Dil vahidlərinin semantik səciyyəsinə müəyyənləşdirmək üçün müasir psixologiya, psixolinqvistika, semantika və kibernetika elmlərinin ən yeni nailiyyətlərindən istifadə zəruridir. Bu işdə L.S.Vıqotski, N.A.Bernşteyn kimi, müasir dövrdə isə N.İ.Jinkin, A.R.Luriya, Y.M.Vereşşagin kimi psixoloqların tədqiqatları xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Habelə A.A.Leontyev, Q.P.Şedrovitski, İ.A.Melçuk, A.K.Jolkovski, Q.P.Melnikov öz yeni, dəyərli tədqiqatları ilə fərqlənirlər.

Semantika problemləri ümumi dilçilikdə həll olunmamışdır. Q.P.Melnikov bu məsələnin məhz türkologiyada həll oluna biləcəyini irəli atır və bunun üçün bəzi sübutlar gətirir¹. İltisacı quruluşu olan türk dillərində morfemlərin tərkibi ilə ifadə olunan anlayışlar arasında bir paralelizm vardır. Habelə sözlərin sıralanmasında müəyyən bir qanunauyğunluq mövcuddur. Bütün bunlar, habelə türk dillərinin və dialektlərinin çoxluğu semantika problemlərinin bu dillərin faktları əsasında həlli üçün müəyyən perspektivlər açır.

SEMANTİK SAHƏ

XX əsrdə meydana çıxan strukturalizm gənc qrammatistlərin atomizminə qarşı çıxaraq, dilin sistemli şəkildə öyrənilməsi ideyasını irəli atdı. Bu sistemin ayrı-ayrı ünsürləri bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədar olub, biri digərini şərtləndirir. Dilə bu cür baxış nəticəsində qrammatika və fonologiya sahələrində mühüm nailiyyətlər əldə edildi. Odur ki, leksik-semantik hadisələri bir-birindən ayrılıqda yox, bir-biri ilə əlaqədar öyrənmək məsələsi də irəli sürüldü. Əvvəllər də bir-birindən əlaqəsiz sözlərin yox, məhz semantikaca əlaqədar olan söz qruplarının öyrənilməsi zəruriyyətindən bəhs edilirdi.

M.M.Pokrovski hələ 1895-ci ildə göstərirdi ki, hər hansı sözü başqaları ilə, sinonimləri ilə, xüsusən də eyni təsəvvürlər dairəsinə daxil olan sözlərlə əlaqədə öyrəndikdə onun mənalarının inkişaf tarixini anlamaq mümkündür. O yazırdı: “Sözlər və onların mənaları bir-birindən ayrılıqda yaşamır, onlar bizim istəyimizdən asılı olmayaraq müxtəlif qruplar təşkil edir, bu qruplaş-

¹ Г.П.Мельников. Семантика и проблемы тюркологии, «Вопросы тюркологии», 1971, № 6, səh.6.

ma isə sözlərin ilkin mənalarının bənzərliyinə və ya bir-birinə əks olmasına (ziddiyyətinə) əsaslanır”¹.

R.M.Meyer 1910-cu ildə belə bir mülahizə yürütmüşdü ki, hər hansı dildəki sözlər bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədardır.

XX əsrin 20-ci illərində onomasiologiya elmi inkişaf etməyə başlamışdı. Onomasiologiya elmi adlandırma haqqında – həm onomastik, həm də apellyativ adlar vermək haqqında elmdir. Onomasiologiyanın sonrakı inkişafı nəticəsində sahə nəzəriyyəsi meydana gəlmişdir. “Sahə” terminini ilk dəfə Q.İpsen 1924-cü ildə işlətmişdir. O, sahə dedikdə müəyyən semantik qrupa məxsus sözləri nəzərdə tuturdu.

Sonralar bu ideyaları L.Vaysgerber və Susanna Emann inkişaf etdirmişlər. Onlar Avropa dilləri ilə hind dili arasında dünyanın dil baxımından müxtəlif şəkildə üzvləndiyini müəyyənləşdirdilər. Bunu xüsusilə heyvanlar sahəsində müəyyən etmişlər. Bu məsələdə B.L.Uorf xüsusilə böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Sahə nəzəriyyəsi ilk dəfə sistemli şəkildə 1931-ci ildə Y.Trir tərəfindən irəli sürülüb bir nəzəriyyə kimi əsaslandırılmışdır.

F.de Sössür təlimində irəli atılan sözün işarəvililiyi və dəyərlililiyi məsələsi də Y.Trir nəzəriyyəsinə güclü təsir göstərmişdir. Y.Trir göstərirdi ki, dil tarixin, keçmişin məhsulu olsa da, onun sistemi həmişə müasirdir. Q.İpsen sahə anlayışını statik şəkildə anlayırdısa, Y.Trir sahə anlayışını bir vəziyyətdən başqasına keçid şəklində təsəvvür edir. Odur ki, onun nəzəriyyəsi bir-birini əvəz edən sistemlərin ardıcılığını müşahidə etməyə imkan verir.

Leksik (“söz”) sahə ilə məfhumu sahəni fərqləndirərkən Y.Trir belə hesab edir ki, tələffüz edilən hər bir söz müvafiq anlama malikdir. Həm də sözün bəzi anlam çalarları onun bu və ya digər məfhumla əlaqələnməsi üçün əsas olmaya da bilər. Bu sözün əhatə edən digər sözlər müvafiq məfhumu yaxın və ondan uzaq ola bilər. Sözlər bir-biri ilə əlaqələnərək bir sıra əmələ gətirir ki, buna leksik sahə, yaxud dil sahəsi (və ya işarə sahəsi) deyilir.

¹ М.М.Покровский. Избранные работы по языкознанию, М., 1959, сәh. 82.

Denotata xüsusi ad verilməsi onomastik sahə adlanırsa, ideal cəhətin (sözdəki anlam, sözün əşya ilə əlaqəsini əks etdirən mənə) əhatə dairəsi semantik dairə hesab olunur ki, bu semantik dairə semantik sahələrə (və ya zonalara) bölünür.

Alman alimi Y.Trir semantik sahəyə həsr etdiyi ilk əsərini 1931-ci ildə nəşr etdirmişdir. O, iki cür sahə – leksik sahə və məfhumi sahəni fərqləndirməyi tələb edir. Məfhumi sahə bir mərkəzi məfhum ətrafında (məsələn, ağıl, şüur) toplanan, bir-biri ilə əlaqədar olan məfhumlar sisteminə deyilir.

Leksik sahə hər hansı bir söz və onun “söz ailəsi” ilə düzəlir. Leksik sahə məfhum sahənin yalnız bir hissəsini əhatə edir, məfhumi sahənin digər hissəsi başqa leksik sahədən ibarət olur. Semantik sahə öz ifadə planına görə mozaika kimi təşkil olunur. Muəllif bütün lüğəti yüksək səviyyədə sahəyə ayırır, onları nisbətən aşağı səviyyədə sahəyə ayırır və s. Beləliklə, son nəticədə tək-tək sözlərə gəlib çıxır. Tririn sistemində söz köməkçi (tabe) rol oynayır.

Əgər bəziləri leksikanı maddi aləm predmetləri ilə əlaqədə öyrənsə, Trir bunun əksinə çıxaraq həmin nəzəriyyəni irəli atmışdır. Muxtəlif cərəyailərə mənsub tədqiqatçılar bu nəzəriyyəni çox kəskin tənqid etmişlər. Göstərilən sahə nəzəriyyəsi mənəvi mədəniyyət hadisələrini və onların dildə ifadəsini öyrənmək işində müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

Semantik sahə nəzəriyyəsi hər şeydən əvvəl leksik mənaların, xüsusi sinonim sıra adlanan leksik-semantik sahənin təhlilinə tətbiq edilmişdir.

Y.Tririi nəzəriyyəsinə bəzən “məfhumi sahə” nəzəriyyəsi də deyilir. Əsas xüsusiyyəti belədir ki, semantik sahənin mərkəzində bir konsept və ya semantik dominat durur. Bu konsept əslində semantik əlamətlərin toplusundan ibarət olur. Bu toplu ümumi məfhumdan, növ məfhumundan və temadan (haqqında bəhs olunan predmetdən) təşkil olunur. Mərkəzdə çoxanlamlı komponentin olması sayəsində mərkəzdən uzaqlaşdıqca semantik əlamətlərin qədəri azalır. Ən kənarda olan ünsürlər semantik dominantın fərqləndirici əlamətlərindən müxtəlif dərəcədə uzaqlaş-

miş, bununla da semantik cəhətdən müəyyən olmuş olur. Periferiyadakı anlam ilə semantik dominantın əlaqəsi semantik meyil və semantik məsafə terminləri ilə göstərilə bilər. Həmin əlaqənin dərəcələri leksikoloji işlərdə, sintaktik transformasiyada və s. müxtəlif qaydalar əsasında hesablanır.

Beləliklə, leksikada sistemlilik məsələsini müəyyən etmək məqsədilə XX əsrin 30-cu illərində müxtəlif “sahə” nəzəriyyələri irəli sürülmüşdür. Bütün bu nəzəriyyələrdə ümumi cəhət belə idi ki, onlar hamısı semantikada sistem əlaqələrini müəyyən etməyə çalışır, sözlərin mənasını yalnız başqa sözlərin mənası ilə əlaqədar təhlil edirdi.

Y.Tririn “məfhumi sahə” və “söz (leksik) sahəsi” nəzəriyyəsi V.Humboldtun görüşlərinə əsaslanır. Məlum olduğu üzrə, V.Humboldtun fikrincə dil nəinki xalqın “milli ruh”unu əks etdirir, həm də onun “dünyagörüşünü” formalaşdıran bir qüvvə, səbəb rolu oynayır.

Y.Trir də göstərir ki, dünyanı hər dil bir cür, özünəxas bir şəkildə hissələrə bölüb ayırır və bu dünyanı dil bizə necə təqdim edirsə, biz də onu eləcə təsəvvür edirik.

Y.Tririn irəli sürdüyü “məfhumi sahə” anlayışı müəyyən məfhumlar dairəsini nəzərdə tutur. Hər bir “məfhumi sahə”yə daxil olan sözlər həmin sahəni tam qalıqsız şəkildə hissələrə bölüb ayırır. Bu sözlər ayrıca “söz sahəsi” təşkil edir. Sözlər vasitəsilə “məfhumi sahə” hissələrə bölünüb ayrılarkən heç bir qalıq, boşluq qalmır; habelə bu zaman həmin sözlər bir-biri ilə toqquşmur, bir-birinə mane olmur və s. Ayrılıqda hər bir söz bir şey bildirir, o yalnız müvafiq sahənin bir hissəsi kimi çıxış etdikdə əhəmiyyətli, qiymətli olur, dəyər kəsb edir.

Semantik sahə nəzəriyyəsi dilin semantikasını öyrənməyin yeni metodunu irəli atması ilə fərqlənir.

Bu metoda görə dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözləri mənaya yaxınlığına əsasən qruplaşdırıb öyrənmək zəruridir.

“Semantik sahə” anlayışı əslində V.Humboldtun “dilində daxil forması” haqqındakı təlimi ilə əlaqədar meydana çıxmışdır.

Sözlərin “semantik sahə” əsasında qruplara ayrılıb tədqiq edilməsini irəli atan Yost Trir bu yolla leksik səviyyədə struktur əlaqələri öyrənməyin mümkün olduğunu söyləyir, sözlərin onların öz xüsusiyyətlərinə görə deyil, ifadə etdikləri əşya (hadisə) və məfhumlara görə qruplaşdırmağı zəruri hesab edir.

Mənaca (semantikaca) bir-birinə yaxın olan tematik söz qruplaşmalarına semantik sahə deyilir. Semantik sahəyə daxil olan sözlər bir-biri ilə etimoloji cəhətdən bağlı, əlaqədar olmayıb, ifadə etdikləri əşya (hadisə) və məfhumların yaxınlığına görə qruplaşır. Hər hansı bir sahəyə (geyim, yemək, qohumluq, rəng, danışmaq, hərəkət, quş, ağac, gül-çiçək, sürünənlər, insanın xarici görünüşü, mənəvi aləmi, heyvanlar və s.) aid sözlər bir-birindən fərqli semantik sahələr təşkil edir.

Semantik sahənin hər bir ünsürü (söz) başqa ünsürlərlə (sözlərlə) qarşılıqlı əlaqədə olub, biri digərinə mənaca çox qüvvətli təsir göstərir. Məsələn, insanın bədən üzvlərinin adları bir semantik sahə təşkil edir: *baş, qulaq, ağız, üz, göz, qaş, kirpik, burun, dil, dodaq, çənə, buxaq, boğaz, xirdək, döş, sinə, bel, bilək, qıç, ayaq, barmaq, dirnaq, dirsək, topuq, qarın..*

Bu sözlərin bəzisi nisbətən az, başqaları çox mənaya malikdir. Bəzilərinin çoxlu sinonimləri (habelə müxtəlif variantları) olduğu halda, başqalarında bu cəhət müşahidə edilmir. Bəziləri birhecalı (söz kökü), başqaları ikihecalıdır (düzəltmədir) və s.

Lakin əsas məsələ ondadır ki, bu kimi sözlər həmin sahə tərkibində bir-birinə mənaca təsir göstərir. Azərbaycan dilində *qol, bilək, əl*, habelə *qıç//qılça, ayaq* anlayışları bir-birindən fərqləndirilirsə, bəzi başqa dillərdə bu anlayışlar üçün yalnız bir sözdən istifadə edilir.

Quş adları ayrıca bir semantik sahə təşkil edir: *qarğa, qırğı, qaşqaldaq, leylək, durna, dovdaq, sərçə, sığırçın, bildirçin, göyərçin, qaranquş, kəklik, şonqar, quzğun.*

Hər hansı sahəyə aid olan məfhumların bir semantik sahə təşkil etməsi hadisəsi ümumbəşəri səciyyəyə malikdir. Yəni obyektiv aləmin əşyalarının və onlarla əlaqədar məfhumların, tutaq ki, rəng, yemək, qohumluq, geyim, bitki və s. kimi qruplara ay-

rılması bütün dillər üçün ümumidir. Lakin hər bir semantik qrupu təşkil edən sözlərin miqdarı, onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri ayrı-ayrı dillərdə fərqli səciyyə daşıyır. Yəni semantik sahəni təşkil edən ünsürlər sırf milli xüsusiyyətləri ilə başqalarından fərqlənir. Müvafiq .quşların başqa dillərdə də adları vardır. Lakin bu adlar məhz Azərbaycan dilində (və digər türksistemli dillərdə) daha çox səs təqlidi əsasında yaranmışdır.

Beləliklə, semantik sahə ayrı-ayrı dillərin (anlam) mənacə fərqlənən səciyyəvi xüsusiyyətlərini, dilin semantik strukturunun inkişaf meyillərini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Obyektiv aləmin müəyyən bir sahəsini insan təcrübəsi əsasında fərqləndirilməsi ilə meydana gələn semantik sahə dilin ümumi leksik sistemi daxilində mikrosistem təşkil edir. Məsələn, çəki və ölçü semantik sahəsi, söyüş və qarğış semantik sahəsi və s. hər hansı semantik sahəni təşkil edən söz və ifadələr tematik sıra əmələ gətirir. Məsələn, toy və evlənmək adətləri ilə əlaqədar tematik sıra, zoonimlərin əmələ gətirdiyi tematik sıra və s. hər tematik sıra (qrup) bir semantik sahəyə daxil olur. Hər sözündə özünün bir və ya bir neçə konseptual (məfhumi) sahəsi olur ki, söz yalnız o sahə ilə əlaqədar işlədilir.

V.Porziq tərəfindən irəli sürülən sahə nəzəriyyəsinə “anlam sahəsi” metodikası və ya sözün semantik valentliyi üsulu da deyilir. Əsas xüsusiyyəti sözlərin semantik cəhətdən birləşmə qaydalarını öyrənməsidir: bu və ya digər ismin bütün feillər və sifətlərlə, bu və ya digər sifətin bütün isimlərlə birləşə bilib-bilməməsi qaydaları öyrənilir. Sözün semantik valentliyi üsulunda ən çox istifadə olunan metodikalar bunlardır: 1) sözlərin sərbəst və frazeoloji birləşmə qaydalarını öyrənmək üçün irəli sürülən sabit və dəyişkən kontekst metodikası (bu metodikanı N.N.Amosova irəli sürmüşdür); 2) ən çox feilin semantikasını öyrənmək üçün istifadə olunan semantik-sintaktik distributiv formul metodikası.

Alman dilçisi V.Porziq 1934-cü ildə özünün səciyyəvi sahə nəzəriyyəsinə irəli sürmüşdür. O belə bir hadisəyə diqqətli cəlb edir: məsələn, *qıcamaq* sözü dildə *diş* sözünün, *bərəlmək* feili *göz* sözünün olduğunu, habelə *mısmırıq*//*sımsırıq*//*sümsük* sözü

sallamaq feilinin olduğunu nəzərdə tutur, onların varlığından asılıdır. Bu münasibət əks istiqamətdə ola bilmir. Yəni, *göz* sözü təkcə *bərəlmək* sözü ilə əlaqədar deyil, külli miqdarda sözlərlə əlaqələndirə bilər. Çünki *bərəlmək* işindən başqa külli miqdarda digər işlər də görə bilər. V.Porziqin fikrincə, bütün bunlara görə lüğət tərkibində “elementar semantik sahə”lər fərqlənir ki, bunların nüvəsi ya feil, ya sifət olub, “predikativ funksiyanı yerinə yetirir”. Çünki adətən, feil və sifətlər xəbər ola bilər.

tutmaq – əl
 hurmək – it
 qırpmaq – göz
 dişləmək – diş

çopur – sifət
 donqar – burun
 domba – göz
 daqqa – papaq

Son vaxtlar müxtəlif ölkələrdə sürətlə inkişaf edən və dərin-dəki semantik strukturu tədqiq etmək məqsədi güdən əsərlərdə yuxarıdakı sahə nəzəriyyəsinə əsaslanılır.

Göründüyü üzrə, dildəki sözlərin bir-birinə yanaşması, əlaqələnməsi necə gəldi olmur, bəlkə müəyyən qanunauyğunluq əsasında baş verir. Onları birləşmə qabiliyyəti nitqdə təzahür edən söz birləşmələri əsasında müəyyənləşdirilir. Odur ki, birləşmə faktları birləşmə qabiliyyəti hesab edilir.

Birləşmə qabiliyyəti müxtəlif səciyyə daşıyır və müəyyən qruplarda ümumiləşdirilə bilər. Ən güclü birləşmə qabiliyyəti Porziq sahəsinə daxil olan birləşmələrdə özünü göstərir. Belə hallarda nitqdə işlənən feil və ya sifətin yanında hansı ismin olacağını yüz faiz dəqiqliklə söyləmək mümkündür. Məsələn, *Yenə nə şaqıldadırsan (dişini)?; Harada anqırır bu (uzunqulaq)?; Nə şəkləmişən (qulağını)?* Güclü birləşmələr bəzən frazeoloji birləşmələr təşkil edir: *Qasıq içi çıxarmaq. Gözü kölgəli. Qarı düşməni. Baş açmaq.*

Orta birləşmə qabiliyyətli tərkiblərdə sözləri seçmə prinsipi-nə əsaslanırlar. Məsələn, imtahan sözü *vermək, kəsilmək, almaq, götürmək* sözləri ilə, qalib sözü *gəlmək, çıxmaq, olmaq* ilə, məktub sözü *yazmaq, almaq, oxumaq, göndərmək* və s. ilə birləşir.

Birləşmə faktlarının məcmuyu distribusiyaya təşkil edir. V.Porziq leksik-semantik söz qruplarını ayırıb fərqləndirmək üçün məhz dil meyarından (Trir məfhumi meyara əsaslanırdı) çıxış etməyə çalışır. O, sözlərin özündə olan əlaqələr əsasında semantik sahəni müəyyən etmək istəyir. Məsələn, tutmaq sözü mənaca *əl* ilə, getmək sözü *ayaq* ilə, hüzmək sözü *it* ilə, görmək sözü *göz* ilə, yemək sözü *xörək* ilə və s. əlaqədardır. Bu əlaqələri V.Porziq “mah-iyyət əlaqələri” adlandırır. Bunlar dilin semantik sisteminin ən sadə üzvləri olub, “elementar mənə sahəsi” təşkil edir. Elementar sahənin “nüvəsi” kimi ən çox feil çıxış edir. Tutmaq feili *əl* ismini nəzərdə tutursa, *əl* ismi çoxlu feillərlə işlənə bilər (*əl açmaq, əl eləmək, əl uzatmaq, əl vermək, əl tərپətmək* və s.).

Deməli, “sahə” termini semasiologiyada müxtəlif hadisələri əks etdirmək üçün işlədilir. Y.Trir və L.Vaysgerber dil materialına əsaslanmır, dilin mücərrəd tərzdə məfhumi dairələrə bölündüyünə isnad edirlər. V.Porziq (habelə Q.İpsen, A.Yolles) “sahə” anlayışını məhz dil əlaqələrinə aid edirlər.

Ş.Balli də sözlər arasında məhz dil əlaqələrinə əsaslanır. O bu əlaqələri assosiativ əlaqə adlandırır və tək-tək sözləri əhatə edən “assosiativ sahə”dən bəhs edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Ş.Balliyə görə dilin sistemliliyi ümumiyyətlə müəyyən, sabit assosiasiyalar şəklində təzahür edir. Bu hal özünü leksikada da göstərir. Məsələn, *camış* sözü şüurumuzda aşağıdakı tipli sözlərlə assosiasiya yaradır: a) öküz, inək, balağ, kəl, kəlçə, dana...; b) yağ, süd; v) məcazi-metaforik mənada bərklik, möhkəmlik, kobudluq, güclülük və bununla əlaqədar üstünlük rəmzi: *camış əti* (kimi bişmir), *camış gönü* (kimi dözümlü, bərk), *camış qatı-ğı/qaymağı*.

“Assosiativ sahə” prinsipi o deməkdir ki, dildə hər hansı söz az və ya çox dərəcədə başqa sözlərlə gizli daxili əlaqələrə malikdir. Ş.Balli bu hadisəni “implist motivləşmə” adlandırır. Müəllif göstərir ki, işarə nə qədər çox motivləşmiş olursa, diqqət də həmin işarənin daxili quruluşuna o qədər çox cəlb edilir, nəticədə xarici assosiasiyaların qədəri və əhəmiyyəti azalmış olur. Başqa sözlə, daxili, forması aydın olan işarələrin (məsələn, mü-

rəkkəb sözlərin) assosiasiya sahəsi nisbətən daha məhdud olur. Halbuki tam motivləşməyən ilkin söz köklərinin assosiasiya sahəsi çox genişdir. *Kəklik* və *ot* sözləri nitqdə çoxlu sözlərlə əlaqələndirildiyi halda, *kəklikotu* sözünün əlaqələnmə dairəsi nisbətən məhdudlaşır.

Düzəltmə və mürəkkəb sözlər motivləşmiş işarə, söz kökləri tam ixtiyari işarə hesab olunur. Məlumdur ki, əşya ilə onun adı arasındakı əlaqə ixtiyaridir. Bu ixtiyarilik daha çox ilkin kök sözlərə məxsus keyfiyyətdir.

Tam motivləşmiş işarənin xüsusiyyəti belədir ki, belə işarə yalnız bir zəruri daxili assosiasiya yaradır. Məsələn, Azərbaycan dilində “daxili obyektli” təkrarların xüsusiyyəti belədir ki, bunlar yalnız bir assosiasiyaya malik olur və bu daxili assosiasiya yaradan üzvün işlənməsi zəruriləşir: *Daş daşımaq, yamaq yamaq. Yemək yemək. Pay paylamaq. Gəliş gəlmək. Çalğı çalmaq. Yazı yazmaq. Suzmə süzmək.*

Tam ixtiyari işarənin xüsusiyyəti belədir ki, belə işarə fikrən bütün başqa işarələrlə fakultativ assosiasiyaya malik olur. İşarə məhdud assosiasiya sahəsindən geniş assosiasiya sahəsinə keçir. Başqa sözlə, ixtiyari işarə hədsiz miqdarda tərkiblər əmələ gətirir¹.

Yuxarıdakı birləşmələrdə feillər daxili obyektə ayrıldıqda (müəyyənləşdikdə) ixtiyari miqdarda sözlərlə əlaqələndirilir:

Yamaq yamamaq – paltar (çəkmə, köynək, çorab...) yamamaq.

Yemək yemək – xörək (çörək, qarpız, ət...) yemək.

V.A.Zvegintsev bir sıra leksik-semantik söz qruplarını müəyyənləşdirir.

Müəllif ümumiləşdirici mənalı sözlərin (ümumi məfhumların) müxtəlif söz qruplarını əhatə etdiyini göstərir: rəng – *ağ, qara* və s.; ağac – *küknar, şam, vələs* və s. Digər bir qrup sinonim səciyyəli sözlərdən ibarət olur. Habelə qohumluq bildirən adlar və bədən üzvləri adları da müəyyən “ümumi mənə” əks etdirə bilər².

¹ Ш.Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955, с. 153.

² В.А.Звегинцев. Семасиология, М., 1957.

Bütün bu sahə nəzəriyyələrinə tədqiqatçıların münasibəti eyni deyildir. Y.Tririn fikirləri kəskin tənqiddə məruz qalmışdır.

Y.Trir “sahə” metoduna əsaslanan elmi təhlilində qəsdən başlıca semasioloji məfhumlardan və kateqoriyalardan sərf-nəzər etmişdir. Məsələn. dilin müstəqil və əsas vahidi olan sözü, onun leksik mənasını, məna strukturunu və s. nəzərdən qaçırır.

Y.Vaysgerber sonralar Y.Tririn semantik sahə nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişdir. Onun fikrincə, dil obyektiv aləmlə şüurumuz arasında orta bir mövqə tutur, “ara dünya” təşkil edir. Xarici aləmin ümumi mənzərəsi dil vasitəsilə yaradılır, düzəldilir və buna görə də müxtəlif dillərdə danışanlar bu xarici aləmi müxtəlif şəkildə təsəvvür edirlər. Hər sözün mənası bu sözün digər müvafiq sözlər sırasındakı yeri ilə təyin edilir, onun sahədəki mövqeyi ilə müəyyənləşdirilir. Semantik sahə ayrı-ayrı, semantikə müstəqil sözlərdən təşkil olunmur, bəlkə, əksinə, bu ayrı-ayrı sözlərin mənalari ümumi vahidin üzvləri baxımından müəyyənləşdirilir.

Y.Trir kimi L.Vaysgerber də sözlərin öz mənasına isnad etmir, bəlkə bu və ya digər sözə müvafiq olan məfhumlardan çıxış edir. Onlar dilin varlıq əlaqəsini düzgün başa düşməzlər.

K.Müller Y.Triri ona görə tənqid edir ki, o, sözün işləndiyi kontekstə diqqət yetirmir. Halbuki sözün mənasını öyrənərkən bu sözün sintaktik əlaqələrini nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Semantik sahə anlayışı psixoloji baxımdan da izah oluna bilər. Müvafiq adı unutmuş şəxs həmin sahəyə aid olan məfhum adlarını saymaqla unutduğunu xatırlamağa çalışır.

Məşhur “Əlibaba və qırx quldur” nağılında deyilir ki, yoxsul Əlibaba meşəyə oduna gedəndə uzaqdan quldurları görüb gizlənir. Quldurlar bir dağa yaxınlaşıb – “Sim-sim, qapını aç!” – dedikdə dağda görünməyən bir qapı açılır və onlar qarət etdikləri şeyləri buraya töküb gedirlər. Bu sözü öyrənən Əlibaba gəlib quldurların xəzinəsindən eşşəyinə yükləyib aparır. Bunu öyrənən Qasım bura gəlir, “Sim-sim, qapını aç!” – dedikdə qapı açılır və o, mağaraya girir. Lakin bayıra çıxmaq lazım gələndə məlum olur ki, xəzinəni görmüş Qasım bu sözləri yadından çıxarmışdır. O xatırlayır ki, nə isə bir bitkinin adını (simsim – ərəbcə “künçüd” deməkdir) söyləmək lazımdır. Odur ki, bitki adlarını sayır:

“Noxud, qapını aç!”, “Buğda, qapını aç!”, “Yulaf, qapını aç!”, “Kəndir, qapını aç!”, “Arpa, qapını aç!”.. Lakin, qapı açılmır, o, mağarada qalır və quldurların əlinə keçir.

A.P.Çexovun “At familiası” hekayəsi də əslində bu prinsip üzrə qurulmuşdur: istefaya çıxmış generalın dişi ağrıyır. Malikanənin darğası məsləhət görür ki, ara həkiminə müraciət etsin. Həkimin familiasını isə unutmuşdur. “Yadımdan çıxıb... Özü çox sadə familiyadır... elə bil at familiasıdır”!, – deyir. Generalın bütün ailə üzvləri belə bir familianı tapmağa çalışırlar. Atların növü, cinsi, yaşı, yalı, yəhəri və s. ilə əlaqədar olan müxtəlif familialar sadalanır: Madyanov, Ayğirov, Madyanlı, Qancığov, Dayçayev, Atov, Atlıyev, Dayçalı, Qulunov, Yabızadə, Alaşayev, Ayğırçayev, Ayğırçalı, Atçıyev, Atçılı, Madyançıyev, Attanov, Attanlı, İlxiyev, İlxiçiyev, Alaşlı, Alaşaliyev, Arabayev, Yüyənov, Kəhərov, Kəhərli, Yortanov, Səməndov, Səməndli, Tapqırov, Tapqırlı, Yəhərov, Qayışov.... Nəhayət, darğanın yadına düşür: Yulafov.

Dilçilik elmində yüzə qədər semantik sahə nəzəriyyəsi irəli sürülmüşdür. Lüğət tərkibinin müxtəlif sahələrini struktur baxımdan tədqiq etmək üçün müxtəlif prinsiplərdən istifadə olunmuşdur: sözlər mənaya görə qruplaşdırılmış (“semantik sahə”), onlar sinxronik və diaxronik baxımdan qruplaşdırılmış, leksik-semantik qruplar kimi fərqləndirilmiş, tematik qruplara bölünmüş, sinonim sıra şəklində öyrənilmişdir və s.

Lakin bu prinsiplərin heç biri dilin bütüpb vahidlərini tam və sistemli şəkildə əhatə edə bilməmişdir. Göstərilən struktur-semantik təsvir üsulları, adətən, yalnız bir dilin materialları əsasında qurulur və ya heç də bütün “sahələri” əhatə etmir. Y. Tririn nəzəriyyəsidən bəhs edərkən S. Ulman göstərir ki, “sahələr” üzrə tədqiqat üçün intellektual aləm çox əlverişlidir, lakin bütün başqa “sahə”lərdə bu tədqiqat üsulunun tətbiqi, çətin ki, bir nəticə verə. Odur ki, bu vaxta qədər əsasən aşağıdakı sahələr üzrə struktur tədqiqatlar aparıla bilmişdir: rəng adları, qohumluq terminləri, emosiyalar, mühakimə feilləri, əvəzlilik, bağlayıcı və qoşmalar.

Dünyanın bütün dillərinn və ya onların mühüm qismini əhatə edə bilən təsvir üsulu hələ ki, yoxdur. Bu sahədə bəzi təcrübələr olduğu məlumdur. Lakin bu təcrübələr hələ elmi metod şəkli almamış, yalnız məlumat səciyyəsi daşıyır, sırf əməli məqsəd güdür.

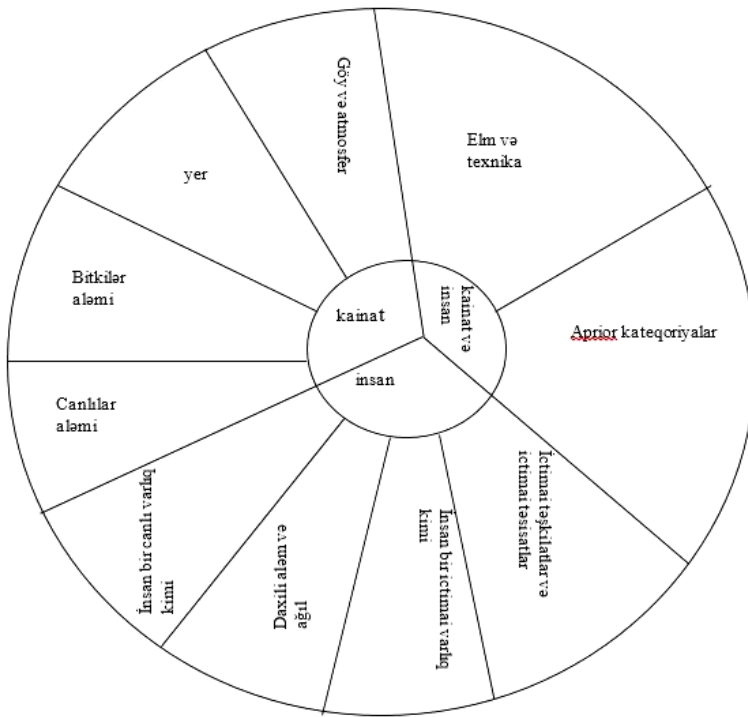
Lakin məhz dili öyrənmək baxımından dünya dillərini əhatə edə biləcək üsul başqa bir əsasda qurulmalıdır. Qrammatika sahəsində belə bir əsas kontensiv tipologiya adlanır. Leksik sahədə dilləri təsvir etməyə əsas yaratmaq üçün ümumi bir vahid nəzərdə tutulmalıdır. Söz belə bir ümumi vahid ola bilməz. Çünki müxtəlif dillərə məxsus sözlər bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Məntiqə məxsus olan məfhum da belə ümumi vahid kimi qəbul edilə bilmir. Çünki məfhum əsasında dillər müqayisə ediləndə onların səciyyəvi xüsusiyyətləri üzə çıxarıla bilmir (məfhum ümumbəşəri səciyyə daşıyır).

Bunları nəzərə alaraq leksik səviyyədə dilləri təsvir üçün “elementar mənə” anlayışından istifadə olunur. Bu prinsip əslində çox sadədir: metadil elementar mənələrin sistemli toplusundan (yığımindan) ibarətdir. Belə sistemli toplu dünya dillərinin lüğət tərkibini öyrənməkdə bir etalon rolu oynayır. Semantik metadil bütün dillərin təsvirinə yarayır. Semantik metadil üçün təsvir vahidi olaraq lüğətin müəyyən sahəsinə məxsus söz qrupları ayrılır ki, buna şərti olaraq semantik sahə deyilir.

Dildəki bütün sözləri əhatə edən lüğətlərə tezaurus deyilir. Tezaurusda sözlər digər lüğətlərdəki kimi yerləşdirilmir, bəlkə ifadə etdikləri anlayışlara, “ideyalara” əsasən təsnif olunur. Ona görə belə lüğətlərə ideoqrafik lüğət də deyildir. Bu cür lüğətlərin tərtibi prosesində belə bir həqiqət müəyyənləşdirilmişdir ki, dilin lüğət tərkibini sözlər yox, məfhumlar əsasında təsnif etmək olar. Deməli, belə lüğətlərin varlığı dilin leksikasının sistemliliyini – sistem səciyyəsinə malik olduğunu göstərir. Bu sistemlilik R.Hallıq və V.Vartburq tərəfindən irəli sürülmüş və adətən, müvəffəqiyyətli hesab olunan təsnifatda özünü göstərir. R.Hallıq və V.Vartburqa görə məfhumlar belə təsnif edilir (394-ci səhifədəki sxemə bax).

Hər hansı dilin bütün lüğəti burada əhatə oluna bilər. Müəlliflər “kainat”, “insan”, “kainat və insan” bölgülərinin əhatə dairəsini də göstərmişlər (396-397-cü səhifələrdəki sxemə bax).

Məlum olur ki, dilin lüğət tərkibi bütövlükdə sistem təşkil edir. Bu sistemdə hər söz və deməli, hər məfhum müəyyən bir yer tutur. Elə buna görə də dil insanların qazandıqları bilikləri mühafizə edib saxlayır.

İnsan lazım olan sözü və ya məfhumu yadına salmaq istəyəndə dilin bütün leksik sistemini əhatə edən struktur xətlər boyu düşünüb daşınır. Burada sinonimlər, antonimlər xəttindən başqa kiponimlər xətti də vardır ki, buna məfhumların tabeliliyi də deyilir. Bu o deməkdir ki, tezaurus sxemində ardıcıl olaraq

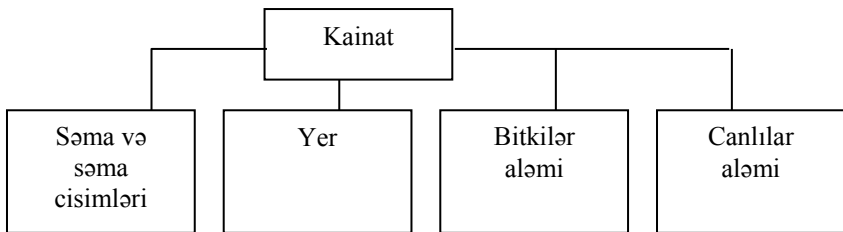
aşağı yaruslu məfhumlar yuxarı yaruslu daha ümumi məfhumlara tabe olur. Giponimiya xəttində insan ardıcıl olaraq qeyri-müəyyənliyi azaltmaqla semantik informasiya ilə əlaqədar fikri fəaliyyət göstərir. Məsələn, biz ünvan axtaranda da təxminən belə hərəkət edirik: ölkəni, şəhəri, küçəni, binanı, mənzili, familiyanı xatırlamalı oluruq. Eləcə də soğan məfhumu tərəvəzə, bu isə daha yüksək mərhələdə duran bitkilər aləminə daxildir. O da daha yüksək kainat bölməsində yer tutur. Deməli, soğanı qavrayanda da kainat-bitkilər aləmi-tərəvəz-soğan şəklində tabelilik prinsipi özünü göstərir.

Dilçilik elmində heç də bütün sahələr eyni səviyyədə tədqiq olunmamışdır. Ən çox “insan” ilə əlaqədar olan leksik tərkib öyrənilmişdir. “Kainat və insan” bölməsinə çox az diqqət yetirilmişdir. Göstərilən 82 bölmədən müxtəlif dillərin materialları əsasında yalnız 38-nə toxunulmuşdur. “İnsan” mövzusunda 40 bölmədən 24-ü öyrənilmişdir. Öyrənilməyən bölmələrin çoxu xüsusi bilik sahələrinə məxsus mövzulardır və buna görə də başqa metodlarla öyrənilməsi daha zəruri hesab edilir. Burada dilçilik coğrafiyası, “Sözlər və şeylər” məktəbinə məxsus metodların tətbiqi daha dəyərli nəticələr verə bilər¹.

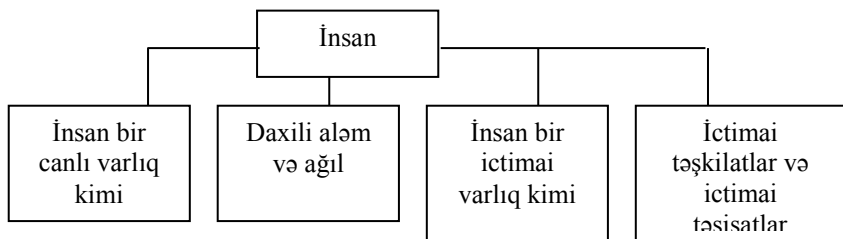
Semantik sahə nəzəriyyəsi ifadələrin ən müxtəlif variantlarının meydana gəlməsi səbəblərini müəyyənləşdirir. Məsələn, eyni anlayışı bildirmək üçün işlənən “*sayqacın düymələri*” (“Kommunist”, 11/X-1953), (“*sayqacın daşları*» (“Azərbaycan”, 1957, №11, səh. 106), “*sayqacın danələri*” (Ə.Vəliyev. “Gülşən”, səh. 19) birləşmələrinin ikinci komponentləri nə qədər uzaq olsa da, bunlar bir ümumi semantik sahəyə daxildir. Bunların əvəzinə başqa sahəyə məxsus vahidlər (“*sayqacın saçları*”, “*sayqacın baxışları*” və s.) həqiqi mənada işlədilə bilməz.

Belə variantlar çoxdur: tufəngi *dabana/ayağa çəkmək*, *toyuq/qaz* bir *qıçlıdır/budludur/ayaqlıdır*, *üz*, *üz-göz/qaş-qabaq turşutmaq*.

¹ *Vax*: «Принципы описания языков мира», М., 1976, səh. 313-333.

1.Səma və səma cisimləri	1. Relyef	1.Ümumi şəkildə bitki aləmi	1.Dödrayaqlılar
2. Hava və küləklər	2.Su	2.Ağaclar	2.Quşlar
	3.Torpaq və onun quruluşu	3.Kollar	3.Dəniz heyvanları
	4. Minerallar	4.Dənli bitkilər	4.Balıqlar
	5.Metallar	5.Tərəvəz	5.Sürünənlər
		6.Yem bitkiləri	6.Amfibiyalar
		7.Sənaye əhəmiyyətli bitkilər	7.Molyusklar
		8.Çəmənlik və meşə bitkiləri	8.Xərçəngkimilər
		9.Yosunlar	9.Cücülər
		10.Dərman bitkiləri	10.Heyvan xəstəlikləri
		11.Dekorativ bitkilər	11.Əfsanəvi heyvanlar
		12.Oranjereya və otaq bitkiləri	

Kainat və insan

a priori

Elm və texnika

1.Cins	1.Ümumi vəziyyət, ağıl, mərifət qabiliyyət	1.Ümumiyyətlə ictimai həyat	1.İctimai kollektiv
2.İrq	2.Qavrayış	a)cəmiyyətin quruluşu	2.Dövlət
3.Bədən üzvləri	3.Şüur, təsəvvür	b)dil	3.Hüquq
4.Beş hiss	4.Yaddaş	c)ictimai əlaqələr	4.Təhsil
5.Bədənin hərəkəti və vəziyyəti	5.Təxəyyül	2.İnsan işdə:	5.Xarici siyasət
6.Yuxu	6.Təfəkkür	a)ümumi vəziyyət	6.Milli müdafiə
7.Sağlamlıq və xəstəliklər	7.Duyğu	b)kənd təsərrüfatı	7.Hərb
8.Ümumiyyətlə insan həyatı	8.İradə	c)sənət və peşə	8.Ədəbiyyat və incəsənət
9.Canlı varlıq kimi insanın ehtiyacları	9.Əxlaq	ç)sənaye	9.Məzhəb və din
		d)ticarət	
		e)mülkiyyət	
		ə)ev, otaq	
		3.Nəqliyyat	
		4.Poçt, teleqraf, telefon	

1. Varlıq	1. Dəqiq və humanitar elmlər
2. Keyfiyyət və vəziyyət	2. Bu və ya digər elmlərə əsaslanan texnika və sənaye
3. Münasibət, qayda, dəyərlilik	
4. Say və miqdar	
5. Məkan	
6. Zaman	
7. Səbəb	
8. Hərəkət	
9. Dəyişmə	

Sənin, mənim yazdığımıza dodaq büzüb *üz turşutmasınlar* (Ə.Hacıadə).

Məlum olur ki, danışanlar tək-tək sözləri deyil, bütövlükdə müvafiq semantik sahəni nəzərdə tuturlar. Əlbəttə, insan saysız-hesabsız dil vahidlərini deyil, bəlkə məhdud miqdarda sahələri yadda saxlaya bilər. Odur ki, nitqdə eyni sahəyə məxsus dil vahidləri asanlıqla bir-birini əvəz edir.

Televiziya da çıxış edən bir professor dedi: “Xalq bayatılarını *yaşıl ekrana* çıxarmaq lazımdır” (Adətən, *mavi ekran* deyilir).

Sahə nəzəriyyəsi bir sıra vulqar sözlərin (və ya mənaların) əvəzinə ədəbi dil vahidlərinin işlənilməsi səbəbini aydınlaşdırır.

Məscidin qapısı açıqdır, *ceyranın* abırına nə gəlib (ziyalı bir şəxsin hörmətli məclisdə çıxışından). Burada *it* əvəzinə *ceyran* işlənmişdir.

Nitqdə baş verən bu kimi məna dəyişikliklərinin səbəbi semantik sahə qanununun təsiri ilə izah oluna bilər. Eyni sahəyə – insan bədəni üzvlərinin adları sırasına daxil olan vahidlərin biri nitqdə asanlıqla başqasının yerində işləyə bilər. B.Bayramovun “Fəhlə qardaş” romanında belə bir cümlə var: “O, gözü dolusu, ürəyi dolusu nəfəs aldı”. Əlbəttə, “gözü dolusu nəfəs almaq” olmaz. Lakin belə “məntiqsiz”, müasir baxımdan motivləşməyən tərkiblərin meydana çıxıb geniş miqyasda işlənməsi dildə adi hallardandır. Müasir dildə semantikasına görə motivləşməyən bir sıra ifadələr tarixi-etnoqrafik baxımdan motivləşmiş ifadələrdən törənmişdir. Semantik sahəyə məxsus ayrı-ayrı vahidlər konkret mətndə bir-birinin yerində işlənir, ifadə ilkin motivləşmədən məhrum olur. Məsələn, *burun soxmaq* ifadəsi motivləşməmişdir. Nəzərə alınsa ki, burada burun sözü əslində eyni sahəyə (bədən əzələrinin adları) məxsus baş yerində işlənmişdir, onda ifadənin motivləşdiyi məlum olur (ovçuluqla əlaqədar: hər hansı heyvan yuvasına baş soxmaq). Habelə dilimizdə “bişmiş toyuğun gülməyi gəlir” ifadəsində toyuq sözü eyni semantik sahəyə məxsus (əti yeməli canlılar) balıq sözünün yerində işlənmişdir. *Aşını vermək* (“aş” – hər hansı yemək mənasında: buradan da “aşırmaq”) əvəzinə, nitqdə “aşını-suyunu vermək”, “pa-

yını vermək”, “aşını bişirmək” və s. də işlənir.

Yaxud yalnız “semantik sahə” qanunu əsasında “gözün üstə qaşın var” ifadəsinin aşağıdakı variantı izah oluna bilər:

Kimin ağzıydı deyəydi ki, qaşın üstə gözün var? (*İ.Əfəndiyev*).

Habelə “göz açmaq” əvəzinə “göz yummaq” işlənməsi də eyni qanunun təsirindən irəli gəlir: İllər elə keçdi ki, heç göz yummağa macal olmadı (*B.Adil*).

Beləliklə, bir sıra frazeoloji ifadələrin çoxvariantlılığının səbəbi məhz semantik sahə qanunu ilə izah oluna bilər: *eyni-nə/fikrinə/ağına gəlmək* (gətirmək), *eyninə fikrinə/ağına/beyninə düşmək* (salmaq), *eyni/qaş-qabağı/sir-sifəti açılmaq, təngə/zin-hara/cana/zara gətirmək* (gəlmək), *zəhrini/bağrını yarmaq, cana doymurmaq/gətirmək/yığmaq, dastan/nağıl açmaq, dibindən/kökündən baltalamaq, boğazını/qarnını/ortasını otarmaq, ayağı/qarnı açılmaq* (işləmək), *ayağında/boynunda qalmaq, ayağa/başa/sona/axıra çıxmaq, ayağı/yolu/önu/səmti düşmək, paxır/zibili/ayıbı açılmaq, kələk/kəf/nömrə/badalaq gəlmək* və s.¹

Göründüyü kimi, nitqdə meydana çıxan bu kimi variant müxtəlifliyi ənənəvi semantik qanunlar (sinonim, antonim və s.) baxımından izah oluna bilməz. Odur ki, semantik sahə nəzəriyyələri əslində elmdə irəliyə atılmış addım hesab olunur.

Semantik sahə dilin ümumi leksik sistemində xüsusi, ayrıca mikrosistem təşkil edən. Beləliklə, bir mövzu ətrafında cəmləşdirilə bilən söz və ifadələrin məcmuyuna semantik sahə deyilir.

¹ Misallar aşağıdakı mənbədən alınmışdır. C.H.Qurbanov. Frazеoloji vahidlərdə ismi komponentlərin qarışıq variantlaşmasının diapozonu. M.F.Axundov adına Rus dili və Ədəbiyyatı. Pedaqoji İnstitutunun “Elmi əsərləri”, XII seriya., 1975, № 4, səh. 71-77.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT (çıxışlarda göstərilənlərdən əlavə)

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974.
2. Березин Ф. М., Головин Б.Н. Общее языкознание. М., 1979.
3. Вопросы общего языкознания. М., 1964.
4. Вопросы социальной лингвистики. Л., 1969.
5. Дмитриев Ю.Д. Социальная лингвистика. М., 1977.
6. Дондуа К.Д. Статьи по общему и кавказскому языкознанию. Л., 1975.
7. Жирмунский В.М. Общее и германское языкознание. Л., 1976.
8. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. М., 1974.
9. Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. М., 1962.
10. Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1967.
11. Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. М., 1977.
12. Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974.
13. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слов. М., 1969,
14. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. М., 1979.
15. Коссовский Б.Н. Общее языкознание. Минск, ч. I, 1968.
16. Леонтьев А.А. Психолингвистика. М., 1967.
17. Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание. М., 1976.
18. Мещанинов И.И. Общее языкознание, Л., 1940.
19. Морфологическая типология проблемы классификации языков. М.-Л. 1965.
20. Никольский Л.Б. Синхронная социолингвистика. М., 1976.

21. Общее и романское языкознание. М., 1972.
22. Основные направления структурализма. М., 1964.
23. Пражский лингвистический кружок. М., 1967.
24. Проблемы порождающей грамматики и семантики. М., 1976.
25. Проблемы семантики. М., 1974.
26. Проблемы структурной лингвистики. М., 1972.
27. Соссюра Ф. Курс общей лингвистики. «Труды по языкознанию», М., 1977.
28. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М., 1975.
29. Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968.

MÜNDƏRİCAT

Müəlliflərdən	3
Nəzəri dilçiliyin metodoloji əsasları	6
Müasir xarici dilçilik cərəyanları	19
Dil sistemi və strukturu	42
Dil və nitq	67
Dil vahidi və nitq vahidi	77
Dil işarəsi	98
Semiotika	115
Funksional dilçilik	139
Qlossematika	159
Deskriptivizm anlayışı	175
Dil və davranış	208
Tərədici qrammatika	217
Etnolinqvistika	232
Sosioloji dilçilik	244
Psixolinqvistika	267
Paralinqvistika	287
Dillərin tipologiyası	308
Dillərin tipoloji təsnifatı haqqında	321
Dil universaliləri	331
Dil universalilərinin təsnifi	339
Dilin leksik-semantik sistemi haqqında	349
Məna və anlam	355
Struktur və informativ mənalar	362
Ümumi məna	373
Semantik sahə	382
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	400

Zəmfira Nadir qızı Verdiyeva
Firəngiz Məmmədəli qızı Ağayeva
Musa İsrəfil oğlu Adilov

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Часть I

Учебное пособие для вузов
(на азербайджанском языке)

Nəşriyyatın direktoru: *Səbuhi Qəhrəmanov*
Kompüter tərtibçisi: *Rəvanə İlmanqızı*
Bədii tərtibat: *Şəlalə Məmməd*

Formatı 60x84 ¹/₁₆
Həcmi 25,25 ç.v.
Tirajı 300

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 28